

NEOGRAD 2013

**A DORNYAY
BÉLA
MÚZEUM
ÉVKÖNYVE**

XXXVII.

Neograd 2013
A Dornyay Béla Múzeum évkönyve
XXXVII.

Salgótarján

Neograd 2013
A Dornay Béla Múzeum évkönyve XXXVII.

Támogató:

Szerkesztette:

Balogh Zoltán - dr. Fodor Miklós Zoltán

Lektor:

Dr. Praznovszky Mihály

Olvasószerkesztő:

Dr. Kovács Anna

Angol rezümé:

K. Peák Ildikó, szerzők

Borítóterv:

Bencze Péter - Presits Antal

Készült 350 példányban a Polar Stúdió Kft. gondozásában

Kiadja a Dornay Béla Múzeum
Felelős kiadó: dr. Fodor Miklós Zoltán igazgatóhelyettes
HU ISSN 0133-0802

Tartalomjegyzék

Előszó (Patay Pál köszöntése)	7
-------------------------------------	---

MÚZEUMTÖRTÉNET

Patay Pál Hat és fél év a Palóc Múzeumban	8
---	---

RÉGÉSZET

Péntek Attila - Zandler Krisztián Nyíltszíni levéleszközös telep Legénd-Rovnyán	23
Ráczi Miklós A sámsónházai vár régészeti ásatásának és falkutatásának eredményei	46

TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY

Komjáti Zoltán Igor Amikor az ellentétek kiéleződnek... ..	78
Judik Dorottya Siketek összeírása az 1840-es években – avagy a fogyatékosok a történelemben	105
Jakus István János A közlekedés, az ipar és a városi fejlődés kapcsolata Salgótarjánban és környékén	119
G Toronyi Judit Salgótarján választói társadalma a századelőn (1914-1917)	134
Bódi Zsuzsa A salgótarjáni kisiparosok az 1920-as években	143
Balogh Zoltán: Mozaikok Salgóványa történetéből	168
Fodor Miklós P. Zadravec István salgótarjáni látogatásai	184
Szabóné Tóser Anett Út a salgótarjáni ferences rendházból a recski kényszermunkatáborig	197
Bódi Györgyné Újságot olvasó salgótarjániak	208

MŰVÉSZETTÖRTÉNET

Shah Gabriella A balassagyarmati görögkeleti templom ikonosztázionja	217
K. Peák Ildikó „Concerto bizzarro” – Gulácsy Lajos utolsó alkotásai a Mihályfi-gyűjteményben	226

IRODALOMTÖRTÉNET

Gréczi-Zsoldos Enikő Madách Imre és a frenológia	236
--	-----

TERMÉSZETTUDOMÁNY

Hír János

Összefoglaló beszámoló a 2004-2013 között folyó litkei őslénytani ásatások eredményeiről242

Gherdán Katalin

Múzeumi foszfin-alapú kártevőirtás során szerzett tapasztalatok273

NÉPRAJZ

Molnár Ildikó

Hollókó gazdasági változásai az elmúlt másfél évszázadban, különös tekintettel a Világörökségi cím elnyerése utáni időszakban287

MÚZEUMÜGY

Baráthi Ottó

A nógrádi honismeret-történet tükörcserepei298

Birkás Babet

A salgótarjáni Városi Galéria első éve303

Boros Ágnes

Múzeumpedagógia a Dornyay Béla Múzeumban309

ELŐSZÓ

PATAY PÁL KÖSZÖNTÉSE

Dr. Patay Pál idén ünnepli 100. születésnapját. Személyében Nógrád megye első főállású régészét tisztelhetjük. Csupán hat és fél évet dolgozott a balassagyarmati Palóc Múzeumban, de ezt az időszakot Nógrád megye régészetének második aranykoraként emlegeti a szakma, hiszen ő teremtette meg a mai gyűjtemény alapjait, s gyarapította azt. Szolgálati kerékpárján bejárta az egész megyét, sorra vette a nagy elődök által kutatott lelőhelyeket, újabbakat tárt fel és dokumentált. Tudományos feldolgozómunkája a mai napig biztos alapot nyújt a kutatóknak. A szécsényi Forgách kastélyban működő múzeum első régészeti állandó kiállítását ő hozta létre. Az ő javaslatára kapta meg a múzeum a magyarországi őskori régészet elindítója, Kubinyi Ferenc nevét, akihez egyébként rokoni szálak is fűzik.

Patay Pál a magyar kampanológia (templomi harangokkal foglalkozó tudomány) atyja, az első harang felmérését itt Nógrád megyében, Nógrádszakálon végezte el, s nincs a megyében olyan harangtorony, ahol ne járt volna.

Nógrád megye mindig szeretettel gondol rá és becsüli munkáját, ezt bizonyítják a tiszteletére megjelentetett kiadványok is. 2010-ben Guba Szilvia és Tankó Károly szerkesztésében, a Gaál István Egyesület kiadásában egy jubileumi tanulmánykötet jelent meg, *Régről kell kezdenünk: Studia archaeologica in honorem Pauli Patay* címmel. 2013-ban ugyancsak a Gaál István Egyesület kiadásában Shah Timor *Barangolás Nógrád megye régészeti múltjában* címmel készített filmet, melyben Patay Pál a Nógrád megyében zajlott ásatásairól mesél.

Múzeumi évkönyvünk az ő visszaemlékezésével indul, melyben beszámol a megyénkben eltöltött évekről, felidézi régészkarrierje indulását, élvezetes stílusban veszi sorra az általa feltárt lelőhelyeket.

A Dornay Béla Múzeum minden munkatársa nevében szeretettel köszöntöm Pali bácsit, és jó egészséget kívánunk neki.

Shah Gabriella
múzeumigazgató

HAT ÉS FÉL ÉV A PALÓC MÚZEUMBAN

PATAY PÁL

Tanársegéd voltam a budapesti Egyetem Ősrégészeti Tanszékén. 1949 őszén azonban kifelé állt a szekereim rúdja. A Dékáni Hivatal közölte velem, hogy átszervezik a Kart, nem tartanak igényt a munkámra. Nem kérdeztem, miért; tudtam, osztályidegen vagyok. Jeleztem ezt egykori diáktársamnak, Radnóti Aladárnak, a Közgyűjtemények Országos Felügyelősége főfelügyelője állandó helyettesének, azzal, nem lenne-e valamilyen vidéki múzeumban állás a számomra. (A Felügyelőség a vidéki múzeumok szakmai felügyelő és irányító hivatala volt, Radnóti meg gyakorlatilag a vezetője, mivel Alföldi András külföldre távozásával a hivatal főfelügyelő nélkül maradt.)

December tájt Radnóti megemlékezett, hogy a balassagyarmati Nógrád Megyei Múzeumnál szerveznek egy régész státust, igyekszik odahatni, hogy engem alkalmazzanak. Nem sokkal később találkoztam is a gyarmati múzeum igazgatójával, Manga Jánossal is. Ismertem őt, felvidéki volt. A Felvidék részleges visszacsatolását követően jött Budapestre. Beiratkozott az Egyetemre néprajzos hallgatónak, de régészetre is járt. Ő is szólt nekem, sőt kérte is, jöjjenek Gyarmatra. Ígérte, elintézi, hogy a Megye, amelyhez a Múzeum tartozott, nem fog akadályokat gördíteni az alkalmazásom elé.

Csak hát a dolgok lassan haladtak. Februárban a múzeumok új szakmai főhatósága, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjában (MMOK) lekádereztek, azaz politikailag levizsgáztattak. Azzal az érzéssel jöttem ki a Személyzeti Osztályról, ahol egy 25 év körüli elvtársnő vizsgáztatott, hogy nincs sok reményem.¹

Manga azonban csak biztatott. Sőt április végén rám telefonált, minden rendben van, csak napokon múlik, hogy kineveznek. De addig is vonuljak be a Múzeumba, mert május elsejére kiállítás kell rendezni és szüksége van a segítségemre. Felmentem tehát Gyarmatra; a kiállítás megnyílt, de a kinevezés késett. Mégis ottmaradtam. Sőt két hét múlva már ásattam is Nagybátonyban. Néhány napra rá Manga értesített; megvan a kinevezés, jöjjenek vissza és tegyem le a hivatali esküt, vagy ha úgy tetszik, fogadalmat. (Egyes öntudatos emberek az eskünek reakciós, klerikális színezetet tulajdonítottak és ezért csak fogadalmat tettek.) Május 16-án letettem az esküt² Gerst alispán³ kezébe. 1100 forint fizetést kaptam, ami akkoriban komoly pénz volt. A megyei fizetési rangsor-

¹ A sors iróniája, hogy egy évre rá Dunapentelén (ma Dunaújváros) találkoztam vele. Akitől egy évvel korábban emberek sorsa függött, akkor már csak az építkezések egy elsősegélyhelyén egyszerű kötözönővér volt.

² Eredetileg baranyai bányász volt.

³ A Tanácsrendszert csak az év vége felé vezették be. Addig a megye első tisztviselője az alispán volt.

ban a nyolcadik lettem. (Manga a fizetését a MMOK-tól kapta.) Irigyeltek is érte. Nem egyszer mondták nekem a megyeházán, amikor felmentem a fizetésemért

- A muzeológusoknak jó. Csak ülnek a meleg szobában és felveszik a sok pénzt.

Amikor Gyarmatra kerültem, négyen voltunk a Múzeumnál: Manga János igazgató, Trautwein Ottó, mint teremőr és Medvegy János hivatalsegéd, meg jómagam.

Manga János igazgatót, amint említettem, régről ismertem. 1949-ben nevezték ki a Múzeum igazgatójának, de nem a megye, hanem a MMOK státusában volt, onnan kapta a fizetését. Pereszlényben (ma Preslany, Szlovákia), az Ipolysággal szemben, az Ipoly bal partján fekvő községben született az 1910-es évek elején. Tizenhat éves korában beállt a körmöcbányai ferencesekhez novíciusnak, de nem sokáig maradt ott. Tanítói diplomát szerzett, és egy Ipolyság melletti faluban kapott állást. Itt sem maradt sokáig. Átjött Magyarországra, és belépett a Komárom megyei Pélifyöldszentkeresztben lévő szalézi szerzetesek közé. Majd visszament Csehszlovákiába, és a pozsonyi rádió magyar műsorának munkatársa lett. Itt nősült; a felesége tanítónő volt. A bécsi döntés (1938. XI.2.) a Magyarországhoz visszacsatolandó területen érte. Ógyallán (ma Hurbanovo, Szlovákia) kapott tanítói állást. A beiktatásért jelentkezve összekülönbözött a megye alispánjával; az állást nem foglalta el. Felköltözött Újpestre, és beiratkozott a pesti egyetem Bölcsészeti Karára, ahol néprajzot hallgatott. (Addig is már jelentős néprajzi, népzenei kutatást folytatott.) A kolozsvári egyetemen szigorlatozva doktori diplomát szerzett.

A háború után Budapesten a Néprajzi Múzeumban dolgozott. Belépett a Kommunista Pártba, amelynek részéről a Múzeum Igazoló Bizottságának is tagja lett (a bizottság az alkalmazottak politikai múltját vizsgálta.)

Mint múzeumi igazgató igen agilis tevékenykedett. Jól tudta képviselni a Múzeum érdekeit a tanácsi szervek felé. A városi közéletben is részt vett. Élénk kapcsolatot tartott fenn a pártszervezettel is. Novák párttitkár és Mészáros prop/aganda/-agit/ációs/ titkár elvtárs hetente legalább egyszer megfordult a Múzeumban, és hosszabb időt is töltött nála. Ugyanakkor a múzeumbeli munkatársaitól, beosztottjaitól nemhogy megkövetelt volna pártos magatartást, nem volt kifogása azok osztályidegen volta ellen sem. Mondta is nem egyszer, titeket én megvédlek a párttal szemben. (A rossznyelvek szerint azért, hogy egy politikai fordulat esetén legyen aki tanúskodhasson a nem osztályharcos magatartásáról).

Mint néprajzos komoly kutatómunkát végzett, Főként a népművészet és népzene terén folytatott jelentős anyaggyűjtést. Ezt a munkásságát a szakma elismerték, mint Lajtha László, vagy Rajeczky Benjamin, akik többször is megfordultak Balassagyarmaton. A rádióban is többször tartott utóbbi témájú előadást. Az egyiknek címe (1950-ben), egy népdal első sorát idézve „*Aki dudás akar lenni*” volt. De a nyomtatott műsorban „*Aki tudós akar lenni*” volt olvasható. Viaszlemezejről (1950-ben még nem volt magnó) el is hangzott a dal. Csak az első versszak után a kellékes rádiós nem kapcsolta azt ki és a másodikat, amelynek kifejezetten szexuális volt a tartalma, ugyancsak kisu-gározták a magyar éterbe.

Kiválóan fényképezett, amit a munkája során jól ki is használt. Saját maga által kidolgozott képeivel színesebbé tette a kiállításokat. Tudatában volt annak, hogy egy múzeumot csak akkor látogatnak sűrűbben, ha időről-időre újat is tud bemutatni. Rendezett is elég sűrűn időszaki kiállításokat. Hol néprajzi, hol régészeti témájút. De bemutattuk a salgótarjáni üvegyár termékeit, a Nemzeti Bank Horváth nevű, balassagyarmati születésű grafikusának a bankjegyterveit és a terveit alapján nyomtatott bankjegyeket. Vagy rendeztünk a Járási Tanács igényére propaganda célú termelőszövetkezeti kiállítást is. És így tovább.

Gyakran látogatta meg a jeles egyházi ünnepek alkalmával a falvakat, azok templomait, minthogy az ünnepekkel kapcsolatos népi szokások is a kutatásai körébe tartoztak.

Szakmai szempontból jó főnök volt. Hagyott dolgozni. A terepen tervezett munkáimhoz mindig hozzájárult, és az elvégzettekkel kapcsolatban kifogásokat nem emelt. A munkámat elismerte. Azt, hogy a MMOK a kedvezőtlen politikai priuszom ellenére már az első Gyarmaton töltött évem végeztével az ország „kiváló muzeológusai” közé sorolt, csakis az ő információinak köszönhettem. Az azonban már kevésbé volt kedvére, hogy a főhatóságunk – 1953-ig a MMOK, majd a Minisztérium – a megyén kívül végzendő munkákkal (pl. 1951-ben 4 heti ásatás Dunapentelén, 1953-ben 8 heti leltározás a miskolci Herman Ottó Múzeumban) bízott meg egyre-másra. Valamint, hogy a kedvenc, illetékes felettes szervek által jóváhagyott kutatási témám (a rézkor) alapján a Tiszántúlon folytattam ásatásokat (1950-ben, 51-ben, 54-ben Fényeslitkén, 1952-ben, 53-ban és 54-ben Polgáron, 1955-ben Berettyóújfaluban).

Trautwein Ottó bácsi hivatalosan teremőrként volt alkalmazva. A háború után, amikor a Múzeum gazdátlanul maradt, önszántából igyekezett az el nem pusztult tárgyakat összegyűjteni és a további pusztulástól megmenteni. Ezért a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőisége megbízta a Múzeum ideiglenes gondnokságával (Manga kinevezéséig). A Megye, mint a Múzeum gazdája is biztosított havi 200 forint fizetést a munkájáért.

Ottó bácsi 1945 előtt, mint alezredes a balassagyarmati Honvéd Kiegészítő Parancsnokság parancsnoka volt. Bár sohasem hallottam róla, hogy szélső jobboldali magatartást tanúsított volna, a háború után elbocsátották a Honvédségtől, sőt a nyugdíját is megvonták. (Tréfásan nyugalom nélküli alezredesnek is emlegettem.) Albérletben lakott az Óváros téren. Reggel nyolcra mindég bent volt a Múzeumban és este általában csak hétkor, nyolckor ment haza. (Állítólag azért, hogy ne kelljen hallgatnia a szállásadó asszonya zsörtölődéseit.)

Ha látogató jött a Múzeumba, akkor teremőr volt. Gondosan jegyezte és jelentette havonta a látogatók számát. (Amit Manga – ameddig ingyenes volt a múzeumlátogatás – nem egyszer megnövelve jelentett tovább, mert rossz fényt vetett volna a Múzeumra, ha kevesebb látogatóról számol be, mint az előző év hasonló hónapjában.) Egyébként az adminisztrációs munkát végezte. Ő iktatott, kezelte a házi pénztárt, vezette a pénztárkönyvet, rendben tartotta a házi könyvtárt, stb. Igen lelkiismeretes és precíz munkát végzett. Amikor 1957-ben eljöttem Gyarmatról, még mindig csak 200 Ft volt a fizetése.

A hivatalsegédünk Medvegy. 20 év körüli, különösebb iskolai végzettség nélküli fiatalember volt. Szerettük volna, hogy kerámiarestaurátori gyakorlatra tegyen szert, hiszen alighogy Gyarmatra kerültem óriási anyagot hoztam be Nagybatonyból. Részt is vett Pesten egy tanfolyamon, sajnos nem sok sikerrel. Hamarosan behívták katonának. Az ÁVO-nál szolgált, majd idővel is ott maradt. Mindszentyt őrizte Felsőpetényben.

Medvegy utódja a hivatalsegédi állásban a már idősödő, de még javából munkabíró Bakabányai József lett. Apja a Bars megyei Bakabányán fazekasmester volt. Eredetileg szlovák anyanyelvű volt; ezt még 50 éves korában is lehetett a beszédén érezni. A világháborút megjárta. Egyszer sem sebesült meg, pedig rohamzászlóaljban szolgált. A háború után Balassagyarmaton maradt és itt nősült. Mint civil hivatalsegéd a Kiegészítő Parancsnokságnál volt alkalmazva, vagyis Trautwein Ottó bácsi hivatalánál. Ő is ajánlotta be a Múzeumhoz. A hivatalsegédék gyöngye volt. Az egész várost ismerte. Bármiről volt szó, tudta kihez kell fordulni, kit, hol lehet megtalálni. Kiállítások rendezése során fárad-

hatalatlan volt. Köztudott, hogy egy kiállítás csak öt perccel az ünnepélyes megnyitása előtt készül el. Ebből kifolyólag nem egyszer hajnali négyig is bent dolgozott, hogy minden rendben legyen, de reggel nyolcra már ismét itt volt. Bennünket mindig Igazgató úrnak, doktor úrnak szólított; az elvtárs szót sohasem hallottam tőle.

Az idők folyamán a Múzeum állománya bővült. 1951-ben egy fiatal néprajzost helyeztek hozzánk segédmuzeológusként, Pesovár Ernőt. Közelebbi szakterülete a népi tánc volt. Vele kapcsolatban nem maradtak fenn az emlékezetemben élmények, de azt tudom, hogy Mangának hasznos segítőtársa volt. Nem sokáig maradt Gyarmaton; vagy egy év után áthelyezték más múzeumba.

Nem került a Palóc Múzeum állományába, csak néhány hónapra küldtek a MMOK-ból hozzánk egy gépírónőt, Pappnét. Munkáskáder volt. Úgy rémlik, hogy családi problémái voltak; a kiküldetése részben ezek megoldását is szolgálta. Csendes, jóindulatú munkatársunk volt.

Emlékezetem szerint 1952-ben lépett Liphay Béla báró, mint félállású muzeológus a Palóc Múzeum szolgálatába, havi 200 forintos fizetéssel. A Bánátnak Romániához csatolt részében, Lovrinban volt eredetileg jelentős, de a földreform által komolyan érintett földbirtoka. Az első világháborúban megjárta a frontot. Majd néhány évet Kanadában töltött, azzal a szándékkal, hogy ha kedvezően meg tudja alapozni az életét, a felesége is utána megy. Visszajött azonban Lovrinba. 1943-ban egy román ezredessel csereszereződést kötött, amivel Lovrin ellenében annak, helyesebben a magyar feleségének a Békés megyei Szarvas határában lévő földjei, úgyszintén értékkülönbözlet miatt pénzüsszeg is a birtokába jutott. Utóbbin megvette a szécsényi egykori Forgách kastélyt, ahova be is költözött.

Fiatalabb éveiben a lepkékre terelődött a figyelme. Ez hamarosan a szenvedélyévé vált, és az amatőr lepkegyűjtőből az utókor által is elismert, szakképzett lepidopterológussá képezte ki magát. A gyűjteményét – ritka kezűgyessége lévén – a maga által készített dobozokba és szekrényekbe helyezte el és gondosan kezelte. Magával is hozta Szécsénybe.

A háború alatt nem hagyta el Szécsényt, sőt a kastély bombabiztos pincéjében több száz helybeli lakosnak is menedéket adott. Az épület viszont súlyosan megrongálódott. Ott jártamkor 1950-ben az emeletre vezető lépcsőházból a sérült födémen és háztetőn keresztül az égboltot lehetett látni. Manga erősen szorgalmazta a Megyénél a kastélynak múzeumi célra történő átvételét és tatarozását. De a legszükségesebb állagmegóvás is – úgy emlékszem – 75.000 forintba került volna. Ezt az összeget a Megye beállította az 1951. évi költségvetésbe. Csak közben a télen az épület állapota tovább romlott, az árak meg emelkedtek, így a tatarozás elmaradt. És ez így ment évről-évre, ameddig Nógrádban voltam.

Liphay le is mondott a kastélyról (továbbra is lakhatott benne) és a mintegy 16.000 lepkéből álló gyűjteményét 200 forintos múzeumi állás fejében átadta a Természettudományi Múzeumnak, amely azonban hozzájárult ahhoz, hogy azt a Palóc Múzeumban elhelyezve továbbra is ő kezelje. Ezzel viszont megmenekült a „*munkakerülő osztályelenség*” becsmérítő jelzőtől. Hetente háromszor járt be Gyarmatra (saját költségén), kezelte a gyűjteményt, amelyet mind nappali, mind éjjeli szorgalmas gyűjtésekkel gyarapított is. Ugyanakkor, ha kellett, akár fizikai munkával is segítségünkre volt.

Egyéniségét legjobban az alábbi esettel jellemezhetem.

Szátokról jelentették, hogy földmunka során több méter mélységben nagy csontokat találtak. Kaptunk is a Minisztériumtól a feltárásukra – írd és mondd – 100 forintot. Ős-

lény csontokról lévén szó, Liphay ment ki elvégezni a munkát. Negyednap Manga szólt nekem, nézzem meg, mit csinál Béla, mert a 100 forintnak már el kellett fogynia. A helyszínre érve egyből láttam, hogy az eddig elvégzett földmunka bére jóval meghaladja a 100 forintot.

- *Megtoldottam a magaméból* – felelte, amikor kérdőre vontam.

Amikor 1957-ben Manga Budapestre, magasabb állásba távozott, és Fehér Jutka ideiglenesen átvette a Múzeum vezetését, sietett gondoskodni, hogy Béla fizetését felemeljék.

Második teremőre is lett ekkortájt a Múzeumnak, Iványi József. Balassagyarmati ember volt és eredetileg jogot végzett. A második világháború idején, a kassai Tanfelügyelőségben dolgozott. A háború után nyugdíjasként az otthonában, Gyarmaton élt. Egy szép 1952 májusi napon egy Paczolay nevű, ugyancsak nyugdíjas ismerőseivel a Múzeum körüli liget egyik padján élvezte a napsütést. Egyszer csak megállt előttük két fiatal.

- *Mit lopjátok itt a napot, reakciós munkakerülőik* – förmedt rájuk az egyik, és hogy a szavának nagyobb nyomatékot adjon, le is kent egy pofont Paczolaynak.

Jopi bácsi ismerte Mangát. Szaladt is hozzá; nem tudná-e őt valahogyan a Múzeumban alkalmazni. Ezzel nem lenne „*munkakerülő*”. (Ez akkoriban főbenjáró bűnnek számított.) Hogy tehermentesítse Ottó bácsit, Manga teremőri állást ki is járt neki. Lelkiismeretesen végezte a feladatát, de jól érezte magát akkor is, amikor nem volt látogató.

Ebben az időben került hozzánk egy fiatal régész is, Bokor István. Egyike volt az 1950 körüli években azon három régésznövendék egyetemistának, akiket a párthű magatartásuk miatt nemcsak a hallgatótársaik, de még a tanszemélyzet is respektált. Szinte még a hivatásos régészek is. De amíg a másik kettő megszerezte a diplomáját, ő adós maradt azzal. Mégis a párt szolgálatában szerzett érdemei elismeréséért ígéretet kapott, hogy mihelyt megszerzi a diplomáját, azonnal kap állást egy vidéki múzeumban. Így került 1952-ben a Palóc Múzeumba.

Fiatal házas volt, de anyagilag igen szűkiben a pénznek. Így nem volt lehetősége lakást szerezni a városban. Manga ezért rendelkezésére bocsátotta a második emeleten a melléklépcsőház melletti – eredetileg illemhelynek szánt – kis helyiséget. Itt húzták meg magukat. Részt vett ugyan az 1953. évi, néhány napos benczúrfalvai ásatáson, néhány leletbejelentésre ki is szállt vidékre, de jelentősebb szakmai munkásságról (és érdeklődésről) nem tett tanúbizonyságot. Így, amikor 1954-ben a közszférában általános létszámcsökkentést hajtottak végre (amit akkor racionalizálásnak neveztek), a Minisztérium – bizonyára Manga információi alapján – elbocsátotta.

Bár a kormányrendelet szerint a racionalizálást nem lehetett megfellebbezni, ő ezt mégis megtette. A Salgótarjáni Munkaügyi Döntőbíróság ki is tűzte a tárgyalást. Ezen – mivel Manga más elfoglaltságra hivatkozva – nem tudott (vagy nem akart) elmenni, nekem kellett a Múzeumot képviselni. Bokor az őt ért sérelem legfőbb ellenérveként azt hozta fel, hogy a Palóc Múzeumban ő az egyetlen, aki „*muzeológus*” diplomával rendelkezik. Válaszomban igazat adtam Bokor ezen állításának, minthogy Mangának is, nekem is „*csak*” doktori diplománk van. A bíróság el is utasította a fellebbezést.

Amikor eljöttem Gyarmatról (1957. I. 18.), az említetteken kívül még négyen voltak a Múzeumnál. Kovácsné, egy tanár felesége, hosszabb ideje félállásban adminisztrációs, gépírói feladatokat látott el. Fehér Judit, mint néprajzos 1956-ban (vagy már 1955-ben?) lett a munkatársunk. Szeghalmi paraszt család gyermeke, a nagyapja juhász volt. Értelmes, józan gondolkodású lánynak ismertem meg. Mint maga mondta nekem, serdülő korában elhitte amit a kommunisták hangoztattak, hogy az eszméik megvalósulásával

fog az ország felvirágozni. Ezért, mint sok diáktársa is, maga is ennek érdekében kívánt az életben tevékenykedni. De előbb-utóbb belátta, hogy a valóság éppen ellentéte a propagandának. Megismerve Liphay Bélát és Trautwein Ottó bácsit, igen messze állt az osztályharctól. Kedves, rokonszenves, hasznos lány volt.

Volt még egy második hivatalsegédünk is. A nevére már nem emlékszem. Idősebb, az első világháborút megjárt ember volt. Végül a Minisztérium – Mangának kedvezve – egy művészettörténésszel, Franknéval bővítette a Múzeum személyi állományát. (Elvált asszony volt.) Annak ellenére, hogy a Múzeumnak képzőművészeti gyűjteménye nem volt – eltekintve néhány, az egykori megyeházáról áthozott portré festménytől.

A felsorolt státusbeli munkatársakon kívül Manga alkalmanként több személyt is tudott a Múzeumban végzendő munkára mozgósítani. Itt most csak néhány nevet sorolok fel. Ilyen volt még 1950-ben Boldizsár Etelka (apja Nógrádszakálon volt igazgató-tanító), aki a népviseleti anyag rendezésében segédkezett. Csőke (talán Panni – a keresztnévére már nem emlékszem biztosan, lehet, hogy a családnevében is tévedek) a könyvtárunkat rendezte (a városi könyvtár vezetője lett). Farkas András rajztanár-festőművész számos időszaki kiállítást látott el illusztrációs anyaggal, vagy Réti Zoltán énektanár-festőművész. Görgeyné (állatorvos felesége) gépiró munkát végzett.

De meg kell emlékezmem Schuchmann Zoltánról, az ipariskola igazgatójáról is. Ő is nagy amatőr fényképész volt. Gyakran járt be a Múzeumba, minthogy Manga megengedte neki, hogy a fotólaboratóriumunkban dolgozhassa ki a felvételeit.

Amint már említettem, még le sem tettem a hivatali esküt (1950. május 16.), már ki kellett szállnom ásatásra. Laun Ottó, a nagybányai szénbánya tisztviselője értesítette a Múzeumot, hogy Bányában a vasútállomás mellett régi fazekakat találtak a földben. Rohantam autóbusszal Bányába. A helyszínen már ott találtam Korek Józsefet. Laun ugyanis a Nemzeti Múzeumot is értesítette. Ő néhány órával korábban érkezett oda, de már bontott is egy bronzkori urnasírt (pilinyi kultúra). Hat mátraderecskei kubikus planírozta a terepet, egy a bánya rakodójához vezetendő új iparvágány számára. Ahogy ásták a földet, egyre-másra jöttek elő az urnasírok. Beálltam én is a sírokat bontani. Korek nagyon ügyesen szervezte meg a munkát. A bányának nem volt az ellen kifogása, hogy a megkívánt talajegyengetés szakszerű ásatás keretében történjen. De kikötötte, hogy annak a MÁV-val kötött szerződésben megjelölt határidőre meg kell lennie. Vállalta viszont, hogy a munkásoknak – akik teljesítménybérért dolgoztak – megadja változatlanul a kitermelt föld mennyisége alapján járó munkadíjat. Korek megegyezett a munkásokkal, hogy a 8 óra alatt a mi utasításaink szerint dolgoznak, de vállalnak további 4 órát is az általunk fizetett órabér ellenében.⁴ A munkások jól jártak, mert mintegy másfélszer annyit kerestek, mint amennyiért a bányával szerződtek. A bánya nem károsodott, mert a munkát a határidőre befejeztük. Mi meg különösen jól jártunk, mert napi 12 munkaórában végre tudtuk hajtani a veszélyeztetett terület feltárását és csak napi 4 órát kellett fizetnünk.

Csak hát kettőnknek igen kellett iparkodnunk. Volt nap amikor harmincnál is több sírt kellett bontanunk, amellett naplóztunk, csomagoltunk, ásatási térképet rajzoltunk. Összesen 894 sírt tártunk fel május 13. és július 6. között.

A lelőhely a település szélén, a Maconkára vezető műút mellett van. Sokan tértek le az útról és nézték mit csinálunk. Egy öreg palóc egyszer megjegyezte: övé volt ez a föld,

⁴ Az ásatás költségeit a MMOK viselte.

de bármilyen mélyen szántott, az eke sosem vetett fel korszótöredéket. Bizony nagyon régiek lehetnek ezek – vélte – bizonyára „a törökök idejéből valók, amikor a magyarok még itt sem voltak!”

Gondoltam, minthogy a bátonyiak közül sokan látták a munkánkat, érdemes lenne válogatott anyagból ott egy kis kiállítást rendezni. A bátonyi pedagógusoknak tetszett az ötlet, a főnököm, Manga méghozzá támogatta is azt. Fel is hajtott egy Salgótarjánba üresen visszatérő tehergépkocsit. Hogy az apró bronzleleteket biztonságosan bemutathassam, átvittünk egy lezárható lapos tárlót is. Hogy az ugyancsak rázós úton (a háborús károkat még csak részben javították ki) a tárló üveglapja ne törjön el, magam a kocsikabójában állva, a tárló kinyitott fedőlapját kezemmél függőlegesen tartva tettem meg a kb. 50 km-es utat. Egy iskolában, kb. egy héttel volt nyitva a kiállítás.

A következő évben két hétre visszatértem Bátorba (1951. V. 28- VI.6.). Ekkor Komáromy József, a jászberényi múzeum igazgatója volt segítségemre. A két idény alatt összesen 972 urnasírt tártunk fel. Amíg Dunapentelén (azaz Dunaújvárosban) az építkezések során fel nem tártak kb. 1500 bronzkori urnasírt, ez volt az országban végzett legnagyobb hamvasztásos temető ásatása.

Mivel Balassagyarmaton a Múzeumnak nem volt restaurátora, a begyűjtött bő kerámia anyag nem lett restaurálva és nem is lett publikálva. Csak egy előzetes beszámolóban tudtam róla ismertetést adni.⁵

Egyébként Bátorban erősen tartotta magát az a mende-monda, hogy a Mátrában van betyár! (1950-ben!) Élt ugyanis a faluban egy Patay László nevű fiatalember. A háború előtt írnok volt a község házában, amellet leventeoktató. (Ez a háború után nagy bűnnek számított!) Egy este – 1949-ben – megállt a háza előtt egy fekete autó. (Mindenkinek tudta, az ÁVÓ jött ki valakiért.) Laci nem várta be őket; kirohant a ház mögötti kertbe, annak a kerítését átugorva meg a közeli erdőbe. Mesélték, hogy többek között egyszer megjelent fegyveresen a maconkai kocsmában, majd az ott lévő pénzt magához véve távozott. A rendőrség többször is elhíresztelte, hogy elfogták, de a bátonyiak ezt csak hírverésnek tartották. Egyebek mellett a legfőbb érvük az volt, hogy a postakézbetűző leány köténye emelkedett (köztudottan a babája volt). Viszont 1951-ben már nem hallottam Patay Laciról.

Ugyancsak 1950 nyarán Szűgyben is ásattam. Ez azonban nem régészeti, hanem néprajzi témájú volt. Manga ugyanis hallott arról, hogy a katolikus templom kertje egykor temető volt és ott festett koporsókra találtak. Mint a népművészet kutatója ilyeneket akart megismerni. Szerzett is pénzt a MMOK-tól egy kisebb ásatásra. De minthogy ő járatlan volt ásatás terén, a munkát nekem kellett irányítanom. Több XVIII. század végi, XIX. eleji sírt tártunk fel; valóban fehér alapon festett színes virágokkal díszített koporsókban nyugodtak az eltemetettek. Számomra azért emlékezetes ez az ásatás, mert a MMOK Mózes Klára személyében térképrajzoló is kiküldött az ásatáshoz, aki előbb-utóbb a menyasszonyom, majd a feleségem is lett.

Ha meleg szobában ültünk is a múzeumban, ahogyan azt a megyeházán mondták, nem unatkoztunk. Akadt mindig munkám. Mindenekelőtt is meg kellett ismerkednem a Múzeum régészeti anyagával. Sajnos az a háború előttinek csak a töredéke volt. A szov-

⁵ Patay Pál: Előzetes jelentés a nagybátonyi temető ásatásának eredményeiről. Arch. Ért. 81/1954/33-47.

jet csapatok az épületben hadikórházat rendeztek be. A tárgyak jelentős része elkallódott; még Vácról is kaptunk vissza leleteket. Amit Trautwein összegyűjtött, az egy egyszerű ládában is elért.

Igyekszem felkeresni a szakirodalomban ismertté vált lelőhelyeket, mint Kisterenyét, Pilinyt, Parassapusztát, a jelentősebb műemlékeket, mint a mátraverebélyi gótikus templomot, várromokat, pl. Hollókőt, Szandát, stb. Időszaki kiállítások rendezése is időt igényelt. Az ezekkel kapcsolatos fizikai munkákhoz, pl. tárlók, kiállítási dobok tapétázásához is segítséget nyújtottam. Madách és Mikszáth emlékszobák berendezése is a feladatokat képezte. De állami tulajdonba vett házak ingóságainak leltározásához is ki kellett szállnom az esetleges muzeális értékű tárgyak elkallódásának meggátolása végett. És így tovább.

Egy másik kisebb ásatásom volt 1951-ben is. Már nem tudom mi végett, tavasszal Ecsegen jártam. Az iskolában a pedagógusok megostromoltak, hogy az „*Ilonavár*” (más verzió szerint Ekerontó Borbála vára) maradványait tárjam fel. Valóban állt-e valamikor ott egy vár? Falak nyomát ugyanis már nem is lehetett találni. Felajánlották erre a felsőbb osztályú gyerekek munkáját. Elvállaltam. Június 8-án került erre sor. Reggel a gyerekek óriási lelkesedéssel neki is láttak a munkának. Persze ők az ásatást kincskeresésnek értelmezték, és mindegyikük azon volt, hogy ő találja meg azt leghamarabb. Alig bírtam őket szép szóval kordában tartani, hogy ne kedvük szerint turkáljanak. A kezdeti nagy lendületbe előbb-utóbb bele is fáradtak. Ebéd után már igencsak noszogatni kellett őket, hogy este rendben hagyjuk el a terepet. Este egyébként egy érdekes égbolti jelenségnek lehettünk tanúi: az esthajnal csillag közvetlenül a sarlós újhold előtt állt, akárcsak a törökök zászlaján.

A munka során a középkori várból jóformán csak köveket találtunk, úgy széthordták az egykori falakat építkezésekhez a helybeliek. Viszont kiderült, amiről nem tudtunk, hogy a vár helyén háromezer évnél is korábban egy bronzkori (hatvani, vagy füzésabonyi kultúra) telep létezett.

Ősszel (IX. 28-X.3.) is ásattam, mégpedig Mátraverebélyen, a Kishegyen. Követ bányásztak itt. Négy részben bolygatott avar sír mellékleteit mentettem meg a pusztulástól.

A múzeumalapító Nagy Iván könyvtára az épület egyik helyiségében csodálatos módon épen vészelte át a szovjet hadikórház hónapjait. A felettes könyvtári hatóságok azonban (talán 1951-ben, vagy 1952-ben) úgy találták, hogy annak nincs jelentősége a Palóc Múzeumban, de még Balassagyarmaton sem. Át is vették azt és el is szállították. Manga sem igen emelt szót ellene; a néprajzi kiállítás számára egy helyiséget nyert ezzel. Előzőleg azonban a néprajzi, régészeti, történelmi vonatkozású könyveket kiválogattuk és besoroltuk a Múzeum házi könyvtárába.

Még egyetemista voltam, amikor már tudtam, hogy a megyének egyik jelentős bronzkori lelőhelye a dolányi Majorhegy. (A község nevét az 1920-as években változtatták Benczúrfalvára, az ott lakott és ott is eltemetett híres portréfestő Benczúr Gyula után.) Ahogy Gyarmatra kerültem, meg is akartam ismerkedni vele. De nemcsak szemre, közelebről is. Mi is volt egykoron a Majorhegy. Be is jártam mind a domb fennsík-ját, mind a lábát. Megállapítottam, hogy akárcsak Kisterenyén, a domb alja szolgáltatja a leleteket. Elhatároztam, hogy itt ásatást hajtok végre. Csakhogy a Palóc Múzeum nem rendelkezett erre fordítható összeggel. A legszükségesebb leletmentésre is a MMOK-tól kellett költséget igényelni.

Felkerestem a Majorhegy lábánál lévő egyik ház gazdáját, Veszélovszki Pált. Nem kellett győzködnöm, minden további nélkül hozzájárult ahhoz, hogy a kertjében ásathas-sak.

- *Ugye, akar itt szőlő alá rigolórozni?* – kérdeztem.
- *Dehogy akarok!* – volt a kurta válasz.
- *Pali bácsi, csak akkor kapok pénzt az ásatáshoz, ha maga azt mondja nekem, hogy rigolórozni fog.*

Értelmes ember volt, a háború előtt községi bíróságot is viselt, egyből elérte, mit akartok.

- *Hát persze, hogy telepíték szőlőt!* – mondta.

Ment is a levél a MMOK-hoz: „Tudomásomra jutott, hogy Veszeloovszki Pál a régóta ismert bronzkori lelőhely, a benczúrfalvi Majorhegy lábánál lévő kertjében szőlőt akar telepíteni és ezért annak földjét mélyen át akarja fogatni stb., stb.” Meg is kaptam a pénzt egy rövid ásatáshoz, amit el is végeztem (1951. XI. 16-21.) Majd 1952-ben is visszatértem Benczúrfalvára (III.20-27). Szereztem is a kiállításunk számára jó leleteket. Azt is megállapítottam, hogy a bronzkori település a domb lábánál teraszos szerkezetű volt.

A nógrádkövesdi vasútállomás melletti domb csúcsán 1952 novemberében vízvezeték hálózat tartályát kezdték építeni. Jelezték is nekünk, hogy sírokra találtak. Egy kelta és négy honfoglalás kori magyar sírt érintett a munka. Amit nem bolygattak meg, azt feltártam (XII. 1-3.). A tartályhoz szolgáló vezeték számára ásott árokban úgyszintén jöttek elő sírok, valamint neolitikus gödrök. Evégből még többször is ki kellett mennem Nógrádkövesdre (1953. II. 5., IV. 21-24, X. 5-7.). Itt 17 szkíta sírt tártam fel. Az ásatásról – korszakokra bontva – három közleményben számoltam be.⁶

Az egyik kiszállásom során egy közelemben dolgozó ember énekére figyeltem fel. (De ez már nem régészet, hanem folklór.) A jól ismert „*Ki tanyája ez a nyárfás*” kezdetű nótát dúdolta, csak a kor hangulatának megfelelően megváltoztatott szöveggel:

*Ki tanyája ez a nyárfás?
Tied, meg az enyém, elvtárs!
Ha visszajön a gazdája,
Mehetünk a bús-ba.*

Egyébként ennek az ásatásnak az alapján ismertem fel, hogy a dombvidéken letelepült X. századi magyarság temetkező helyül a dombok csúcsát választotta. Ez készítetett arra, hogy megkeressem az egyházasgergei Sírmányon a Nyáry Albert által 1906-ban már ásott temetőt.⁷

Ez a vállalkozásom azonban az 1953. április 9-i próbaásatásomon nem vezetett eredményre.

Erdész Sándor, a falujának múltja iránt érdeklődő bujádi ember a Tarisznyaparton (Kerekdombon) talált bronzkori bögréket adott át nekünk. Ki is mentem a lelőhelyet megtekinteni. De megfordultam a középkori várban, meg az alatta elhúzózó völgyben lévő SZOT üdülőben (egykori vadászházban) is. Beszédbe keveredve az üdülő vezetőivel, felmerült az a gondolat, hogy a tarisznyaparti leletekből rendezzünk be itt egy kis kiállítást. Ezt meg is tettem. Sajnos idővel a szalmával fedett épület a tűz martaléka lett, és az ott kiállított tárgyak elpusztultak.

⁶ Patay Pál: *Szkíta leletek a nógrádi dombvidéken*. FolArch VII (1955) 61-74. – U.ő. *Újabb kőkori és kelta leletek Nógrádkövesden és a nógrádi dombvidéken*. Arch.Ért. 83 (1956) 186-190. – U.ő. *Adatok a nógrádi dombvidék X-XI. századi településtörténetéhez*. Arch. Ért 84 (1957) 58-65.

⁷ Nyáry Albert: *A lipa-gergei magyar temetőről*. Arch.Ért 26. (1906) 276-278.

Amikor a kiállítást berendeztem, a váromot ismételtén és tüzetesen átjártam. Amikor pedig ismeretségbe kerültem a Képzőművészeti Alap Kiadó egyik szerkesztőjével, Pásztói Margittal, vállaltam annak ismertetését a Műemlékeink című sorozatban. Ez a könyvecske 1959-ben napvilágot is látott.⁸

Valami miatt 1954-ben ki kellett mennem Nógrádsápra. A galgautai vasútállomásról gyalog vágtam neki az útnak. Alig tettem meg párszáz métert a dombnak menő kövesúton, észrevettem, hogy az út északi oldalán lévő, nemrég tisztított árok rézsűjéből cserépek állnak ki. Késő rézkoriak (badeni kultúra) voltak. Minthogy a Múzeum ilyeneknek híjával volt, megörültem a felfedezésnek, majd egy egynapos ásatással (VII. 8.) az árokban jelentkező hulladékgyödröket feltártam. Kiállítási célra alkalmas anyagot sikerült begyűjtenem.

Az év folyamán Drégelypalánkon is jártam. Már nem emlékszem, hogy ősszel, vagy még tavasszal, csak arra, hogy hűvös idő járt. Sokat kellett volna az állomáson várakoznom, hogy visszatérjek Gyarmatra. Nem akartam a váróteremben fagyoskodni, inkább sétáltam egyet a Hont felé vezető kövesúton. Egy helyen az útnak frissen nyesett pandaljában cserépeket vettem észre. Másnap Bakabányai Józsi bácsival – meg egy ásóval – visszatértem oda. Vagy 15-20 restaurálható XVI-XVII. századi edény darabjait gyűjtöttük be.

Az 1955. év különösen emlékezetes a számomra. Egy májusi napon Anton Točik, a nyitrai Régészeti Intézet és Poulik, a brnoi Régészeti Intézet igazgatója meglátogatta a Palóc Múzeumot. Búcsúzásakor Točik megkérdezte, nem lenne-e kedvem körülnézni Szlovákiában. Jött is nemsokára a hivatalos meghívólevél. Akkoriban a Határország adhatta a határsávbéli (a határtól 15 km-en belül) lakosnak öt napos, a túloldali határsávban való tartózkodásra érvényes ún. kishatárátlépő igazolványt. Balassagyarmati lakos voltam; kértem is mindjárt, de elutasítottak. Budapesten Thomas Edittel, a Nemzeti Múzeum tudományos titkárával beszélgetve ez is szóba került. Küldjem meg neki a meghívólevelet, megpróbál segíteni, mondta. Megküldtem. Vissza is kaptam, de az Akadémiának egy ajánlólevelével együtt. Erre meg is kaptam a kishatárátlépőt.

A levélváltást követően augusztusban keltem útra. Drégelypalánkig vonaton, onnan a parassapusztai határig a magammal vitt kerékpáron. A kerékpárt Cseh vámőr őrmesternél hagytam, akit egy korábbi kiszállásom során ismertem meg (egymaga képviselte a vámőrséget), majd átsétáltam a határon. Ott már várt Točik autóval. Az öt nap alatt sokféle megfordultunk, még a Fátra tövében fekvő Bajmócfürdőn is, csak szinte a legkevesebbet voltunk a határsávban. Pesten úgy néztek rám a kollégák, mint a szűzlány a fancsali feszületre: „külföldön járt!” Pedig csak a Felvidéken voltam.

A következő évben megisméltődött ez a túra. De most már négyen mentünk. Rajtam kívül Manga igazgató, Korek József a minisztérium Múzeumi Osztályának vezető helyettese és Nagy Sándor, a Múzeumi Osztály gazdasági főnöke. Utóbbiakat Manga a Határőr-ségen balassagyarmati lakosokként nevezte meg. Akkor nyáron enyhébb szelek fújtak.

A szécsényi országgyűlés 250. évfordulóján a Palóc Múzeum is rendezett emlékkiállítást. Az országgyűlés sátoztábor helyszínrajzát - Csécsi János egykori eredetije után - Liphay Béla rajzolta meg. Ebből az alkalomból foglalkoznom kellett Szécsény történetével.

Maga a város azonban már korábban felkeltette az érdeklődésemet. Többek között a gyógyszertár, amelynek külseje még 1950-ben is megőrizte a XIX. század közepi arcu-

⁸ Patay Pál: A bujái vár. Műemlékeink. (Budapest 1959.).

tát. A bejárat ajtajának két szárnyát Hygeiát és Aesculapiust ábrázoló táblák díszítették. A cégtáblája is még az eredeti volt; a betűi a XIX. század közepének stílusát tükrözték. (Mint napjainkban a Magyar Nemzet napilap címszava.) A gyógyszerárak államosítása során azonban ezeket korszerűtlennek (a képeket klerikálisnak?) tartották és eltávolították. Szerencsére egy gyógyszerész megmentette és a lakásán elrejtette ezeket. Idővel azért a védszentek csak visszakerültek az eredeti helyükre. A hatalmas cégtáblát pedig, egy szekeret felfogadva beszállítottam a Palóc Múzeumba. Nem tudom mi történt vele, amióta eljöttem Gyarmatról.

Felismertem többek között, hogy Szécsény a mai Magyarország azon kevés helységeinek egyike, amely még megőrzött valamit a középkori voltából. Az egykori városfal részben még ma is megvan. Rájöttem arra is, hogy mielőtt Károly Róbert király 1334-ben városi rangra emelte, már állt egy kisvár a mai helység szélén, a Strázsparton. Javasoltam a Pannonia Kiadónak (a Képzőművészeti Alap Kiadó utódjának), hogy a Műemlékeink sorozatban Szécsényt is ismertetni kellene. 1964-ben meg is jelent a könyvecske.⁹

Utóbb néhai Antal Károly helybeli amatőr helytörténész kezdeményezésére egy idegenforgalmi célból kiadott és két kiadást megért ismeretterjesztő füzetnek is társszerzője lettem.¹⁰

Még 1955 nyarán történt, hogy a helyi Pártbizottság a Minisztériumnál kifogásokat tett ellenem, és kérte az áthelyezésemet Gyarmatról. Az ügy kivizsgálására Patek Erzsébet szállt ki. (Két évvel alattam járt az egyetemen.) A tárgyaláson Moldoványi elvtárs (pedagógus volt), aki harmadmagával jelent meg a Pártbizottság részéről, ékes szóval előadta, hogy az osztályidegen voltomból kifolyólag nem tudom kellőképpen képviselni a párt kulturális irányvonalát, és ezért párthűbb szakembert szeretnének a Múzeumban látni. (Őt évig erre nem jöttek rá?) Manga nem vallott színt. Patek átlátott a szitán. Mangát magával víve átment Salgótarjánba a megyei Pártbizottsághoz. Andó elvtárs, aki a kulturális ügyek felelőse volt, nem tudott a gyarmatiak panaszáról. Nemhogy kifogása lett volna ellenem, meg is volt elégedve a munkámmal. Maradtam Gyarmaton.

Már nem emlékszem, hogy melyik nyáron, 1955-ben, vagy 1956-ban, végigjártam a megye helységeit, hogy összeírjam a harangokat. Ki, hol és mikor öntötte azokat. 1951-ben történt ugyanis, hogy az év tavaszán Nógrádszakálba kellett kiszállnom. Bejelentést kaptunk, hogy kútásánál egy nagy csontot találtak. Mamutfog volt, 3 m mélyen az Ipoly hordalékában feküdt. Jelentősége tehát nem volt. De a kútásó munkásokkal beszélgetve szóba került, hogy régiségekkel foglalkozok. Mire az egyik megjegyezte: - *Hát, ha valami régít akar látni, menjen fel a toronyba!*

Vissza Gyarmatra csak délután volt vonatom, így fel is mentem délben az öreg harangozóval a toronyba. Az egyik harangról 1523 évszámot olvastam le. Megdöbentem: három évvel Mohács előtt! (Dicsérte is az öreg a harangot; eltereli a viharfelhőket!)

Amikor legközelebb Pesten jártam, felkerestem a Nemzeti Múzeumban Mihalik Sándor főigazgató helyettést és megkérdeztem, az ipartörténészek közül ki foglalkozik a harangokkal. (Naiv voltam, azt hittem, a kutatók segítik egymást.)

⁹ Patay Pál: Szécsény műemlékei. Műemlékeink. (Budapest 1965).

¹⁰ Antal Károly - Patay Pál - Praznovszky Mihály - Sólyom Robert: Szécsény. (Budapest 1980). - Antal Károly - Patay Pál - Praznovszky Mihály - Dávid Róbert: Szécsény. (Budapest 1987).

- *Harangokkal? Senki* - volt a válasz. *Nem is jó velük foglalkozni. Templomtoronyban vannak!*

Nem hagyott nyugodni a szakali (így mondják a helybeliek) harang. Ha egy községben jártam és volt időm, felmásztam a toronyba. Hamarosan találtam is még három XVI. század eleji harangot (Piliny, Szügy, Becske). Elhatároztam, hogy ha más nem foglalkozik a harangokkal, akkor érdemes törődnöm velük. A főnököm, Manga is egyetértett ezzel. Szét is küldtünk a plébánosoknak, parochusoknak a megyében egy kérdőívet, amelyen adatokat kértünk a meglévő harangokról. Be is futottak a válaszok, de sok közülük szubjektív volt. Herencsényből a plébános például azt írta, hogy a középső harangot a XVII. században Eperjesen öntötték. Délelőtt hozta a posta a levelet, ebéd után rohantam a kerékpáron Herencsénybe. Felmászva a toronyba, csalódottan láttam, hogy a legidősebb harang is csak 1883-ban készült. És nem Eperjesen, hanem Budapesten. Kérdeztem a plébánost, miért jelentett Eperjest?

- *Úgy tudtam* - mentegetőzött.

Közben 1954-ben megjelent Nógrád megye műemléki topográfiája.¹¹ Ebben, több esetben a koruknál fogva műtárgynak tekinthető harangokról is megemlékeztek. Egyszer, amikor a mű egyik társszerzőjével, Dercsényi Dezsővel (Országos Műemléki Felügyelőség) találkoztam, említettem neki, hogy e tekintetben a topográfia bizony hiányos. Magam már jóval több műtárgy harangot ismerek, mint amennyiről a topográfiában olvashatunk. Be tudnám-e járni a megyét és teljessé tudnám-e tenni a listát, kérdezte és milyen költséggel járna ez?

- *600 forint* - mondtam gyors fejszámolás után (Csak útiköltséget számoltam, napi-díjat nem.)

Dercsényi szó nélkül megadta az összeget, én meg vonaton, autóbusszon, legtöbbször azonban a kerékpáromon, valamint egy-kétszer a barátom, Réti Zoltán motorkerékpárjának hátsó ülésén bejártam a megye akkori 137 községe közül 135-öt. Ipolytarnóca és Ósagárdra azért nem mentem el, mert onnan szavahihető munkatárs megadta a pontos adatokat. Az adatgyűjtés eredményéről - levéltári kutatásokkal kiegészítve - be is számoltam.¹²

Híre járta, hogy egy endrefalvi ember sok régi pénz talált. Felkerestem. Nem tagadta le, sőt elő is hozott vagy nyolc-tíz I. Ferdinánd dénárt. Amikor rákérdeztem, meg is mondta, sok is van még belőlük. Felszólítottam, adja át a többit is, minthogy a törvény szerint minden a földben talált lelet a Magyar Állam tulajdona. Ezt már megtagadta. Hiába kérleltem, nem tágitott.

- *Akkor megyek a rendőrségre!* - mondtam emelt hangon.

Máris fordult, és egy percen belül a kezemben volt a bögrével együtt, amelyben találtak, mind a 806 ezüst érme. (A Rákosi időkben igen nagy tekintélyt vívott ki magának - a törvényes előírásokat nem egyszer túlteljesítve - a rendőrség!)

Felkeresett 1956 májusában a gyarmati gimnázium egyik tanára. Elmondta, hogy az írásbeli érettségi vizsgák idején a nem érettségiző diákok nem tartózkodhatnak az épületben, de szabadságot sem kapnak, kell valamivel foglalkoztatni őket. Nem tudnának-e

¹¹ Genton István (szerk.): Magyarország műemlékei topográfiája. III. Nógrád megye műemlékei. (Budapest 1954).

¹² Patay Pál: Nógrád megye harangjai. Művészettörténeti értesítő. 1958. 146-177.

a múzeumnak segítséget nyújtani, például ásatással, még hozzá társadalmi munkában, azaz fizetség nélkül. Társadalmi és diákmunkáért nem lelkesedtem (lásd Ecseg), de átvillant az agyamon, itt az alkalom, hogy megvallassam a szügyi Leányhegyet.

A vasútról is jól látható, hogy a Leányhegy csúcsát két mesterséges árok veszi körül. Ismertem már a megyében több hasonlót, mint például Nógrádmarcalon a Kerekdombot, Nagylócon a Várhegyet, de hogy ezek valóban egykori várak maradványai-e és milyen korból származnak, arra a szakirodalomban semmilyen biztos adatot sem találtam. (Márton Lajos lehetségesnek tartotta, hogy a honfoglalást megelőzően a szlávok várai lettek volna.¹³) Május 16-án fel is vonultak a diákok. Meglepetésemre XIII-XIV. századi kerámiatöredékeket hozott napfényre az ásójuk!

Volt, hogy a falubeliek hívták fel a figyelmemet egy addig a történészek által nem ismert kisvárra. Magyaréceken voltam egyszer ismeretterjesztő előadást tartani. Az előadás után a hallgatók említették, van valami az erdőben, ami bizonyára fog érdekelni, a Dobóvár (és nem Dobóvár). Szólnak az erdésznek, az majd elvezet oda. Ahogy ballagunk az erdőben, mondja nekem az erdész, sajnálja, hogy este nem volt ott az előadásomon, mert hát a régi dolgok őt is érdeklik.

- *Hallottam, hogy lesz valami előadás, de hát azt hittem, megint a begyűjtésről, vagy valami effélééről lesz szó.*

Rövid szünet után folytatta:

- *Pedig gondolhattam volna, tudhattam volna, hogy nem arról lesz szó, hiszen mondták az emberek, rendes valaki jött a faluba.*

- *Miért mondták, hogy rendes valaki jött?*

- *Mert, ahogy többször föl és alá járt a főutcán, mindég köszönt az idősebbeknek.*

1956. október 23-dika Rádon, egy ásatáson ért. 25-én ugyan visszajöttem Gyarmatra, de másnap visszamentem Rádra a munkásokat kifizetni, majd onnan Pestre, a családhoz siettem. (A feleségem állapotos volt és a Stúdió közelében laktunk.) Csak december elején, amikor a vasúti forgalom megindult, tértem vissza. Tudomást szereztem Manga igazgatóval kapcsolatban egy, a személyemet súlyosan érintő alaptalan kijelentéséről, ami miatt nem óhajtottam tovább Gyarmaton szolgálni. Kértem a Minisztériumtól az áthelyezésemet – bárhova az országban. Hamarosan meg is jött a válasz. Korek József, aki akkor ideiglenesen a Múzeumi Osztályt vezette, áthelyezett a Magyar Nemzeti Múzeumhoz. 1957. január 18-án hagytam el Balassagyarmatot.

De nem lettem hűtlen Nógrádhoz. Az előző évi szügyi ásatás eredményeire fel, további három hasonló, körülárkolt hegycsúcson, Nógrádszakálban a Kastélyhegyen, Mátraszőlősen a Kisvárban és Vanyarcon a Hrasztin végeztem még a nyáron kisebb ásatást. A mátraszőlősi Kisvárban végzett feltárás – amelyről egyébként oklevél tanúskodik, hogy a Kacsics és Rátot nemzetség között támadt fegyveres viszályban 1290-ben elpusztult (lásd Vörösmarty, Két szomszédvár) – megerősítette a Leányhegyen tett megállapításomat, hogy ezeken a körülárkolt dombcsúcsokon a XIII-XIV. században toronyszerű kis várak álltak. Ezzel a középkori régészet egy új fogalommal gyarapodott: a kisvár.

Amikor 1957 nyarán Mátraszőlősen a Kisvárt ásattam, megtekintettem a Királydombon nyitott kavicsbányát, ahonnan még a tavasszal két kelta sír leletei (kr.e. II. szd.) a

¹³ Márton Lajos: Nógrád vármegye őskora. In: Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye. (Budapest é.n.) 338-339.

Nemzeti Múzeumba jutottak. A bánya falában egy félbevágott egykori gödör feltja rajzolódott ki, amit az iskola igazgatójának fiával ki is bontottam. Sír-gödör volt, amibe egy halott hamvait helyezték el.

Egy év múlva eszembe jutott Mátraszőlős. Írtam az igazgatónak, nem jöttek-e elő újabb leletek? Postafordultával jött a válasz (VI. 24.). A Kastélydombból gépi erővel termelik ki és hordják a földet az épülőfélben lévő új 21-es sz. műúthoz. A déli vonattal mentem is ki Szőlőszre. Éppen jókor érkeztem. A feltalajtól már megtisztított területen ki is rajzolódott egy sír feltja. Egyből nekiláttam a feltárásnak, mert ha nem teszem meg, még aznap, vagy éjjel elpusztította volna a hegymaró munkagép. (Az út építése éjjel-nappal folyt.) A nap már hanyatlóban. A lelőhely a faluba vezető műút közelében, a szelős házak mellett volt. Sokan álltak körülöttem, nézték hogyan bontom a sírt. Egyszer csak arra figyeltem fel, hogy egy asszony azt kérdezi, hol fogok éjszakázni? Hát bizony, még nem volt időm erről gondoskodni.

- *Hót akkor jöjjön minálunk* - szölt eredeti palóc tájszólásban.

Kényelmes szállás volt a kelta temető tőzsomszédságában. Ekkor azonban csak négy napig voltam Szőlőszön, mert a földkitermelés valami miatt leállt.

Augusztusban újraindult. Most egy teljes hónapot töltöttem ott (VIII. 13-IX. 13.). Sőt az akkori főnököm, Korek József is kijött a segítségemre, mert a gépek éjjel is dolgoztak és egyre-másra jöttek elő a sírok. Volt, amikor éjjel 10 óra után, a szkréper reflektorának világánál bontottunk egy sírt. (A vezetője kapott vagy húsz forintot, hogy leálljon a munkával és ránk világítson.) Az is megtörtént egyszer, hogy éjjel a hegymaró egy, még ki nem bontott sírt ért el. A sír földje kemény volt, és amikor a gép kanala alulról elkapta, nem omlott széjjel. Reggel egy kocka alakú tömbben kifordulva, az oldalán fekvő találtuk a bánya falának szélén. Négy kiváló helybeli munkásunk volt, az egyikük történetesen a falu sírásója. Ha kellett mindig vállalták a túlórákat.¹⁵

Gajzágó Aladár salgótarjáni tanár, aki különben egy tarjáni múzeum megszervezésén fáradozott, megkeresett, hogy a megyében volt középkori várakról - amelyek közül többet a turisták sűrűn látogattak - éppen a turizmus érdekeit szolgáló ismeretterjesztő füzetet hozzunk napvilágra. Az ötlet kedvemre való volt, meg is állapodtunk, ő ír az általánosan ismert kővárakról (pl. Drégely, Hollókő, Salgó), én meg az általam számba vett, előbb említett kiskvárakról. A munka 1961-re el is készült, szakszerű lektoráláson át is esett, de kiadásra nem került. Azonban nem veszett el; a Kubinyi Ferenc Múzeum adattára őrzi. A turizmus érdekeit szolgálná, ha kiadásra kerülne, természetesen az újabb jelentős kutatások eredményeit beépítve.

Gajzágónak sikerült is elérnie, hogy Salgótarjában a város egy „*munkásmozgalmi*” múzeum létesítésével és vezetésével bízta meg 1960-ban. Közölte is velem, hogy rendelkezik ásatásra felhasználható összeggel. Egyben megkért, tegyek javaslatot, hogy hol történjen az, és vállaljam annak a vezetését. Ismertem a Pécskőről Dornyay Béla által az 1920-as években begyűjtött késő-rézkori leleteket, jártam is már ott. Érdekelt az 520 m magasságú hegycsúcs bazalt sziklakúpjának tövében lévő lelőhely; ezt javasoltam. De minthogy a késő-rézkorral addig magam nem foglalkoztam tüzetesebben, felkértem Korek Józsefet, akinek ez a közelebbi szakterülete volt, az ásatáson való részvételre. A

15 A mátraszőlősi ásatást Almássy Katalin (Jósa András Múzeum, Nyíregyháza) publikálta. A Mátraszőlős-királydombi kelta temető. A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve.

hegycsúcsot a badeni kultúra Ózd-pilinyi csoportjának népe szállta meg, de az folyamatosan lakott volt, még a korai bronzkori makói kultúra idején is. Az ásatást Korek ismertette.¹⁴ Másfél héten át dolgoztunk (V. 17-25). Szívesen láttam el a munkát, de a második pénteken igen boldog voltam: nem kell többet reggelenként a 300 m szintkülönbséget legyűrnöm! (Utáltam hegyet mászni.) Utunk a hegy oldalában egy német katona sírja mellett vezetett el. Tizenöt évvel a háború után is még virág nyílt a sírján.

Maradt még a pénzből. El kellett azt is költeni. Tudtam, hogy a Zagyvarónáról Mátraszelére vezető műút mentén, a kazári Szőröspart alján, közvetlenül a rónai községhatárnál késő-bronzkori urnatemető van. A pilinyi kultúra 7 urnasírját tártam fel. De megkerestem a szép tegezveretéről jól ismert un. mátraszelei szkíta sír helyét is. A Kerekdomb a valóságban Homokterenye – ma Mátraterenye – határába esik. Bár 198 m² területet tártam fel, mindössze két jelentéktelen sírra találtam.¹⁶

Novemberben Ságújfalun, a Rákóczi utca 30. számú ház kertjében földmunkák során későavar sírokra találtak. Salamon Ágnes (MTA Régészeti Intézet) és Török Gyula (Magyar Nemzeti Múzeum) szálltak ki a leletmentést elvégezni. Csúnya idő volt; bele is betegedtek. Vállaltam, hogy befejezem a munkát. A már félig bontott sírokat feltártam (XI. 22-24). Mindössze 16 sír lett megásatva.

A 60-as években és azt követően, minthogy a megyei múzeumi szervezetnek már volt régész muzeológusa, nem végeztem ásatást Nógrádban. Palócországot azonban továbbra sem felejtettem el. Valahányszor kértek, siettem segítséget nyújtani. Kiállítások rendezésében, a régészeti anyagnak Balassagyarmatról Szécsénybe történő átszállításában stb., sőt 1975-ben komolyan foglalkoztam azzal, hogy visszatérek Nógrádba, a Kubinyi Ferenc Múzeumba. Egyébként a Múzeum keresztapjának is érzem magam. Amikor ugyanis sor került az újonnan létesített Múzeum névvel való ellátására, Korek József megkérdezett, mit javasolok? (Bizonyára a Minisztérium fordult ezzel hozzá.) Gondoltam lehetne Pulszky Ferencről is elnevezni, hiszen egykor övé volt a kastély. De ő nem volt igazi nógrádi ember. Mint régész sem foglalkozott – egy publikáció kivételével – a megyével. Viszont Nógrádban élt a magyar ősrégészet Nesztora, Kubinyi Ferenc, aki 1832-ben elsőnek folytatott Magyarországon őskori ásatást. Amellett a Reformkor vezéralakja is volt Nógrádban. Egyben a nagyatyám nagybátyja. Őt javasoltam.

Nem feledkeztem meg tehát Nógrádról. Szívesen gondolok vissza a jó palócokra is, akik bárhova mentem, szívesen fogadtak és segítségemre voltak. Ugyanakkor a legőszintébb hálával tartozom azoknak a mai fiatal nógrádi kollégáknak, akik nemcsak hogy maguk, de talán még a szüleik sem éltek, amikor elhagytam a megyét, azaz több mint 50 év után, 2010-ben egy 20 tanulmányt tartalmazó emlékkönyvvel, „Régről kell kezdenünk... *Studia Archaeologica in honorem Pauli Patay*” tiszteltek meg, megemlékezve nem is hétéves nógrádi munkásságomról.

¹⁴ Korek József: Eine Siedlung der Spätbadener Kultur in Salgótarján-Pécskö. *ActaArchHung* 20 (1968) 37-58.

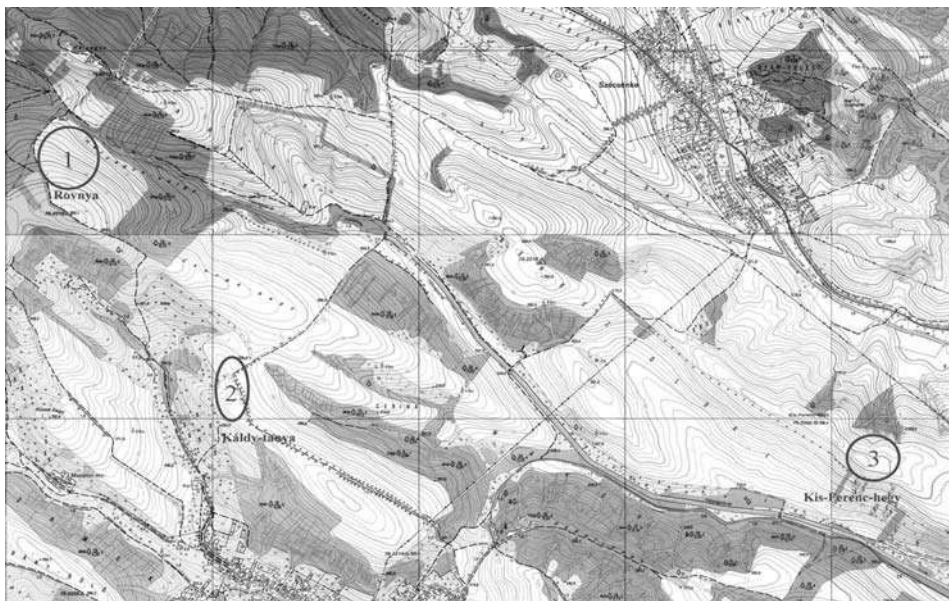
¹⁶ Patay Pál: Újabb szkíta sírok Mátraszele mellett. *Arch.Ért* 89 (1962) 72-75.

NYÍLTSZÍNI LEVÉLESKÖZÖS TELEP LEGÉND-ROVNYÁN

PÉNTEK ATTILA - ZANDLER KRISZTIÁN

1. A lelőhely földrajzi leírása

A lelőhely¹ a Nyugat-Cserhát területén, Legénd településtől északnyugatra 3 km távolságra, a Romhányi-hegy északkeleti nyúlványán található, a 385,4 m t.sz.f. magasságú Rovnya (1. ábra 1.) csúcsától északkeleti irányban mintegy 500 méterre. A mintegy 250x100 m nagyságú területen húzódó nyíltszíni telep egy enyhe nyugat-kelet irányú, a Csurgó-hegy felé lejtő platón helyezkedik el. A völgytalptól mért relatív magassága kb. 60-70 m. Mintegy 300-350 méterre északkeletre a völgytalpon ered a Halyagos-patak forrása. A patak ezen völgyfői szakasza egy kvázi „zsákvölgyet” alkot. A szélességénél fogva fontosabbnak, elsőd-

1. ábra: A lelőhely és környezete. 1. Legénd-Rovnya; 2. Legénd-Káldy-tanya;
3. Szécsénke-Kis Ferenc-hegy.

Fig 1.: The site and its environment. 1. Legénd-Rovnya; 2. Legénd-Káldy-tanya;
3. Szécsénke-Kis Ferenc-hegy.

¹ A szöveg lektorálásáért dr. Markó Andrásnak, a Magyar Nemzeti Múzeum raktárában nyújtott segítségéért Puskás Józsefnek tartozunk köszönettel.

legesnek gondolt Szécsénkei-patak és Kétybodonyi-patak völgye mellett, egy potenciális másodlagos útvonalat képez a Galga-völgy és a Romhányi-medence (*romhányi völgytárgulat*²) között. A lelőhelytől déli irányban több kisebb „zsákvölgy” is található, amelyek közül a Rózsza-hegy alatt húzódó a legjelentősebb. Itt van a Sági-patak jelenleg aktív forrása is. Itt ismét találkozunk azzal a jelenséggel, melyet a Cserhát-hegység több lelőhelye – Vanyarc-Szlovácka-dolina³, Legénd-Káldy-tanya⁴ (1. ábra 2.), Debercsény-Mogyorós⁵, Szécsénke-Kis-Ferenc-hegy⁶ (1. ábra 3.), valamint az Ipoly-vidék: Hont-Csitár⁷ és az egri Bükkalja: Demjén-Szőlő-hegy⁸ – esetén megfigyeltünk. Az idősebb, középső paleolitikus, korai felső paleolitikus lelőhelyek többnyire félreeső mellékvölgyek, gyakran aszimmetrikus átmetszetű „zsákvölgyek” mentén, leginkább azok végében helyezkednek el.

2. A lelőhely régészeti anyagában található nyersanyagok

A lelőhelyen makroszkóposan összesen 8 nyersanyagféleséget sikerült azonosítani. A nyersanyagra vonatkozó százalékos arányokat a teljes, 972 darab leletet tartalmazó régészeti anyagra adjuk meg. Az egyes nyersanyagokkal kapcsolatban a Simán Katalin féle osztályozást alkalmazzuk⁹. Bár az egyes beszerzési körzetek határait megadott, a nyersanyagforrások földrajzi elhelyezkedését és azok elérhetőségét elhanyagoló osztályozása merevnek és önkényesnek tűnik, de a Cserhát hegység területén található lelőhelyek esetében elég jól elkülöníthetők általa a különböző nyersanyagcsoportok. Az osztályozás alapján gyakorlatilag minden cserhádi eredetű nyersanyag helyi (lokális), a legtöbb lelőhelyhez viszonyítva 25 km-nél nem nagyobb távolságból gyűjthető. Ebbe a csoportba sorolhatók az andezit, a kovakavics, a kvarcit és a limnokvarcit/limnoszilicit. A regionális (mezolokális) csoportba soroljuk az 50-100 km távolságról beszerezhető nyersanyagokat, így a Cserhát hegység területéről nem ismert, akár börszönyi, akár mát-

Összelet / Nyersanyag Tool types/Raw materials	Limnokvarcit Limnic quartzite	Kovakavics Silex pebble	Kvarcit Quartzite	Radiolarit Radiolarite	Tűzkő Flint	Kvareporfir Felsitic porphyry	Obszidián Obsidian	Andezit Andezite	Összesen Total:	%
Paleolitikus eszköz Palaeolithic tools	15	22	2	4			3		46	4,73
Neolitikus eszköz Neolithic tools	8								8	0,82
Magkő Cores	10	3		4				2	19	1,95
Penge (h>=2 * sz) Blades	17			1			1		19	1,95
Szilánk (> 20 mm) Flakes	66	84	7	3	1		1	1	163	16,77
Szilánk (< 20 mm) Flakes	287				5				292	30,04
Nyersanyagdarab, törmelék Wastes	353	57	10	1		2	1	1	425	43,72
Összesen: Total:	756	166	19	13	6	5	5	2	972	
%	77,78	17,08	1,95	1,34	0,62	0,51	0,51	0,21		100,00

1. táblázat: Eszköztípus és nyersanyag eloszlás.
Table 1: Tool and raw material types.

² LÁNG 1967, 59

³ MARKÓ 2007

⁴ MARKÓ-PÉNTEK 2003-2004

⁵ MARKÓ 2009

⁶ PÉNTEK-ZANDLER 2013

⁷ ZANDLER 2010

⁸ ZANDLER 2006, 2012b

⁹ SIMÁN 1991

rai vagy esetleg szlovákiai eredetű limnoszilicit változatokat. Minden bizonnyal ugyan-
ebbe a csoportba tartozik a kárpáti radiolarit is. A távolsági (extralokális) csoportot al-
kotják a 100 km-nél messzebből származó nyersanyagfélések. Ide sorolható a kvarc-
porfír, az obszidián és valamennyi tűzkőféleség (1. táblázat).

2.1. Helyi (lokális) eredetűnek tekinthető nyersanyagok

A helyi nyersanyagok közül, amelyek a lelőhely körüli legfeljebb 25 km sugarú kör-
ből gyűjthetők, négy kőzet fordul elő a leletgyűttesben. A telephez legközelebb eső po-
tenciális nyersanyagforrás a Szécsénke-Kis-Ferenc-hegy (1. ábra 3.) paleolitikus lelőhely,
ahol a településfolt délnyugati sarkában egy mintegy 50x50 méter kiterjedésű kavicságy
található. A kavicságy geológiai kora „felső-oligocén katti emelet”¹⁰, amely az új nevezék-
tanban „Budafoki Homok Formáció”¹¹, vagy „Pétervásárai Homokkő”¹². A kavicságy
összetételében a kvarcit kavicsok dominálnak, de igen nagy mennyiségben megtalálha-
tóak a különböző kovakavicsok (nummuliteszes kovakavicsok is¹³), valamennyi radio-
larit kavics és hidrotermális eredetű görgetegek is. Személyes terepbejárásaink tapasza-
latai alapján további potenciális nyersanyag-lelőhelyek kovakavics, kvarcit kavics és radi-
olarit kavics vonatkozásában Legénd #25 (Alsópetény Kő-hegy délkeleti lába),
Nógrádsáp-Peres, illetve Nézsá-Parlag-dűlő.

- Jelentős a 756 darab limnokvarcit lelet dominanciája (77,78 %). A régészeti lelet-
anyag szinte csak cserhádi változatot tartalmaz. A Cserhát-hegységben jelenleg két
makroszkóposan többé-kevésbé könnyen elkülöníthető hidro-, illetve limnokvarcit
változatot ismerünk. Az első változatnak a lelőhelytől légvonalban mintegy 20 km-
re, Püspökhatvan és Galgagyörk térségében ismert az elsődleges előfordulása.
Püspökhatvan térségében az Öregszőlők határreszen felszínre törő limnokvarcit
padokról van tudomásunk, amelyekre először a felső paleolitikus lelőhely ásatása
kapcsán figyeltek fel¹⁴.
Az Acsa és Püspökhatvan határán található kőbányában és a Galgagyörk melletti
Ecskend kőfejtőjében többnyire hólyagüreges andezitbe települt nagyméretű töm-
bök, gumók formájában fordul elő. Ennek a változatnak a színe frissen kékes-szür-
ke, sárgás-barna és ezek árnyalatai, többnyire sok zárványt, növényi maradványo-
kat tartalmaz. Egy másik lehetséges forrása lehet a légvonalban ugyancsak mintegy
15 km-re eső, Bér és Buják települések között található Körtefa-tábla, ill. Rózsás-
tető környéke, ahol megfigyelésünk szerint a limnokvarcit 8-10 cm vastag réteges-
táblás megjelenésű¹⁵. Ez a változat a Galga-völgyi változatnál homogénebb, nem
tartalmaz olyan sok zárványt.
- A 166 darab kovakavics lelet aránya 17,08 %. A megmunkált paleolitikus darabok kö-
zött a 22 eszköz csaknem az összes eszköz felét teszi ki. A 20 mm-nél nagyobb szí-
lánkok és az eszközök esetében hozzávetőlegesen sikerült elhatárolni a kovakavicsot

¹¹ HÁMOR 1985, 40-46.

¹² KÖRPÁS (szerk) 1988, 64-66.

¹³ MARKÓ-KÁZMÉR 2004.

¹⁴ CS. BALOGH - T. DOBOSI 1995

¹⁵ MARKÓ 2005, 54.

a limnokvarcittól, de a kisebb, és különösen az erősen patinás darabok esetében ez nem volt lehetséges, így az ezekre a nyersanyagokra vonatkozó százalékos adatok így jelzésértékűek. Ilyen intenzív, nagyarányú kovakavics felhasználás a Cserhát hegységben nem általános. Kovakavics felhasználásra vonatkozólag néhány példa (a zárójelbe tett számok a kovakavics eszközök százalékos arányát fejezik ki): Szécsénke-Kis-Ferenc-hegy¹⁶ (31,09 %), Becske-Júlia-major (26,58 %)¹⁷, két publikálatlan anyagban Legénd-Káldy-tanya #5 (61,54 %) és Legénd-Hosszú-földek (26,09 %). A kovakavics nyersanyaggal kapcsolatban mindenképpen megemlítendő az ún. nummuliteszes kovakavics jelenléte, amelynek mind geológiai mind régészeti anyagban történő előfordulására a Cserhát hegységben nagyszámú példát ismerünk¹⁸.

- A 19 darab (1,95 %) nyersanyag kvarcit kavics. A két paleolitikus eszköz mellett elég magas a debitázs-anyag (7 szilánk, 10 nyersanyagdarab) aránya. A leletanyagban egy sárgás-világos-barna, tört fényű és egy zavaros tejfehér színárnyalatú változata fordul elő. Kvarcit kavics felhasználásra a legközelebbi példák: Szécsénke-Kis-Ferenc-hegy¹⁹, Becske-Júlia-major²⁰, valamint a publikálatlan Legénd-Káldy-tanya #5 lelőhely. A Cserhát hegység területén elsősorban az idősebb, középső paleolitikus jellegű lelőhelyek anyagában fordul elő²¹. Néhány felső paleolitikus, elsősorban gravettien lelőhely anyagában is előfordul azonban, így a publikálatlan Csóvár-Arany-hegy #5 és Legénd-Hosszú-földek lelőhelyeken. A kvarcit eszközök spektruma viszonylag szűk, többnyire különböző kaparókat, fogazott eszközöket ill. bifaciális késeket tartalmaz. K. Valoch a kvarcit kavicsot számos morvaországi és szlovákiai Szeletien lelőhelyek „kísérő iparának“ (*Begleitindustrie*) jellegzetes nyersanyagaként említi²².
- A vulkánikus eredetű, finomszemcsés és viszonylag jól pattintható andezit két lelet, egy szilánk és egy nyersanyagdarab nyersanyagaként fordul elő (0,21 %). Hasonló tulajdonságú andezit található a Galgagyörktől északkeletre húzódó Megyerke-völgy bányáiban²³, illetve a Noszky Jenő leírása alapján tett személyes terepbejárásaink tapasztalata szerint az Alsótold-Bableves csárda fölötti platón²⁴. Igen nagyarányú az andezit felhasználása Galgagyörk-Csonkás-hegy lelőhelyen. A felszíni gyűjtésből származó régészeti anyagban egyéb megmunkált darabok mellett egy nagyméretű szakóca is található andezitből. Ez az eszköz megmunkálásával emlékeztet a micoquienbábonyien jellegű eszközökre²⁵. Megtalálható a vanyarci típusú, a morvaországi archaikus Szeletien kultúrára emlékeztető iparban is²⁶.

¹⁶ PÉNTEK-ZANDLER 2013, 39.

¹⁷ PÉNTEK-ZANDLER kéziratban

¹⁸ MARKÓ-KÁZMÉR 2004, 53-56.

¹⁹ PÉNTEK-ZANDLER 2013, 39.

²⁰ PÉNTEK-ZANDLER kéziratban

²¹ MARKÓ 2009, 109; 2012, 26-27.

²² VALOCH 1955, 28-32.

²³ SZENTES 1943, 8.

²⁴ NOSZKY 1914, 314-317.

²⁵ MARKÓ 2004

²⁶ MARKÓ 2012

2.2. Távolsági (extralokális) nyersanyagok

A 100 km-nél messzebből származó nyersanyagféléseket soroltuk ebbe a csoportba.

- A távolsági nyersanyagok közül az öt kvarcporfír (felzites-sávós riolit, metariolit) lelet fordul elő (aránya a leletgyűttesen belül 0,51%). A kőzet a magyar paleolitikum talán legjellegzetesebb nyersanyaga²⁷, amely nemcsak a Szeletien kultúra lelőhelyein, hanem a Micoquien-Bábonien kultúrkörbe sorolt településeken is jelentős szerephez jutott²⁸. Elsődleges geológiai előfordulása a lelőhelytől mintegy 100 km-re, a Bükk-hegység keleti oldalán, Bükkszentlászló környékén, a Kaán Károly-forrás völgyében²⁹ és a Hideg-víz völgyében³⁰ ismert. Néhány évvel ezelőtt a cserhádi régészeti lelőhelyekről származó leleteken elvégzett PGAA vizsgálatok³¹ igazolták a bükki geológiai minták kémiai összetételével való azonosságot. Három paleolitikus eszköz mellett két nyersanyagdarab is előfordul a leletgyűttesben, teljességgel hiányzik viszont a debitázs-anyag ami elég szokatlan a cserhádi „kvarcporfíros” lelőhelyek esetén; ez a körülmény mindenképpen hangsúlyozza a lelőhely sajátos jellegét.
- Szintén öt (0,51 %) obszidián található a leletanyagban, valamennyi a Délkelet-Szlovákiából származó áttetsző-átlátszó, „kárpáti 1” típus³². Egy mikropenge (lamella), egy szilánk és két mikropenge-magkő ismert a leletgyűttesből, amelyek tipológiailag a fiatalabb őskori leletanyaghoz kapcsolhatók. Ugyanerre utal a darabok friss, üde, patinátlan felszíne is. Egy nyersanyagdarab felszíne azonban matt, töredezett, így nem zárható ki, hogy a paleolitikus anyaghoz kapcsolódik. A közeli Legénd-Káldy-tanya lelőhely micoquien-bábonien jellegű lelőhelyen³³, az obszidián egy igen kis területen, mintegy koncentrációban fordult elő a felszíni gyűjtések szerint. A leletanyag érdekessége, hogy megtaláljuk a „kárpáti 1” típus mellett a szürke „kárpáti 2E (Mád-Erdőbénye)” és fekete „kárpáti 2T (Tolcsva)” típusokat, illetve egy levélkaparó a nagyon ritkának számító mahagóni obszidiánból készült³⁴.
- Északi vagy erratikus tűzkőként határoztuk meg hat lelet (0,62 %) nyersanyagát. A tömör, kagylós törésű kőzet krétakori mészkőben, gumók, gömbök formájában fordul elő³⁵. Felszínét régészeti környezetben gyakran borítja fehér patina, emiatt pontos származási helyük beazonosítása lehetetlen. Nagy valószínűséggel Lengyelország területéről, Pomeránia vagy Szilézia környékéről, mintegy 400-450 km távolságról kerülhettek a lelőhelyre³⁶. A régészeti leletek között eszköz ebből a nyersanyagból sem fordul elő: egy nagyobb szilánk mellett öt magkőpreparációs szilánk készült tűzkőből.

²⁷ VÉRTES-TÓTH 1963; T. DOBOSI 1978, 10.; T. BIRÓ 1984, 46.

²⁸ RINGER 1983, 58-60.

²⁹ SIMÁN 1986

³⁰ TÓTH 2011

³¹ MARKÓ et al 2003, 297-314; KASZTOVSZKY et al. 2008.

³² T. BIRÓ 1981, 194; 1984, 47.

³³ MARKÓ-PÉNTEK 2003-2004

³⁴ MARKÓ-PÉNTEK 2003-2004.

³⁵ T. DOBOSI 1978, 12-14.

³⁶ T. DOBOSI 1978, 12-14; T. BIRÓ 1984, 51-52.

2.3. Ismeretlen eredetű nyersanyagok

Az ebbe a csoportba sorolt nyersanyagfélések a Simán Katalin féle meghatározás alapján vélhetően regionális (mezolokális) nyersanyagoknak minősülnek. Az „ismeretlen” kifejezéssel csupán azt a tényt kívánjuk kihangsúlyozni, hogy a nyersanyagok forrása többnyire bizonytalan, nem egyértelmű.

- Egy szilánkmagkő esetén felmerült a szürkés-fehér sávós nyersanyag esetleges börzsönyi származása. Már a Hont-Csitár³⁷ és Hont-Babat³⁸ lelőhelyek leletanyagában található néhány hidrokvarcit, ill. limnokvarcit darab kapcsán felmerült a kétség a cserháti eredetüket illetően. Jelenlegi ismereteink alapján azonban a Börzsöny-hegység területén nincsen elsődleges geológiai forrása ezeknek a hidrotermális nyersanyagoknak. Szlovákia területén a legközelebbi limnokvarcit előfordulás a Žiar-medencében a Garam (Hron) folyó mellett, Stará Kremnička, Lutilla, Slaská települések környékén található. Ezeket a limnokvarcitokat a növénymaradványok és pollenek jellemzik. Az igen változatos, leggyakrabban világos, fehér és a szürkés-feketétől a feketéig terjedő színárnyalatokban jelentkező közepső miocén (szarmata) kőzetből készült régészeti leletek intenzíven patinásodnak. A nyersanyagot nem csak helyben használták fel, a Garam folyó hordalékával jóval délebbre is elkerülhetett³⁹. A lelőhelyen található börzsönyi, ill. szlovákiai „import” limnokvarcit kérdése egyelőre megoldatlan, kőzettani vizsgálatokra lenne szükség az eredet pontos megállapításához. A szlovákiai limnokvarcit előfordulás helyszíne légvonalban mintegy 40 km távolságra van Hont településtől. Érdekes azonban megemlíteni, hogy két, régészeti feltárásból származó neolitikus pattintott kőegyüttesben is előfordul a Garam-völgyi limnokvarcit változat. A lengyeli kultúrába sorolt Csesztve-Stalák lelőhely⁴⁰ és a zselízi kultúrába sorolt Szécsény-Ültetés lelőhely anyagában is⁴¹.
- Néhány szilánk, ill. nyersanyagdarab esetén felmerült a kőzet esetleges mátrai eredete. Ez a nyersanyag sárgás-fehér, sárgás-barna sávós, márványos, mozaikos jellegű, amely tudomásunk szerint a Cserhát hegységben ugyancsak hiányzik. Ennek a színváltozatnak számos példánya található a Legénd-Káldy-tanya lelőhelykomplexum micoquien-bábonnyien jellegű publikált leletanyagában⁴² továbbá a nemrégiben lokalizált Szécsénke-Berecz-oldal lelőhelykomplexum számos koncentrációjában is.
- Nem ismerjük pontosan a 13 darab (1,34%) radiolarit nyersanyagának származási helyét. Szerves eredetű jurakori kovakőzet, kovavázú szervezetek (diatomák, radiolariák, kovaszivacsok) vázrészeiből halmozódik fel, feltehetően többszöri oldódás és kicsapódás után. Általában karbonát kőzetekbe beágyazva, kisebb-nagyobb gumók alakjában jelenik meg⁴³. A Börzsöny K-i oldalán a „Nagyorosi Formáció”-ból

³⁷ ZANDLER 2010

³⁸ ZANDLER 2012a

³⁹ KAMINSKÁ 2001

⁴⁰ T. BIRÓ 1998, 57

⁴¹ T. BIRÓ 1998, 45

⁴² MARKÓ-PÉNTEK 2003-2004, 166.

⁴³ T. DOBOSI 1978, 12; T. BIRÓ 1984, 48-49.

kavicsformában is ismert⁴⁴. Az általunk ismert cserhádi nyersanyag-lelőhelyeken korlátozott mennyiségben ugyan, de általánosan előfordul pattintásra alkalmas, kisebb-nagyobb kavics formájában. A lelőhely régészeti anyagában számos színárnyalatban fordul elő, a többségük különböző barnás árnyalatú, de előfordulnak a bordó, szürkés, zöldes, sárgás-zöldes változatok is. Többségében „kárpáti” típusú radiolaritról van szó. A 4 eszköz (egy-egy szilánkvakaró és kaparó, illetve két egyéb eszköz) tipológiailag inkább a paleolitikus leletanyaghoz kapcsolódik. Egy valószínűleg dunántúli (hárskúti) eredetű radiolarit mikropenge fiatalabb őskori, végül a négy szilánkmagkő kulturális hovatartozása kérdéses, de valószínűbb a fiatalabb őskori eredetük.

3. A paleolitikus régészeti leletanyag leírása

A paleolitikus kőanyaggal kapcsolatban kevés technológiai megfigyelés tehető. Egyértelműen szilánk-iparról van szó. A leletanyag nem pengés, a laminaritás elhanyagolható, összesen 2 darab aurignacien jellegű retusált darab és két darab gravettien jellegű töredékes tompított hátú lamella töredéke képviseli. Nincs nyoma a Levallois-technikának és jellemző a bifaciális technika viszonylagos hiánya, ami csak a levéleszközök esetén található meg. Az alkalmazott debitázsra megfelelő számú és állapotú paleolitikus jellegű magkő hiányában nem lehet következtetni.

3.1. Paleolitikus eszközök

Az összesen 54 darab formális eszköz közül szigorúan techno-tipológiai alapon szinte egyértelműen leválasztható egy idősebb, paleolitikus ipar, amelyhez 46 eszközt kapcsolhatunk (4,73%). Az eszközök nyersanyagánál megfigyelhető, hogy jelentősen megnő az egyes nyersanyagok százalékos aránya a limnokvarcit rovására. Ez az eltolódás olyan mértékű, hogy a kovakavics átveszi a dominanciát a limnokvarcit előtt (2. táblázat).

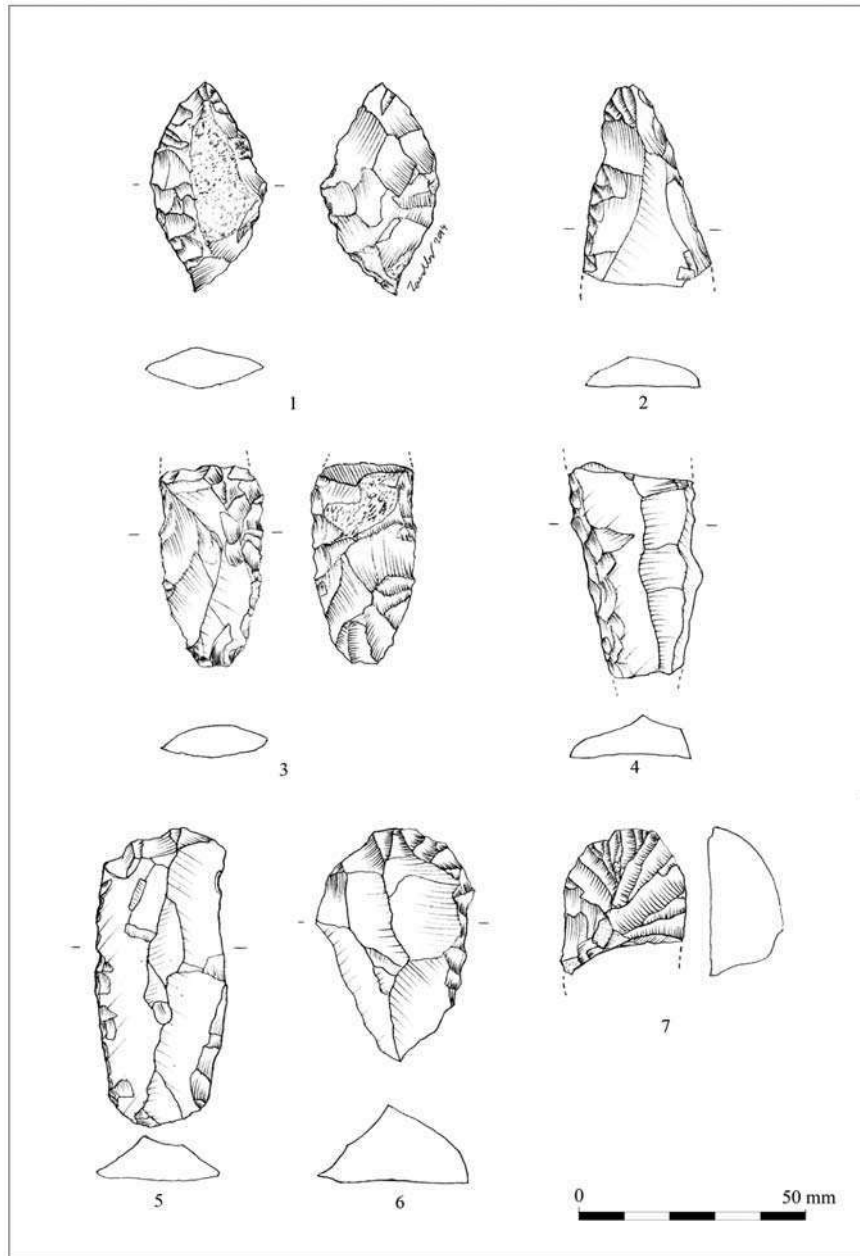
Paleolitikus eszköz / Nyersanyag Palaeolithic tools/Raw materials	Limnokvarcit Limonite quartzite	Kovakavics Siles pebble	Kvarcit Quartzite	Radiolarit Radiolarite	Tűzkő Flint	Kvarcporfir Felsitic porphyry	Obszidián Obsidian	Andezit Andezite	Összesen: Total	%
Vakaró End-scraper	4	11		1					16	34,78
Levéleszköz Leaf-shaped tools	1	3				1			5	10,87
Kaparó Side-scraper		1	2	1			2		6	13,04
Bifaciális eszköz Bifacial tools									0	0,00
Egyéb eszköz Diverse	10	7		2					19	41,30
Összesen: Total	15	22	2	4		3			46	
%	32,61	47,83	4,35	8,70	0,00	6,52	0,00	0,00		100,00

2. táblázat: Paleolit eszközök és nyersanyagaik
Table 2: Palaeolithic tool types and raw-materials.

Az eszközök viszonylag alacsony száma és részben atipikus jellege természetesen megnehezíti a megfelelő analógiákra, párhuzamokra történő utalást.

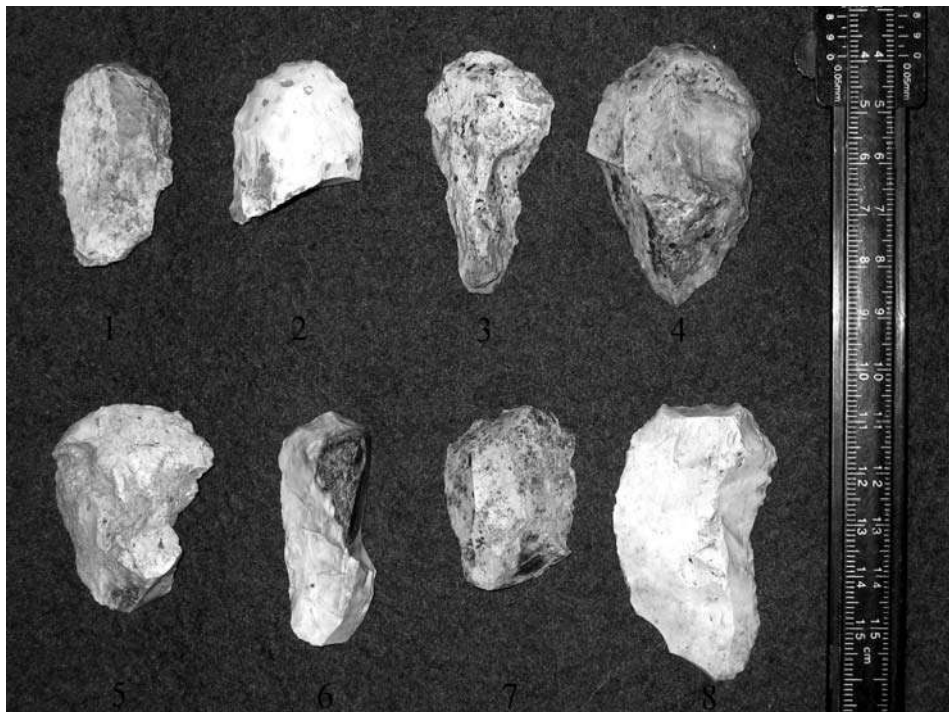
Az eszközökön belül 4 alapvető eszközcsoportot különítettünk el, vakarókat, levéleszközöket, kaparókat és egyéb eszközöket. A megadott százalékos értékek csak jelzésértékűek mivel az eszközök száma kevesebb, mint 100 db.

⁴⁴ MARKÓ-PÉNTEK 2003-2004, 174.

2. ábra: A fő eszköztípusok. 1. levélhegy; 2. kettős kaparó; 3. levélhegy; 4. retusált penge; 5. kombinált eszköz; 6. magasvakaró; 7. hajógerinc vakaró.
 Fig. 2: The main tool types: 1. leaf-shaped point; 2. double scraper; 3. leaf-shaped point; 4. retouched blade; 5. combined tool; 6. high end-scraper; 7. carenotid end-scraper.

3.1.1. Vakarók

5. ábra Vakarók: 1. szilánkvakaró; 2. magasvakaró; 3. szilánkvakaró; 4. magasvakaró;
5. szilánkvakaró; 6. szilánkvakaró; 7. szilánkvakaró; 8. szilánkvakaró.
Fig. 5: End-scrapers: 1. end-scrapers on flake; 2. high end-scrapers; 3. end-scrapers on flake;
4. high end-scrapers; 5. end-scrapers on flake; 6. end-scrapers on flake;
7. end-scrapers on flake; 8. end-scrapers on flake.

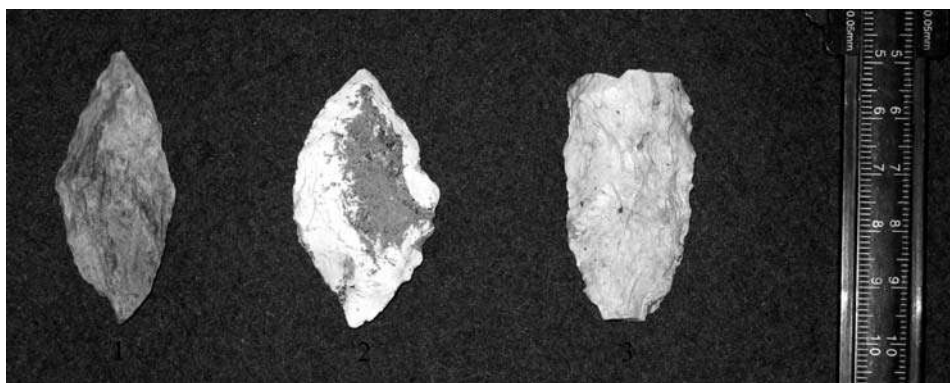
Összesen 16 darab eszköz, az eszközök 34,78 %-a sorolható ebbe a kategóriába. Igen jelentős a nyersanyagpreferencia: a négy limnokvarcit (5. ábra 1, 3, 4, 7; 2. ábra 6) és egy radiolarit eszköz kivételével valamennyinek kovakavics a nyersanyaga (11 db). A leletanyagban csak szilánkvakarókat találunk, melyek munkaéle általában ívelt. Egy vasos szilánkon készült darab (2. ábra 6; 5. ábra 4.) esetén a munkaélt a szupportszilánk bázisán alakították ki. A vakarók morfológiailag igen változatos képet mutatnak: közülük öt hajógerinc (*carénoid*) alakú (5. ábra 1; 2. ábra 7; 5. ábra 2; 5. ábra 3, 8.) és egy atipikus orros kialakítású eszköz is található. Egy példány (2. ábra 7; 5. ábra 2.) kivételével, amelynél a munkaél szabályos szépen, lamelláris retusálással kidolgozott, a vakarók többsége archaikus megjelenése folytán nem tekinthető felső paleolitikus típusúnak. Az egyetlen atipikus körvakaró mellett egy kisméretű körvakaró vagy szubcirkuláris vakaró is található a leletanyagban. Ez utóbbi némileg emlékeztet a Micoquien kultúrában elterjedt ún. „groszak” körvakarókra, azoknál azonban magasabb (8 mm).

Az oldalél(ek) retusálása ritka, összesen három esetben (5. ábra 4, 6, 8.) figyelhető meg. Előfordul a hátlapi vékonyítás és esetenként a bulbus eltávolítása (5. ábra 1; 5. ábra 3.). Ezek a jelenségek jól ismertek több morvaországi és bajorországi Szeletien lelő-

helyen így Trboušany⁴⁵ és Zeitlarn⁴⁶ régészeti anyagában is. A hátoldali vékonyítást megtaláljuk ugyanakkor a korábban publikált micoquien-bábonyien jellegű cserhái lelőhelyeken is, így Galgagyörk-Csonkás-hegyen⁴⁷ és Legénd- Káldy-tanyán is⁴⁸. Előfordul a bázis szándékos törése (5. ábra 5, 7, 8.), amit a Szécsénke-Kis-Ferenc-hegy lelőhely anyagában is megfigyeltük⁴⁹.

Egy magas szilánkvakaró esetében előfordul a munkaél hátlap felől történő élesítése „Prondnik” jellegű keresztirányú leütéssel (*coup de tranchet transversal*). Ez a technika elsősorban lengyelországi középső paleolitikus micoquien iparok bifaciális megmunkálású késeinek a jellegzetessége, előfordul azonban a németországi Buhlen-barlang IIIb rétegének ugyancsak micoquien jellegű régészeti anyagában kaparók esetében⁵⁰. Szórványos irodalmi említése ismert a morvaországi archaikus Szeletien iparban, Jezeřany I. és II. lelőhelyről⁵¹. A Cserhát hegység paleolitikumában eddig két példát ismerünk az alkalmazására, Szécsénke-Kis-Ferenc-hegy lelőhely anyagában egy bifaciális kést⁵² és Buják-Szente lelőhelyen egy kaparót⁵³.

3.1.2. Levéleszközök

3. ábra: Levéleszközök, előlap 1-3.
Fig. 4: Leaf-shaped points, dorsal side 1-3.

Öt bifaciális megmunkálású leletet soroltunk ebbe a kategóriába (10,87%). Az alacsony leletszám mellett is szembeötlő a viszonylagos nyersanyag-preferencia, 3 eszköz nyersanyaga kovakavics. Három a hossz tengelyre aszimmetrikus, kettő szimmetrikus kialakítású. A kisméretű kvarcporfír (3-4. ábra 1.) levélhegy kivételével valamennyi plánkonvex

⁴⁵ HLADÍKOVÁ 2002, 78, Obr. 9:3,4,7.

⁴⁶ SCHÖNWEISS-WERNER 1986, 10, Abb. 3:8; HEINEN-BECK 1997, 84, Abb. 7:5,6.

⁴⁷ MARKÓ et al. 2002, Fig 2.1, 2.4.

⁴⁸ MARKÓ-PÉNTEK 2003-2004, Fig. 4.7.

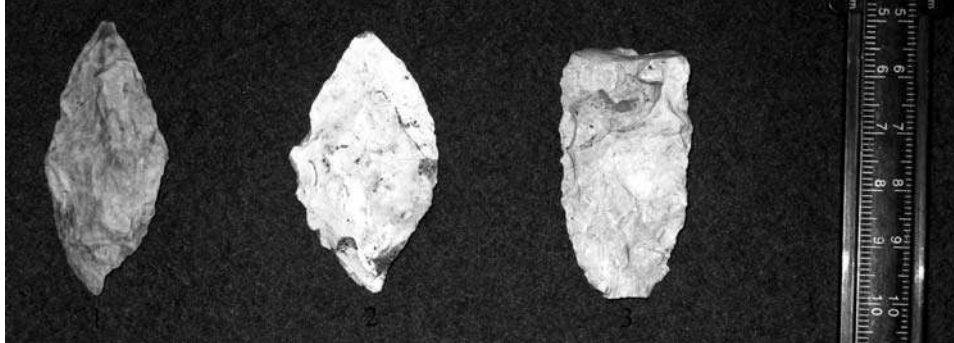
⁴⁹ PÉNTEK-ZANDLER 2013, 39.

⁵⁰ JÖRIS 2001, 32 „Pradnik-Schaber”; Abb. 4.15; 4.16,1,3-5,7-11; 4.17,1-2. OLIVA 1979, 48.

⁵¹ OLIVA 1979, 48.

⁵² PÉNTEK-ZANDLER 2013, 41.

⁵³ PÉNTEK-ZANDLER 2014. 10.

4. ábra: Levéleszközök, hátlap 1-3.
Fig 4: Leaf-shaped points, ventral side 1-3.

keresztmetszetű. A darabok közül három egyértelműen levélhegynek tekinthető (3-4. ábra 1, 2, 3; 2. ábra 1, 3). Érdekes az egyik levéleszköz bázisának alternáló völgyelésekkel történt kialakítása, talán nyelzési célból. A két kisméretű, ép levélhegy (3-4. ábra 1; 2. ábra 1.) a közeli Szécsénke-Kis-Ferenc-hegy feltételezett Szeletien kultúrához tartozó régészeti anyagához⁵⁴ kapcsolható. A nagyobb, de töredékes állapotú levélhegy (2. ábra 3; 3-4. ábra 3.) talán kapcsolatba hozható a korábban már publikált Legénd-Káldy-tanya lelőhelyen talált micoquien-bábonyien jellegű eszközökkel⁵⁵ vagy a Hont-Csitár lelőhelyen előkerült néhány darabbal⁵⁶. Azonos, vagy morfológiailag nagyon hasonló darabok származnak Becske-Júlia-major, valamint Galgagyörk-Páskomok lelőhelyek eddig publikálatlan leletanyagából is. A rovnyai lelet nyersanyaga nummuliteszes kovakavics, amely a még publikálatlan Legénd-Káldy-tanya #5 lelőhely anyagához való kapcsolatot veti fel.

3.1.3. Kaparók

Hat leletet (13,04%) soroltunk ebbe a csoportba. Két kettős kaparó nyersanyaga kvarcporfír. Az egyiknek (2. ábra 2.) a kidolgozása igen finom; eredetileg lehetett csúcsos kaparó is, de a hegye törött. A másik töredékes darab esetében történt a kvarcporfír nyersanyagot hitelesítő PGAA vizsgálat⁵⁷.

Egy-egy egyenes élű egyszerű kaparó nyersanyaga nummuliteszes kovakavics és radiolarit, végül a két nagyobb (hosszuk 64 ill. 65 mm) kvarcit eszköz közül az egyik darab élmegmunkálása a nyersanyag kemény, ellenálló jellegénél fogva elnagyoltabb. Emiatt talán inkább durván fogazott eszköznek tekinthető.

3.1.4. Egyéb eszközök

Összesen 19 eszközt és azonosíthatatlan eszköztöredéket, megmunkált, retusált darabot soroltunk ide (41,30%). A retusált szilánkok jellegtelenekek, nem nevezhetők kapa-

⁵⁴ PÉNTEK-ZANDLER 2013, 40.

⁵⁵ MARKÓ-PÉNTEK 2003-2004.

⁵⁶ ZANDLER 2010, Fig. 6.1

⁵⁷ MARKÓ et al. 2003.

rónak. Feltűnő két aurignacien jellegű penge jelenléte, melyek közül az egyik (2. ábra 5.) tulajdonképpen egy szokatlan kombinált eszköz: bal oldaléle teljes hosszában aurignacien retussal megmunkált, disztális vége ferde, két előlapi völgyeléssel. Talonja facettált, az „ajak” (*levre*) megléte lágy ütő használatára utal. Említést érdemel még egy másik élen aurignacien retussal megmunkált penge meziális szakasza (2. ábra 4.). Ugyancsak figyelemreméltó a két tompított hátú töredék jelenléte a régészeti anyagban, amelyek leginkább a felső paleolitikus Gravettien kultúrát idézik.

4. A fiatalabb őskori régészeti leletanyag leírása (3. táblázat)

Az ilyen típusú feldolgozások annál inkább sürgetőek lennének, mert a Cserhát hegység és voltaképpen Nógrád-megye neolitikumának kőipara rosszul dokumentált és ismereteink meglehetősen hiányosak ezen a téren.

4.1. Magkövek

A leletanyagban összesen 19 magkő található, közülük tíz limnokvarcit, három kovakavics, két obszidián és négy radiolarit nyersanyagú. A fentiekben már felhívtuk a figyelmet egy szürkés-fehér sávós szilánkmagkő nyersanyagának esetleges börsönyi vagy közép-szlovákiai eredetére. A két obszidián mikropenge-magkő kivételével technológiai szempontból valamennyi darab szilánkmagkő. Ez a tény meglepő, ha figyelembe vesszük a limnokvarcit pengék illetve mikropengék magas számát. A darabok a legkülönbözőbb stádiumban maradtak meg (előmagkő, felhagyott, kimerült), de túlságosan jellegtelenek ahhoz, hogy bármilyen technológiai vonatkozású értékelést adhatnánk róluk. Összességükben a fiatalabb őskori, neolitikus kőiparhoz soroljuk őket.

4.2. Pengék

A feldolgozásnál a penge elnevezést alkalmazzuk, ha a leválasztás legnagyobb hosszúsága eléri, vagy meghaladja a szélességének a kétszeresét. E meghatározás szerint a pengének nem kell, hogy teljesen párhuzamosak legyenek az oldalai, mindegy milyen a sziluettje és milyen debitázs során keletkezett⁵⁸. A fiatalabb őskori leletanyagra egyértelműen a pengetechnika jellemző: összesen 15 penge (13 limnokvarcitból és 1-1 obszidiánból illetve radiolaritból) található a leletanyagban.

4.3. A fiatalabb őskori eszközök

Technológiai és tipológiai alapon összesen 8 retusált eszközt soroltunk ide. Ahogyan a pengék esetén is, feltűnő az egyértelmű nyersanyag-preferencia, ugyanis valamennyi eszköz nyersanyaga limnokvarcit. Az eszközök között az alábbiakat különböztettük meg: két szilánkvakaró, illetve egy-egy szilánkvakaró munkaél-töredéke, körvakaró, hüvelykköröm vakaró, fogazott penge, ferdén csonkított penge és retusált szilánk. A vakarók általában rosszul, elnagyoltan megmunkált, *ad hoc* jellegű, egyedi darabok.

⁵⁸ HOLLÓ et al. 2002, 102.

Neolitikus lelet / Nyersanyag Neolithic tools/Raw materials	Limnokvarcit Limnic quartzite	Kovakavics Siles pebble	Kvarcit Quartzite	Radiolarit Radiolarite	Tűzkő Flint	Kvarcporfir Felsitic porphyry	Obszidián Obsidian	Andezit Andezite	Összesen Total:
Szilánkvakaró End-scraper on flake	3								3
Körömvakaró Unguiform end-scraper	1								1
Körvakaró Round end-scraper	1								1
Penge Blade	4								4
Fogazott penge Denticulated blade	1								1
Pengetőredék Blade fragment	6				1				7
Ferdén csonkított penge Truncated blade	1								1
Lamella Lamelle	1			1			1		3
Retusált szilánk Retouched flake	1								1
Lamella-magkő Lamelle core							1		1
Lamella-magkő töredéke Lamelle core fragment							1		1
Összesen Total:	19	0	0	1	1	0	3	0	24

3. táblázat: Neolit eszközök és nyersanyagai
Table 3: Neolithic tool types and raw-materials.

5. Összefoglalás

A leletek tipológiai értékelése alapján úgy tűnik, hogy a lelőhelyen több paleolitikus kultúra leletanyaga keveredett. Ennek egy lehetséges oka véleményünk szerint a lelőhely optimális topográfiai helyzetében keresendő. Stratégiai fontosságát, mintegy „vadászles” jellegét aláhúzza az a tény is, hogy a lelőhelytől északi irányban mintegy 750 m távolságban, a völgy túlsó oldalán elhelyezkedő Halyagos-heggyel (374,9 m t.sz.f.m.) együtt uralja a Halyagos-völgy zsákszerű völgyfőjét, lehetővé téve a völgyben tartózkodó vagy azon áthaladó állatok mozgásának szemmel tartását. Itt kell röviden utalnunk rá, hogy magának a Halyagos-hegynak a területéről is rendelkezünk több száz darabos régészeti anyaggal. Ennek végleges feldolgozása még nem történt meg, de úgy tűnik, hogy az ismertetett lelőhelyünkkel együtt a Halyagos-völgy két oldalán húzódó kisebb-nagyobb lelőhelyek, illetve szórványanyagok egyfajta „életteret” alkotnak. Ezt támasztja alá a kvarcporfir nyersanyag és a változatos morfológiájú levélhegyek általános előfordulása.

A paleolitikus darabok között előfordulnak mind a jellegükben inkább Micoquien-Bábonyien, illetve a Szeletien kultúrához tartozó darabok. Amennyiben a lelőhely akár a Legénd-Káldy-tanya lelőhely-komplexumhoz, akár a Szécsénke-Kis-Ferenc-hegy lelőhelyéhez kapcsolódó „szatellit” telep, a bifaciális eszközök hiányának nincsen kormeghatározó szerepe sem a Micoquien-Bábonyien, sem pedig a Szeletien kultúra vonatkozásában. Ezek az eszközök vélhetően a „bázislelőhelyen” maradtak, azok régészeti anyagában található meg. A lelőhely „szatellit” telep, „vadászles” jellege egyben magyarázat lehet a debitázsanyag viszonylagos kis mennyiségére, a kvarcporfir esetén annak teljes hiányára. Nagyon valószínű, hogy ide csak a vadászathoz szükséges alapvető eszközkészlet került. Az auri-gnácien jellegű pengék, a tompított hátú töredékek illetve a véső a felső paleolitikumhoz, az Aurignácien, ill. a Gravettien kultúrához kapcsolhatók. Hasonlóan kevert felszíni szórványanyagok a Bükk pereméről is ismertek⁵⁹. A rovnyai lelőhelyhez legközelebbi az Aurignácien kultúrába sorolt lelőhely Acsa-Rovnya⁶⁰ és az Erdőtarcsa-Daróci hegy⁶¹ leletanyagában előforduló felső paleolitikus darabok is inkább ebbe a kultúrába tartoznak. A tompított hátú leletek kapcsolatban lehetnek a viszonylag közeli, a lelőhelytől mintegy 8-

⁵⁹ ZANDLER-BÉRES 2011, 55-76; 2014, 63-76.

⁶⁰ T. DOBOSI 2008; T. DOBOSI 2013

10 kilométerre található Romhány-Diós út paleolitikus lelőhely régészeti anyagával⁶², melyet T. Dobosi Viola a Gravettien entitás fiatalabb pengés (Epigravettien) filumába sorolja. Saját publikálatlan felszíni gyűjtéseinkből a környéken Legénd-Remete, Legénd-Hosszú-földek, továbbá a már említett Kétdobony-Halyagos-hegy lelőhelyeken találhatóak gravettien jellegű darabok. Emellett a két elsőként említett lelőhelyen feltűnő a kovakavicsnak, mint nyersanyagnak a jelentős arányú felhasználása. A legközelebbi nagyobb kiterjedésű gravettien lelőhelyek Csóvár-Arany-hegy, Galgagyörk-Kelemen-föld (publikálatlan anyagok) továbbá Püspökhatvan-Öregszőlők⁶³. A fenti, Legénd környéki lelőhelyek anyaga egyelőre csak jelzésértékűnek nevezhető, jelentőségüket az adja, hogy a Csóvár-Arany-hegy gravettien lelőhelyeit a Romhányi-medencével összekötő lehetséges migrációs útvonal mentén fekszenek. A jelenlegi kis mennyiségű epipaleolitikus jellegű lelet nem alkalmas annak eldöntésére, hogy az Ósagárd-Hársas lelőhely pattintott kőanyaga a *sensu lato* Gravettien entitáshoz kapcsolódik-e.

A fiatalabb őskori anyag többségében apróeszközös, minden bizonnyal a neolitikus zselízi vagy a késő neolitikus lengyeli kultúrához tartozik. Ezzel kapcsolatban feltétlenül szükséges megjegyezni, hogy a Cserhát hegység területének fiatalabb őskori, neolitikus és rézkori litikus iparai - Aszód-Papi-földek⁶⁴, Csesztve-Stalák⁶⁵, Koplány⁶⁶ környéke, Szécsény-Ültetés⁶⁷ és Verseg-Tatárdomb⁶⁸ is viszonylag feldolgozatlanok.

6. Katalógus

A katalógus csupán a paleolitikus eszközök leírását tartalmazza eszköztípusonként, azon belül pedig leltári sorszám növekvő sorrendben. A neolitikus eszközök feldolgozása egy esetleges későbbi tanulmány tárgyát képezi. A hosszúságnál, szélességnél, vastagságnál zárójelben megadott értékek az aktuális méretet jelentik a törött darabok esetében.

6.1. Vakarók

Szilánkvakaró: atipikus hajógerinc (*carénoïd*) alakú eszköz. Munkaéle meredek, oldalélei erodáltak. Bal oldalélén részleges ventrális elvékonyítás. Bulbusát eltávolították. Limnokvarcit. 42×(24)×14 mm. Ltsz.: 6. (5. ábra 1.)

Atipikus körvakaró: munkaéle elnagyoltan megmunkált. Az előlapja részlegesen kerges. Ventrálisan vékonyított. Bulbusát eltávolították. Kovakavics. 26×31×12 mm. Ltsz.: 7.

Magas szilánkvakaró: ívelt munkaélű, hajógerinc (*carénoïd*) alakú eszköz. A munkaéle szabályos, szépen kidolgozott „lamelláris retusálással” kialakított. Proximális vége törött. Kovakavics. (31)×27×16 mm. Ltsz.: 8. (2. ábra 7; 5. ábra 2.)

⁶¹ ZANDLER 2008.

⁶² SIMÁN 1993; T. DOBOSI 2011 9-23.

⁶³ CS. BALOGH - T. DOBOSI 1995, 37-59.

⁶⁴ KALICZ 1985; T. BIRÓ 1998, 50-51.

⁶⁵ T. DOBOSI - TÁRNOKI 1987, 5-14.; T. BIRÓ 1998, 57.

⁶⁶ ZANDLER 2009, 72-80.

⁶⁷ FÁBIÁN 2010

⁶⁸ CS. BALOGH - T. DOBOSI 1991.

Szilánkvakaró: munkaéle enyhén ívelt. Bal oldaléle végig retusált, jobb oldalén kavicskéreg. Proximális vége törött. Kovakavics. 29×29×9 mm. Ltsz.: 9.

Atipikus körvakaró: hajógerinc (*carénoïd*) alakú vakaróra emlékeztető szub-cirkuláris vakaró. Disztális végén a munkaélet megújították. Kovakavics. 27×19×12 mm. Ltsz.: 10.

Szilánkvakaró: hajógerinc (*carénoïd*) alakú eszköz. A bázis felé szűkített. Bulbusát elvékonyították. Limnokvarcit. 48×27×14 mm. Ltsz.: 11. (5. ábra 3.)

Magas szilánkvakaró: vaskos szilánkon készült eszköz. A meredek munkaél a szupport-szilánk bázisán alakították ki. Limnokvarcit. 52×36×18 mm. Ltsz.: 12. (2. ábra 6; 5. ábra 4.)

Szilánkvakaró: az előlapja erősen erodált. Munkaéle ívelt. Jobb oldalán kitörés. Bázisa törött. Kovakavics. 41×35×13 mm. Ltsz.: 13. (5. ábra 5.)

Szilánkvakaró: az előlap disztális végén kavicskéregmaradvány. Magas, meredek, szépen kidolgozott munkaél. A bal oldalél bázisközeli része pikkelyesen retusált. Bázisa preparált, az ajak megléte lágy ütő alkalmazására utal. Kovakavics. 49×19×15 mm. Ltsz.: 14. (5. ábra 6.)

Szilánkvakaró: két gerincű, trapézkeresztmetszetű szilánkon készült. Enyhén aszimmetrikus munkaéle megújított. Bázisa ferdén törött. Limnokvarcit. 35×28×11 mm. Ltsz.: 17. (5. ábra 7.)

Atipikus szilánkvakaró: aszimmetrikus keresztmetszetű szilánkon készült. A munkaél bal oldala régen törött, újraretusált. A bal oldalél disztális része is részlegesen retusált. Talonja vonalszerű, az ajak megléte lágy ütő alkalmazására utal. Kovakavics. 35×19×8 mm. Ltsz.: 18.

Atipikus orrosvakaró: a munkaéle erősen elhasznált, erodált. Bázisa törött. Kovakavics. 39×37×11 mm. Ltsz.: 19.

Szilánkvakaró: atipikus hajógerinc (*carénoïd*) alakú eszköz. A szilánk a disztális vége felé jobbra hajlik, keresztmetszete aszimmetrikus. Magas, megújított munkaél. A jobb oldaléle a bázis közelében retusált. Bázisa törött. Bulbusát eltávolították. Kovakavics. 55×29×13 mm. Ltsz.: 21. (5. ábra 8.)

Atipikus szilánkvakaró: munkaéle ívelt, bal oldalén használati retusnyomokkal. Bázisa törött. Kovakavics. 30×20×9 mm. Ltsz.: 22.

Kisméretű szilánkvakaró: bázisa törött, de valószínűsíthető hogy körvakaró vagy szubcirkuláris vakaró volt. A Micoquien kultúrában megtalálható „Groszak” eszközökre emlékeztet. Kovakavics. (15)×18×8 mm. Ltsz.: 24.

Szilánkvakaró: vaskos szilánkon készült „gyaluszerű” eszköz. A szilánk irányítottága nem állapítható meg egyértelműen. A darab munkaéle meredek, megújított, a hátlap felől vékonyított keresztirányú leválasztással (*Coup de tranchet transversal*). Radiolarit. 32×30×14 mm. Ltsz.: 29.

6.2. Levéleszközök

Levélhegy: bifaciálisan megmunkált. A hossz tengelyre enyhén aszimmetrikus, felületben enyhén aszimmetrikus „deltoid” profilú, bikonvex keresztmetszetű darab. Bázisa elhegyesedő. Kvarcporfír. 49×22×8 mm. Ltsz.: 2. (3. ábra 1; 4. ábra 1.)

Levélhegy: bifaciálisan megmunkált. A hossz tengelyre szimmetrikus, megközelítőleg plankonvex keresztmetszetű. Az előlap laposabb, részlegesen kéreggel borított. A disztális élszakaszok az előlapon finoman retusáltak. A hátlap a bázishoz közelebb vas-

kosabb, disztális irányban ellaposodik, vékonyított. Bázisa hegyes. Kovakavics. 47×27×9 mm. Ltsz.: 3. (2. ábra 1; 3. ábra 2; 4. ábra 2.)

Levélhegy töredéke: bifaciálisan megmunkált. A hossz tengelyre szimmetrikus, plankonvex keresztmetszetű. Hosszúak, nyújtott alakú, keskeny forma. Élei zezzug lefutásúak. Bázisa egyenesen törött. Kovakavics. (44)×24×10 mm. Ltsz.: 4. (2. ábra 3; 3. ábra 3; 4. ábra 3.)

Levélhegy bázistöredéke: bifaciálisan megmunkált. A hossz tengelyre aszimmetrikus. Bázisa alternáló völgyelésekkel kialakított. Limnokvarcit. (23)×32×13 mm. Ltsz.: 5.

Levélhegy bázistöredéke: bifaciálisan megmunkált. A hossz tengelyre aszimmetrikus. Plankonvex keresztmetszetű. Kovakavics. (25)×30×7 mm. Ltsz.: 23.

6.3. Kaparók

Kettős kaparó: disztális töredék. Mindkét éle egyenes. A bal oldaléle laposan, a jobb munkaéle meredeken retusált. A csúcshoz közel mindkét élén, egymással szemben enyhe völgyelés figyelhető meg. Kvarcporfír. (46)×28×8 mm. Ltsz.: 1. (2. ábra 2.)

Kaparó: Nummuliteszes kovakavics. 45×32×11 mm. Ltsz.: 15.

Kaparó: vaskos „*déjeté*” szilánkon. Természetes hátú eszköz (*Racloir a dos naturel*). Ívelt bal oldaléle megmunkálatlan, jobb oldaléle elnagyoltan retusált (fogazott?). A hátlappal bezárt leválási szög tompaszögű (105-110°), közvetlen leütésre utal. Kvarcit. 64×46×22 mm. Ltsz.: 25.

Kaparó: vaskos „*déjeté*” szilánkon. Természetes hátú eszköz (*Racloir a dos naturel*). Munkaéle bifaciálisan megmunkált. Kvarcit. 65×44×21 mm. Ltsz.: 26.

Kaparó: egyszerű, egyenes élű kaparó. Széles trapéz alakú szilánkon készült. Bal oldaléle retusált. Disztális vége törött, részlegesen megmunkált. Hátlapja vékonyított. Radiolarit. (34)×34×11 mm. Ltsz.: 30.

Kettős kaparó: töredékes eszköz. PGAA vizsgálattal történő nyersanyag-hitelesítésen vett részt. Kvarcporfír. 33×35×10 mm. Ltsz.: 31.

6.4. Egyéb eszközök

Összevonásokat alkalmaztunk és az eszközeleírásoktól a kisméretű, töredékes darabok esetén eltekintettünk.

Kombinált eszköz: bal oldaléle teljes hosszában „*aurignacien*” retussal megmunkált. Disztális vége ferde, jobbra emelkedő, két előlapi völgyeléssel. A talon facettált, az ajak megléte lágú ütő alkalmazására utal. Limnokvarcit. 65×29×11 mm. Ltsz.: 16. (2. ábra 5.)

Egyik élén retusált penge: bal élén aurignacien retussal megmunkált, kétgerincű penge meziális szakasza, mindkét vége szándékosan törött; a jobb élét a magkőperem képezi, előlapján 3 korábbi beletört leválasztás negatívja látható. Limnokvarcit. (47)×28×12 mm. Ltsz.: 20. (2. ábra 4.)

Retusált szilánk: jobb oldaléle ventrálián retusált. A talon facettált, az ajak megléte lágú ütő alkalmazására utal. Radiolarit. 35×28×11 mm. Ltsz.: 27.

Atipikus véső: „*Burin sur éclat déjeté*”. A disztális csúcson ventrálián három vésőpattinték negatívja. Radiolarit. 23×22×5 mm. Ltsz.: 28.

Tompított hátú töredékek (2 db): Kovakavics. Ltsz.: 32-33.

Retusált, megmunkált darabok (7 db): Limnokvarcit. Ltsz.: 34-36, 39, 41, 43-44.

Retusált, megmunkált darabok (5 db): Kovakavics. Ltsz.: 37-38, 40, 42, 45.

Irodalomjegyzék

- BOSINSKI, G. 1967: *Die mittelpaläolithische Funde im Westlichen Mitteleuropa*. Fundamenta A4, Köln-Graz, Böhlau-Verlag
- CS. BALOGH, É. – T. DOBOSI, V. 1991: Paleolit és neolit kőszeközök Verseg-Tatárdombon. Palaeolithic and late neolithic stone artifacts from Verseg-Tatárdomb. *Studia Comitatus* 21. 97-111.
- CS. BALOGH, É. – T. DOBOSI, V. 1995: Paleolithic settlement traces near Püspökhatvan. *Folia Archaeologica*. 44. 37-59.
- FÁBIÁN SZ. 2010: Siedlung der Zseliz-Periode der Linearbandkeramik in Szécsény-Ültetés. *ANTAEUS* 31-32. 225-283.
- HÁMOR G. 1985: A Nógrád-cserháti kutatási terület földtani viszonyai. The geology of the Nógrád-Cserhát area. *Geologica hungarica, Series geologica* Tomus 22, Budapest
- HEINEN, M. – BECK, D. 1997: Ausgrabungen auf dem Szeletien-Fundplatz Zeitlarn, Lkr. Regensburg. *Beiträge zur Archäologie in der Oberpfalz*, Band 1. 71-88.
- HLADÍKOVÁ, L. 2002: Szeletian chipped industry from Trboušany I. *Časopis Moravského Musea*, LXXXVII.57-80.
- Holló Zs. et al. 2002: Egy pattintott kőszeköz elkészítése: rendszer és technika. Magyar kifejezések a technológiai vizsgálatokhoz 2. *Ősrégészeti Levelek. Prehistoric Newsletter* 4. 98-104.
- JÖRIS, O. 2001: *Der spätmittelpaläolithische Fundplatz Buhlen (Grabungen 1966-69) – Stratigraphie, Steinartefakte und Fauna des Oberen Fundplatzes*. Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2001.
- KALICZ N. 1985: Kőkori falu Aszódon. *Múzeumi Füzetek* 14, Aszód.
- KAMINSKÁ, L. 2001: Die Nutzung von Steinrohmaterialien im Paläolithikum der Slowakei. *Quartär* 51/52. 81-106.
- KASZTOVSZKY, ZS. – BIRÓ, K. – MARKÓ, A. – DOBOSI, V. 2008: Cold neutron Prompt Gamma Activation Analysis – a non-destructive method for characterization of high silica content raw materials. *Archaeometry* 50: 12-29.
- KORPÁS, L. szerk. 1998. *Magyarázó a Börzsöny és a Visegrádi-hegység földtani térképéhez*. A Magyar Állami Földtani Intézet Térképmagyarázói, Budapest
- LÁNG S. 1967: *A Cserhát természeti földrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MARKÓ A. 2004: Újabb kőszeköz a galaggyörki Csonkás-hegyről. *Ősrégészeti Levelek. Prehistoric Newsletter* 6. 10-12.
- MARKÓ A. 2005: Limnokvarcit a Cserhát hegységben. *Archeometriai Műhely* 2005/4. 52-55. http://www.ace.hu/am/2005_4/AM-2005-4-MA.pdf
- MARKÓ A. 2007: Preliminary report on the excavations of the middle palaeolithic site Vanyarc - Szlovácka-dolina. *Communicationes Archaeologicae Hungaricae*, 5-18.
- MARKÓ A. 2009: Levéleszközös leletgyűttes Debercsényből. Leaf-shaped industry from Debercsény. *Archeológiai Értesítő* 134. 155-163.
- MARKÓ A. 2012: *Középső-paleolitikus leletgyűttesek Vanyarc környékén*. Doktori disszertáció. Kézirat ELTE-BTK Budapest.
- MARKÓ A. – KÁZMÉR M. 2004: The use of nummulitic chert in the Middle Palaeolithic in Hungary. In: Éva Fülöp - Julianna Cseh „Die aktuellen Fragen des Mitteleuropäolithikums in Mitteleuropa” - „Topical issues of research of Middle Palaeolithic period in Central Europe”. *Tudományos Füzetek* 12, Tata, 20-23 October 2003. 53 ff.

- MARKÓ A. - PÉNTEK A. 2003-2004: Raw material procurement strategy on the palaeolithic site of Legénd Káldy-tanya (Cserhát Mountains, Northern Hungary). *Præhistoria* 4-5. 165-177.
- MARKÓ A. - PÉNTEK, A. - BÉRES, S. 2002: Chipped stone assemblages from the environs of Galgagyörk (Northern Hungary). *Præhistoria* 3. 245-257.
- MARKÓ A. - T. BIRÓ K. - KASZTOVSZKY Zs. 2003: Szeletian felsitic porphyry: non-destructive analysis of a classical palaeolithic raw material. *Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae* 54. 297-314.
- NOSZKY J. 1914: A Cserhát középső részének földtani viszonyai. (Jelentés az 1913. évi földtani felvételekről). *A Magyar Királyi Földtani Intézet Évi Jelentései az 1913. évről* II. 305-325.
- NOSZKY J. 1940: *A Cserhát-hegység földtani viszonyai. Magyar tájak földtani leírása III. Das Cserhát-Gebirge. Geologische Beschreibung Ungarischer Landschaften III.* Budapest.
- OLIVA, M. 1979: Die Herkunft des Szeletien im Lichte neuer Funde von Jezeřany. *Časopis Moravského Musea*, LXIV. 45-78.
- PÉNTEK A. - ZANDLER K. 2013: Nyíltszíni Szeletien telep Szécsénke-Kis-Ferenc-hegyen. *Litikum* 1. 36-49. http://www.litikum.hu/archivum/121/a0003_pentek_zandler
- PÉNTEK A. - ZANDLER K. 2014: Buják-Szente, egy nyíltszíni paleolit telep. Buják-Szente, an open-air palaeolithic site. *Litikum* 2. 3-16. http://www.litikum.hu/litikum-2/407/a0007_pentek_zandler
- PÉNTEK A. - ZANDLER K. kéziratban: Becske-Júlia-major, egy nyíltszíni paleolitikus telep.
- RINGER Á. 1983: Bábonyien - Eine mittelpaläolithische Blattwerkzeugindustrie in Nordostungarn. *Dissertationes Archaeologicae* Ser. II. No. 11, Budapest
- SCHÖNWEISS, W. - WERNER, H.-J. 1986: Ein Fundplatz des Szeletien in Zeitlarn bei Regensburg. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 16/1, 7-12
- SIMÁN K. 1986: Felsitic quartz porphyry. In: T. Biró K. (szerk.) *Őskori kovabányászat és kőeszköz-nyersanyagazonosítás a Kárpát-medencében*. Nemzetközi konferencia, Budapest-Sümege, 1986 május 20-22, I. kötet. Budapest 271-275.
- SIMÁN, K. 1991: Procurement and Distribution of Raw Materials in the Palaeolithic of North-East Hungary. *Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège* 43, 28-44.
- SIMÁN K. 1993: Őskőkori leletek Nógrád megyében. Fünde aus der Vorzeit im Komitat Nógrád. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 18. 247-252.
- SZENTES F. 1943: *Aszód távolabbi környékének földtani viszonyai. Magyar tájak földtani leírása IV. Die weitere Umgebung von Aszód. Geologische Beschreibung Ungarischer Landschaften IV.* Budapest 1943.
- T. BIRÓ K. 1981: A Kárpát-medencei obszidiánok vizsgálata. Archaeological study of the Carpathian obsidians. *Archaeologiai Értesítő* 108. 194-205.
- T. BIRÓ K. 1984: Őskőkori és őskori pattintott kőeszközök nyersanyagának forrásai. Sources of Lithic Raw Materials for Chipped Implements in Hungary. *Archaeologiai Értesítő* 111. 42-52.
- T. BIRÓ K. 1998: *Lithic implements and the circulation of raw materials in the Great Hungarian Plain during the Late Neolithic Period*. Budapest, Hungarian National Museum
- T. DOBOSI V. 1978: A pattintott kőeszközök nyersanyagáról. Über das Rohmaterial der retuschierten Steingeräte. *Folia Archaeologica* XXIX. 7-19.

- T. DOBOSI 2008: Acsa: New open-air Aurignacian site in Hungary. In: *Man-Millenia-Environment*. Warsaw (2008) 151-159.
- T. DOBOSI V. 2011: Őskőkori lelőhelyek Romhány környékén. (Gyombola Gábor gyűjtése). *Folia Archaeologica* LV. 2011-2013.
- T. DOBOSI V. 2013: Acsa-Rovnya: új eredmények. *LITIKUM* Vol. 1. 50-59.
http://www.litikum.hu/archivum/60/a0004_dobosi.pdf
- T. DOBOSI V. - TÁRNOKI J. 1987: Excavations at Csesztve-Stalák. *Communicationes Archaeologicae Hungaricae* 5-14.
- TÓTH Z. H. 2011: Újabb adalék a szeletai üveges kvarcporfír előforduláshoz: Bükkszentlászló, Hideg-víz. Miskolc, *Gesta* X. 147-149.
- VALOCH, K. 1955: Die Erforschung der paläolithischen Fundstätte in Rozdrojovice bei Brünn. *Časopis Moravského Musea*, XL. 5-32.
- VÉRTES, L. - TÓTH, L. 1963: Der Gebrauch des glasigen Quarzporphyrs im Paläolithikum des Bükk Gebirges. *Acta Archaeologica Hungarica* 15, 3-10.
- ZANDLER K. 2006: *Paleolit lelőhelyek Eger környékén*. Egyetemi szakdolgozat. Kézirat ELTE-BTK Budapest.
- ZANDLER K. 2008: Nyíltszíni paleolit lelőhely Erdőtarcsa-Daróci hegyen. Open-air Palaeolithic site at Erdőtarcsa-Daróci-hegy. Paläolitische Freilandstation in Erdőtarcsa-Daróci-Berg. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* XXXII. 46-66.
- ZANDLER K. 2009: A lengyeli kultúra pattintott és csiszolt kőeszközei Szügy, Bakó és Koplány határából. Appendix in: Rácz J. - Zandler K.: „*Koplyan alias Bakófalva*.” *Okleveles és régészeti adatok az egykori Koplány történetéhez*. In: Hausel Sándor (szerk.) Nagy Iván könyvek 17. Balassagyarmat 72-80.
- ZANDLER K. 2010: Paleolit telep Hont-Csitáron. A palaeolithic site at Hont-Csitár. In: Guba Szilvia - Tankó Károly (eds.): „*Régről kell kezdenünk...*” *Studia Archaeologica in honorem Pauli Patay. Régészeti tanulmányok Nógrád megyéből Patay Pál tiszteletére*. Szécsény, 23-49.
- ZANDLER K. 2012a: Késő középső és felső paleolit szórvány leletek Hont-Babatról. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* XXXVI. 105-120.
- ZANDLER K. 2012b: A paleolitikum kőiparai Eger környékén. *Gesta* XI. 3-54.
http://tortenelemszak.uni-miskolc.hu/gesta/gesta2012/2012_3.pdf
- ZANDLER K. - BÉRES S. 2011: Három nyíltszíni paleolit lelőhely revíziója: Bükkmogyorósd, Csokvaomány, Nekézseny. Revision of three open-air palaeolithic sites in the Bükk Mountains, NE-Hungary. In: T. Biró Katalin - Markó András (eds.): *Emlékkönyv Violának. Tanulmányok T. Dobosi Viola tiszteletére. Papers in honour of Viola T. Dobosi*. Magyar Nemzeti Múzeum Budapest, 55-76. <http://www.mek.oszk.hu/09200/09253/pdf/>
- ZANDLER K. - BÉRES S. 2014: Revision of three open-air palaeolithic sites in the Bükk Mountains, NE-Hungary. In: Katalin T. Biró András Markó - Katalin P. Bajnok (eds.): *Aeolian scripts. New ideas on the lithic world. Studies in honour of Viola T. Dobosi*. *Inventaria Praehistorica Hungariae* XIII. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. 63-76.

OPEN AIR SITE WITH LEAF-POINTS AT LEGÉND-ROVNYA (CSERHÁT MOUNTAINS, NORTH HUNGARY)

(TRANSLATED BY ATTILA PÉNTEK)

The geographical location of the site

The site is situated in the Western Cserhát Mountains, 3 kilometers northwest of the village Legénd, on the northeast shoulder of the Romhányi Mountains, about 500 meters from the 385,4 m high Rovnya Summit. The site is located on a plateau of approximately 250x100 meter size. The relative height from the sole of the Halyagos-streamlet is about 60-70 meters. This section of the streamlet is a quasi “dead end valley”. Among the primary migration corridor of the Szécsénkei-streamlet and Kétybodonyi-streamlet this is a potential secondary route between the valley of the Galga-River and the Romhány-hollow. South of the site one can find some other small “dead end valleys”. The most important of them is the source of the Sápi-streamlet. Here we can find again the phenomena which we observed at various other sites in the Cserhát Mountains-Vanyarc-Szlovácka-dolina¹, Legénd-Káldy-tanya², Szécsénke-Kis-Ferenc-hegy³, in the territory of the Ipoly-river: Hont-Csitár⁴ and at some sites around Eger: Demjén Szőlő-hegy⁵ - the most Middle Paleolithic or Early Upper Paleolithic sites are situated along “dead end valleys” sometimes with asymmetrical cross section.

The raw materials in the archaeological assemblage

The most dominant raw material is the local limnic quartzite with 756 pieces (77,78 %). Thanks to the Miocene postvolcanic activity this raw material is very common in the Cserhát Mountains. Other raw materials of unknown provenience like the andesite, northern flint and radiolarite are also present in the assemblage. Two other raw materials, the siliceous pebble and the quartzite, should be regarded as local too. The ratio of the siliceous pebble with 166 pieces is 17,08 % in the total assemblage but it is significantly higher among the tools with 22 pieces, namely 47,83 %. The ratio of the 19 pieces quartzite in the total assemblage is 1,95 %. The only long distance raw materials, the „Szeletian felsitic porphyry” (metarhyolite) and the Carpathian 1 type obsidian are represented by a few pieces (5-5 pieces = 0,51 %).

¹ MARKÓ 2007

² MARKÓ-PÉNTEK 2003-2004

³ PÉNTEK-ZANDLER 2013

⁴ ZANDLER 2010

⁵ ZANDLER 2006, 2012b

The archaeological assemblage

The Palaeolithic industry is a typical flake-industry, the laminarity is very low, there are only two aurignacien-like retouched blades and two gravettian-like backed microblades (lamellas). There are no signs of the Levallois-debitage, the usage of the bifacial technique could be observed only at the leaf-shaped tools.

In the assemblage collected from the surface there are 54 formal tools mostly made of limnic quartzite. The Palaeolithic and younger Prehistoric stone tools were separated on strict techno-typological basis. We classified 46 tools belonging to the Palaeolithic industry.

Among the Palaeolithic formal tools we distinguished 4 fundamental tool categories. The given percentages have only informative value because of the fact that the number is less than 100.

There are altogether 16 pieces of flake *endscrapers* (34,78 %). There is a great raw material preference, 4 pieces were made of limnic quartzite, 1 piece of radiolarite and all the others of siliceous pebble. Morphologically the endscrapers are very variable, the most ones have a convex working edge. The Upper Palaeolithic endscraper types are represented by only 6 rather atypical pieces, there are 5 pieces of keeled (carénoid) endscrapers and 1 nosed endscraper. One small sized sub-circular endscraper resembles the so called „Groszak” of the Micoquian industries. The lateral retouching is not so frequent, it occurs sometimes the ventral thinning of the proximal part and the elimination of the bulb. These phenomena are well known at the bohemian-moravian or bavarian Szeletian sites like Trboušany⁶ and Zeitlarn⁷ as well as in the Cserhát Mountains too, e.g. at Galgagyörk-Csonkás-hegy⁸ and Legénd-Káldy-tanya⁹.

One piece which could be classified perhaps as sidescraper has a very characteristic attribute typical for the Polish or German Micoquian industries (“Keilmessergruppe”), namely the so-called Prondnik-technique. Based on the the rich material of the Buhlen Cave Layer IIIb Olaf Jöris has postulated the “Pradnik-Schaber”¹⁰. It is present at some archaic Szeletian sites in Moravia as Jezeřany I. and II.¹¹, too. We have another example in the Cserhát Mountains, a bifacial knife from the Szécsénke-Kis-Ferenc-hegy site¹².

The tool category of the *leaf-shaped tools* consists of 5 pieces (10,87 %). 3 pieces were made of siliceous pebble, 1 piece of limnic quartzite and 1 piece of „Szeletian felsitic porphyry”. Altogether 3 pieces could be interpreted as leaf-points. A common characteristic is the so-called “*wechselseitig gleichgerichtete Kantenbearbeitung*”¹³ which is a typical attribute of the late Middle Palaeolithic Micoquian culture and is not an alien phenomena in the early Szeletian culture. The 2 small sized leaf-points should be correlated to

⁶ HLADÍKOVÁ 2002, 78, Obr. 9:3,4,7.

⁷ SCHÖNWEISS-WERNER 1986, 10, Abb. 3:8; HEINEN-BECK 1997, 84, Abb. 7:5,6.

⁸ MARKÓ-PÉNTEK-BÉRES 2002, Fig 2.1, 2.4.

⁹ MARKÓ-PÉNTEK 2003-2004, Fig. 4.7.

¹⁰ JÖRIS 2001: Abb. 4.15; 4.16,1,3-5,7-11; 4.17,1-2)

¹¹ OLIVA 1979: 48

¹² PÉNTEK-ZANDLER 2013, 41

¹³ BOSINSKI 1967.

the nearby Szeletian site at Szécsénke-Kis-Ferenc-hegy¹⁴, a greater but broken piece resembles the Micoquian–Bábonien pieces of the Legénd-Káldy-tanya¹⁵.

There are 6 pieces (13,04 %) in the category of the *sidescrapers*. Two double sidescrapers were made of „Szeletian felsitic porphyry”. From the two simple sidescrapers with straight working edge, one piece was made of nummulitic chert¹⁶, 1 piece of radiolarite. Two large pieces were made of quartzite.

The last tool category of *other tools or worked pieces* contains 19 pieces altogether (41,30 %). Of these tools only few pieces could be identified precisely, the most pieces are broken. Here we want to emphasize the presence of two aurignacien-like retouched blades. The one piece has an oblique distal end with two notches. The two backed microblades seem to belong to the Upper Palaeolithic Gravettian culture. These finds should be correlated to the Gravettian site at Romhány-Diós¹⁷, which lies about 8-10 kilometers west from our site. There are some Gravettian sites in the valley of the Galgáriver, e.g. at Püspökhatvan¹⁸, at Erdőtarcsa-Daróci hegy¹⁹ and Csóvár-Arany-hegy with unpublished archaeological material.

The younger Prehistoric industry is a typical blade industry. There are a total of 15 blades or microblades. The stone tool assemblage consists of 8 tools of varied content. There are two endscrapers made on flake, a broken working edge of an endscraper, a circular endscraper, a thumbnail (unguiform) scraper, a denticulated blade, a truncated blade and a retouched flake. The most endscrapers are worked rough-and-ready, they are somehow *ad hoc*, spontaneous tools.

In the assemblage there are 19 pieces of cores of diverse stages belonging possibly to the younger Prehistoric industry. The raw material of the cores is variable, 10 pieces are of limnic quartzite, 3 pieces of siliceous pebble, 2 pieces of obsidian and 4 pieces of radiolarite. Except the 2 obsidian lamella- (microblade-)cores the others are all flake cores.

Summary

The artefacts collected from the surface are not suitable for a more detailed cultural classification, which is mainly due to the few number of tools. We regard the Palaeolithic material as inhomogeneous

and a possible explanation for this fact may be the optimal topographical situation of the site. On the opposite side of the valley of the Halyagos-streamlet, on the Halyagos-hegy, about 750 meters from our site at an altitude of cca. 375 m.a.s.l. there is an archaeological site with unpublished material, with characteristic tools. However, we think that these two sites had the same strategic importance as “high-stands” or “watchposts” in controlling the movement of the games in the valley. Along the Halyagos-streamlet on both sides we find some localities with similar archaeological material and stray finds,

¹⁴ PÉNTEK-ZANDLER 2013, 41

¹⁵ MARKÓ-PÉNTEK 2003-2004, Fig.3.

¹⁶ MARKÓ-KÁZMÉR 2004.

¹⁷ SIMÁN 1993; T. DOBOSI 2011

¹⁸ CS. BALOGH-T. DOBOSI 1995.

¹⁹ ZANDLER 2008.

e.g. leaf-points. It seems to us that this satellite-net forms a kind of a “living and hunting complex”.

The younger Prehistoric tool assemblage belongs probably to the Late Neolithic Age, to the „Lengyel culture”. In this connection it is worthy of note that the Prehistoric stone industries of Neolithic Age or Copper Age except Aszód-Papi-földek²⁰, Cesztve-Stalák²¹, the vicinity of Koplány²², Szécsény-Ültetés²³ and Verseg-Tatárdomb²⁴ are mainly unprocessed.

²⁰ KALICZ 1985; T. BIRÓ 1998. 50-51

²¹ T. DOBOSI-TÁRNOKI 1987, 5-14.

²² ZANDLER 2009, 72-80.

²³ FÁBIÁN 2010

²⁴ CS. BALOGH-T. DOBOSI 1991

A SÁMSONHÁZAI VÁR RÉGÉSZETI ÁSATÁSÁNAK ÉS FALKUTATÁSÁNAK EREDMÉNYEI

RÁCZ MIKLÓS

Tanulmányomban a sámsönházai vár 2004-2005-ben végzett régészeti kutatásának és felmérésének eredményeit mutatom be.¹

A kutatások egy nagy mértékben elpusztult, eddig mind a történeti, mind a régészeti-építészettörténeti kutatások körén kívül esett vár felmenő a maradványainak és régészeti emlékkanyagának megismerését és dokumentálását tették lehetővé.

A kutatás főbb eredményeit 2006-ban összefoglaltam egy publikációban, itt foglalkoztam a történeti adatok értékelésével is.²

E tanulmányt a teljes ásatási és felmérési dokumentáció, valamint a tárgyi leletanyag bemutatásával és értékelésével az első publikáció folytatásának szánom, az ott leírt eredményeket csak a szükséges mértékben kívánom ismételni.

1. A kutatások áttekintése, az eredmények összefoglaló ismertetése

A Kis-Zagyva völgyének szorosa felett található várrom (1. ábra) középkori neve, Fejérvő a vár építőanyagáról, a hegy oldalában bányászható mészkőről kaphatta nevét. Az egyetlen ismert említés, mely minden valószínűség szerint a már álló várra vonatkozik, 1265-ből maradt fenn, a szomszédos Bártány határának leírásában.³ A várat 1402-ben, s ezt követően több alkalommal elpusztultként említik. A vár első felmérését Könyöki József készítette el.⁴

A várrom régészeti kutatása 2004-2005-ben helyi kezdeményezésre kezdődött, célja a csekély felszín feletti maradványok alapján már nem megismerhető eredeti alaprajzi elrendezés tisztázása volt, illetve lehetőség szerint információkhoz jutni az építés, a használat és a pusztulás körülményeiről. Nógrád megyében az országon belül jelentős a várak kutatottsága, ami a sámsönházai vár történeti és régészeti értékelését is segítette.⁵

¹ A kutatásokat a Sámsonvár – Múltunk Megismerése Alapítvány és Sámsonháza Község Önkormányzata kezdeményezte. A kutatási dokumentációkat ld. RÁCZ 2004, RÁCZ 2005. A leletanyag a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum gyűjteményében került leltárba. Jelen összefoglaló feldolgozás a Nemzeti Kulturális Alap 3202/00428 azonosítószámú alkotói támogatásával készült.

² RÁCZ 2006, ld. még: RÁCZ 2007

³ A történeti adatokra ld. részletesen RÁCZ 2006, 237-238

⁴ VÁLINÉ POGÁNY 2000, 276-277

⁵ SIMON 1988, 1989, PÁLMÁNY 1989, CABELLO 1993

A várrom egy meredek oldalú, kis területű, észak-déli irányban hosszúkas hegykúp területét foglalja el (2. ábra). A hegycsúcsot északról és nyugatról meredek, keletről mérsékelt lejtő határolja, délen közvetlenül előtte egy laposabb terület található, mely enyhe lejtőbe megy át kelet felé.

A hegykúp meredek oldalában és tetején található a várrom csekély felmenő falmaradványai, a kis területű hegytető északi szélén áll a két legjelentősebb felmenő falszakasz, melyeknek külső falsíkja nagyrészt ép, belső falsíkja lepusztult. A falmaradványok belső oldalával párhuzamosan alacsonyabb falcsontok láthatók, melyek azt jelzik, hogy itt egy épületszárny lehetett.

A hegycsúcs nyugati részén látható egy kerek besüllyedés a sziklában, ide tehető a vár egykori ciszternája. A hegycsúcs kis területe sem egyenletes, legmagasabb pontja a déli oldalon található, a ciszterna és az északi falmaradványok melletti terepszinteknél 2,5-3 m-rel magasabban.

Az első kutatási évadban az északi oldalon lokalizált épületszárnyat vágtuk át a külső fal két fennálló falszakasza között a belső faltól egészen a külső lejtő széléig. Az árokban megtaláltuk az épületszárny alsó szintjének padlóját. A padlót égett réteg fedte, e felett a falak pusztulásának törmelékreége feküdt. Az udvar felőli falban feltártuk egy ablak alsó részét.

A külső falon kívül egy cölöplyuksort találtunk, melyet a megfigyelések szerint közvetlenül a fal felépítése előtt számoltak fel. Úgy tűnik, a palánkfal nem állhatott fenn hosszú ideig a várfal felépítése előtt, az azonban valószínű, hogy nem az építkezés lehatárolására szolgált, mert az építés során elbontották. A korábbi közléseinkben hangsúlyosan számoltunk azzal a lehetőséggel, hogy a palánk és az alapozási árokban talált paticsos betöltés a vár korábbi építési periódusára utal. Ezt ma kevésbé tartjuk valószínűnek, az említett nyomok a vár építéséhez kapcsolódó ideiglenes építményekre is utalhatnak.

A várrom három, erősen lepusztult falmaradványánál kisebb feltárással megkerestük és felmértük a külső falsík részleteit, s a várrom teljes területéről alaprajzi, az északi falmaradványról homlokzati felmérést készítettünk.

A második évadban a várhegy legmagasabb pontját vágtuk át kutatóárokkaival, melyet meghosszabbítottunk dél felé egészen a külső várfalig, s további két árokkal a vár déli előterét és az északi külső falat vizsgáltuk. A várhegy tetején faszervezetű épületre utaló részleteket találtunk.

A várfalra nagyjából merőleges szárazon rakott kőalapozás mellett egy nagy méretű cölöplyukat találtunk. A cölöp feltehetőleg nem magához a falszerkezethez tartozott, de elképzelhető, hogy az épület tetőszerkezetét tarthatta. A belső várban a déli oldalon a terepviszonyok ma is egy hosszúkas laposabb területet mutatnak. Jelenleg úgy tűnik, hogy itt egy - talán több osztatú - faszervezetű épület állt, amelyet szilárd stratigráfiai támpontok hiányában a várral egykorúnak tarthatunk.

Feltártuk a várfal alapozási árkát. Az alapozási árok a belső oldalon korábbi objektumot is átvágott, és betöltése részben paticstörmelék volt. A paticstörmelék legkésőbb a vár építésének végén felszámolt építményre utal, ez lehetett esetleg egy kemence is. A korábbi objektumból, égett betöltésből lelet nem került elő, mesterséges eredeti nem bizonyítható, de feltételezhető, s a várhegyen a várépítés előtti tevékenységre utalhat.

A hegycsúcs déli lábánál csekély mélységű árok betöltését bontottuk ki. Az északi oldalon a külső fal meghosszabbításának vonalában falmaradványt nem találtunk, ennek alapján itt nem volt falsoros, vagy azt teljesen elbontották. A feltárás és felmérés alapján a nagyjából ovális alaprajzú vár belső várra és falszorosra tagolódott. A belső várat a vastagabb belső fal, a falszorosot a külső, vékonyabb fal határolta.

A vár építése a történeti párhuzamok alapján tehető a 13. század közepére, a leletanyag sem támasztja alá a korábbi keltezését. Az épületszárny pusztulási rétegében feltárt kerámia alapján arra következtethetünk, hogy a vár pusztulása legkésőbb a XIV. század első évtizedében következhetett be, s a rétegvizonyok arra utalnak, hogy a várat ezt követően nem építették újjá.

Különös figyelmet érdemel a késő-középkori lelethorizont, melyet objektumokkal nem tudunk összekapcsolni. A történeti források adatolják a tágabb környék egyes, már elhagyott várromjai esetében is a husziták jelenlétét a 15. század közepén.⁶ Az ellenük folytatott hadjáratról, ostromokról is több erősség esetén írott forrás maradt fenn. Valószínűnek látszik, hogy ezzel függ össze a sámsonházai vár 15. századi lelethorizontja. Az ekkor talán még jelentős fennálló maradványokkal rendelkező várrom alkalmas lehetett az ideiglenes használatra, átmeneti védekezésre. A vár déli külső falánál előkerült ágyúgolyó egyértelműen hadi eseményre is enged következtetni.

2. A kutatások eredményeinek részletes leírása

2.1. Ásatás

2.1.1. Az északi épületszárny

Az épületszárny területén egyenetlen, hepehupás felszínű feltöltődés volt (**14. ábra**), melyet a 2004-ben nyitott 1. kutatóárokkal vágtunk át (**24-25. ábra**). A feltöltődést köves humusz, alkotta, melyben az épület falának leomlott, összefüggő darabjai is feküdtek: egy téglából készült nyílásáthidaló részlete és egy vakolt felületű kőből falazott faltömb. Az omladék alatt a vízszintesre faragott sziklafelszín 10-20 cm vastagon égett réteg borította, a réteg dél felé vastagodott, a réteget főleg hamu és elszenesedett famaradványok alkották. Az összefüggő, elszenesedett gerendamaradványok az épület földmájából zuhanhattak le. A rétegben kerámiatöredékek, szegek, egy sarkantyútöredék és egy őrlőkö darabjai feküdtek. Az épület alsó szintjének padlóját, melyet a simára megfaragott sziklafelszín alkotott, 294,3-4 m-en találtuk meg. Az udvar felőli falban egy keskeny ablaknyílás alját és könyöklőjét találtuk meg. Az ablak könyöklőjének szintje (az épületbelső felőli falsíknál) 296,1 m. A falat az alsó szint padlójánál magasabban, a lépcsőzetesen megfaragott sziklára építették rá.

Az épület 2,45 m vastag külső falát a kötörmelékés altalajba ásott alapozási árokba alapozták. A falon kívül egy cölöplyuk sor húzódott, a cölöpök elhelyezési árka közvetlenül a fal mellett volt, a fal alapozása már részben vágta is az árok betöltését. A cölöpök elhelyezési árka mellett a külső oldalon megfigyelhető volt az azt megelőző felszín, melyet az árok betöltésére (visszadöngölésére) is ráfedő vékony meszes vagy kőporos fehér réteg fedett, ezt egy 5-20 cm vastag sötét réteg, a cölöplyukak oldalához csatlakozó, azok fennállásához kapcsolódó járószint vagy feltöltés zárta le (**24-25, 8-9. ábra**). A rétegből egyetlen kerámiatöredéket gyűjtöttünk, mely egy eredetileg vsz. fehér, kézikorongon készült edény oldaltöredéke.

Az ezt követő rétegek mindegyike úgy tűnik, áthúzódtott a cölöpök helye felett. E rétegek az épületszárny felépítésével függnek össze. A cölöpöket kihúzták a helyükről,

⁶ BODNÁR - CABELLO- SIMON 1993; KOVÁCS 1974, 5-71

üregük üresen maradt, a járószintjüket és üregüket fedő rétegek a következők: sziklatörmelék, meszes (mészkeőporos) réteg, újabb sziklatörmelék, újabb meszes réteg, ez utóbbinak alja az árok keleti falában a felmenő fal aljához fut be, az alsóbb rétegeket átvágva, a nyugati metszetszfalban valamennyi, a cölöplyukak feletti réteg nekifut a kőfalnak, az alsó kötörmelékös réteg kivételével. Úgy tűnik tehát, hogy a cölöpöket vagy a sziklatörmelékbe alapozott várfal alapozásának kiásása előtt, vagy ezt követően, legkésőbb a felmenő fal építésének megkezdésekor emelték ki, a sűrű cölöpsortól a fal külső oldalához ugyanis nem férhettek volna hozzá, a cölöpök helyére ráfedő kötörmelék pedig nagy valószínűséggel a várfal illetve az épület helyéről származik és a felmenő fal építése előtt kerülhetett annak külső oldalára.

2.1.2. A várhegy csúcsa, a belső vár déli oldala

A hegykúp platójának legmagasabb pontja a déli oldalon található. A várfal lokalizálására és annak tisztázására, hogy itt a vár milyen épületrésze állhatott, a csúcson álló háromszögeletes pont közelében az észak-déli irányú 2. kutatóárkot tűztük ki. Az árkot később meghosszabbítottuk észak felé és két szakaszban dél felé, amíg elértük a külső várfal külső síkját.

A humuszréteg alatt az árok keleti széle mentén, valamint délnyugati részén 298,30 m magasságon egy nagyjából vízszintes felszint találtunk. Ezt a felszintet az árok nyugati szélénél egy nagyobb, a terepalakulatban is kirajzolódó mélyedés, a délkeleti részen egy kisebb bolygatás szakította meg.

Mindkét helyen a rétegek és jelenségek lepusztultak, a jelek szerint a vár pusztulása utáni bolygatásokról van szó (**26-27. ábra**). Árkunk déli felében a humusz alatt a várfalkisebb kiterjedésű omladékrétegét és közvetlenül alatta a fal maradványát találtuk. A falon belül a humusz alatti felszínen kirajzolódott a várfal belső alapozási árkának sávja, a kutatóárok nyugati oldalán pedig egy égett betöltést dokumentáltunk, melyet az alapozási árok elvágott.

A várfalon belül az említett szint alatt egy kb. 90 cm széles, a várfalra nagyjából merőleges hosszúságú köves objektumot figyeltünk és tisztítottunk meg, melyet szárazon rakott fal-alapozásként értelmeztünk (**10. és 30. ábra**). A jelenség tetejének szintje 298,25 m volt. Az objektum és a várfal között a már említett beásás elpusztította a rétegeket, így azok kapcsolata nem volt egyértelműen tisztázható. A várfal alapozási árkának betöltését kibontottuk, az két fő rétegből állt. Az árok betöltésére is ráfedő, annál későbbi réteg nem maradt meg. A jelek szerint tehát a humusz alatti felszín egy lepusztult felület, ahol a középkori járószint nem maradt épen (**26-27. ábra**).

Az alapozási árok betöltésének felső rétegét nagyrészt egy kiégett paticsfalú építmény omladéka alkotta (**23. ábra 3**). Az agyagtapasztást vesszőfonatra hordták fel 3-6 cm vastagságban, az ágak lenyomata a töredékek hátoldalán megőrződött. A töredékek másik oldala, ahol megfigyelhető volt, ott nagyjából sík volt, de igen durva felülettel, melyen az elsímítás nyomai nem fedezhetők fel. A paticsos réteg alatt egy égett, hamus, faszenes réteget figyelhettünk meg az alapozási árok betöltésében, ennek tömör, lejárt felszíne volt.

Végül az alapozási árok alját egy habarcsos törmelékréteg töltötte ki 40-50 cm vastagságban, ez fedte az alapozási kiugrást is.

A kutatóárkunk nyugati felében az alapozási árok melletti rétegviszonyokat is meg tudtuk figyelni. A humusz alatti felszínen itt egy kavicsos járószintet figyeltünk meg, ez azonban réteggként nem futott rá az alapozási árok betöltésére. Ez a felszín egy szürke réteg felülete volt, alatta a szikla törmelékéből álló sárga, kavicsos réteg, ez alatt, közvetlenül a sziklafelszínen egy égett réteg feküdt. Mindhárom réteget vágta az alapozási árok.

Az említett égett réteg egy olyan, egyértelműen mesterségesnek tartható jelenség – bár lelet nem került elő benne –, mely a várfal építését, az alapozási árok kiásását és valamilyen tereprendezést megelőző tevékenységre utal a várhegyen. Elképzelhető, hogy a várépítést megelőzően felégették a hegyen a növényzetet, és ezután kezdtek hozzá a tereprendezéshez és a falak kitűzéséhez. A réteg azonban csak egy kis területre terjedt ki az árkunkban és mást nem találtunk hasonlókat.

Az árok várfalon belüli szakaszán, a szárazon rakott kőalapozás alatt viszonylag laza, köves feltöltést találtunk a falalapozás alatti sávban, ettől északra pedig, közvetlenül a sziklafelszínen egy erre részben ráfedő, egy-két kerámiatöredéktől eltekintve leletet alig tartalmazó, de rétegzett betöltést, mely az egyenletes terep kialakítását célzó feltöltésként értelmezhető. Ebben megfigyeltünk egy téglatöredéket is.

A falalapozás alatti köves feltöltés és a tőle északra levő, stratigráfiaiilag későbbi rétegződés egyazon tereprendezési folyamat során keletkezhetett.

A szárazon rakott falalapozás mellett közvetlenül, annak déli síkja mellett figyelhetünk meg egy nagy méretű cölöplyukat (**11. és 30. ábra**). A kb. 35 cm átmérőjű cölöpöt egy szélesebb, kb. 1,2 m átmérőjű lyukba állították bele. A lyuk és a cölöp a humusz alatti lepusztult, de a középkori felszínhez valószínűleg közeli szinttől 1,7 m mélyre nyúlt. A cölöp mellé visszadöngölték a földet, ennek felső két rétege megfigyelhető volt.

Az észak felé enyhén lejtő terep alatt a sziklafelszín emelkedik és már csak vékonyodó humuszréteg fedi. Csak árkunk végénél kezd a sziklafelszín az épületszárny felé lejtetni. A szikla legmagasabb pontja az árkunkban 298,50 m, amely a belső vár délkeleti része egykori járószintjének hozzávetőleges magasságára ad támpontot.

2.1.3. A falszoros és a külső fal

A 2. árok déli meghosszabbításában a falszoros területét és a külső várfalat kutattuk (**12. ábra**). A belső várfal külső oldalán az alapozási árkot bontottuk ki, a fal sziklára alapozott alját a betöltés omlékonysága miatt csak egy helyen értük el, az árkunk keleti szélén az alapozási kiugrás – nagyjából a fal fennmaradási magassága – szintjétől 2,20 m mélységben meg kellett állnunk (**26-27. ábra**).

A falszoros középső sávjában viszonylag magasra bukkan fel a sziklafelszín, itt csak vékony humusz borítja.

A vár külső falának maradványát a lejtő aljának közelében találtuk meg, külső és belső oldalán sem volt lehetőség a kutatás keretei között az altalajig végzett feltárássra (**14. ábra**). A falszoroson belül a külső fal és a szikla kibukkanása közötti mintegy két méteres sávban mesterséges feltöltési rétegződést találtunk, melynek a lejtő felőli oldala az erózió miatt már lepusztult.

A humusz alatt habarcsos omladék – a várfalak omladéka –, ez alatt 10-25 cm vastag faszenes, hamus égett réteg volt. Ez alatt egy olyan, a várfal felé enyhén lejtő, a falhoz közel teknősödő kavicsos felszín volt, melyet járószintként értelmeztünk. Az égett rétegben és a járószinten fém- (**22. ábra 6-8.**) és kerámialeletek kerültek elő. Ez a felszín egy vastag, sárga, köves agyagréteg felszíne volt, ez volt – egy barna felszínnel megszakítva – a falon belüli legalsó, általunk elért réteg. Ez a réteg a fal síkjánál megszakadt, jelezve, hogy egykor a falhoz tartott, ám az később elpusztult mellőle. A fal mai tetejének magasságában is még ezt a réteget találtuk.

A falcsonkok kutatása

A külső várfalnak ma is két kis csonkja a felszín fölé emelkedik, vagy helyesebben, azok lepusztult, falsík nélküli felülete a meredek lejtőben látható (**2. ábra**). E falcsonkok külső falsíkját a 2004-es kutatás során feltártuk, alaprajzilag felmértük és visszatemettük. Ezekből a feltárási adatokból szerkeszthetjük ki a vár külső falának nyomvonalát.

Az északi oldalon annak tisztázására nyitottuk a 4. kutatóárkot, hogy folytatódott-e a várnak ezen az oldalán a falcsonkokban megfogható külső várfal. Az árokban a meredek lejtő aljában vízszintesre faragott sziklafelszín találtunk. A sziklafelszín szintje 285,95 m.

Ezen a felületen 10-30 cm vastag szürke, tömör járószint feküdt, ezen apró mészkőtörmelékes, szürke réteg. E mészkőtörmelékes rétegre ráfed egy, a sziklafelszín lepusztulására utaló, sziklatörmelékes réteg, s ezen egy vastag, nagyjából vízszintes sötétbarna réteg fekszik, mely még mindig viszonylag szorosan nekifut a szikla felszínének. A szikla aljában felhalmozódva e felett már egyértelműen a terep feltöltődésének, a vár elhagyásának folyamatával összefüggő, köveket tartalmazó, kb. fél m vastag réteget találtunk. Ezt a szikla oldaláról lehúzódó sziklatörmelék fedi, ez arra utal, hogy a szikla ekkor még a felszínen volt, s a terep legfelső rétegét 30-50 cm vastagságban az ezt követően keletkezett, tömörebb illetve lazább humuszréteg alkotja. Az árokban lelet nem került elő.

2.1.4. A vár déli előtere

A vár déli oldalán a vár és az előtte fekvő laposabb terület között egy enyhe, de észlelhető árok húzódik. Az árok feltételezett mesterséges voltának tisztázására, a korábbi terepviszonyok és feltöltődések vizsgálatára tűztük ki 2005-ben a 3. kutatóárkot (**15. és 28. ábra**).

Az árokban a felszínhez közel egy tömörödött, kavicsos járószintet találtunk, majd ezt elbontva egy 40-100 cm vastag apróköves humuszréteget, mely alatt a vár felőli részen egy kb. 1,00 m vastagságra megvastagodó köves omladékot, a várfalak omladékát. Az omladék feletti humuszrétegből került elő egy rombusz keresztmetszetű nyíltüskés nyílhegy (RÁCZ 2006, 6. ábra 1C). Az omladékban feküdt egy, három oldalán síkra faragott kőtömb, mely nyílászkeret részleteként értelmezhető.

Az omladék alatt az árok majdnem egész területén egy barna, agyagos járószintet tártunk fel az árok mai legmélyebb pontjától mintegy 1 m mélységben. Ezt értelmezhetjük a vár korszakának felszínéneként. A barna járószint az árkunk vár felőli részén egy szürke agyagrétegen, a vártól távolabb egy kavicsos, agyagrögös rétegen feküdt. A szürke agyagréteg alatt in situ geológiai rétegnak látszó kavicsréteggig folytattuk a feltárást (**16. ábra**). A járószint egyenletes felszíne a jelek szerint egy tereprendezés eredményeként alakulhatott ki.

2.2. A felmenő falak vizsgálata, dokumentálása

A várrom felmérése a terep felmérésén kívül elsősorban a felmenő falmaradványok falsíkjainak alaprajzi rögzítését jelentette, három falcsonk esetén, ahol a falsík a felszín felett már nem volt látható, a külső falsíkot feltártuk, felmértük, majd visszatemettük. Az északi épületszárny udvari falának ciszterna felőli végénél egy a falra merőleges falelválást figyeltünk meg az épületszárny végfalának vonalában (**2. ábra**). Az építés sorrendjét nem tudtuk megállapítani, de a megfigyelés arra utal, hogy a ciszternát magában foglaló vagy körülvevő falak, illetve az északi épületszárny külön építési fázisban, esetleg építési periódusban épült. Az említett feltárásokon és a kutatóárkainkon kívül az északi belső várfal felmenő falszakasz esetében volt lehetőségünk részleteket megfigyelni.

Födémgerendák

Az épület alsó szintjének padlóját, mint említettük, 294,3-294,4 m szinten találtuk meg.

A fal belső oldalán, melynek fasíkja már lepusztult, két szintben figyelhetők meg földémszerkezetek. Ezek a földszint illetve az első emelet feletti földémszerkezetének nyomai (**4. ábra**).

A földszint feletti földémszerkezet összesen 7 gerendájának fészke figyelhető meg. A gerendák szélei közötti távolság nyugatról kelet felé haladva 57, 67, 67, 62, 81, 58 cm. A földémszerkezetek iránya a fészkek alapján egyes esetekben jól mérhető volt. A gerendák szabályos téglalap keresztmetszetűek voltak, szélességük kb. 21-23 cm volt, magasságuk kb. 23-30, többnyire 26-30 cm. A gerendák alsó síkja nagyjából 297,85 m, felső síkjuk 298,10 m-en volt.

Az alsó szint belmagassága tehát nagyjából 4,55-65 m volt.

Az első emelet feletti földémszerkezet két gerendafészke figyelhető meg. Egy a 20. század közepén készült archív fotón ugyanakkor még legalább 6 gerendafészke látható az emeleti földémszerkezet szintjén.⁷ A gerendafészkek szintén szabályos téglalap keresztmetszetűek, méretük 23x30 illetve 21x26 cm, alsó síkjuk 300,62 és 300,50, felső síkjuk 300,98 ill. 300, 81 m. Az első emelet szerkezeti belmagassága tehát körülbelül 2,40-2,50 m volt, a tényleges belmagasság a padlószinttől a földémszerkezet alsó síkjáig nagyjából 2,35-2,45 m.

Kötőgerendák és falegyenek

Az északi falmaradvány belsejében, ahol a falsík lepusztult vagy hiányos volt, falkötő gerendák üregeit figyelhetjük meg (**3-4. ábra**). A falba beépített gerendák mára elkorhadtak. A gerendák egész sorait figyelhetjük meg a fal keleti részén, ahol a belső fal alaprajza viszonylag kis sugarú ívben fordul (**17. ábra**). Ezzel szemben a két falmaradvány közötti kiomlás helyén a falmagban csak egyetlen, hosszirányú gerenda helyét láthatjuk. Ez azt jelenti, hogy a fal kanyarulatát tartották elsősorban fontosnak falkötő gerendákkal merevíteni.

Itt négy szinten összesen 12 gerenda helyét figyeltük meg és mértük fel. A négy szint viszonylag pontosan megfelel a falazatban észlelhető építési szinteknek. Az építési szintek vagy köztes falegyenek a falszövetben is jól észlelhetők. Az északi falsíkon összesen 12 építési szintet (11 falegyent) különböztethetünk meg ma is (1-11). Sajátos, hogy több falegyen (6-7, 9) a fennmaradt falszakaszon megszakad és magasságot vált. A szintek magassága sorban 48, 55, 70, 65, 65/68, 46/48, 51/52, 44/55, 63/55, 52, tehát általában nagyjából 50-60 cm (a magasságot váltó szinteknél a két szakasz, keleti/nyugati magasságát adtuk meg).

A megfigyelt falkötő gerendák két-két egymás feletti, a 3-4. és 9-10. falegyen szintjén helyezkednek el úgy, hogy azokat a falegyen tetejére fektették le. A köztük levő négy falegyennél nem ismerünk gerendákat és mivel a megfigyelés lehetőségei (a falsíkok lepusztultságának mértéke és kiterjedése) igen hasonlóak, valószínű, hogy itt nem is voltak falkötő gerendák. A meglévő gerendaszinteken valószínűleg hiányosan ismerjük a gerendákat: a 3. szinten 1, a 4. szinten 5, a 9. szinten 3., a 10. szinten szintén 3 gerendahelyet figyelhetünk meg. A gerendák a falsíkban ferdén helyezkedtek el és szabályos, egymással a fal ívét követve hegyesszöget bezáró sorokat, csoportokat alkottak. Az egymás feletti szinteken ellentétes irányban helyezték el, de úgy látszik, egy-egy szinten belül is voltak különböző irányú csoportok (9. szint).

⁷ Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ Fotótára 67.198

A megfigyelt gerendák egyenesek voltak, egyes esetekben csak lenagyolták, más esetekben viszont szabályos téglalap keresztmetszetűre készítették el őket.

3. Leletanyag

A feltáráson a legnagyobb mennyiségű leletanyag a kevert humuszrétegből került elő. Említésre méltó, objektumhoz köthető és értékelhető leletanyag volt többek között az épület-szárny földszinti padlóján fekvő égett rétegben, a falsorosban feltárt égett rétegben és járószinten, a belső várfal alapozási árkanak betöltésében.

Kronológiailag a vár keletkezéséhez, fennállásához és pusztulásához köthető leletanyagban a rendelkezésre álló ásatási megfigyelések és a leletanyag összevetése alapján nem tudunk különböző időhorizontokat elkülöníteni.

3.1. Kerámia

A két évadban folyt ásatásokon előkerült kerámia leletanyagból a restaurálás, összeillesztések után összesen 602 töredék került leltárba.⁸

A kevert humuszrétegben találtunk kevés késő-középkorra keltezhető leletanyagot, így az ásatás egyetlen éremleletét is. Nehéz volt a korszak elkülönítése az asztali edények kisebb töredékei esetén is, ugyanis ezek szinte kivétel nélkül – tehát a vár fennállásának korszakában is – gyorskorongon készültek, formai jellemzőkből pedig ezek esetén kevéssé tudunk kiindulni. A kerámiát az említett adottságok nem kíséreljük meg a teljesség igényével korszak szerint csoportosítani, érdemes azonban a technológia szempontjából jellemezni az anyag összetételét.

A 602 töredékből 186-ról (30,9%) állapíthatjuk meg azt, hogy feltehetőleg gyorskorongon készült, 88 töredék (14,6%) egyértelműen kézi korongon készült, 323 esetben pedig (53,7%) – általában kisebb méretű töredékek és jól elsimított peremek esetében – nem volt egyértelműen hozzárendelhető a készítmód.

A kerámia legnagyobb része fehér anyagú volt, összesen 483 töredék (80,2%), szürke, sötétszürke vagy fekete 62 töredék (10,2%), vörös, sötétvörös, rózsaszín, sárgás vörös vagy sárga 31 töredék (5,1%), 1 töredék sárga-szürke, finoman iszapolt, a leletanyagban egyedi típus. Nem egyértelműen meghatározható (de nagy valószínűséggel a fenti csoportok valamelyikéhez sorolható) 27 töredék (4,5%).

Fehér kerámia

A fehér asztali kerámia, így a poharak és a festett kerámia túlnyomó részt gyorskorongoltak, míg a főzőedények döntően vagy kézikorongoltak, vagy technikájuk (főként a kisebb oldaltöredékek és a peremek esetén) nem volt egyértelműen eldönthető.

A finom anyagú, vékony falú asztali edények közé sorolható két egymáshoz hasonló kupa vagy kis méretű fazék (7. ábra 1, 5), melyek anyaga enyhén halvány szürke.

A fehér asztali edények között feltehetőleg a késő középkorra tehető három, valamennyi fehér edénynél feltűnően finomabb, jobb minőségű, jobban iszapolt, enyhén fényes. Kettő közülük kupa vagy pohár töredéke, a talptöredék a korongról levágott, a válltöredéket sűrű bordázás díszíti.

A fehér fazekat jellegzetes formakészlet jellemzi. Az Árpád-kori fazekak többsége kettős tagolású peremek valamely változatát hordozta (20. t. 2-10). Kisebb arányban fordulnak elő

a gallérosan visszahajló (19. ábra 17), a függőlegesen felfelé hajló (5. ábra 18, 19-20), a felfelé hajló, bordával tagolt peremek (19. ábra 19) csoportjai.

A felfelé hajló peremű fazekak között egy füllel ellátott példányból is ismerünk töredéket.

A fazekak oldalán gyakran csigavonalas bekarcolás volt.

Több töredéket ismerünk rendkívül egyenetlen oldalfalú bekarcolással díszített fazekakból, ezek közül egy-egy töredéken látható, hogy az edények nyakát és peremét ezekben az esetekben is jól elsímították (19. t. 16).

Számos fehér edény oldalát díszíti vörös vagy barna festés (19. ábra 1-14). Ezek valószínűleg mind asztali edények és kivétel nélkül gyorskorongoltak. A festésükből kis részleteket ismerünk. Széles, néhány esetben íves illetve hullámos (19. ábra 9, 12, 14), többnyire ferde és vízszintes egyenes és gyakran fogazott sávok figyelhetők meg a töredékeken, egy festett csillag részlete is előfordul (19. ábra 6).

A kettős tagolású peremekhez fedők is tartozhattak, ezekből kevesebb töredéket ismerünk (20. ábra 11-12), közülük az egyik fedőgombján kereszt alakú bélyeg látható (20. ábra 11).

A sámsonházai leletanyagban, mint láthattuk, csekély arányszámot (10,3 %) képviselnek a szürke, sötétszürke és fekete cserépedények (21. ábra 13-17), ezek díszítése és formái is eltérnek a fehér fazekakétól. Csak a felfelé hajló, bordával tagolt peremforma bizonyos variánsait, illetve egy egyenesen felfelé szélesedő és szalagszerűen megvastagodó peremet ismerünk. Ez utóbbi edény vállát és egy további, talán ugyanehhez az edényhez tartozó válltöredéket hullámvonalas bekarcolás díszíti, amely a fehér kerámia esetén nem fordul elő.

A szintén igen kis számú vörös anyagú edények közül egy kettős tagolású fazékperem (21. ábra 19) és egy vastag, egyenes oldaltöredék, feltehetőleg bogrács töredéke említendő meg. Szintén vörös anyagú a hegytetőn a humuszrétegben előkerült, a késő középkorra keltezhető korsó (RÁCZ 2006, 6. ábra 3.).

3.2. Fém

Nyílhegyek

A belső várfal alapozási árkában tagolatlan kúp alakú köpús nyílhegy került elő (22. ábra 2), a külső várfal omladéka felett egy rombusz keresztmetszetű, első harmadáig szélesedő, onnan hegyesedő formájú nyéltüskés példány.

Sarkantyúk

A két sarkantyútöredék egyike a belső várfal alapozási árkának betöltésében volt, ez egy ívelt oldalszár a végén karikával, tövénél a sarkantyúfej indításával, a másik az épületszárny padlóján fekvő égett rétegből egy forgócsillagos sarkantyú középső része a forgócsillagot tartó két szárral és egyik ívelt oldalszára.

Szegek

A többnyire kis méretű szegek részben talán zsindeleyszegek lehettek, de ezek viszonylag kis számban fordulnak elő (22. ábra 4, 8), egy lapos, T alakú szeg egy speciálisabb formát képvisel.

Patkó

A várhegy tetején a 2. árokban a humuszrétegben került elő egy lemezpatkó (22. ábra 1), a falszorosban a 2. árokban a járószintről illetve égett rétegből egy másik lópatkó (22. ábra 6).

Tűzcsiholó

A déli falszoros járószintjén találtunk egy hosszúkás téglalap alakú vas tűzcsiholót.

Bronz szíjvég

A belső várban a szárazon rakott falalpozás alatti köves feltöltésben került elő egy kis méretű, egyik végén két lyukkal ellátott, másik végén hegyben végződő keskeny bronzlemez, feltehetőleg egy keskeny szíjvég (**22. ábra 10**).

3.3. Kő

Őrlőkő

Az épületszárny földszinti padlóján fekvő égett rétegben feküdtek egy őrlőkő töredékei, melynek nagy része összeállítható volt a 2. árokból összegyűjtött darabokból. Átmérője 58-60 cm, vastagsága 5,5 cm, a lyuk átmérője 7,8-8 cm, anyaga homokkő (**23. ábra 2**).

A kő esetleg az épület emeletén lehetett, ahonnan lezuhant az épület pusztulásakor, s ezért lehetnek töredékei egy helyen.

Kőgolyó

A külső várfal maradványa feletti feltöltésben került elő egy 13,5-14,5 cm átmérőjű kőgolyó, mely valószínűleg ágyúgolyó lehet (**23. ábra 2**). Anyaga homokkő. A golyó más leletekkel együtt arra utalhat, hogy a 15. század közepén a vár hadi események színtere lehetett.

Modern kori kőtábla töredéke

A falszoros északi részén a növényzet letisztítása során egy emléktábla töredéke került elő, amely az 1960-as-70-es években kerülhetett a vár falára, felirata [M]egyei Tan[ács] ... [Művelő]désügyi O[sztály]..., utólagos bekarcolásokkal (**22. ábra 9**).

Rövidítések

BODNÁR KATALIN –CABELLO, JUAN – SIMON ZOLTÁN

1993 A zagyvafői vár kutatása (Die Erforschung der Burg von Zagyvafő). In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Szerk. Lővei Pál. Művészettörténet – Műemlékvédelem IV. Budapest, 85-112.

CABELLO, JUAN

1989 Régészeti feltárások Sztrahora várában (Archäologische Untersuchungen in der Burg Sztrahora). In: Várak a 13. században. Castrum Bene 1/1989. Szerk. Horváth László. Gyöngyös 1990, 173-179.

CABELLO, JUAN ET AL.

1993 A tari Szent Mihály-templom és udvarház (Die Michaelskirche und das Herrenhaus in Tar). Budapest. Művészettörténeti Füzetek 22. Budapest.

FÜGEDI ERIK

1977 Vár és társadalom a XIII-XIV. századi Magyarországon. Budapest. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82.)

GYÖRFFY GYÖRGY

1963-1998 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-IV. Budapest.

KOVÁCS BÉLA

1974 A gyöngyöspatai vár ásatásai (Ausgrabungen in Gyöngyöspata-Vár). ArchÉrt 101, 235-243.

PÁLMÁNY BÉLA

1989 A Kacsics-nemzetség várépítő és uradalomszervező törekvései Nógrádban a 13-14. század fordulóján (Die Bestrebungen des Kacsics-Geschlechts zum

- Burgenbau und zur Herrschaftsbildung im Komitat Nógrád um die Wende der 13.-14. Jahrhunderte). In: Várak a 13. században. Castrum Bene 1/1989. Szerk. Horváth László. Gyöngyös 1990, 22-36.
- RÁCZ MIKLÓS
2004 Sámsonháza, vár. Kutatási dokumentáció 2004. június 7-16. Állami Múemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ. Kutatási dokumentáció. Kézirat
- RÁCZ MIKLÓS
2005 Sámsonháza, vár. Kutatási dokumentáció 2005. szeptember 5-28. Állami Múemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ. Kutatási dokumentáció. Kézirat
- 2006 A sámsonházai Fejérkő régészeti kutatása (2004-2005). In: Kovács Gyöngyi - Miklós Zsuzsa (szerk.): „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. 237-245. Budapest
- 2007 A sámsonházai Fejérkő : egy ismeretlen várrom régészeti kutatása régészeti kutatása (2004-2005). Múemlékvédelem, 2007. (51. évf.) 1. sz. 12-14. old.
- SIMON ZOLTÁN
1988 A várak szerepének változása a középkori Nógrád megyében. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XIV, 103-131
- 1989 A mátraszőlősi „Kisvár” (Die Burg „Kisvár“ in Mátraszőlős). In: Várak a 13. században. Castrum Bene 1/1989. Szerk. Horváth László. Gyöngyös 1990, 208-219.
- TÓTH-SZABÓ PÁL
1917 A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Budapest.
- VÁLINÉ POGÁNY JOLÁN (összeáll.)
2000 Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869-1890. OMvH Forráskiadványok IV. Budapest.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AND BUILDING SURVEY OF THE CASTLE SÁMSONHÁZA

In this paper we are summarizing the results from the 2004-2005 research and architectural survey of castle Sámsonháza. Through the presented fieldwork it was possible to explore and document the archaeology of a castle that had been destroyed to a great extent and had hardly been investigated by historians and archaeologists.

The main results with the overview of written evidence were published by the author in 2006 (RÁCZ 2006).

The present paper continues the first publication, the data presented there will only be shortly summarized now.

The only written evidence about the castle at a time when it was probably already standing and not yet destroyed is dating from the year 1265, when "Feyerkw" is standing as a reference point to the border of a neighbour estate.

In 1402 for the first time and later a few times during the 15th century it was referred to as a deserted castle.

The main goals of the archaeological research were to reveal the arrangement of the castle and find information about its construction, use and destruction.

The two major parts of wall remains are standing in the north of the small hilltop, the outer wall surface is preserved, the inner one is already destroyed. Remarkable features of the wall remains are the hollows of timbers placed in the masonry in regular rows in order to strengthen the structure. We have been able to exactly survey the arrangement of these timbers. The rows of timbers had been placed at the levels or rows of masonry, but not at each level.

In the first year the building in the north side was investigated with a trench between the two standing parts of the outer wall. In the trench the floor of the lower level was found covered with a layer of ash and charcoal, over which there lay the debris of the walls. In the south wall the lower part of a window looking to the inner court of the castle was found.

At three smaller wall remains the outer surface was localized through excavation, a survey of the whole area and of the northern elevations was prepared.

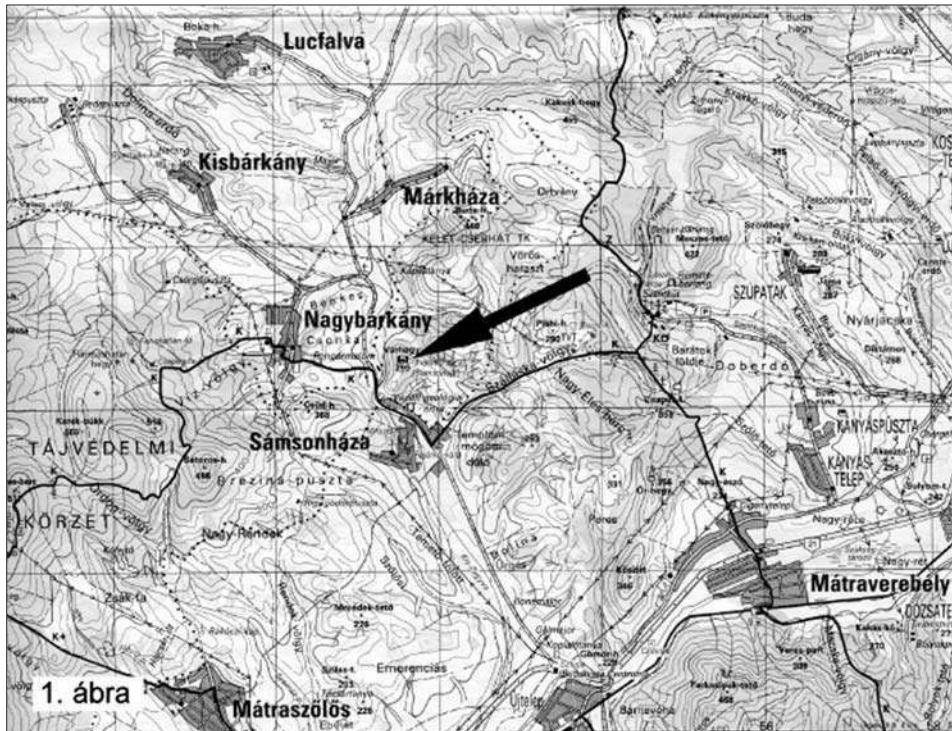
In the second year a trench was cut through the peak of the hill, which was later extended until the outer wall. Two further trenches were located in the south just outside the castle as well as the northern part of the outer wall.

At the top of the castle hill remains were found that could be associated with timber or half-timbered building.

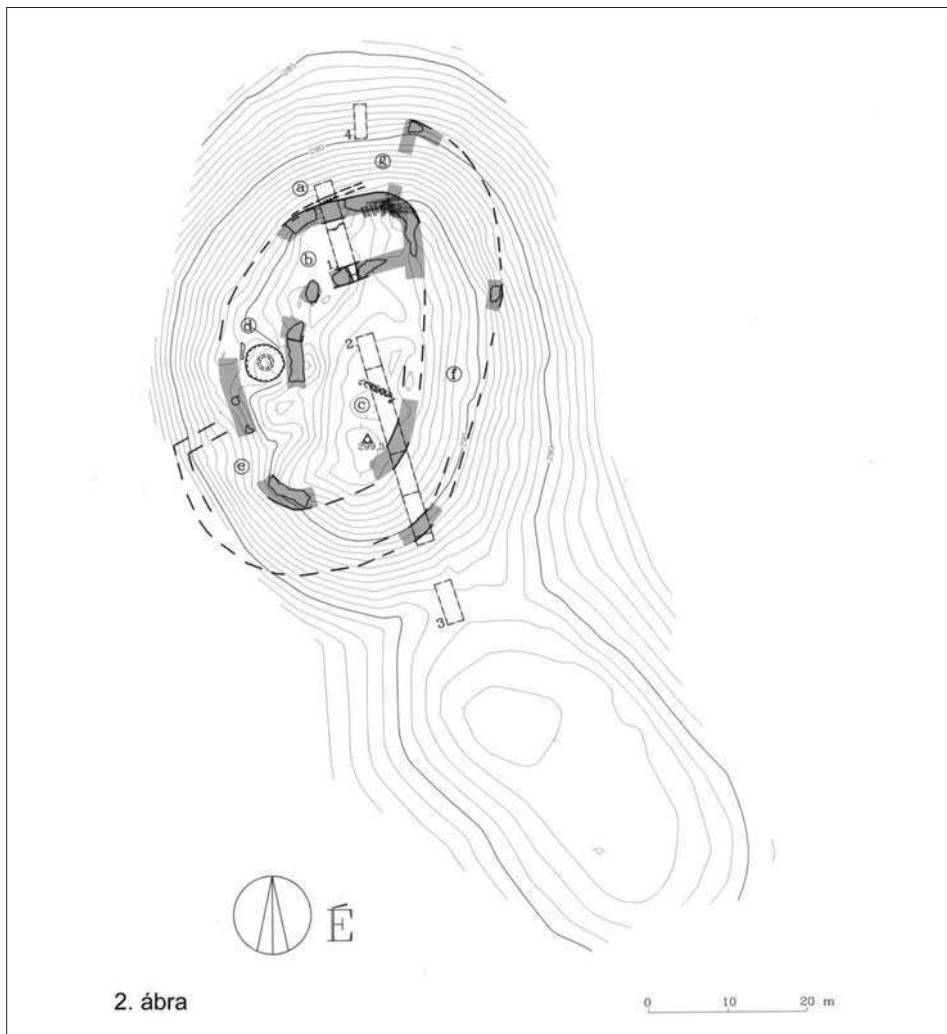
In the filling of the foundation trench of the stone castle wall there was debris of burnt wattle-and-daub structure. The structure, perhaps a stove, from which the debris is coming had been demolished by the end of the construction of the inner wall of the castle.

As to the construction date of the castle closer archaeological evidence could not be confirmed, but with the general development in view it is probably not earlier than the mid 13th century. The destruction, based on the finds was not later than the early 14th century. Stratigraphy showed that it has not been rebuilt again.

A late medieval group of finds should be paid special attention. The finds could not be associated with any archaeological feature, but it could have relevance to historical evidence about the presence of Hussite troops in the mid 15th century in other deserted castles of the closer region. The late Medieval horizon of finds is probably coming from this activity.

1. ábra. Fejérvölgy környezetének térképe (A Cserhát turisztatérképe, Budapest 2001, részlet. A Cartographia Kft engedélyével). A négyzetháló kiosztása 2 km
The area of Sámsonháza. Grid unit: 2 km

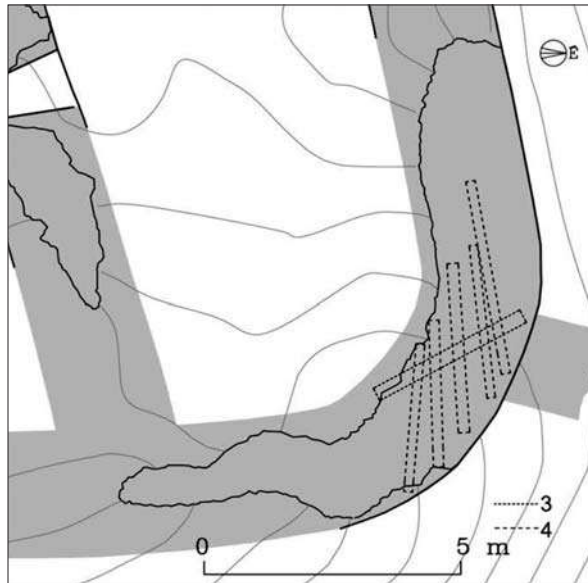
2. ábra

2. ábra. Sámsonháza-Fejérvő alaprajza a 2004–2005. évi kutatások eredményei alapján, a kutatóárkok számozott jelölésével. Vékony folytonos körvonalak jelzik a fennálló falcsontokat, vastag folytonos vonalak a feltárt, illetve felmenő falsíkokat, sziürke kitöltés az ismert, illetve kiserkeszthető-, vastag szaggatott vonal a feltételezhető falszakaszokat.

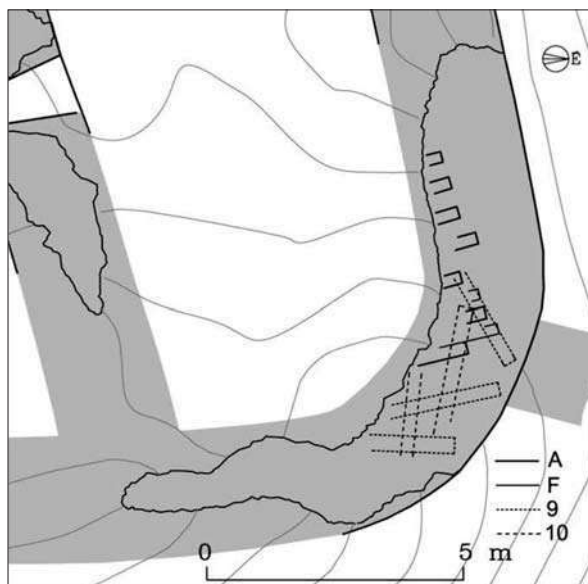
A betűjelek magyarázata: a) a kővárnál korábbi palánkfal részlete az É-i oldalon, b) a palotaszárny, c) szárazon rakott kőalapozás a várhegy csúcsán, d) a ciszterna sziklába vágott ürege, e) a feltételezett belső kapu helye, f) a falszoros, g) a falszoros É-i zárófala (a külső kapu helye?)

Survey plan of the castle with the results of the 2004-05 excavations. Thin continuous lines: outlines of standing wall remains, thick lines: wall surfaces

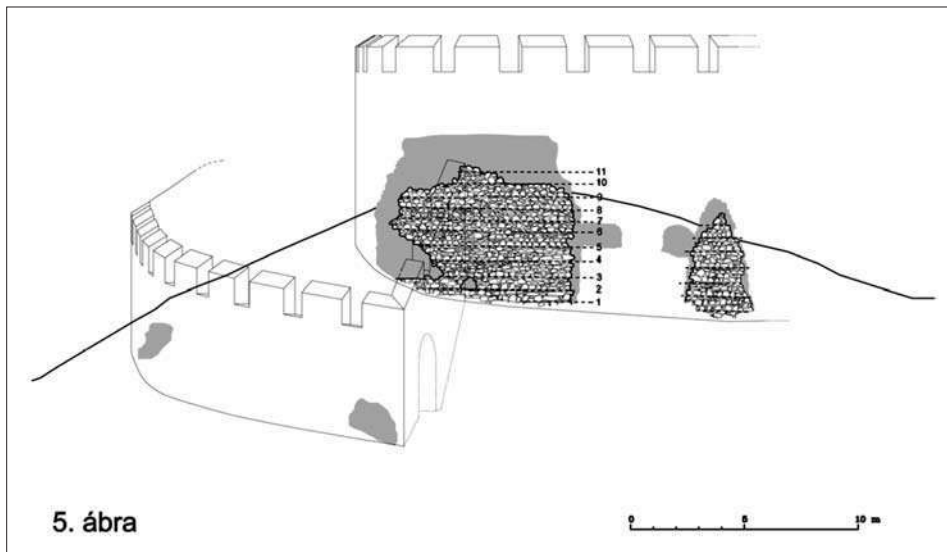
letters: a) detail of a post-wall, earlier than the stone castle, b) the north building, c) dry stone foundation, d) the hole of cistern cut in the rock, e) possible place of inner gate, f) the outer bailey, g) probable northern end of bailey

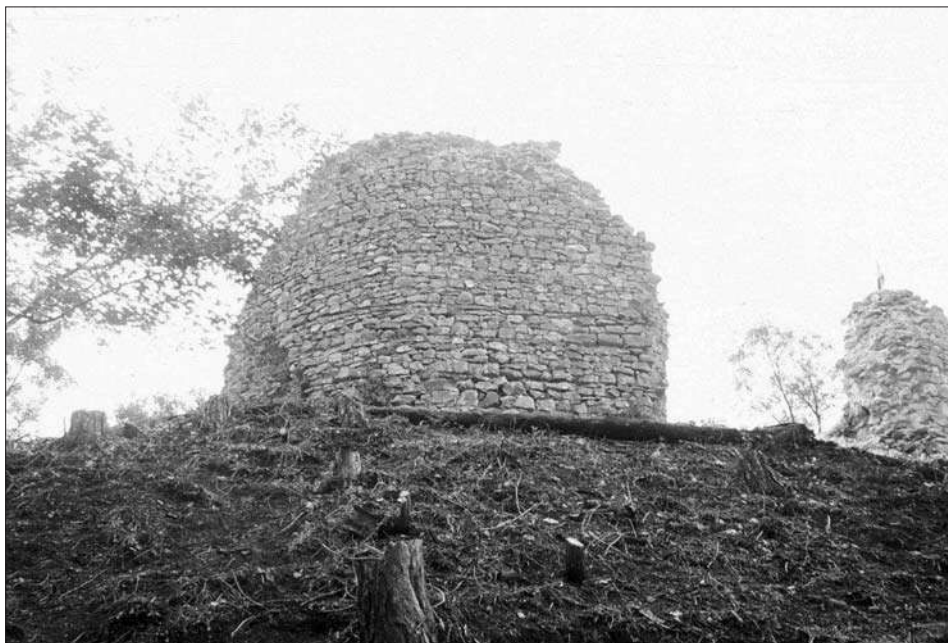
3. ábra Az északi épületszárny falmaradványának keleti vége a falkötő gerendák alaprajzi elhelyezkedésével a 3. illetve 4. faleyen szintjén
 East end of the north wall with the place of timbers at the masonry levels 3-4

4. ábra Az északi épületszárny falmaradványának keleti vége a falkötő gerendák alaprajzi elhelyezkedésével a 3. illetve 4. faleyen szintjén, valamint a földéngerenda-fészkek alaprajzi elhelyezkedésével
 East end of the north wall with the place of joists and timbers at the masonry levels 3-4

5. ábra. A várrom É-i nézete a falmaradványok rekonstruálható magasságú értelmező kiegészítésével, szaggatott vonallal jelölve a Könyöki rajza alapján lokalizált külső kapu.
 A falsík nélküli, lepusztult falfelületeket szürke színezés jelzi
 North view of the ruins with an hypothetical reconstruction of the outlines. Wall remains without the original surface are coloured grey.

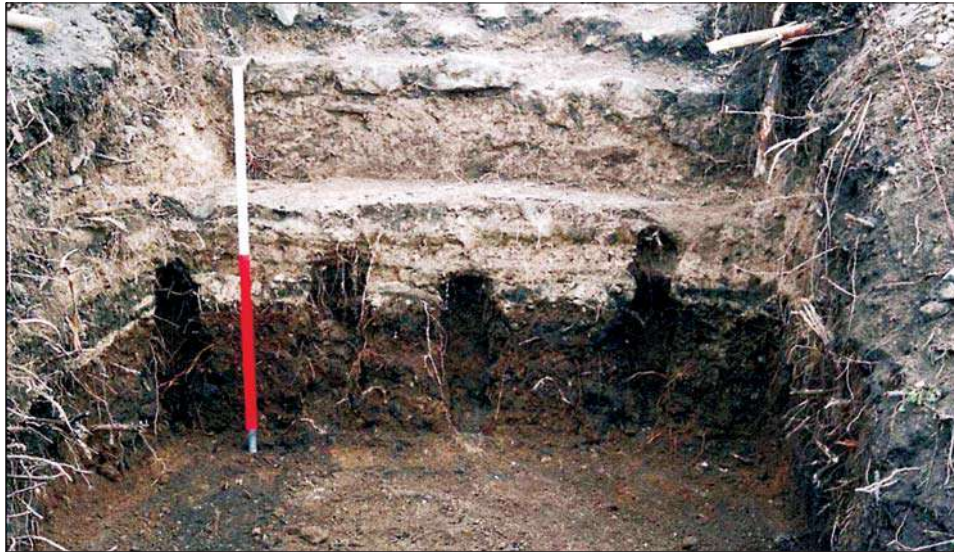
6. ábra A belső várfal északi szakaszának maradványai
 Remains of the north section of the inner wall

7. ábra Az északi épületrész területének a növényzet letisztítása után
Area of the north building after removal of the shrub

8. ábra 1. árok, a várfal külső falsíkja északról az omladék alatt a falhoz befutó járószínttel, az az alatti meszes-habarcos és kőporos rétegekkel, alattuk korábbi járószínttel, az ebbe mélyedő cölöphelyek metszetével, közöttük a melléjük dögölt föld rétegeivel
Trench 1, outer side of the wall from north, layers from top to bottom: debris surface, layers of lime and cliff debris, earlier surface with post-holes over the trench of the posts

9. ábra 1. árok, a külső várfal feltárt szakasza a falban a belső oldalon gerendalyukkal, kelet felől
Trench 1, excavated part of the outer wall with a hole of a timber

10. ábra 2. árok, a szárazon rakott kőalapozás, a mészkőből álló omladék és mellette a falkorona részlete megtisztítva észak felől
Dry stone wall, limestone debris and a cleared part of the wall from the north in trench 2

11. ábra A cölöplyuk a 2. árok keleti metszetfalának középső részén, tőle balra a durva nagy homokköves, leletes feltöltés, jobbra a sziklás, sóderes altalaj.

*A cölöplyuk betöltésének felső részén világos, habarcsszerű réteg
Post-hole in the middle of north side of trench 2 with coarse stone filling to the left and subsoil of gravel and cliff in the right. In the top part of the filling there is a light mortar-like layer*

12. ábra A belső várfal előkerült részletének tisztítása a 2. árok déli felében, délen, a várfal külső oldalán a homokos feltöltés és humuszréteg bontása
Clearing the excavated detail of the inner wall in the south part of trench 2

*13. ábra A belső várfal maradványa a 2. árokban
Remains of the inner wall in trench 2*

*14. ábra A külső várfal félig megtisztított falkoronája a 2. árok 2-3. déli meghosszabbításá-
nak déli végén, tőle beljebb, északra a sárga agyagos réteg felszíne, nyugat felől
The outer wall during clearing in trench 2 with yellowish surface to the north
in the area of the bailey*

15. ábra A 3. szelvény a feltárás befejezése után, észak felől. A déli rövid metszetfalban látható rétegződés: felülről lefelé vastag humuszréteg, melyben felül egy közbiúló, köves járósíntet is megfogtunk a déli szélén, alatta a középkori felszín agyagos-meszes sávja, alatta ferdén lefutó felszínű, bolygatatlan kavicsréteg, benne meszes sáv
(kavicsos geológiai réteg)

Trench 3 at the end of excavation. Stratigraphy from top to bottom: thick soil, medieval surface, geological features of gravel and clay

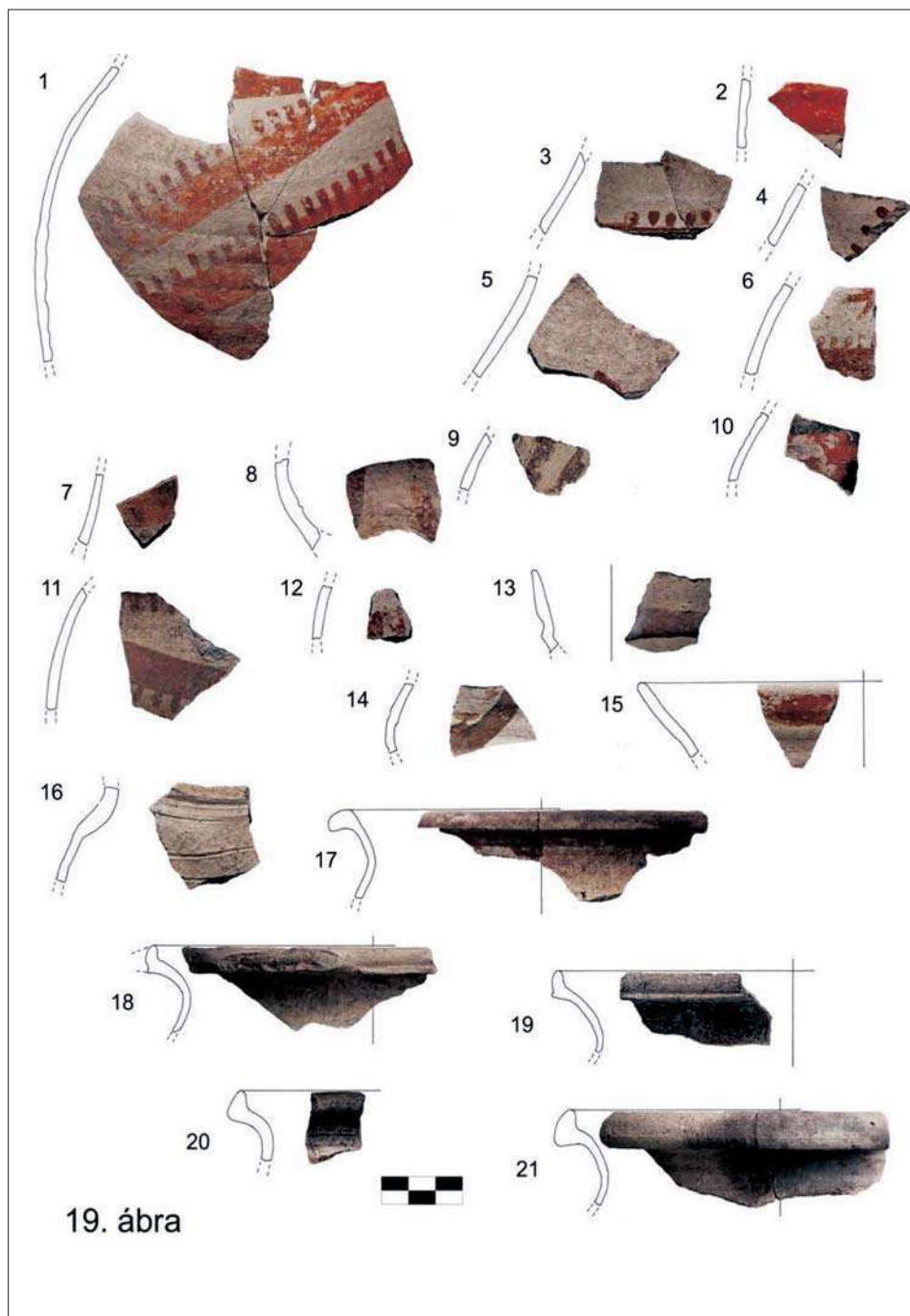
16. ábra A rétegződés a 3. szelvény északnyugati sarkában: Felülről lefelé humusz, köves omladék, vékony középkori járósínt, sárga agyagréteg, bolygatatlan kavicsréteg
Trench 3 at the end of excavation. Stratigraphy from top to bottom: thick soil, medieval surface, geological features of gravel and clay

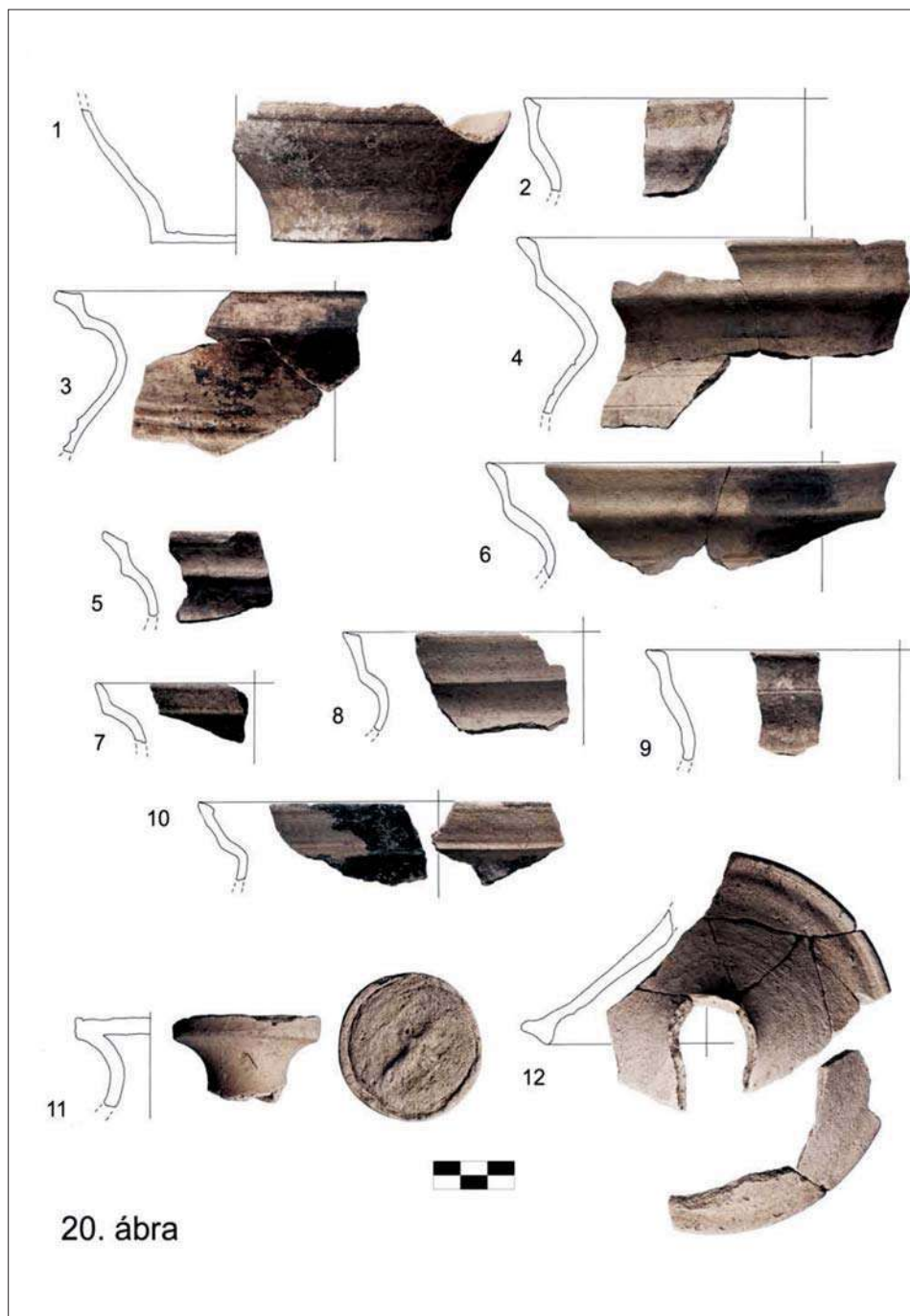
17. ábra Az északi falmaradvány külső falsíkja falkötő gerendák helyével
Outer surface of the north wall with the hole of timbers

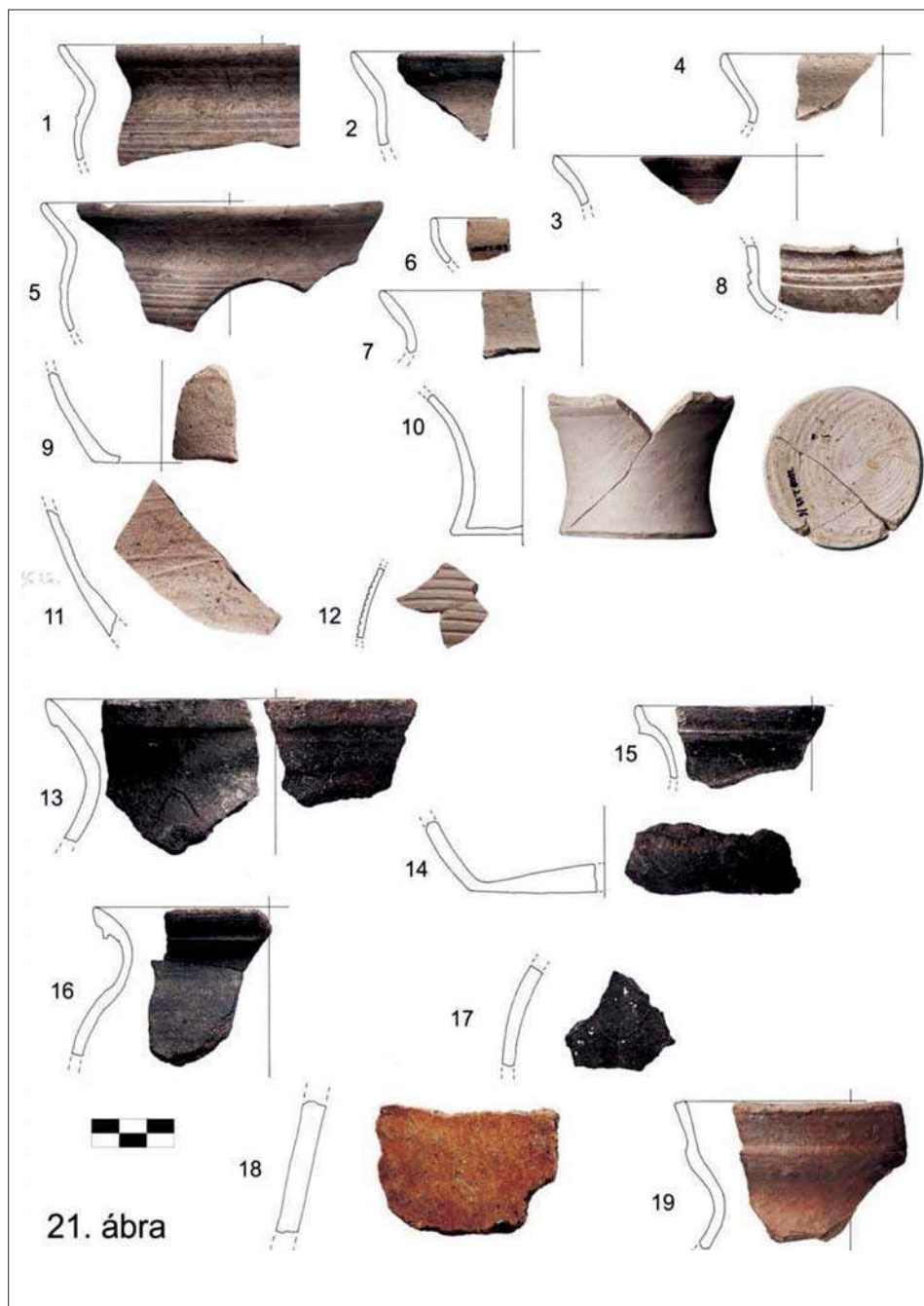
18. ábra Az északi kisebb falmaradvány külső falsíkja
Outer surface of the smaller north wall remain

19. ábra Kerámia leletanyag: festett töredékek (1-15), fazekak (16-21)
 Ceramic finds: painted fragments (1-15), pots (16-21)

20. ábra Kerámia leletanyag: fazekak (1-10), fedők (11-12)
 Ceramic finds: pots (1-10); lids (11-12)

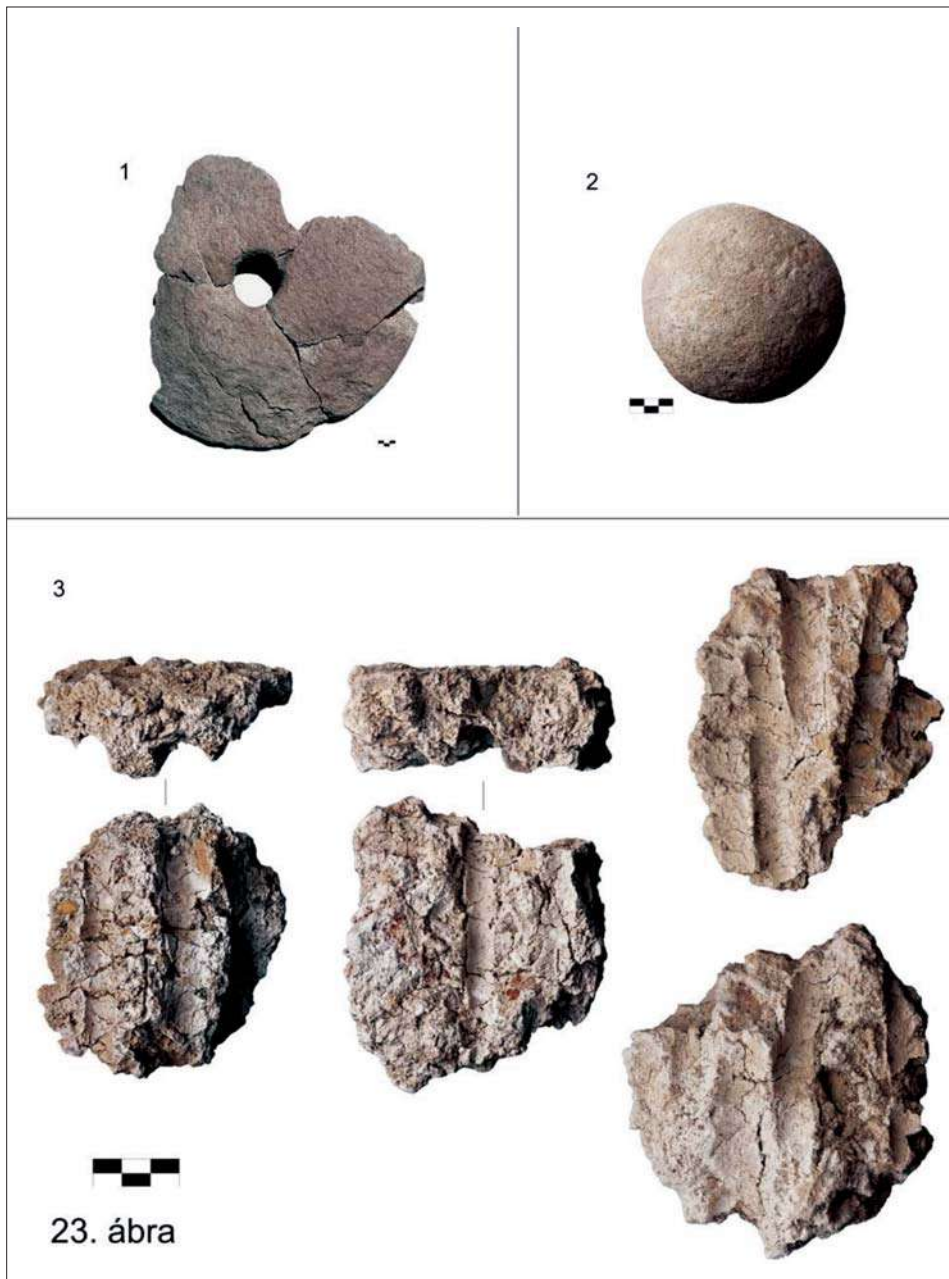
21. ábra Kerámia leletanyag: asztali edények (1-12), sötétszürke (13-17)
és vörös kerámia (18-19)

Ceramic finds: tableware (1-12), gray (13-17) and red (18-19) ceramics

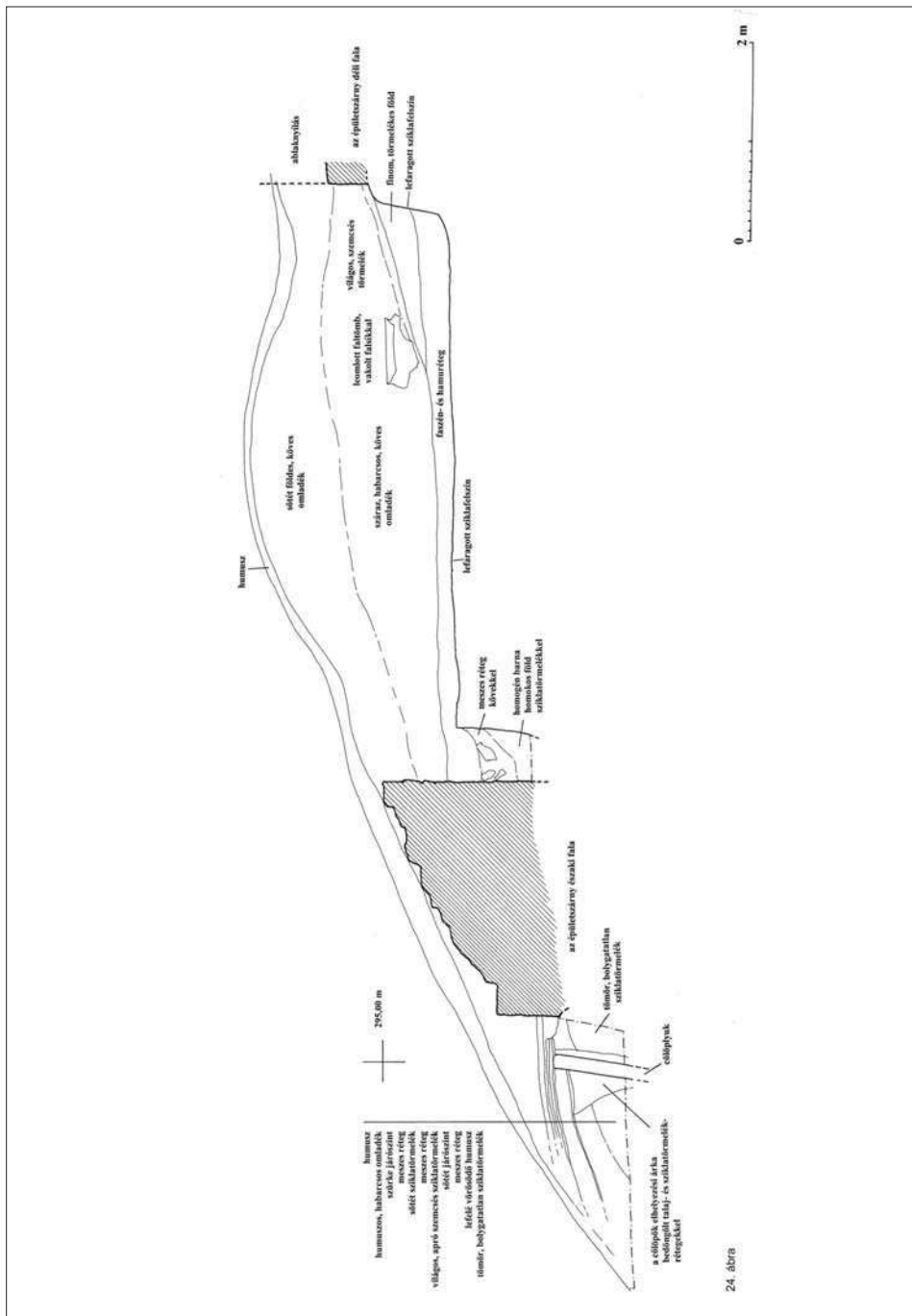

22. ábra

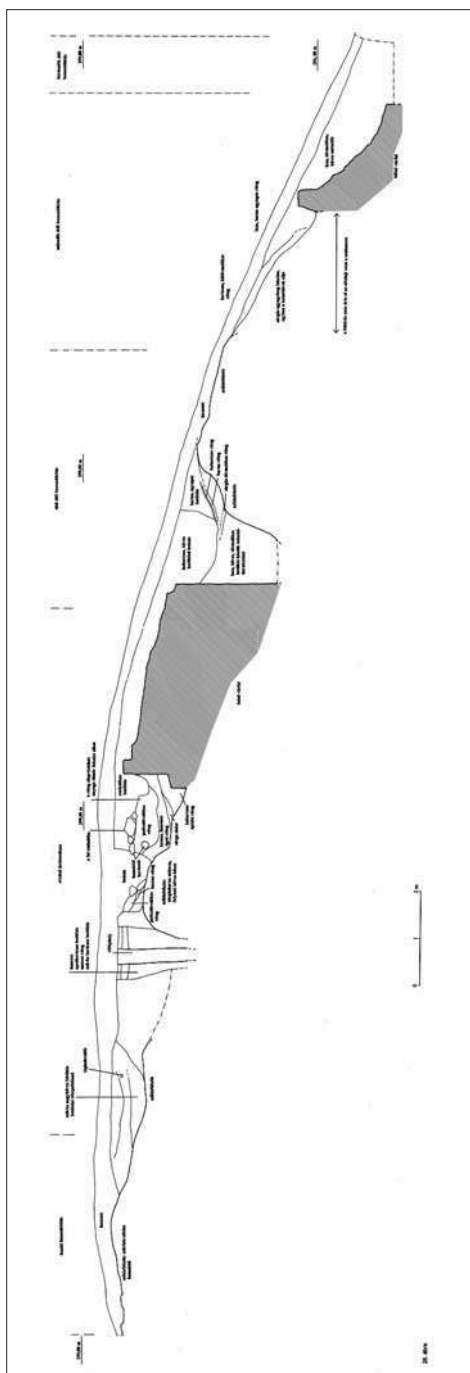
22. ábra Fém és kő leletanyag: patkó (1, 6), nyílhegy (2), szeg (3-4, 8), sarkantyú (5), tűzcsiholó (7), bronz szíjvég (10), modern kori emléktábla töredéke (9)
 Metal and stone finds: horseshoe (1, 6), arrowhead (2), nail (3-4, 8), spur (5), firesteel (7), copper strap end (10) fragment of modern memorial stone plate

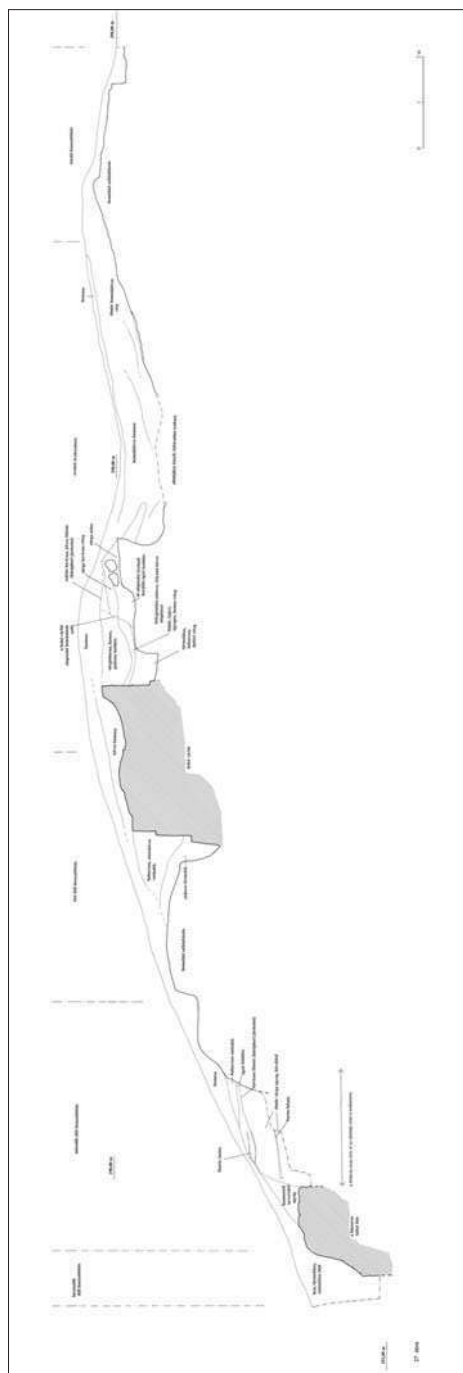
23. ábra Kő és patics leletanyag: malomkő (1), ágyúgolyó (2), paticstörödékek (3)
Stone and clay finds: grinding stone (1) stone bullet (2) clay daub fragments (3)

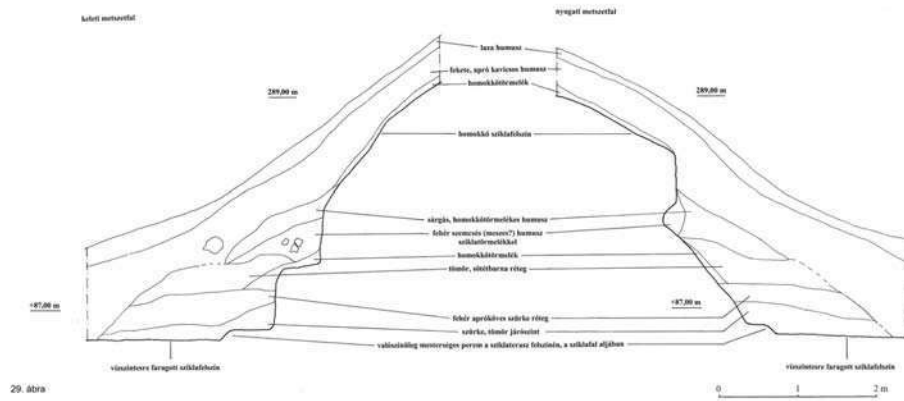
24. ábra 1. árok, keleti metszefal M 1:20
Trench 1, east section drawing 1:20

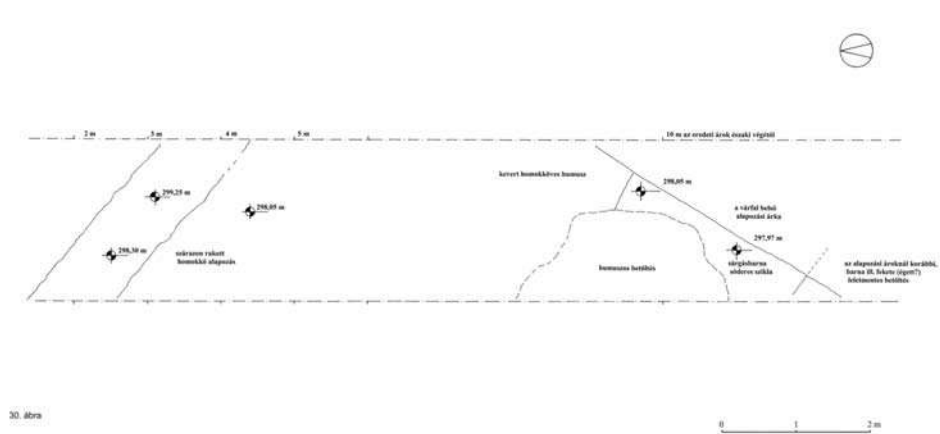
26. ábra 2. árok, keleti metszetfal M 1:20
Trench 2, east section drawing 1:20

27. ábra 2. árok, nyugati metszetfal M 1:20
Trench 2, west section drawing 1:20

29. ábra 4. árok, metszetfalak M 1:20
Trench 4, section drawings 1:20

30. ábra 2. árok, felszínrajz a belső vár területén a szárazon rakott kőalapozással M 1:20
Trench 2, surface inside the inner castle with dry stone foundation 1:20

AMIKOR AZ ELLENTÉTEK KIÉLEZŐDNEK...

A Füleken lakozó végvári katonaság és nemesség viszonya két tanúvallatási jegyzőkönyv tükrében Koháry István főkapitányságának korából (1667–1682)

KOMJÁTI ZOLTÁN IGOR

Füleken az 1660-as évek második felétől a katonai vezetés és a városba behúzódtott „menekült vármegyék” magisztrátusa között jelentős nézeteltérés és ellenséges viszony alakult ki. Ennek első megnyilvánulása 1667 őszén látható, amikor Koháry II. István (1649-1731) 18 éves korában, az év júliusában elfoglalta a főkapitányi széket, és megpróbálta visszaállítani azt a kocsmáltatási jogot, amelyet édesapja vett meg 1657-ben Wesselényi Ferenc nádortól. (Idősebb Koháry István 1657-től tehát nemcsak főkapitányként, de dominuszként is megjelent Fülek életében.¹) Ám 1664-es halála után a nemesség és a katonaság jelentősen csorbította az özvegy és az árvák jogait. Ennek vetett véget az új, ifjú főkapitány, ami miatt a szüret idején komoly, majdnem vérre menő vita vette kezdetét. A felsőbb szervek közvetítésével megoldódott a probléma, és Kohárynak is sikerült a várkatonaságot érdekeltté tenni a borkimérésben, így az elkövetkezendőkben csakis a nemesség esett el a jövedelemnek ettől a formájától.²

A nemesség számára a másik vitaindító ok a végvári katonaság atrocitásának elviselése volt, tudniillik a sokszor ellátatlan vitézek a vármegyei nemesség birtokaira rátörték, és erővel szereztek meg azt, ami nekik kellett. A többszöri reklamáció és a tapintható ellenszenv pedig még inkább arra sarkallta őket, hogy most már valóban borsot törjenek „nemes uraimék” orra alá.³

A vármegyék nem rendelkeztek olyan karhatalmi vagy fegyveres erővel, amelyik alkalmasnak minősült volna ellensúlyozni a végvári katonák erejét⁴, ezért jogi úton próbálták meg érvényt szerezni sérelmet szenvedett privilégiumaiknak. A Fülekre betelepített „menekült vármegyék” (Nógrád, Pest-Pilis-Solt, Heves és Külső-Szolnok) magisztrátusa nagyrészt ügyvédi, jogi gyakorlatban jártas személyekből állott, akik sokszor több vármegyében is egyszerre töltöttek be pozíciót. Nem csoda, hogy a végvári katonaság és

¹ Birtokszerzéshez: MNL-OL P 392, Lad. 55., N° 32. és N° 33., (Károlyi-család nemzetségi levéltára); főkapitányi kinevezéshez: MNL-OL C 999. tegercs N° 4089., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.)

² KOMJÁTI ZOLTÁN IGOR: Egyetértésben a közös érdekért. A füleki végvár működtetése Koháry István főkapitányságának idején (1667–1682), megjelenés alatt.; KOMJÁTI, 2012. 160–161.

³ A témáról bővebben: KOMJÁTI, 2010a. 2–27.

⁴ PERJÉS, 2002. 74.

vezetőik ellen a „menekült vármegyék” közösen léptek fel.⁵ Koháry II. István főkapitányságának idején (1667–1682) végig viták és nézeteltérések jellemezték a végvári-nemesi viszonyt. Ennek a jogi úton megvalósuló küzdelemnek már bemutattam a folyamatát⁶, ám újabb források kerültek elő, amelyekkel árnyaltabban lehet bemutatni a fentebbi küzdelmet, és amely források beilleszthetők a fentebbi folyamatba, megadva az értelmet a történéseknek.

Az első forrás a Román Állami Levéltár Kovászna Megyei Igazgatóságának sepsiszentgyörgyi levéltárából (Archivele Naționale Direcția Județeană Covasna, Sfânta Gheorghe, a továbbiakban ANDJC-vel jelölve) került elő 2003 őszén, Szabó András Péter bukkant rá. Ő bocsátotta rendelkezésemre az anyagot 2011 májusában, amelyért különleges köszönetet szeretnék neki mondani. Ez a forrás pontosan beilleszthető az 1668-1669-es eseményfolyamatba, amikor a vármegyei nemesség „hadjáratot” indított a végvári katonaság ellen, és pontosan ez a vallomásjegyzék adott arra okot, hogy országos szervek elé tárják 1668 decemberének végén/1669 januárjának elején a benne foglalt kompromittáló tényeket.

1. tanúvallatási jegyzőkönyv⁷

I. Lipót uralkodó a tanúvallatási engedélyt azért adta ki Madách János nógrádi, Battik Gergely Pest-Pilis-Solt és Hamvay Ferenc Heves és Külső-Szolnok vármegyei alispánoknak, mint saját vármegyéik tisztviselőinek, mert feljelentést tettek előtte. Az uralkodó a tanúvallomások felvételét és levéltári megőrzését 1668. november 27-én, Szombathelyen kelt levelében a Keresztelő Szent Jánosról elnevezett Jászói Konventre, mint hiteleshelyre, bízta. Hogy a törvény és a jog hitelessége csorbát ne szenvedjen, a tanúvallomások felvételénél jelen kell lennie egy nem klerikus királyi hitelesítőnek (akikből 11 lehetséges személyt nevezett meg az engedély: Szakmáry Miklóst, Szakmáry Jánost, Ivócs Istvánt, Tassy Mihályt, Pápai Jánost, Szappanos Jánost, Gyöngyösi Istvánt, Bezzegh Istvánt, Bazsó Mihályt, Vadászy Pált, Uza Sándort), valamint egy klerikusnak, akit a Jászói Konvent nevez ki. Feladatuk minden férfi és nő, nemes és nem nemes, tisztséggel bíró vagy hivatalt nem betöltő személy, klerikus vagy világi személy, esetleg az általuk küldött megbízott (ügyvéd, meghatalmazott) kivallatása a megadott kérdések szerint, majd az általuk mondottak papírra rögzítése. Az a beidéztet személy, aki nem jelenik meg a tanúvallomás felvételi napján, azaz nem ad tanúvallomást, az 16 márka bírsággal sújtható, amely összeget be is hajtanak az illetőn. A compulsoria mandatum-ot Esterházy Farkas, az uralkodói bíróság magyarországi helynöke („*Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis Praesentiae in Judiciis Locumtenens*”) ellenőrizte és adatta ki.

A Füleken megtartott tanúvallatás december 13-án történt meg (Ádvent 2. vasárnapja utáni 5. napon = „*feria quinta proxima post Dominicam 2dam Adventus Domini, hoc est Decima Tertia aliisque subsequentibus diebus praesentis Mensis Decembris*”). Az

⁵ SZAKÁLY, 1991a. 139. és 153.; KOMJÁTI, 2010b. 100.; KOMJÁTI, 2010c. 156.

⁶ Lásd: KOMJÁTI, 2010b és 2010c

⁷ ANDJC, 27. fond, 39. csomó (II/3.), Colecția „Dr. Nagy Eugen” - Notar public/Dr. Nagy Jenő csíkszentmártoni közjegyző gyűjteménye, fol. 48–56.

uralkodó által megnevezett hiteles ember Tassy Mihály lett, a Jászói Konvent által küldött klerikus pedig Cselényi Miklós debrődi plébános, egyben a Konvent tagja és szerzetese.

Tanúvallomás kérdései:

1. Tud-e róla a tanú, hogy a füleki végvári katonák tudva, akarva és engedéllyel kóborolni és járkálni szoktak a Hódoltságban („*partes inferiores Hungariae*”), akár más végváriakkal együtt is?

2. Tud-e róla a tanú, hogy a végváriak által szerzett zsákmányból, amelyet (a nemrégiben kötött béke ürügyén is) a törököktől, a szegény keresztény magyar lakosságtól és az alföldi szerbektől szereztek, abból a füleki főkapitány rendszeresen részesedik?

3. Tud-e arról a tanú, hogy a szegény néptől törvénytelenül elvett állatokból is részesedett volna a főkapitány, és hogy azokat mézszárszékre bocsátva, az eladott hús árával a saját pénztárát gyarapította?

4. Tud-e arról a tanú, hogy némely végvári katonák mindenféle büntetést elkövettek, és visszatérve Fülekre, a vár kapuja közelében és a kertek között kóboroltak volna? Tud-e arról, hogy a főkapitány, amikor ezeket a bűnöket megtudta, akkor a maga javának érdekében ajándékot fogadott el tőlük, visszaengedte őket a várba, és nem tartóztatta le őket?

5. Mit tud a tanú arról, hogy az erőszakkal megölt Balassa György és vele együtt két jobbágy ügyében nem büntette meg a vétkeseket, de még vizsgálatot sem indított a füleki alkaptány?

6. Tud-e arról a tanú, hogy azokat a hajdúkat, akik Pásztó mellett lekaszaboltak 11 jobbágyot⁸, és akiket bár letartóztattak a főkapitányi utasítás alapján, mégis később szabadon engedtek bármiféle törvényes eljárás nélkül?

7. A tanú tud-e arról, hogy a végvári katonák a nemesi szabadságot és előjogot figyelmen kívül hagyják, rossz hírnevét keltik a vármegyei nemességnek, szidják a vármegye tisztviselőit, sőt még szervezkednek is ellenük?

8. Tud-e arról a tanú, hogy régebben a nemesek, mint Magyarország lakosai, és mint hazafiak, együtt harcoltak a törökök ellen és vállaltak részt veszély esetén a védelemben, és hogy a törököknek való levélírást is közösen végezték? Tud-e arról, hogy a béke megszegése miatti török fenyegetőzésekre adott válaszokat a főkapitány egymaga fogalmazza meg, teljesen mellőzve a nemességet a levél összeállításában?

9. A tanú tud-e említeni egyéb olyan eseményt, amellyel a főkapitány megsértette az isteni vagy a világi törvényeket, vagy amellyel csorbította a nemesi előjogokat, vagy veszélyeztette volna a szegény nép megmaradását?

Tanúzóok

1. tanú: Olasz Pál, aki Mezőszegedről származik, nemesi származású, 45 éves.

⁸ A Pásztó melletti vérfürdőről: KOMJÁTI, 2010b. 96.

Első pontra: biztosan állítja, hogy a végváriak egyaránt szoktak a Hódoltságban járni, és más végváriakkal együtt szokták fosztogatni a falvak lakosságát, de azt már nem tudja, hogy milyen megegyezés alapján.

Második pontra: biztosan állítja, hogy a végváriak által mind a törököktől, mind a magyar lakosságtól, mind a szerbektől megszerzett javakból és értékekből a főkapitány részesült, de még az alkapitány is.

Harmadik pontra: bizonyosan tudja, hogy többször megtörtént, hogy az Alföldről erőszakkal megszerzett állatokból Bélteky Pál alkapitány többet megszerzett, a füleki vágóhídra hajtattott, vagy pedig a nyers húst fontonként eladta.

Negyedik pontra: biztosan tudja, hogy a portyáról visszatérő katonák a kertekben bujkáltak a rablott holmival, itt az alkapitány könnyen megfogathatta volna őket, de ő ezt nem tette, sőt a katonáktól ajándékot várt, amit meg is kapott, és így azok visszatérhettek a várba mindenféle büntetés nélkül.

Ötödik pontra: nincs semmi erről a pontról.

Hatodik pontra: a pásztói jobbágyokat megölő füleki katonákat annak idején pár napra börtönbe zárták, de aztán nem tudni, hogy milyen okból, szabadon bocsátották őket, tárgyalás és büntetés nélkül.

Hetedik pontra: nyíltan vallja, hogy a végvári katonaság nyíltan szidalmazza és becsmérlé a nemességet, a vármegyét és a vármegyei magisztrátust, és a főkapitánytól emiatt semmilyen büntetést nem kapnak.

Nyolcadik pontra: régebben valóban együtt vett részt a nemesség és a katonaság a védelemben, és a törököknek szóló válaszleveleket is együtt fogalmazták meg. Most azonban valahányszor levelet küldenek Fülekre a törökök a béke megszegése miatt és egyéb tárgyalások ürügyén, és keményen fenyegetik a nemességet, a főkapitány mégsem vonja be őket a törököknek írt válaszlevél megfogalmazásába, hanem saját akarata szerint írja meg és küldeti el, és semmiről nem tudósítja a nemességet.

Kilencedik pontra: Bélteky Pálról biztosan állítja, hogy Pethő István szécsényi nemesember halála egyértelműen az alkapitány miatt történt, a szemével látta, hogy a szűrés/csapás miatt pár nap múlva meghalt az említett nemesember, és Béltekyt még azóta sem büntették meg.

2. tanú: Dóka György, Füleken lakó nemesember, strázsamester („*Praesidii Filekiensis Vigiliarum Magister*”), 42 éves

Első pontra: a tanú nem hallott még olyan füleki végváriról, aki nem a főkapitány és az alkapitány tudtával ment volna délnek a Hódoltságba („*ad loca Inferiora Turcica*”), ahol egyforma módon együtt kóboroltak a többi végvárival, és ahol egyformán vettek részt a lakosság sanyargatásában.

Második pontra: biztosan tudja, mivel folyamatosan a főkapitány mellett tartózkodik, hogy a főkapitány is, és az alkapitány is rendszeresen részesedik mindenféle zsákmányból, amelyet a katonák a magyaroktól, a törököktől és a szerbektől elvesznek. Amelyik végvári nem hajlandó a zsákmányrészt nekik átadni, azokat büntetéssel fenyegetik, és valóban meg is bünteti őket az alkapitány.

Harmadik pontra: vallja, hogy az Alföldről felhozott állatokból a ráeső részt többször is a füleki vágóhídra vitette eladni az alkapitány, vagy feldarabolva, súlyra mérve árusította.

Negyedik pontra: tudja, hogy ha a végváriak bármilyen bűnt elkövettek, és vissza akartak térni a várba, akkor a vár vezetője nem másképpen büntette meg őket, mint az-

zal, hogy „erszényüket kinyittatta velük”, és amit adtak, annak fejében el volt nézve a bűnük („...*non aliter punit, sed marsupio suspendit, non unum, sed plenosque gratia sua suffragante...*”).

Ötödik pontra: nem mond semmit.

Hatodik pontra: tud róla, hogy a pásztói lakosokat fosztogató és többüket megölő hajdúk közül sokat két hétig börtönben tartatott az alkapitány, de aztán büntetés kiszabása nélkül kiengedte őket, majd elmentek a végvárból.

Hetedik és nyolcadik pontra: semmi biztosat nem tud.

Kilencedik pontra: teljesen biztosan állítja, hogy az említett szécsényi nemesembert, Pethő Istvánt, a füleki alkapitány megölte, és emiatt még semmilyen büntetést nem kapott.

3. tanú: Sövényházy István, Füleken lakó nemesember, 26 éves

Első pontra: azt mondja, hogy a közös végvári szokásjog és a katonai törvények is kimondják, hogy a feljebbvaló tudta és engedélye nélkül egyetlenegy végvár sem mehet portyázni. Ettől függetlenül mindig is voltak olyan végváriak, akár Füleken, akár más végvárakban, akik fittyet hánytak a katonai törvényeknek, és portyázni mentek az Alföldre.

Második pontra: a kapitányok mindig kapni szoktak a keresztényektől, a törököktől és a szerbektől szerzett mindenfajta és -nemű zsákmányból.

Harmadik pontra: semmit sem mond.

Negyedik pontra: nem volt olyan portyáról visszatérő katona, aki a kertek között való bujkálás után be mert volna menni a vár kapuján addig, ameddig a főkapitánynak vagy a katonai vezetésnek fel nem ajánlott ajándékot, hogy kegyelmet kapjon és bebozsátást nyerjen.

Ötödik pontra: nem tud választ adni.

Hatodik pontra: hallomáson kívül semmit nem tud.

Hetedik pontra: a tanú biztosan állítja, hogy a végváriak közösen, mindahányan szidták, becsmérelték és megvetően beszéltek a nemességről, főleg a vármegyei tisztviselőkről. Hogy emiatt a katonák kaptak-e büntetést, arról nem tud.

Nyolcadik és kilencedik pontra: nem tud választ adni.

4. tanú: Sípos Mihály, füleki nemesember, 45 éves

Első pontra: ugyanazt vallja, mint az 1. számú tanú.

Második pontra: azt válaszolja, hogy korábban, amikor még ő is végvári katona volt, szokás volt adni a főkapitánynak a zsákmányból. Ám mostanában, amióta ő már megszabadult a katonaság kötelmeitől, voltaképpen nem tudja, hogy a vár parancsnoka szokott-e részesedni a zsákmányból, vagy nem?

Harmadik pontra: állítja, hogy a zsákmányállatokból valóban részesült a kapitány.

Negyedikre, ötödikre, hatodikra: nem tud választ.

Hetedik pont: nem szerepel a szövegben.

Nyolcadik pontra: ugyanazt vallja, mint az 1-es és 2-es tanú.

5. tanú: Kis János, füleki végvári katona, 36 éves

Első, második és harmadik pontra: ugyanazt vallja, mint az 1-es tanú.

Negyedik, ötödik, hatodik és hetedik pontra: nem mond semmit.

Nyolcadik pontra: állítja, hogy régebben a közös jó és a béke érdekében a főkapitány a nemességgel együtt tárgyalta meg a főbb dolgokat, ám erre mostanában nem hajlandó.

Kilencedik pontra: csak hallomásból hallott valamit, ezen kívül semmit nem tud.

6. tanú: Lanió György, más néven György deák, nemesember, 46 éves

Első és második pontra: ugyanazt vallja, mint az 1-es számú tanú.

Harmadik pontra: a kapitányok valóban részesültek az elhajtott állatokból, sőt még a tanú is vett Bélteky Páltól több állatot.

Négyes és ötös pontra: nem tud választ adni.

Hatodikra, hetedikre, nyolcadikra és kilencedikre: ugyanazt vallja, mint az 1-es számú tanú.

7. tanú: Kalló Márton, nemesember és végvári katona, 48 éves

Első és második pontra: ugyanazt vallja, mint a 2-es számú tanú.

Harmadik pontra: nem tud választ adni.

Negyedik pontra: ugyanazt mondja, mint a 3-as számú tanú.

Ötödikre, hatodikra, hetedikre: nem tud választ adni.

Nyolcadik és kilencedik pontra: ugyanazt mondja, mint az előző tanúk.

8. tanú: Guttay István, füleki nemesember, 47 éves

Minden egyes pontra: ugyanazt vallja, mint az 1-es számú tanú.

9. tanú: Nagy „Szappanos” János, füleki nemesember, 48 éves

Egytől nyolcig ugyanúgy vall, mint a 8-as számú tanú.

Kilencedik pontra: semmit nem tud a Bélteky által Szécsényben történt gyilkosságról.

10. tanú: Borbély Tamás, füleki nemesember, 57 éves

Első kérdésre: ugyanazt vallja, mint az 1-es számú tanú.

Második kérdésre: hallomásnál egyebet semmit sem tud.

Háromtól kilencesig: ugyanazt vallja, mint az 1-es számú tanú.

11. tanú: Rúnyay-Nagy Márton, füleki nemesember, 60 éves

Minden egyes pontra ugyanúgy vall, mint a 2-es számú tanú, és még hozzáteszi: nemrégiben bizonyos portyázó hajdúk 100-nál is több marhát hajtottak fel a Tisza környékéről Fülekre, és az alkapitány a lopott állatokat bevitte a várba. Mikor a károsult jobbagyok eljöttek panaszkodni és kártérítést követelni Fülekre, nem kaptak vissza egyet sem, és szomorúan és sírva kellett elmenniük, mert a katonák szinte kikergették őket a várból.

12. tanú: Szép István, füleki nemesember, 36 éves

Minden pontra ugyanazt vallotta, mint a 11-es számú tanú, de még hozzátette: ténylegesen megtörtént, hogy Balassa György gyilkosai (ifjabb Csalár Pál és Cseh „Csákány” László) minden büntetés nélkül szabadon járkáltak az alkapitány és a főkapitány előtt.

13. tanú: Borbély Jakab, füleki nemesember, 40 éves

Minden pontra ugyanazt vallja, mint a 12-es tanú.

14. tanú: Szabó András, füleki nemesember, 35 éves

Első, második és harmadik pontra: ugyanazt vallja, mint az 1-es számú tanú, de még hozzáteszi: volt arra példa, hogy a portyázó katonáktól Bélteky Pál az összes állatot átvette, de vissza egyik károsultnak sem adta.

Negyedik és ötödik és nyolcadik pontra: semmit nem válaszol.

Hatodikra, hetedikre és kilencedikre: ugyanazt vallja, mint az 1-es számú tanú.

15. tanú: Kürtössy István, füleki nemesember, 41 éves

Első kérdésre: ugyanazt vallja, mint az 1-es számú tanú.

Második és harmadik pontra: nincsen semmi tudomása.

Negyedik, ötödik, hatodik, hetedik, nyolcadik és kilencedik kérdésre: ugyanúgy vall, mint az 1-es számú tanú, de hozzáteszi: azt tudja, hogy Balassa György megöléséért senkit nem büntettek meg, de azt már nem tudja, hogy pontosan kik voltak a tettesek.

16. tanú: Boldogházi-Kis János, füleki nemesember, 26 éves

Ugyanúgy vall, mint a 2-es számú tanú, de hozzáteszi: az alkapitány a nemességet minden percben és órában, minden nap rettenetes módon szokta szidalmazni és rájuk káromkodni.

17. tanú: Horti-Kovács János, lovas főhadnagy a füleki helyőrségben, 65 éves

Első pontra: ugyanazt a választ adja, mint az 1-es számú tanú

Második pontra: biztosra tudja, hogy a főkapitány és az alkapitány mindenféle nemű zsákmányból és rablott értékből részesedést szokott kapni. Most is nemrég, Isaszeg nevű elpusztásodott falu mellett törököket támadtak meg, és értékeikből ajándékot adtak Bélteky Pálnak, 20 rajnai forintot és egy pár díszes kesztyűt. Aztán szintén megöltek több, a hatvani helyőrségbe tartozó törököt, akik Gyöngyös felé tartottak. Abból a zsákmányból egy lovat és egy ezüsttel díszített török fegyverzetet adtak oda Bélteky Pálnak. A tanú azt is kifejezetten állítja, hogy a törökkel kötött béke megszegésének oka is sokszor Bélteky Pál miatt történt. Az alkapitány nagyon sok alkalommal szándékosan, tudva-akarva, sőt kifejezett engedéllyel engedte ki a katonákat portyázni, és mivelhogy soha nem büntette meg őket, a katonák maguknak csináltak indokot és ürügyet a fosztogatásra, és így eshetett meg attól az időtől kezdve, hogy sokan meg is haltak a portyák során, még akkor is, ha jogos és törvényes úton jártak.

Harmadik pontra: állítja, hogy nemrég füleki hajdúk a Tisza mellől szegény jobbágyoktól elhajtott állatokat vittek fel Fülekre. Akkor Bélteky Pál a nagyobbik részét elvette a marháknak, és mikor a tulajdonosok eljöttek, hogy visszakérjék, nem volt erre hajlandó.

Negyedik pontra: nyíltan vallja, hogyha bármelyik végvári bármilyen bűnt követett is el, azzal felmentést kapott, ha pénzt adott az alkapitánynak.

Ötödik pontra: nyíltan vallja, hogy Balassa György megöléséért senki nem kapott büntetést, és nyilvánosan, mindenki szeme láttára vonult be a végvárba a két gyilkos, akit Csalár Pálnak és Cseh Lászlónak hívnak.

Hatodik és hetedik pontra: ugyanúgy vall, mint az öt megelőző tanúk.

Nyolcadik pontra: nyíltan vallja, hogy a haza érdekében és a közjó javáért a füleki főkapitányok mindig jó egyetértésben voltak a nemességgel. Mostanában azonban a főkapitány mindent a maga akaratából és kedve szerint végez. A tárgyalásokra és megbeszélésekre nem hívja meg sem a nemességet, sem a végvár uralkodóra felesküdtöt alacso-

nyabb rangú tisztjeit és altisztjeit sem, de még a tanút sem, aki korára és volt rangjára nézve tapasztalatokkal bírhat. Pedig a törökök gyakran szoktak a béke megszegésével és a kondomínialis problémákkal kapcsolatban fenyegetőzni és írni, és nem egy olyan kérdés is előkerül, amely a közös együttélésből fakad.

Kilencedik pontra: a tanú tudja, hogy Bélteky Pál megölte a szécsényi lakos Pető Istvánt, és az 1663-as veszély idején valamilyen kitalált betegség indokán kiment a végvárból, úgyhogy helyettesíteni kellett. És mivel azóta Szécsény török kézre került, és mert messze is van Fülektől, azóta sem büntette meg senki a gyilkosságért az alkapitányt.

18. tanú: Taxonyi György, füleki nemesember, 29 éves

Első, negyedik és nyolcadik pontra: ugyanazt mondja, mint a 17-es számú tanú

Második pontra: biztosan tudja, hogy a katonák által zsákmányolt mindenféle értékből rendszeresen részesedik a főkapitány és az alkapitány.

Hatos pontra: tudja, hogy a pásztói emberek megöléséért a vétkes katonákat börtönbe zárták, de aztán büntetés nélkül kiengedték, de nem tudni, kinek az engedélyével.

Harmadikra, ötödikre és hetedikre: semmit nem tud.

Kilencedik kérdésre: a saját szemével látta és végignézte, hogy Bélteky Pál annyira megverte Pető Istvánt, hogy az nem sokkal a verés után, meghalt.

19. tanú: Újlaky Ferenc, nemesember, Fülek várának porkolábjja, 40 éves

Első pontra: ugyanazt válaszolja, mint az 1-e számú tanú

Második és harmadik pontra: bizonyosan állítja, hogy a katonák által a lakosságtól, a törököktől és a szerbektől zsákmányolt mindenféle nemű értékekből mind az alkapitány, mind a főkapitány egyformán részesedtek. Például a főkapitánynak van egy sárga színű lova, amelyet a katonák szereztek meg egy hatvani töröktől az 1664-es béke ellenére történő portyán. Az alkapitánynak is van két olyan lova, amelyek közül az egyik a váradi, a másik a hatvani helyőrség törökjeitől származik. Azt is tudja, hogy az Isaszeg melletti rajtaütésből származó egy pár díszkesztyűt és a 10 dukátot Bélteky Pál valóban elfogadta a katonáktól, mégpedig ajándék címén. De azt is tudja, hogy Bélteky hajlandó lenne visszaadni azoknak ezeket, akiket megillet. A harmadik pontra még azt is mondja a tanú, hogy ő maga hallotta Bélteky Pál szájából, hogy ha a katonák az ő törvényük és megszokásuk szerint állatokat szereznek, és elhozzák Fülekre, akkor az alkapitánynak nem fog ellenére lenni, ha a katonák részt adnak neki azokból.

Hatodik pontra: tudja, hogy a pásztói emberek megölése miatt a hajdúkat börtönbe küldték. Azt is tudja, hogy az említett katonákat ki is engedték a börtönből, el is hagyták a végvárat, de azt már nem tudja, kaptak-e büntetést, vagy nem?

Négyesre, ötötre, hetesre, nyolcasra és kilencesre: nem ad választ.

20. tanú: Fügedy István, füleki nemesember, 28 éves

Első, második, hetedik és nyolcadik pontra: ugyanazt vallja, mint az 1-es számú tanú.

Harmadik kérdésre: ugyanazt vallja, mint a 17-es számú tanú, de hozzát teszi, hogy azoktól a jobbágyoktól hallotta azt, akik a marháikért jöttek fel a várba, hogy az alkapitány csak 30 marhát adott vissza nekik (hivatkozva a meghalt Wesselényi Ferenc nádor rendeletére), a nagyobb részt azonban visszatartotta, és emiatt a parasztoznak sírva, jajgatva és szomorúan kellett kimenniük a várból.

Negyedik és ötödik pontra: nem ad választ.

Kilencedik pontra: a tanú hallotta Jánossy Györgytől, Szécsény várának porkolábjától, hogy a várban volt egy gyilkosság, amit Bélteky Pál okozott, és aki valami kitalált betegségre hivatkozva kimenekült Szécsényből, ami azóta török kézre került.

21. tanú: Paksi „Borbély” István, füleki nemesember, 31 éves

Első pontra: biztosan tudja, hogy a füleki végváriak a főkapitány és az alkapitány tudta nélkül nem szoktak az Alföldre és a hódoltsági területekre menni.

Második pontra: biztosan állítja, hogy mindkét katonai vezető részesedik a katonák zsákmányából.

Harmadik pontra: biztosan állítja, hogy az Alföldről felhozott állatokból kapott az alkapitány, aki azt a vágóhidra vitette vagy eladta.

Négyesre, hatosra, hetesre és nyolcasra: ugyanazt vallja, mint a 17-es számú tanú.

Ötödik pontra: biztosan tudja, hogy Balassa György megöléséért az alkapitány senkit nem büntetett meg.

Kilencedik pontra: biztosan állítja, hogy Bélteky Pál megölte Pető Istvánt Szécsényben, aztán 1663-ban valami kitalált betegség indokán elhagyta a végvárat, helyettesíteni kellett. Azt is tudja a tanú, hogy Bélteky Pál ajándékba kapott egy meghalt váradi töröktől származó lovat és egy arannyal bevont, mutatós kinézetű török puskát.

A jegyzőkönyv végén írásban rögzítették azt is, hogy amikor a vallomásszedők megérkeztek Fülekre, akkor közölték Oroszlány István seregbíróval, hogy füleki végvári katonákat is ki fognak hallgatni. Aztán nemsokára a vallomás-feltevők meghallották, hogy a várkapitányai halálbüntetés terhe alatt parancsban tiltották meg a katonák számára a vallomástételt. A vallomásszedők megkérdezték először Bélteky Pál alkapitányt, hogy miért van erre szükség, mire ő nagy merészen a főkapitányhoz küldte őket. Koháry Istvánnak is feltették a kérdést, mire ő azt válaszolta, hogy minden akaratával azon van, hogy a dolgok megtörténjenek, de nyugtalan is, mert a felettese tudta nélkül nem adhatja ki az engedélyt a katonák vallomásfelvételeire. A tanúvallomások felvétele ennek ellenére mégis megtörtént. A katonák a tanúvallomásaikban maguk is említették, hogy valóban keményen megfenyegették őket, ám ettől függetlenül minden törvényteleniségről vallottak.

Megállapítható tehát, hogy a tanúvallatási engedély egyértelműen Koháry István, Bélteky Pál és a füleki végvári katonaság visszaéléseit, bűneit és összeférhetetlenségét próbálta kideríteni, és az összes tanúvallomást figyelembe véve eredményesnek is volt mondható. Kiderült belőlük ugyanis, hogy a végvári katonaság (attól függetlenül, hogy az 1664-es vasvári béke szigorúan tiltotta a portyázást) feljebbvalói engedély alapján hatolt be a Hódoltságba és a Fülek melletti vármegyékbe, és nemcsak a török csapatok ellen harcolt, hanem a falvak és mezővárosok lakosságát is fosztogatta. A portyázás ugyanis a zsákmányrész miatt érdeke volt mind Koháry Istvánnak, mind Bélteky Pálnak⁹.

⁹ Koháry Istvánnak, mint főkapitánynak, minden portya után megszerzett értékből azonos részt adtak. Például 1677-ben két török rab 2000 tallér váltságdíjat fizetett szabadulásáért, amely összeget 17 felé osztottak szét: a foglyokat szerző 15 katonának, a katonákat vezető kalauznak, és Koháry Istvánnak. - MNL-OL P 2257., 667. egység, 7. tétel, A., fol. 15-16., (Koháry II. István (1649-1731) levelezése), Dúl Mihály sarcelszámoltatási irata (Fülek, 1677. július 7.) - Más végvárvidéken (Kainizsával szembeni Főkapitányság) is hasonló szokás volt érvényben, lásd: VARGA J., 1992. 18.

A zsákmányelosztás jól kialakított rendszerben történt meg. A füleki végvári katonák tisztában voltak ugyan tetteik súlyával, hiszen visszatérve a végvár körüli kertekben és falvakban bujkáltak, de tudták azt is, hogy az alkapitány vagy a főkapitány megbocsát nekik, amelyre hamar sor került, amint Koháry István és Bélteky Pál megkapta tőlük az ajándékot bármilyen formában (török puska, pénz, páncélzat, ruházat, stb.). Több tanú hozzátette, hogy a portyázás, a zsákmányelosztás és az esetleges ajándékok felajánlása bocsánat kieszközlésére voltaképpen hozzátartozik a végvári élethez, tehát minden végvárban hasonló a szokás.

A civil lakosságtól elhajtott szarvasmarhákat nem, vagy csak részben adták vissza eredeti tulajdonosuknak. Az állatok vagy húsup eladásából származó jövedelem Bélteky Pál alkapitány pénztárcáját gyarapította.

A végvári katonák által megölt emberek ügye „tabutémának” számított. A kérdezettek vagy nem tudtak róla, vagy nem akartak beszélni, de az teljesen nyilvánvaló, hogy a vétkes végvári katonákat nem büntették meg: Balassa György gyilkosait nem tartóztatták le, és a Pásztó melletti vérfürdő tettesei is szabadlábra kerültek.¹⁰

A tanúvallomásokból az is kiderül, hogy Koháry István valóban nem vette figyelembe azt a helyi szokást, mely szerint a törököktől jövő leveleket a katonai vezetés együtt tárgyalja meg a Füleken lakó nemesekkel, és a választ is velük együtt fogalmazza meg. A 17. tanú szerint a már nyugállományban levő katonatiszteket (mint ő maga) is kirekeszti a főkapitány a válasz-szerkesztésből, de még a helyőrség hadnagynál alacsonyabb rangú tisztjeit is.

A vallomásokból az is nyilvánvalóvá válik, hogy a nemesség és a katonaság közötti rossz viszony valóban fennállt, amely egymás kölcsönös becsméréseiben nyilvánult meg: ott szidta egymást a két fél, ahol tudta.¹¹

A füleki helyőrség elég tekintélyes része Szécsényből származott, és sok nemes is abban a végvárban élt 1663-ig.¹² Az onnan átköltöző tanúk egyértelműen vallották a 9. kérdésre (a többi vagy nem tudott semmit, vagy csak hallomásból tudta), hogy Bélteky Pál halálosan megsebezte Pethő Istvánt, aki később meghalt, és emiatt Béltekynek is menekülnie kellett Szécsényből. Ezek a tanúzókat azt is tudták róla, hogy 1660-ban lovastiszti rangot kapott, ott is szolgált, de jóval a vár 1663-as kiürítése előtt, betegsége miatt, elhagyta az erődöt.¹³ Bélteky Pál azóta sem kapott semmilyen büntetést a gyilkosság miatt, amelyet a nem katonai foglalkozású nemesek igazságtalannak tartottak.

A 21 tanúzó mindegyike (kivéve az 5. tanút) nemesi származású volt, és lényegében ugyanazt vallották, ahol pedig bizonytalanok voltak, vagy nem akartak kompromittálót mondani, ott inkább hallgattak. Bár a jegyzőkönyv vezetői arról írtak, hogy a tanúvallomások a főkapitányi és alkapitányi fenyegetőzések ellenére megtörténtek, mégis hiá-

¹⁰ Pedig 1668. április 18-án Bélteky Pál már ki is tűzte május 5-re a seregszéki tárgyalást. – MNL-HML IV-1/b, 2. doboz, 1668:4. irat, Heves és Külső-Szolnok vármegye feljelentése a Tar melletti mézszárlás ügyében.

¹¹ A nemesség negatív viselkedéséről: MNL-OL C 984. tekercs N° 6832; MNL-OL P 125, 4716. tekercs N° 5292; uo. 4717. tekercs N° 5705. Mindahányban a füleki várőrség panaszai találhatók. Forrásfeldolgozásban: MERÉNYI, 1897. 635–639.

¹² PÁLFFY, 2010. 27–28.

¹³ Bélteky Pál életéről bővebben: A SZÉCSÉNYI seregszék, 2010. 263–265.

nyoznak a közkatonák vallomásai. Elképzelhető tehát, hogy a közrendű vitézek nem mentek el tanúnak (félve a fenyegetésektől), vagy pedig szándékosan nem vették fel őket a tanúzóok listájára. A nemesi származásúaknak viszont nem volt mit félniük a felettesektől. (Olasz Pál és Sövényházy István később katonai pályára lépett.) Mindenesetre mindkét oldalról éppen elég tanúzó jelent meg ahhoz, hogy vallomásaikkal a füleki katonaság és vezetőinek törvénytelenégeit nyilvánvalóvá tegyék. Nem is vallhattak más-képpen, mert minden a jelenlétükben zajlott, ha érdekeltek voltak a portyák javaiból, ha nem, a nemesség és a katonaság közötti nézeteltéréseket pedig személyesen éltek meg.

A tanúvallatási jegyzőkönyvet tartalmazó iratanyagban, szintén Szabó András Péter jóvoltából, pontosíthatjuk a vármegyei követség elindulását, tudniillik 1669. január 30-án érkeztek gróf Nádasdy Tamás országbíróhoz, aki audiencián fogadta a küldötteket, és ígéretet tett arra, hogy az uralkodónak prezentálni fogja a kérésüket, ugyanakkor levelet is írt Nógrád vármegyének, hogy az utasításait, melyet a követek visznek majd vissza, tartsák be aszerint, ahogy ő meghagyta nekik.¹⁴

2. tanúvallatási jegyzőkönyv¹⁵

Ez a jegyzőkönyv azért létfontosságú, mert ennek alapján derült fény arra, hogy a nemesség és katonaság között kiújult ellenségeskedés okozója nem Bélteky Pál alkapitány volt, hanem a nemesség által minden áron oltalmazott és védett Ebeczky Menyhért. Az 1678 májusában történt esemény azonnali nemesi szervezkedést indított el, mint azt már bemutattam.¹⁶ Fontos kiemelni, hogy Koháry István is majdnem vád alá került, mert Ebeczky Menyhértet nem rögtön a tett elkövetésekor, hanem másnap, a házából, azaz nemesi portáról vitette tömlöcbe, amely a magyar törvények szerint „*actus majoris potentiae*”-nak, vagyis „nagyobb hatalmaskodás” bűntettének számított, amit akár halállal is büntethettek¹⁷, és a Koháry-féle főnemeseket is vagyonek Kobzás fenyegethette.

A tanúvallatást Bélteky Pál kérésére Forgács Ádám országbíró rendelte el tanúvallatási engedély (compulsoria mandatum) kiadásával. Augusztus 3-án kezdődik, végzi ifjabb Michalek Miklós Nógrád megyei szolgabíró és Gyöngyösi István Nógrád megyei jurassor. Színhely: Fülek vára

Tanúvallomás kérdései:

1. Tudja-e vagy látta-e a tanú, hogy Pütkös napján Bélteky Pál alkapitány Kubinyi Lászlóval együtt egy városfalon kívül levő pincében mulatott volna, és ott Ebeczky Menyhért belekötött, vagyis Ebeczky volt az atrocitás indítója, nem pedig Bélteky Pál?

¹⁴ ANDJC, 27. fond, 39. csomó (II/3.), Colecția „Dr. Nagy Eugen” - Notar public/Dr. Nagy Jenő csikszentmártoni közjegyző gyűjteménye, fol. 16., Nádasdy Ferenc országbíró levele Nógrád vármegye magisztrátusának (Pottendorf, 1669. január 30.)

¹⁵ MNL-OL C 1277. tekercs N° 12797., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Nógrád vármegye tanúvallatási jegyzőkönyve a Bélteky contra Ebeczky perben (Fülek, 1678. augusztus 3-18.)

¹⁶ KOMJÁTI, 2010b. 104-111.; KOMJÁTI, 2010c. 161-163.

¹⁷ SZAKÁLY, 1991b. 37.

2. Tudja, hallotta, látta-e, hogy a részeg Ebeczkyt a szolgálók kivezették a pince elé, aki ott szidta és káromolta Bélteky Pált, sőt megöléssel is fenyegette? Miket mondott Ebeczky?

3. Tudja, vagy hallotta-e, hogy a részeg Ebeczky hazafelé menet állandóan szidta az alkapitányt és azt hajtogatta, hogy még aznap megöli?

4. Tudja, vagy hallotta-e, hogy amikor Ebeczky hazafele, akkor felnyergelte a lovát, két puskát megtöltött és „feltekert”, majd sűrű káromkodások között kiment a kapuján, és esküvéssel fogadta, hogy még ma megöli az alkapitányt? Arról tud-e, hogy Ebeczky felesége le akarta beszélni őt a tettről, az útjába állt, de a férfi rákáromkodott, és a lovával majdnem fel-lökette?

5. Tudja, látta, vagy hallotta-e, hogy Ebeczky a füleki vár kikapuján kiment a pincék felé, és közben azt hajtogatta, hogy meg fogja ölni az alkapitányt? Tudja, látta, vagy hallotta-e, hogy ezt meghallva, ifjabb Márton Nagy István és Barys János elé álltak, megfogták a kantárszárát, mire ő puskát fogott rájuk, és megölésükkel fenyegette meg őket, ha nem engedik el a gyeplőt?

6. Tudja, vagy látta-e, hogy amikor estefelé Bélteky Pál és Kubinyi László a szolgálóikkal hazafelé tartottak, békében és gondtalanul, akkor a várkaputól nem messze a lovas Ebeczky Menyhért elállta az útjukat, és kibiztosított puskájával mellbe akarta löni, ami csak azért nem sikerült, mert Kubinyi az utolsó pillanatban elrántotta Béltekyt, így a golyó az alkapitány szolgájának dolmányát és nadrágját ütötte át?

7. Tudja, vagy látta-e, hogy Bélteky Pál sem a puskalövés előtt, sem a puskalövés után nem ütötte meg Ebeczky Menyhértet, egyáltalán hozzá sem ért? Tudja, vagy látta-e, hogy Ebeczkyt a szolgálók és néhány odafutó ember rántották le a lóról, és akkor is azt kiabálta nekik Bélteky, hogy Ebeczky fejét egyik se üsse?

8. Tudja, vagy látta-e, hogy Ebeczky, miután kilőtte a puskáját és lerántották a lóról, akkor a hegyestőrét akarta előhúzni?

9. Tudja, vagy látta-e, hogy Ebeczky Menyhértet lerántották a lóról, és verni kezdték Bélteky Pál szolgálóit, és akkor a nemes segítségére sietett idősebb Márton Nagy István, Koronczi János és még több ember, akik az alkapitány szolgálóira támadtak, az egyiknek a fejét Márton Nagy István betörte, és így menekítették ki Ebeczkyt a katonák közül?

10. Tudja, vagy hallotta-e, hogy Ebeczky Menyhért a tett elkövetése után mind a házánál, mind a fogságában esküvéssel fogadta, hogy mindenképpen megöli Bélteky Pált, sőt a várbeli tömlöcből azt üzenté ifjabb Márton Nagy Istvánnak és Barys Jánosnak, hogy soha nem fogja nekik megbocsátani, hogy a házánál az útjába álltak, és le akarták beszélni a merényletről?

11. Tudja, vagy hallotta-e, hogy Ebeczky Menyhért régóta haragosa volt és gyűlölte Bélteky Pált („...*régtől fogva való rancora és haragja volt véle...*”)? Kiket tudna még a tanú megnevezni, akik jól ismerik az egész esetet, vagy láttak mindent?

Tanúzóok

1. tanú: Nemeskubinyi Kubinyi László, 39 éves nemesember, mint Liptó vármegyei tiszttviselő, vallja a következőket.

1. pontra: vallja, hogy a pincében történt hangoskodás oka Ebeczky volt, és Kubinyi még csodálkozott is, hogy milyen türelemmel viselte ezt Bélteky Pál.

2. pontra: Ebeczkyt a szolgálók valóban kivitték a pincén kívülre, de hogy mit káromkodott, azt már nem hallotta, mert nem ment ki a pincéből.

3., 4. és 5. pontra: semmit sem tud ezekről.

6. pontra: ő rántotta a maga háta mögé Béltekyt, hogy a golyó el ne találja.

7. pontra: Bélteky Pál sem a lövés előtt, sem a lövés után nem ütötte meg Ebeczky Menyhértet.

8. pontra: Ebeczky valóban kapdosott valami után, de hogy hegyestőr volt-e a kezében, vagy sem, azt a tanúzó nem tudta megállapítani.

9. pontra: nem tud semmit a dolgról, mert Bélteky Pállal együtt lépett be a vár kapuján.

10. és 11. pontra: nem tud semmit mondani.

2. tanú: Barsy Gábor, nemes ember, 21 éves.

1. pontra: nem tud semmit.

2. pontra: éppen a szőlőföldről tért haza, mikor a szolgák kirakták a pincéből Ebeczkyt, sőt ő húzta el az övénel fogva arrébb, és akkor hallotta, hogy azt kiabálja, bal-táját lóbálva a kezében: „...*Jöjj ki, gyilkos lélek, bestye k*fi, ni csak, gyilkos vagy te!*...” A szitkokat Kis János, Pápai Jánosné és annak lánya is hallotta.

3. pontra: a tanú Ebeczkyt egészen Oroszlány István kertjéig vezette el övénel fogva, és ezen idő alatt végig ugyanúgy káromkodott.

4. pontra: semmit sem tud.

5. pontra: a tanú látta lóháton Ebeczkyt Kürtössy István háza mellett elhaladni, és még a tanú kérte is, hogy ne tegye, de Ebeczky olyan elszántnak látszott, hogy teljesen biztosnak tűnt, hogy Béltekyt meg akarja ölni. Mikor pedig már visszafelé hozták a tett után, Kürtössy István házától kezdve a tanú vitte hazáig, de még akkor is káromkodott, és amikor vetkőztetni akarták, akkor is felpattant, és az ablakon keresztül akart kimen-ni, hogy Bélteky házára rátámadjon.

6., 7., 8. és 9. pontra: nem tudja, mert nem volt a kapun kívül.

10. pontra: ugyanaz igaz, amit az 5. pontra mondott.

11. pontra: Megyei nevű embert és feleségét, valamint Nagy Jakabnét tudja tanúként megnevezni.

3. tanú: Csorgály Ferenc, nemes ember, 26 éves.

1., 2., 3. és 4. pontra: nem tud semmit.

5. pontra: a tanú Ebeczky szitkozódását nem hallotta, de tanúja volt annak, hogy amikor ő és Mocsáry György be akartak jönni a várba, éppen akkor léptetett ki Ebeczky a lovon, és ezt mondta nekik: „...*Adta volna Isten, bár én is veletek mulattam volna!*...”. A vár kapujától nem messze lépett oda hozzá ifjabb Márton Nagy István, elkapta a kantárszárat, és nem akarta elengedni. Ebeczky haraggal szólt rá, hogy engedje el, mert lelövi, és a puskája után kezdett kapdosni. Ám most Barsy János lépett oda, és a puskátokot ragadta meg, hogy a fegyvert ne tudja Ebeczky kihúzni. Ez addig ment így, amíg Bélteky Pál a közelbe nem ért. Mindezt a tanú és Mocsáry György kissé félrehúzódva figyelte a vár kapujában.

6. pontra: amikor az alkapitány odaért Ebeczkyhez, akkor hirtelen erőfeszítéssel mégis kirántotta a tokból a puskáját, de nem Béltekyre lőtt, hanem az ég felé fordította, sőt mivel részeg volt, ki sem biztosította a fegyvert („...*hogy az követ reá vonta volna, azt eszében nem vehette!*...”), és a tanú úgy emlékszik, hogy a puska csak akkor sült el a kezében, hogy a szolgák lerántották volna a lóról.

7. pontra: túl távol volt ahhoz, hogy láthassa, vajon Bélteky kezét emelt-e Ebeczkyre, csak azt látta, hogy amikor Ebeczky talpra állt a verés után, akkor hátulról rávetette volna magát Béltekyre, de Kubinyi és Nagy István lefoglalták.

8. pontra: semmit sem tud.

9. pontra: tudja, hogy idősebb Nagy István és Koronczai János nem engedte, hogy Ebeczkyt megverjék az alkapitány szolgái, és azt is tudja, hogy az egyik szolgának be-törték a fejét, de hogy azt ki tette, arról nem tud.

10. pontra: azt nem tudja, hogy a verekedés után milyen formában káromkodott és fenyegetőzött Ebeczky, viszont azt hallotta, hogy az utcán „...*Gyilkos bestye lélek k* fiá-nak...*” nevezte Béltekyt, és úgy káromkodott, ahogy a 3. pontban fel van téve.

11. pontra: mivel a tanú ittas volt, más embert nem tud megnevezni, mint akik vele voltak: Mocsáry György és Barátnaky Ferenc.

4. tanú: Barátnaky Ferenc, nemes ember, Nógrád vármegyei szolgabíró, 29 éves

1., 2., 3. és 4. pontra: nem tud választ adni.

5. pontra: a tanú több emberrel együtt ment volna ittasan befelé a várba a kiskapun keresztül, amikor a kiskapun kívül szembetalálkozott Ebeczky Menyhérttel, aki lovon ült, két pár puská is volt nála. Látta, hogy ifjabb Márton Nagy István elkapja a kantárszárat, mire Ebeczky fenyegetni kezdte, hogy agyonlövi, ha nem ereszti el a kantárszárat. Barátnaky is odaszólt Ebeczkynek, hogy nyugodjon meg, de aztán hagyta az egészet, és indult a kapu felé.

6. pontra: hallotta a puskalövést, de nem emlékszik semmire az esetből, mert részeg volt.

7. pontra: állítja, hogy Bélteky Pálnak nádpálca volt a kezében, fel is emelte, de hogy rávert-e vele Ebeczkyre, arról nem tud.

8., 9. és 10. pontra: semmit nem tud.

11. pontra: úgy vette ki az Ebeczky Menyhérttel való korábbi beszélgetéseiből, hogy tényleg komolyan haragszik Béltekyre Pálra, de hogy ennek mi az oka, arról nem tud.

5. tanú: Fügedy István, nemes ember, Nógrád vármegyei jurasszor, 43 éves.

1. pontra: a tanú a pincében volt, és vallja, hogy a pincebeli veszekedésnek Ebeczky Menyhért volt az indítója és okozója, és nagyon szidta, sérelmesen, Bélteky Pált.

2. pontra: a tanú azután is a pincében maradt, hogy Ebeczkyt kivitték, így nem tudja, miket káromkodott, de később hallott róluk.

3. pontra: másoktól hallotta, hogy Ebeczky szidta Bélteky Pált, ő maga nem hallotta.

4. pontra: nem tud semmit.

5. pontra: látta, hogy ifjabbik Márton Nagy István megragadja Ebeczky lovának kantárszárát, és rászólt, hogy csillapodjék, mire Ebeczky azt mondta: „...*De megölöm az ördög-adtát!*...”

6. pontra: saját szemével látta, hogy a város kapujától nem messze, ahogy a kérdésben leírt helyre ért Bélteky Pál, akkor Ebeczky lóháton odament elé, fittyet hányva ifjabb Márton Nagy István szavainak előkapta puskáját, és szántsándékkal rálőtt az alkapitányra, miközben ezt kiáltotta: „...*Megölöm a gyilkos kutyát!*...” Kubinyi László rán-totta el Béltekyt, és így a golyó az alkapitány inasának dolmányát ütötte át.

7. pontra: a tanú látta, hogy a lóról lerántott Ebeczkyre az alkapitány a kezében levő nádpalcát ráemelte, de hogy megütötte-e vagy nem, arról nem tud. Azt viszont hallotta, amikor Bélteky azt kiáltotta az Ebeczkynek nekieső szolgáknak, hogy a fe-jét ne üssék.

8. pontra: a tanú nem látta azt, hogy Ebeczky a hegyestőre után nyúlt volna, de azt hallotta, hogy Ebeczky azt kiabálja: „...*Isten engemet úgy segítjen, megöllek, gyilkos ör-*

dögadta, valamikor léssen!” Bélteky Pál úgy ment el, hogy egyáltalán nem foglalkozott Ebeczky szavaival.

9. pontra: a tanú látta, hogy öregebb Márton Nagy István rátámadt azokra a szolgálókra, akik lerántották és ütlegelni kezdték Ebeczkyt. Csákánnyal-e vagy baltával támadt rájuk, arra nem emlékszik. Főleg azt a szolgát támadta, aki Ebeczky hasán ült, annak a fejét törte be, egy másik szolgát pedig a kezén sebesített meg. Márton Nagy István részeg volt.

10. pontra: hallomásból tud a dologról.

11. pontra: semmit nem tud.

6. tanú: Dobay János, nemes ember, Heves vármegyei szolgabíró, kora jelöletlen

Egyik pontra sem mond semmit, hanem a következőt mondja el: éppen otthon tartózkodott a házában, és vendégségben volt nála Balogh Mihály is, amikor Ebeczkyné érte küldetett, hogy jöjjön azonnal, és tartsa vissza a férjét, mert részeg, és lovon elment. Dobay először nem akart elmenni, de a felesége és Balogh Mihály rábeszélte. Az utcán megkérdezte Ebeczky inasától, hogy ura hová megy, és mit akar, de az nem tudott válaszolni. Mikor Dobay belépett Ebeczky aijtáján, látta őt és még sok embert az udvaron, akik tartóztatták. Dobay megkérdezte: „*Sógor, hová mész? Tudod-e, minap is hogy járál?*” Ebeczky dühösen arrébb ment, mire Dobay csak ennyit mondott: „*Vessz el, ha nem akarsz szót fogadni!*” Dobay azóta is sokat gondolkodott Ebeczky szándéka felől, de azóta sem tudott rájönni, de azt nem gondolta volna akkor, hogy Bélteky Pál ellen vonult volna. Dobay sértetten kijött Ebeczkytől, és mikor látta, hogy az ott levők sem tudják ott-hon tartani, azt kiáltotta nekik: „*Ha veszni indult, bocsássátok, minap is hogy jára, s nem gondol véle.*” Ebeczky kivezette a lovát, amelyen egy pár puská és egy hegyestőr volt, és kapcában, lóding nélkül felült rá. Dobay nem tud rá választ adni, hogy vajon a puská „fel volt-e tekerve”. Kis idő múlva hallotta a lövést, és nemsokára hozták is Ebeczkyt sebesülten, aki káromkodott, szidta Béltekyt, gyilkosnak nevezte, és azzal is fenyegette, hogy megöli. Hogy azért haragudott rá, mert éppen akkor megverték miatta, vagy mi más okból, azt nem tudja Dobay.

11-es pontra: azt mondja: Ebeczky és Bélteky „...nemigen voltanak őkegyelmek egymásnak jóakarói...”

7. tanú: ifjabb Márton Nagy István, nemes ember, Nógrád és Pest megyei jurasszor, 40 éves

A pontokra annyit tud mondani, hogy a 6. pontban megjelölt helyen a szemével látta, hogy Ebeczky Menyhért fegyverestül kiment a lován, és akkor azt mondta Barys János, hogy Ebeczky most az alkaptányt ellen megy, mire Márton Nagy István (bár kissé ittas volt) odapattant hozzá, és megfogta a kantárját, hogy leállítsa. Ebeczky ráfogta az egyik puskát (bár „...az ércz nem volt reá vonva a puská serpenyőjére...”), és közölte vele, hogy ha nem engedi el, akkor meglövi. Ebeczky még kétszer megismételte szavait, de a tanú nem engedte el a kantárt. Hanem mikor Bélteky Pál éppen odaért, akkor Ebeczky hirtelen elsütötte a puskáját. A tanú nem tudja, hogy kire akart lőni, a fegyver elsült, és csak azt látta, hogy Bélteky szolgájának dolmányát és nadrágját átütötte a golyó.

7. pontra: a tanú látta, hogy Bélteky Pál a kezében levő nádpálcával rávágott Ebeczkyre.

8. pontra: a tanú nem látta, hogy Ebeczky Menyhért a hegyestőréhez kapott volna.

9. pontra: amikor idősebb Márton Nagy István (vagyis a tanú apja) Ebeczky segítségére sietett, akkorra már ő nem volt a helyszínen, mert Béltekyékkel a várkapu felé ment, és így nem láthatta, hogy Ebeczky segítségére mentek-e emberek vagy sem.

10. pontra: a tanú nem hallotta személyesen, de a felesége beszámolt neki arról, hogy amikor az asszony másnap találkozott Ebeczky szolgájával, akkor érdeklődött az ura állapotáról. Erre a szolga azt mondta, hogy Ebeczky nagyon haragszik a tanúra, mert ha a ló kantárját nem fogta volna, akkor ő simán lelőhette volna Béltekyt.

11. pontra: Ebeczky és Bélteky között másféle haragról nem tud, de volt valamikor valamiféle nézeteltérés közöttük egy kenderföld tulajdonlása miatt, a csőszök miatt. Jó tanúnak tartja Fügedy Istvánt és Kubinyi Lászlónét, mert ők ott voltak a puskalövésnél.

8. tanú: Kurinczi Orsolya, ifjabb Márton Nagy István felesége, 25 éves

1. pontra: nem tud semmit.

2. pontra: a tanú hallotta, hogy a pincebeli összeveszés után Ebeczky Menyhért bejött a kapun, miközben állandóan szidta Béltekyt, „*gyilkos ördögadtának és tolvajnak*” nevezte. Másnap beszélt Ebeczky szolgájával, aki azt mondta, hogy Ebeczky rettentően megharagudott, amiért a tanú férje feltartóztatta, de erről már ő bővebben beszélt, mint előző tanúzó.

9. tanú: Megyei András, 30 éves férfi

1., 2. és 3. pontokra: semmit sem tud.

4. pontra: a tanú Ebeczky szomszédságában lakik, és a kiabálásra odament. Látta, hogy Ebeczky lovon ül, és ki akar menni a kapuján. Megyei sejtette, hogy vagy Kubinyival vezett össze, vagy Bélteky Pállal, de pontosan nem tudta. De azt hallotta, hogy valakit „*gyilkos ördögletkűnek*” szidott, így inkább az alkapitányra gondolt. Megyei gyorsan bezárta a kapukat, mire Ebeczky leugrott a lóról, hogy gyalogosan vezesse ki. Megyei ekkor elkapta a ló kantárát és Ebeczky nadrágszíját. Ebeczky ekkor megesküdtött a Szentháromságra, hogy senkinek sem akar ártani, csak engedjék ki a kapun, mert csak sétálni megy. Erre elengedték, bár Ebeczkyné vissza akarta tartani az urát.

5. pontra: semmit sem tud.

6., 7., 8. és 9. pontra: semmit sem tud.

10. pontra: a tanú tudja, hogy Ebeczky hosszú ideig „*gyilkos ördögadtának, ördögletkűnek*” szidalmazta Bélteky Pált, de azt nem hallotta, hogy megöléssel is fenyegette volna. A tett elkövetése után, amikor visszahozták házába, Ebeczky a vetkőztetés közben hirtelen felpattant, kardot rántott, és ki akart rohanni, de Megyei, Szabó Gáspár, Koronczi János és Barsy Gábor együttesen lefogta, és kivették kezéből a kardot.

11. pontra: haragról nem tud a két fél között, de nemrég Ebeczky panaszkodott, hogy egyszer Bélteky veréssel fenyegette meg őt. Jó tanúnak mondja Dobay Jánost és Koronczi Jánost, mert ők ott voltak a kapun való kimenetelkor is, és akkor is, amikor Ebeczkyt hazahozták.

10. tanú: Horti Kovács Judit nemes asszony, Megyei András felesége, 36 éves.

Minden pontra ugyanazt vallja keresztényi hittel, ugyanazzal, amellyel a férjéhez is tartozik, hogy minden ugyanúgy történt, ahogy Megyei elmondotta.

11. tanú: Ötvös Márton, Nógrád vármegyei jurasszor, kora jelöletlen

1. és 2. pontra: nem tud semmit.

3. pontra: a tanú is Ebeczky szomszédja volt. Amikor hallotta a kiabálást, akkor oda-ment hallgatózni az ablakhoz, és hallotta, hogy Dobay János és Megyei András nem akarják kiengedni Ebeczkyt a ház kapuján. Ebeczky „...*nagy fel szóval, teli torokkal, uca hallatára kiáltotta: 'Kimegyek, Isten engem úgy segéljen, az gyilkos ördögadtára, mert különb ember voltam én mindenkor annál az gyilkos ördögadtánál'...*”. De Ebeczky senkit nem nevezett meg, hogy kire kiabál. Ötvös csak akkor tudta meg, kinek szóltak a szitkok, amikor a kislánya bejött a házba, és elmondta, hogy Ebeczky Béteky ellen akar menni. Ötvös azt is hallotta, amikor Ebeczkyné rimázkodott az urának, hogy maradjon otthon, de az rákiabált, hogy eressze el, mert ráver a kezére. Mikor végül is el-lovagolt, szüntelenül káromkodott.

4. pontra: ? (nem tartalmazza a szöveg)

5., 6., 7., 8. és 9. pontra: semmit sem tud.

10. pontra: amikor sebesülten hazahozták, Ebeczky akkor is szüntelenül káromkodott.

11. pontra: nem tudja, hogy Ebeczky haragosa lett volna Bétekynek, de említ egy esetet, amikor játékból Béteky Ebeczky Lackó nevű fiának fejéhez nyomta a puskát, és töltetlenül meghúzta a ravaszt, amire Ebeczky azt mondta, hogy vagy törvénnel, vagy anélkül, de ezt a továbbiakban nem fogja eltérni.

12. tanú: Nagyváti Erzsébet, Ötvös Márton felesége, 20 éves

Mindenre ugyanazt a választ adja, mint amit a férje adott, kivéve a 11. pontot.

13. tanú: Szőgyéni Borbála, Pápai János özvegye, 34 éves

1. pontra: nem tud semmit.

2. pontra: a tanú látta, hogy amikor a pincében való összeveszés után Ebeczkyt ki-hozták, akkor Tassy Ferenc tartotta az övénel fogva, meg még más emberek is, de azok-nak nevére nem emlékezik, és akkor Ebeczky „*gyilkos bestye lélek k* fiának*” nevezte Béteky Pált. A malomig együtt mentek a várkapu felé, itt az asszony elvált tőlük, de ad-dig hallotta, hogy végig Bétekyt szidalmazza a részeg ember.

3-tól 11-es pontokra: semmit nem tud, mert hazament.

14. tanú: Pápai Zsuzsanna, 15 éves hajadon

Minden pontban ugyanazt vallja, mint az édesanyja, a 13-as számú tanú.

15. tanú: Ács Márton, füleki végvári lovaskatona, 40 éves

1. és 2. pontra: semmit sem tud.

3. pontra: a tanú a vár kiskapujánál állt, amikor Ebeczky bejött haragosan, és azt haj-togatta, hogy azelőtt sem parancsolt neki egy vicekapitány, az „*Bestye Lélek Gyilkos K* Fia*”, s azután sem parancsol, de meglátja még ma, mit tud.

4-11. pontra: semmit sem tud mondani.

16. tanú: Kakukk Gergely, füleki végvári gyalogostiszt, 40 éves.

1. és 2. pontra: semmit nem tud mondani.

3. pontra: a tanú a vár kiskapujánál üldögélt, amikor jött dühösen Ebeczky, és azt mondta: „...*Egyébkor sem parancsolt énnékem egy Vice Kapitány az ördöglegkű, s ezután sem parancsol, de meglátom még ma, mit tud...*”

4. pontra: nem tud semmit mondani, de amikor Ebeczkyt másnap a várba vitték fel-fogságba, akkor esküvés alatt mondotta, hogy meg fogja vagdalni Béteky Pált.

17. tanú: Éles Márton, 48 éves

Egyik pontra sem mond semmit, csak a következőket vallja: amikor Ebeczky sebesülten bejött a várkapun, akkor azt mondta: „...*Gyilkos vagy, nem vicekapitánynak való, mindenkor megvagdalkozom veled, ördögadta...*” Mikor a tömlöcbe felvitték a várba, ugyanezeket mondta, de kissé kiegészítve: Bélteky nem kapitánynak való, és olyan gyilkos, mint Bélteky, őneki nem parancsol.

18. tanú: Szabó Mihály, 28 éves

1. és 2. pontra: semmit sem tud.

3. pontra: a kapuban állt, amikor Ebeczky bejött, és azt mondta, hogy a füleki alkaptány neki soha nem parancsolt, és ezután sem fog a bestye lélek kurafi.

4. pontra: semmit sem tud.

5. pontra: a tanú nem hallotta, hogy Béltekyt Ebeczky megfenyegette volna. Azt látta, hogy a kantárszárát megfogták a kapun kívül, és nem akarták tovább engedni, ami miatt tiltakozott, és lelövással fenyegette visszatartóit.

6. pontra: a tanú úgy látta, hogy a puska akkor sült el, amikor a szolga Ebeczkyt lerántotta a lóról.

7. pontra: nem látta, hogy Bélteky ráhúzott volna Ebeczkyre a nádpálcával, de azt hallotta, amikor Bélteky azt kiáltja a szolgáknak, hogy Ebeczky fejét ne bántsák.

8. pontra: semmit nem tud.

9. pontra: nem tudja megmondani, ki verte fejbe Bélteky szolgáját.

10. pontra: a tanú hallotta, hogy amikor Ebeczky bejött a kapun, akkor gyilkosnak nevezte Béltekyt.

11. pontra: semmit sem tud.

19. tanú: Vas István, füleki végvári gyalogos katona, 44 éves.

Egyik pontra sem mond semmit, de mégis azt vallja, hogy amikor sebesülten behozták Ebeczkyt a vár kiskapuján, akkor azt mondta Bélteky Pálra, hogy nem kapitánynak való ember a gyilkos ördögadta, olyan ember nem parancsol soha neki.

20. tanú: „Olasz” Szűcs Pál, füleki végvári gyalogos katona, 43 éves

Egyik pontra sem mond semmit, de azt elmondja, hogy amikor a sebesült Ebeczkyt behozták a kiskapun, akkor azt kiabálta: „...*Ördögadták, olyan gyilkos kapitányotok vagyunk nektek, magatok is olyan gyilkosok vagytok, mint ő. Holnap is megvagdalkozom veled, ezelőtt sem parancsolt nekem olyan ember, s ezután sem parancsol...*”

21. tanú: Bengyák István, füleki végvári katona, 30 éves

Egyik pontra sem vall semmit, de azt elmondja, hogy amikor Ebeczkyt sebesülten behozták a kiskapun, akkor azt kiabálta: „...*Nem kapitánynak való, hanem hóhérnak az bestye lélek k*fi!*...” És amikor a várbeli tömlöcbe vitték fel, akkor azt mondta Ebeczky, hogy holnap is meg fog vagdalkozni Béltekyvel, ha úgy kell annak lennie, mert van ő olyan ember, mint az alkaptány.

22. tanú: Búzás Judit, Horváth Sámuel felesége, 23 éves

A tanú terhes, és férjéhez való kötelességgel vallja a következőket: egyik pontra sem mond semmit, de azt mégis elmondja, hogy amikor Ebeczky jött részegen a pincék felől, a tanú éppen akkor jött haza a kertjükből, és a vár aljában járt, amikor meghallotta

Ebeczkyt így kiabálni: „...*Vári, ördögadta, kutyalelkű gyilkos, majd megtanítalak!...*” Mikor pedig a házából vitték el másnap a várba, a tanú ott is jelent volt, és hallotta, hogy Ebeczky ezt kiáltja a hajdúknak: „*Olyan kutyáért hurcoltok engemet ki házamból!*”, és még sok „...*rút, ocsmány beszédekkel szitkozódott...*” Ebeczky, de ezekre már a tanú nem emlékszik.

Jó tanúnak mondja a „*tisztartó Urat*”.

23. tanú: Vadászi János, 34 éves

Minden kérdésre azt mondja, hogy nem tud semmit („...*de interrogata se nihil scire dicit...*”).

24. tanú: Báthori András, 32 éves

1. pontra: a tanú jelen volt a pincében. Szerinte veszekedésre azért került sor, mert Ebeczky, Kubinyi László és Bélteky egymással beszélgettek, és Ebeczky dicsérni kezdte a lovát, de a két másik személy nem volt egy véleményen vele, erre durván kötözködni kezdett a nemesember Béltekyvel, mire kivezették a pincéből.

2. pontra: a tanú bent maradt a pincében, így a kinti szitkozódást nem hallotta.

3., 4., 5. pontra: nem tud semmit.

6. pontra: a tanú még akkor látta lóháton és kivont puskával Ebeczkyt, mikor még Bélteky és Kubinyi messze jártak a kaputól, valahol a vár alatti malom táján. Ebeczky lova kantárját keményen fogta ifjabb Márton Nagy István, és amíg tartotta, addig a két ember is odaért a lovashoz. A tanú gondolta, hogy baj lehet abból, ha a két felbolygatott idegű ember túl közel kerülne egymáshoz, és ezért óvatosan közelebb húzódott Ebeczkyhez. Kubinyi is vélhetőleg erre gondolhatott, mert ő meg Béltekyhez húzódott közelebb, hogy megakadályozhassa a bajt. Bélteky nádpálcával a kezében egyre közelebb ért a lovashoz. Ekkor a tanú látta, hogy baj közeledik, és megpróbálta rávenni Ebeczkyt, hogy menjen arrébb, de ugyanakkor Béltekyt is megpróbálta eltolni onnan. Ebeczky azt kiáltotta kétszer is Béltekynek, hogy nehogy a közelébe menjen, mert agyonlövi. Bélteky megállt, de a mögötte levő szolgák Ebeczky lova mögé kerültek, és lerántották a nyeregből. A tanú szerint ekkor sült el a puska, és akkor valaki rávágott egyet Ebeczkyre is, de azt nem tudja megmondani, hogy ki volt az.

7. pontra: Bélteky Pál sem a puska elsülése előtt, sem azután nem vágott rá Ebeczkyre a nádpálcájával, mert szorosan fogták őt is.

8. pontra: semmit sem tud.

9. pontra: a tanú látta, hogy idősebb Márton Nagy István baltával fejbe vágta Bélteky Pál szolgáját, és azt kiabálta: „...*Elég már, bestye lélek k* fiai, elég!...*”

10. pontra: semmit sem tud.

11. pontra: Bori Ferencet, a társát, vallja és gondolja jó tanúnak.

25. tanú: Bori Ferenc, 30 éves

1. pontra: a tanú jelen volt a pincében, és elmondja, hogy a mulatozás hosszú ideig tartott. Ebeczky, Kubinyi és Bélteky egymással beszélgettek. Ebeczky Menyhért dicsérte egy eladott kancalovát, amire a másik két személy „...*rendes discursus szerént való választ adtanak...*” neki. Hirtelen Ebeczky ráfordult Béltekyre: „...*De, kapitány, csak egy lovad sincsen valamire való, olyan, az ki kapitánynak való volna!...*” A tanú megjegyezte, hogy Ebeczky már a pincében előzőleg is sértegette Béltekyt, amit az alkapitány figyelmen kívül hagyott. De erre a legutóbbira már Bélteky is kezdett mérgesnek látszani,

„...felindult ökegyelme, és megkezdte magát haragítani...”, és ezt látva, a szolgálai kivették Ebeczkyt a pincéből, már csak azért is, mert Ebeczky is nyúlálni kezdett egy hosszú nyelű fokos (valaska) után.

2. pontra: Akik kivették Ebeczkyt, azok között ott volt a tanú is, és hallotta, hogy a pincén kívül Ebeczky azt kiáltja: „...Vári, vári Gyilkos bestye lélek k* fia...” Aztán a részeg ember elment.

3. pontra: ? (nincs rá semmi válasz írva)

4. és 5. pontra: nem tud semmit.

6. pontra: Bélteky Pállal együtt ment a város felé a tanú, amikor a jégvermek táján már látták, hogy Ebeczky Menyhért lovon ül, és ifjabbik Márton Nagy István tartotta a lovának kantárját, és a lovon ülő ember szüntelenül azt hajtogatta, hogy engedjék el. Mikor már a közelébe értek, Bélteky megszorította a kezében levő nádpálcát, és elindult a lovas felé, hogy megüsse, de ez nem volt lehetséges, mert a ló is forgolódott, Kubinyi is visszatartotta Béltekyt. Aztán kitört a verekedés, és összekavarodtak az események. A tanú hallotta a puskalövést, de hogy ki adta le a lövést, és kinek szánták a golyót, azt nem tudta megállapítani.

7. pontra: A tanú nem tudja megmondani, hogy Bélteky rácsapott-e Ebeczkyre, mert Kubinyi állandóan az alkaptány közvetlen közelében volt. Azt viszont hallotta a tanú, hogy Bélteky azt kiáltja, hogy Ebeczky fejét ne bántsák.

8. pontra: ? (nincs rá semmi írva)

9. pontra: Nem tudja a tanú, hogy ki verte, és hogy ki védte Ebeczkyt.

10. pontra: a verekedés után a tanú Bélteky Pállal Subics Pál háza felé ment haza, míg Ebeczky az árokpárt mentén indult el a lovával, és rettenetesen szidta Béltekyt, mindenféle gyilkosnak nevezte az alkaptányt.

11. pontra: semmit sem tud.

26. tanú: Bolgáromi Mihály, füleki gyalogos katona, 32 éves

1., 2., 3., 4. és 5. pontra: nem tud semmit.

6. pontra: a tanú hallotta és látta is, hogy Ebeczky lóháton kimegy a kapun, de akkor csendben volt, és nem hangoskodott. Látta, hogy ifjabbik Márton Nagy István elkapja és tartja a kantárját, és tartóztatta. Ebeczky meglövésével fenyegette, ha nem engedi el. Amikor Bélteky közel ért hozzá, akkor egy szolga a csoportból kiugrott, és megragadta Ebeczky puskáját, mire a fegyver elsült.

Mást nem mond, de még hozzáteszi, hogy amikor sebesülten bejött a kapun, akkor azt kiabálta az őrző katonáknak, hogy „...Gyilkos a kapitányotok!...”

27. tanú: Barsy János, nemes ember, Pest vármegyei szolgabíró, 40 éves

A tanú vallja, hogy ifjabb Márton Nagy Istvánnal, Mocsáry Györggyel és Csorgály Ferencsel együtt mentek a vár felé, és a helyszínen volt a megadott helyen és időben. Az 5. és 6. pontra azt vallja, hogy amikor a kapuhoz értek, akkor ők éppen befelé mentek volna, Ebeczky meg kifelé jött. Ifjabb Márton Nagy István és a tanú megragadták Ebeczky lovának kantárját, és kérték, hogy forduljon vissza a várba. Ám Ebeczky rájuk káromkodott, és követelte, hogy eresszék el: „Bocsássatok el, ördögadták!”, és lelövésével is fenyegette őket. Barsy ekkor lefogta a fegyvertartó tokot, hogy Ebeczky ki ne húzhasa a fegyvert, mert már nyúlált utána. Mikor látta, hogy Bélteky és a szolgálai közelednek, akkor elengedte Ebeczky kantárját, és elindult a kapu felé. Hallotta a puskalövést,

de nem tudta, hogy Ebeczky kire lőtt, és azt sem látta, hogy Bélteky ráhúzott volna nád-pálcával a részegre.

7. pontra: a tanú hallotta, amint Bélteky azt rikkantja: „...*Űssed az garázda, bestye k* fiát, de az fejét ne bántsátok!...*”

8. pontra: nem tud semmit.

9. pontra: a tanú látta, hogy idősebb Márton Nagy István fejbe verte Bélteky Pál szolgáját.

10. pontra: a tanú hallotta, hogy Ebeczky Menyhért a házában „*ördögadta gyilkos lélek k* fiának*” hívta, és hallotta azt is, hogy Ebeczky rá akart támadni az alkapitány házára.

11. pontra: semmit sem tud.

28. tanú: Tassy "Dékány" Ferenc, nemes ember, 28 éves

1. pontra: a tanú ott volt a pincében, és látta, hogy Bélteky, Kubinyi és Ebeczky együtt beszélgettek. Kubinyi László említette először a kancalovat, amelyet Ebeczky rettenetesen dicsért, és amely miatt kitört az összeszólalkozás. De hogy ki volt az indítója annak, arra nem emlékezik a tanú.

2. pontra: a tanú a szolgálkkal együtt vezette ki Ebeczkyt a pincéből. A tanú hallotta, hogy Kis János kertjénél többször is „*gyilkosnak*” nevezte Ebeczky az alkapitányt.

3-10. pontra: nem tud semmit, mert Bélteky Pállal együtt ottmaradt a pincében, és részeg is volt.

11. pontra: Ebeczky és Bélteky között korábban is volt harag valami rab miatt. Ebeczky ezt mondta egyszer neki az alkapitányról: „...*Eb ura a kapitány, nem az enyém!...*”. Jó tanúzóknak mondja Kubinyi László szolgáit.

29. tanú: Szécsényi Borbély György, nemes ember, 40 éves.

Nem vall semmit, csak a 10. pontra mondja, hogy amikor Ebeczky áthívta őt, hogy lássa el a sebeit és kösse be azokat, és akkor „...*hányta és vetette magát Ebeczky Uram, és fejét rázván, mondotta: 'Kösd be hamarább, mert majd az házára megyek az gyilkos ördögadtának!...'*”

30. tanú: Pápai István, nemes ember, 16 éves

1-5. pontra: semmit sem tud.

6. pontra: a tanú látta Ebeczkyt lóháton kimenni a kapun, de akkor semmit sem mondott. A tanú látta azt is, hogy Ebeczky kezében elsült a fegyver, és hogy a golyó megperzselte Bélteky szolgájának dolmányát, és a nadrágját is átszakította.

7. pontra: a tanú vallja, hogy Bélteky Pált nem engedték Ebeczky közelébe, és nem is látta, hogy nád-pálcával megütötte volna azt.

8. pontra: nem tud semmit.

9. pontra: a tanú szemeivel látta, hogy idősebb Márton Nagy István a baltájával fejbe vágta Bélteky Pál szolgáját. Barsy János „*arcul csapott*” egy Lőrinc nevű legényt. Nagy István mostohafia egy Gáspár nevű szolgát lökött a földre. Nagy István édesfia, Miska, korbáccsal verte az alkapitány szolgáit.

10. és 11. pontra: semmit sem tud

31. tanú: Bekényi Zsófia, nemes asszony, Gyöngyösi István felesége, 36 éves

A tanú azért futott oda Ebeczky házához, mert azt hallotta, hogy előző házasságából származó fiát, Barsy Gábort mondták véresnek. Mikor már ott volt, akkor hallotta, hogy

Ebeczky rettenetesen káromkodik, Koronczai János pedig nem hogy csitította és csendesítette volna, sőt, még jobban hergelte Bélteky ellen. A tanú látta Ebeczkyt, hogy sebesülten-véresen az ágya szélén ült, és „*gyilkos ördögadtának nevezte*” az alkapitányt, és még azt is mondta, hogy amint elengedik innen, azonnal elmegy a házához, és belövöldöz az ablakán. A tanú mást nem vall.

A vallomásszedők ezután a vallatási engedély utolsó pontja alapján átadják a tanúvallomásokat a felperesnek, miután Füleken augusztus 18-ai dátummal aláírták és pecsétjükkel hitelesítették azt.

A tanúvallomásokból nyilvánvalóan kiderül, hogy Ebeczky Menyhért ittas volt ugyan a tett elkövetésekor, de már kijózanodása után is, szándékosan meg akarta ölni Bélteky Pál alkapitányt. Több tanú említi, hogy valóban volt valamiféle harag és ellenszenv közöttük, ami vélhetőleg személyes sérelmekből származhatott, de nem konkrétan attól, hogy Ebeczky gyereke fejéhez töltetlen pisztolyt nyomott az alkapitány, de nem is attól, hogy egy kanca minősége miatt szólalkoztak össze, hiszen láttuk, hogy Bélteky nagyon is türelmes volt hosszú időn keresztül, és csak a végén kezdett bosszankodni. Véleményem szerint Bélteky Pál valamilyen formában (de akár többször is) anyagi kárt okozott a múltban Ebeczky Menyhértnek, vagy akadályozta a polgári igazságszolgáltatást. A nemesember magában „dédélgette” ezt a haragot, de ellene menni nem mert (vagy nem volt ajánlatos!), viszont a türelmét elvesztette azon a napon. Mai találó kifejezéssel élve (bár tudományos cikkbe nem illően) úgy mondanánk: „bekattant”, és minden méltóságát, önkontrollját elvesztve, rárohant az alkapitányra. Haragjának megnyilvánulása abban is manifesztálódott, szinte fő érv volt, hogy Bélteky Pálra a legsúlyosabb bűnét kiabálta rá, az 1. számú jegyzőkönyvben is említett szécsényi gyilkosságot, amit a részeg nemes a legalacsonyabb rendű dolognak tartott.

Az a tény, hogy Ebeczkyt több alkalommal is „kijózanító” hatások érték (azaz különböző személyek feltartóztatták, akár lovon akart menni, akár csupán vezetve azt, megállították és visszatartották; a puska hangos dörrenéssel elsült; leesett a lóról; megverték; volt egy egész éjszakája a mámor kipihenésére), és hogy még másnap is gyilkos indulatok dúltak benne, az a fentiekben jelzett idegállapotra utal. (Ebeczky Menyhért egyébként hajlamos volt a kötözkedésre, Dobay János is említette vallomásában, hogy a Béltekyvel való affér előtt is összetűzésbe került a rabbiátus természete miatt, és az utókorra rámaradt egy másik eset 1680 októberéből, amikor a nemesember a várkapunál szolgálatban álló végvári katonára támadt rá szóval, és csúnyán rákáromkodott.¹⁸⁾

A Fülekre beköltözött nemesség az egész ügyben nagyszerű támadási lehetőséget látott a katonai vezetők ellen, mint ezt Koháry István is panaszkolta Esterházy Pálnak június 2-án írt levelében. Minden érintett vármegye azonnal ülést tartott, összeszedték Koháry István és Bélteky Pál „vétkait”, és azonnal leveleket írtak az érintett főispánoknak. Komoly hibának látszott, hogy a főkapitány megsértette a nemesi ház sérthetetlen ségének jogát. Mindenképpen szükség volt a tanúvallatási jegyzőkönyvre.

¹⁸ MNL-OL C 1299. tekercs N° 16455., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Tanúvallomás Ebeczky Menyhért ellen (Füle, 1680. október 24.)

Érdemes megfigyelni, hogy a vármegyei nemesség csakis a katonai oldalról elkövetett cselekedetei miatt vádolta az alkapitányt, holott Bélteky Pál magisztrátusbeli társuk, „kollégájuk” volt, hiszen 1672. augusztustól kezdve Pest-Pilis-Solt vármegyének alispánjaként is tevékenykedett, tehát az esemény időpontjában már 6 éve. Maga Ebeczky Menyhért is Nógrád megyei substitutus (helyettes) alispán volt, emellett Heves és Külső-Szolnok vármegye jurasszora (nemesi ülnöke) is. A tanúvallomások főbb szereplői (Barsy János, Ötvös Márton, ifjabb Márton Nagy István, Dobay János, Fügedy István és Barátnagy Ferenc) szintén magisztrátusbeli pozíciókat töltöttek be. (Bár Bélteky Pál „megnyerte” a pert, mégis a katonai pozíciója megingott, mert már 1679 januárjában fontolgatni kezdte az alkapitányi posztról való lemondását, februárban az Udvari Haditanácsnak is írt, végül május legvégén valóban távozott. Ám az alispánságról nem mondott le, és további három évig, Fülek 1682-es ostromáig, posztján maradt.¹⁹⁾

A 31 tanúzó közül 18 személy egyértelműen nemes volt: 11 férfi, 1 fiú (Pápai István), 4 asszony (Bekényi Zsófia, Kurinczi Orsolya, Horti Kovács Judit és Nagyváti Erzsébet), 1 özvegyasszony (Szógyéni Borbála) és 1 lány (Pápai Zsuzsanna).

Nem nemesi származású volt tehát 13 tanúzó: 4 férfi, 1 asszony, 6 végvári katona és 2 fő Bélteky Pál szolgájaként.

A nemesi származású, vagy nemesi függésű tanúzókat sokszor homályosan vallottak, vagy azért, hogy Bélteky Pálra hárítsák a vétket, vagy azért mert féltek a következményektől. De az sem kizárt, hogy annyira gyorsan történtek az események, hogy minden összemósódott, és kinek-kinek más-más aspektus maradt meg az emlékezetében. A folyamatos káromkodás (bár szinte minden tanúzó szájából más variációban hangzott el) ténye igaz volt, és Ebeczky Menyhért már ezzel súlyosan megsértette a kor erkölcsi és etikai normáit. Gyilkos szándékának kontinuálása pedig egyenesen tarthatatlanná tette helyzetét.

A nemesi származású asszonyok vallomása egybefüggött urukéval, mivel jogi helyzetük nem tette lehetővé az önálló tanúskodást, még ha nemesek is voltak. Ezt mutatja az is, hogy a két Pápai-gyermek közül a 16 éves fiú önálló tanúvallomást adott, míg a 15 éves lány az anyja szavait ismételte. Érdekes megfigyelni Horti Kovács Judit nemesasszonyt is, akinek férje (Megyei András) ugyan nem volt nobilis, mégis, mint házastárs, nem tett önálló vallomást. Viszont Gyöngyösiné Bekényi Zsófia (a tanúvallomást felvevő jurasszor felesége) önállóan vallott.

Meglepő a végvári katonák passzivitása. A szemük előtt zajlottak az események, és nem avatkoztak bele, pedig egy kemény, bátor és karizmatikus gyalogostiszt is ott tartózkodott, Kakukk Gergely, aki beleszólás nélkül tűrte az eszkalálódó eseményeket. Még a lövés utáni csetepatéban sem vettek részt. Nagyon valószínű, hogy az előjáróktól szigorú parancsot kaptak arra, hogy semmilyen nemesek közötti perpatvarba vagy provokáló célzatú cselekménybe ne avatkozzanak bele. Bár az alkapitányukról van szó, a felletesükről, passzívan álltak ott, és a verekezésben csakis Bélteky szolgálai vettek részt.

¹⁹ KOMJÁTI, 2012. 34-35.

Forrásjegyzék

- ANDJC (Román Állami Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága (Archivele Naționale Direcția Județeană Covasna), Sepsiszentgyörgy
27. fond, 39. csomó (II/3.), Colectia „Dr. Nagy Eugen” – Notar public/Dr. Nagy Jenő csíkszentmártoni közjegyző gyűjteménye
- MNL-HML (Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára, Eger):
IV-1/b (Heves és Külső-Szolnok vármegye közgyűlési iratai): 2. doboz
- MNL-OL (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest):
P 125 (Esterházy Pál nádor iratai): 4716-os és 4717-es filmtekercek
P 392, (Károlyi-család levéltára), Ladicula 55.
P 2257, 667. egység, 7. tétel (Koháry István (1649–1731) levelezése)
- Mikrofilm-levéltár (Štatny Archiv v Banskej Bistryci) anyaga, Koháry-család levéltára):
Pars IV.: C 984-es filmtekerces
Pars V.: C 999-es, C 1277-es és C 1299-es filmtekercek

Irodalomjegyzék

- Komjáti Zoltán Igor: (Komjáti 2010a)
„...Mint az tatár, úgy jöttek falunkra...” A portyázó füleki várórség viselkedése a polgári lakossággal szemben Koháry István főkapitánysága idején (1667–1682). In: Kritische Zeiten. Zeitschrift für Humanwissenschaften, 1. Jahrgang, 1. Heft, September 2010.
Wien. 2–27.; internetes hozzáférés:
<http://dea.unideb.hu/dea/handle/2437/111463>
- Komjáti Zoltán Igor: (Komjáti 2010b)
„...Édes eleink véres veritékével szerzett, és eddig is fennálló nemesi szabadságunknak labefactáltatása...”. Koháry István füleki főkapitány (1667–1682) várórségének nézeteltérései a Heves és Külső-Szolnok vármegyei magisztrátussal. In: AGRIA XLVI. (az Egri Dobó István Vármúzeum évkönyve, szerk.: Veres Gábor). Eger. 2010. 93–114.
- Komjáti Zoltán Igor: (Komjáti 2010c)
„...Lehetetlenség a fent forgó terhes dolgoknak és fájdalmas injuriáknak szenyvedése...” Koháry István füleki főkapitány és a nemesség nézeteltérései (1667–1682), in: KÚT. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola kiadványa, IX. évfolyam, 2010. 2. szám (Gergely Jenő emlékszám). 148–164.
- Komjáti Zoltán Igor:
A füleki végvár működtetése Koháry II. István főkapitányságának idején (1667–1682). PhD-értekezés (Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola).
2012. internetes hozzáférés:
<http://dea.unideb.hu/dea/handle/2437/128517>
- Komjáti Zoltán Igor:
Egyetértésben a közös érdekért. A füleki végvár működtetése Koháry István főkapitányságának idején (1667–1682), megjelenés alatt.

- MERÉNYI Lajos:
A füleki várőrség panaszai 1669-ben. In: Hadtörténelmi Közlemények 1897/4. (10. évfolyam). 635–639.
- PÁLFFY Géza:
A szécsényi seregszék eddig ismeretlen jegyzőkönyve (1656–1661). Különleges betekintés a szécsényi végvárváros mindennapjaiba a 1650–1660-as évek fordulóján. In: A szécsényi seregszék jegyzőkönyve (1656–1661). Sajtó alá rendezte, az adattárat összeállította: Szabó András Péter. Nógrád Megyei Levéltár kiadványa (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 59.). Salgótarján. 2010. 14–57.
- Perjés Géza:
Yrínyi Miklós és kora. Osiris. Bp. 2002.
- Szakály Ferenc: (Szakály 1991a)
Nemesi vármegyeszervezet és török hódoltság. A „menekült vármegye” fogalmáról és szervezetéről. In: Történelmi Szemle 1991/3-4. (XXXIII. évfolyam), 137–184.
- Szakály Ferenc: (Szakály 1991b)
A hatalmaskodás mint a magyar jogok érvényesítésének eszköze a török által megszállt országrészekben. In: Rendi társadalom – polgári társadalom. 3. Társadalmi konfliktusok. Salgótarján, 1989. június 15-18. Szerk: Á. Varga László. Salgótarján, 1991. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád megyei Levéltárból 16.). 37–44.
- A szécsényi seregszék jegyzőkönyve (1656–1661).
Sajtó alá rendezte, az adattárat összeállította: Szabó András Péter. Nógrád Megyei Levéltár kiadványa (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 59.). Salgótarján. 2010
- Varga J. János:
Hadizsákmány és rabkereskedelem, mint az emberi kapcsolatok formái a Dunántúlon a török hódoltság korában. In: Levéltári Szemle 42. (1992), 3. szám. 16–20.

WHEN THE CONFLICTS BECOME MORE INTENSE...

The relationship between the border soldiers and the noblemen living in Fülek on the strength of two records of examination from the time of István Koháry's General-Captaincy (1667-1682)

BY ZOLTÁN IGOR KOMJÁTI

The two records of examination give basic information about getting acquainted with the causes why the border soldiers and the noblemen living in Fülek were on bad terms, and it complements the chronological presenting of their mutual disagreements worked up previously by the author.

The first record of examination served as a basis for legal attacks of the noblemen realized in denouncing before the higher authorities in 1668-1669, and showed that the border soldiers of Fülek (independently of the fact that the raids and making forays were strictly forbidden by the Treaty of Vasvár in 1664) invaded and penetrate into the Occupied Territory ruled by the Turks and the counties lying near to Fülek by common assent of their superiors, and not only fought against the Ottomans, but also pillaged the inhabitants of the smaller towns and villages. The border soldiers were conscious of their crimes and attempts, but they knew, too, that the General-Captain and the Deputy-Captain would be clement to them if some gifts were offered from the booty. Besides, the evidences of the beholders revealed that the living-stock driven off by the border soldiers were never or only partly given back to the original owners; that Pál Bélteky really had some cattle slaughtered and sold to the butchers; that István Koháry really drafted the answers to the Turks on his own, disregarding the noblemen, the lower strata of the officers and the border soldiers. A large part of the beholders had knowledge of the fact that Pál Bélteky killed István Pető in 1660, and three years later, he left the defence of Szécsény Border Castle under pretext of a false reason.

In the second record of examination, we can find answers to the backgrounds and the process of the attempted murder against Pál Bélteky in May, 1678. The assailant, Menyhért Ebeczky, was in a drunken state when the attempt happened, and it was a spontaneous act, but gave an excellent opportunity for the nobility to come into action anew against the military commanders. The 31 beholders' confessions recorded in August, 1678, coincided with the fact that Menyhért Ebeczky was really under the influence of drink, when he picked a quarrel with Pál Bélteky in a cellar situated outside the city walls, so the servants led him out of there unless blows would be exchanged.

Menyhért Ebeczky intentionally wanted to kill the Deputy-Captain. His crime consisted of two points of claim: firstly, he blasphemed and blackguarded him with the most hideous curses according to the contemporary strict morals, and on the other hand, he wanted to kill him at any costs, which can be turned out from those facts, that he cocked two flint-locked gun, and he even brought a „sharpen-dagger” with himself, and, despite his way was barred three times (when his wife begged him, at the gate of his house and when he reached the gate of the city), he did not want to cease from his murderous intent, which for there were no excuse that he was in drunken state. After his first

attempt had been failed, he wanted to stab Pál Béteky to death with a „sharpen-dagger”, and when he was driven to home, he kept on cursing all the night, and even did not give up killing the Deputy-Captain on the following day. Pál Béteky incredibly retained his composure, he did not rebel to the provoking nobleman, left his curses out of consideration. When László Kubinyi pushed him aside, and he was not hit by the bullet, then also ordered aloud to the servants to take care of Ebeczky's life. All of the nobles by birth and the persons being dependent of them avowed that Ebeczky blasphemed and black-guarded, but they told different variations about the events of the attempted murder, as some of them confessed that the flint-locked gun was turned to the sky, and went off only accidentally. Other people told about that Béteky lifted a cane against Ebeczky (moreover, it was also confessed that he hit the nobleman on the head). Several people tried to obscure the affair intentionally. But taking into consideration each evidences, it can be seen that Ebeczky was the responsible for the aggression, as wilfulness could be found not only in his attempt, but he also showed no signs of repentance at all.

SIKETEK ÖSSZEÍRÁSA AZ 1840-ES ÉVEKBEN – AVAGY A FOGYATÉKOSOK A TÖRTÉNELEMBEN

JUDIK DOROTTYA

„a fogyatékoság megítélése, az ilyen ember beilleszkedése, nemcsak korhoz, hanem kultúrához is erősen kötött jellegű”

(Könczei György)

Fogyatékoságtudományról és a fogyatékoságtörténeti kutatásokról

A Fogyatékoságtudományi Tanulmányok Társasága 1998-ban – napjainkban is érvényes jelleggel – a fogyatékoságtudomány fogalmát a következőképpen definiálta: „a fogyatékoságtudomány a társadalmak politikáit és gyakorlatát vizsgálja, hogy jobban megértsük a fogyatékosággal kapcsolatos – sokkal inkább társadalmi, mint testi – tapasztalatokat. A fogyatékoságtudományt, mint diszciplínát, azzal a jelleggel fejlesztették ki, hogy a károsodás jelenségét kibogozza a mítoszoknak, az ideológiáknak és a stigmának abból a hálójából, ami ráborul a szociális interakciókra és a társadalompolitikára.”¹

A fogyatékoságtudomány dinamikusan fejlődő, több mint három évtizedes múlttal rendelkező, erősen multidiszciplináris jelleggel bíró tudomány. Említett tulajdonsága folytán más szaktudományok eredményeiből integrál és ezekre hatván azok álláspontját módosítja. Miközben számos különféle, a fogyatékosággal kapcsolatos szignifikáns részterület szerves integrálását elvégzi, szemléletét alapjaiban a szociológiai típusú megközelítés jellemzi. A fogyatékoság történettudományi megközelítése új keletű dolognak számít. A történettudományon belül a 20. század második felében jelent meg a mindennapi élet struktúráinak, a „hétköznapi embernek” kutatása.² A mindennapi élet történetének vizsgálatát igencsak behatárolja a források mennyisége. Ahogy időben haladunk visszafelé, úgy csökken a források mennyisége és így ennek következményeként a rekonstrukció lehetősége. Hasonló cipőben jár a fogyatékoságtörténet kutatása: Magyarországon ezért is úttörő jellegűnek számít „A Taigetosztól az esélyegyenlőségig” című

¹ A kirekesztéstől az egyenlőség felé. Fogyatékoságtudományi tanulmányok XV. Disability Studies. Bp., 2009. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar 1. p.

² A mindennapi élet történeti kutatása Ferdinand Braudel nevével fémjelezhető. Ferdinand Braudel: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái. Bp., 1985. Gondolat Kiadó., Ferdinand Braudel: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp körében. I-III. köt. Bp., 1996. Akadémiai Kiadó - Osiris Kiadó

mű, mely foglalkozik a fogyatékkal élők történetével is.³ Átfogó, történeti korokon átvé-
lő monográfiák pedig még nemzetközi szinten sem lelhetőek fel. Inkább az a jellemző,
hogy a nem történeti irányultságú munkák bevezető részében találunk történelmi áttekin-
téseket. Ez pozitív tény, hiszen jelzi, hogy egy adott tudományág érzékeli a saját történe-
ti beágyazottságát.⁴ A fogyatékos emberek valóságos körülményeinek rekonstruálását a
forráshiány nehezíti, ugyanis a történettudomány csak olyan témákat tud kutatni, ame-
lyekre nézve forrás áll rendelkezésre. Ez a forrás természetesen sokféle lehet: írásos, ké-
pi vagy akár szójhagyomány útján reánk hagyományozódott anyag. Így a fogyatékos-
történeti kutatások során alapvető kérdés, hogy egyáltalán létezik-e forrás vagy sem.

Hallássérültek történetének vázlata a reformkorig⁵

A fogyatékoságtörténeti kutatásokról szóló bevezetőben említett nehézségek ellené-
re felvázolható egy történeti séma. Könczei György szerint „a fogyatékoság problémája
egyidős az emberrel, de mai roppant elterjedt, súlyos formájában új keletű: egyfelől fo-
lyamatosan lassan, de a 20. század közepétől vált világméretű problémává.”⁶

Az ókorban a betegség és a fogyatékoság mögött isteni büntetést, túlvilági hatást lát-
tak, ha nem volt evilági magyarázata. Arisztotelész a siketségről azt állította, hogy aki „si-
ketnek születik, az érzéketlenné válik a gondolkodásra”.⁷ Arisztotelész a siketekkel
együtt a fogyatékosokat „felesleges” embernek gondolta. Érdekes módon a mezopotámi-
ai előjelzős szövegekben a fogyatékkal élők bizonyos csoportjai jelenlétének pozitív je-
lentést tulajdonítottak: „ha egy városban a némák számosak, ez azt jelenti, hogy a város-
nak jó lesz”.⁸

A zsidóság legjelentősebb írott forrásában, a Tórában a következőket olvashatjuk.
„Ne átkozd a némát, és ne tégy akadályt a vak útjába, hanem féld Istenedet”.⁹ A régi zsi-
dók fontosnak tartották, hogy fogyatékosága miatt valakit ne érjen hátrányos megkü-

³ Kálmán Zsófia-Könczei György: A Taigetosztól az esélyegyenlőségig. Bp., 2002. Osiris Kiadó (to-
vábbiakban Kálmán-Könczei, 2002) Adatokkal találunk Könczei György: Adalékok a fogyatékos-
történetéhez és antropológiájához. In: Közvetítés. Fogyatékoságügy és média Magyarországon.
Szerk: Litavec Anna. Bp., 2004.

⁴ Szociológiai témában találunk példákat - Könczei György: Fogyatékosok a társadalomban. Bp.,
1992. Gondolat Kiadó

⁵ Az áttekintés a címben szereplő összeírások elkészültéig tart. A dualizmus korától bősegebb ada-
tok állnak rendelkezésre a hallássérültek magyarországi történetéről, de ez már egy másik tanul-
mány tárgyát képezi.

⁶ Az idézet - Andor Csaba: Merre tovább, melyik úton? A fogyatékosügy a szociál- és a foglalkozta-
táspolitikában. Jegyzet. Bp., 2009. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar. 8. p

⁷ Fogyatékoságtudományi fogalomtár. Szerk.: Könczei György, Maróthy Johanna. Bp., 2009. EL-
TE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar. 9. p.

⁸ Kőszeghy Miklós-Parragh Szabolcs: „... nem voltak fogyatékosok a történelemben...” 2003. Kéz-
irat. 7. p. Ellenben a vakok jelenléte negatív előjelnek számított. Arra vonatkozólag nincs magyará-
zat, hogy a siketek jelenléte miért jelentett jót, a vakoké pedig negatívot.

⁹ Kálmán-Könczei, 2002. 32-34. p. Az idézet Leviták könyve 19.14.

lönböztes, az illető a társadalom többi tagjához hasonló életet élhessen. Ismerték és engedélyezték a siketek egymás közötti kommunikációját. Ez azonban nem volt egyenlő a siketek elfogadásával, ugyanis a beszédet nem fogadták el a jogi ügyek és egyházi szertartások alkalmával, a siketek szókinccse nem volt elégséges a különböző jogi kifejezések használatára, így nem tartották őket alkalmasnak a jogi ügyletekben való részvételre.¹⁰ Ez a hozzáállás figyelhető meg Justinianus bizánci császár törvénykönyvében is: „*a siketnéma végrendeletéhez az ő saját kezű aláírása szükséges*”, egyébként ép hallású ember esetében hét tanú mellett elegendő volt a szóbeli kijelentés. A római jog szintén az élőbeszédet fogadta el, mint akaratkifejező eszközt.¹¹ A görög történész, Hérodotosz a görög-perzsa háborúról szóló munkájában olyan egyiptomi érméket említ meg, melyek értéke az egyik oldalon ujj-jelekkel, a másik oldalon római számokkal volt feltüntetve. A mediterrán országok kereskedelmében az ujj-jeleket segédnyelvként használták. Ez alapján feltételezhetjük a kézbeszéd alkalmazását, amelyet valószínűleg az ókori egyiptomi siketek is ismertek. Így a kereskedelemben a görögök és a rómaiak jelek útján is érintkeztek egymással. Platón görög filozófus a jelbeszédet a polgári erények közé sorolta, mert ez szerinte műnyelv.¹² Hérodotosz korábban említett munkájában elmesél egy történetet: Kroisosz király uralkodása idején a müsziai Olümposz vidékén egyszer egy hatalmas vadkan jelent meg és az ott élők földjeit tönkretette, ezért a lakosok Kroisoszhoz fordultak, mivel a fia nagy vadász hírében állt, Kroisosz azonban egy látomása miatt nem engedte a fiát vadászni, és a következőket mondta neki: „*Te vagy egyetlen gyermekem, hiszen a másakra, aki süketnéma, nem számíthatok*”.¹³ Az ókori görögöknél, különösen Spártában hatalmas kultusza volt az egészséges, kisportolt testnek, és ha valakit valamilyen fogyatékoság ért a háborúban, vagy valamilyen fizikai munka következtében, a fizikait nem kötötték össze a jellembeli fogyatékosággal.¹⁴

Érdekesség gyanánt ki lehet emelni egy, a görögkeleti egyház Apostoli kánonjában található tételt: „*Ha a férfi siket vagy vak, ne legyen püspök belőle, nem mintha megbecsületlenített lenne, hanem mert az egyház érdekei nem szenvedhetnek csorbát*”.¹⁵

A hallássérültek középkori történetére vonatkozólag alig van írott forrásunk. A középkorban bekövetkező társadalmi változások kihatottak a fogyatékosággal élő emberek helyzetére. A középkori Európában általánosan elterjedt keresztény egyház irányító

10 Vasák Iván: Ismeretek a siketekről. 1996. Kézirat. 10. p. (továbbiakban Vasák, 1996)

11 A római jogot követő európai jogrendszerekben is, egészen a 18. századig ez a gyakorlat volt jellemző. Kósa Ádám-Lovász László: Rövid történeti áttekintés a hallássérültekről. Kézirat. é. n. 2. p. (továbbiakban Kósa-Lovász, é. n.)

12 Vasák, 1996. 10. p.

13 Hérodotosz.: A görög-perzsa háború. Bp., 1998. Osiris Kiadó. I. köt. 38. feje.

14 A Lükurgosz spártai király nevével fémjelzett spártai történelem egy fejezete, a fogyatékkal született kitett gyermekek története: nem fogadták el őket, születésük után levették őket „a Taigetosz Apothetai nevű szakadékába, azzal a meggyőződéssel, hogy nem előnyös sem a gyermeknek, sem az államnak, ha egy születésétől kezdve gyenge és életképtelen ember életben marad”. A hallássérülés azonban nem volt mindjárt egyértelmű fogyatékoság, jóval később vált nyilvánvalóvá. De ha ki is derült, akkor a hallássérültek egész életükre erősen kiszolgáltatottá váltak az ép hallásúak felé.

15 Kálmán-Könczei, 2002. 35. p.

hatalmát az emberi tevékenység minden területére kiterjesztette. A munkára és a keresztény életvitelre hangsúlyt helyező, elesettek gyámolítását hirdető egyház nem volt diszkriminatív jellegű, nem tagadhatta ki a fizikai munkára alkalmas, kizárólag hallásukban fogyatékos embereket. A kolostorokban a papok és az apácák foglalkoztak siketnéma gyermekekkel más fogyatékkal élőkkel egyetemben. A korra jellemzően ellentmondás is érezhető: a keresztény ember számára a róluk való gondoskodás fontos erkölcsi kötelesség volt, annak ellenére, hogy a fogyatékoságot isteni megtorlásnak, Isten büntetésének vélte – hasonlóan az ókori felfogáshoz. A fogyatékkal született gyermeket az ördög művének tekintették, legtöbbször boszorkányként üldözték azt az anyát, aki fogyatékos gyermeket szült.

A középkori Európa hajnalán, a népvándorlások korában megjelentek a nem keresztény vallású népcsoportok is. A pogány magyarok hitvilágáról is számos történetet ismerünk. Mindennapi életükben fontos szerepe volt a táltosnak. Táltos különleges ismertetőjeggyel, valamilyen fogyatékosággal született ember lehetett. Nincsenek biztos adataink arról, hogy a hallássérültek lehettek-e táltosok.

A középkorban a városiasodással egy időben megindult a vidéken élőket beáramlása a városokba, ahol feltételezhetően a siketek is közelebb kerültek egymáshoz, a fálvakban élőkhöz képest, akik elszeparáltak, nagyon kevés emberrel érintkezve éltek az életüket. A városokban élők egymást segítve, saját kommunikációjukkal zárt közösségeket alkottak.

A reneszánsz szemlélet pozitív változásokat hozott. Az első próbálkozások a 16. században indultak meg. Cardanus (1501-1576) olasz filozófus és fizikus szakított azzal a korábban dívó felfogással, hogy a siketeket nem lehet oktatni. Úgy vélte, a siketek számára egyéni foglalkozás szükséges. Rájött, hogy a siketet is meg lehet tanítani írni-olvasni és meg is érti, ha meg is mutatják neki az adott szóhoz tartozó tárgyat, vagy annak képét.¹⁶

Hasonlóan gondolkodott Spanyolországban Pedro de Ponce (1520-1584) bencés szerzetes, aki 1580-ban kezdett el siketeket beszélni, írni-olvasni oktatni. A siketekkel való foglalkozások hatására megindult a jelnyelv fejlődése, és társadalmi elfogadottságának igen lassú folyamata.

Ugyancsak 1580-ban készült Richard Carrew Cornvalli tanulmány című írása, amelyben a siketekkel kapcsolatos megfigyeléseit rögzítette. Szerinte a siketek három módon tudnak egymás között kommunikálni: mimikával, szájról olvasással és jelnyelvvél. A jelnyelv kutatása és első ismertetése szintén egy angol nevéhez fűződik: John Bullwer 1644-ben *Chirologia: A kéz természetes nyelve* című kétrészes művében a kéz és az ujjak megfelelően kifejező használatával foglalkozik. Az ábrákkal bőségesen illusztrált könyv az emberi érzelmeket csoportosítja és hozzárendeli a megfelelő gesztust. Ezután is született ebben a témakörben műve: „Philocophus: A siketnéma emberek barátja” és a „Philocophus, avagy a siket és néma emberek tanítása”.¹⁷

Descartes 1637-ben írott, *Értekezés a módszerről* szóló filozófiai munkájában foglalkozott a siketekkel. Az általuk használt kommunikációról a következőket írta: „[...] a született siketnémák, kik éppúgy vagy még inkább meg vannak fosztva a beszélszervektől, mint az állatok, maguktól szoktak bizonyos jeleket kitalálni, ame-

¹⁶ Vasák, 1996. 11. p.

¹⁷ Vasák, 1996. 19. p.

1. ábra Charles Michel de L'Épée
(SINOSZ Történeti Irattár)

lyek által megértetik magukat azokkal, akik rendszeren körülöttük vannak és idejük van megtanulni a nyelvüket”.¹⁸

A felvilágosodás emberbaráti szelleme egyre inkább utat tört magának Európában, ami az oktatási módszerek megváltozásában is észlelhető volt. Franciaországban Charles Michel de L'Épée (1712-1789) abbé, hogy siketekkel is megismertesse a vallási ismereteket, megtanulta a jelnyelvüket. Rövid idő múlva már iskolát is alapított, amelyben az általa kidolgozott egységes jelnyelvi rendszer volt a kommunikációs- és nevelési eszköz.¹⁹

A felvilágosodás korának legtehetségebb uralkodója, II. József 1777-ben Franciaországban tett látogatásakor megtekintette L'Épée 1770-ben létrehozott iskoláját és az ott tapasztaltak annyira meglepték, hogy hazatérve, Bécsből azonnal két embert küldött a párizsi siket intézmény tanulmányozására. A porosz példa is hathatott, hiszen Lipcsében és Berlinben 1778-ban létesültek iskolák. Végül 1779-ben Bécsben létrejött a Siketnémák Intézete.²⁰

Magyarországon – legfőképpen a 18. századtól – a siketek gyámolítása az árvaházakban történt, oktatásról ebben az időszakban még nem beszélhetünk. Az árvaházak magyarországi elterjedése elsősorban a protestáns lelkészek tevékenységéhez fűződött. A pietista Hrabovszky György (1762-1825) a Veszprém megyei Kissomlón és Várpalotán tartott fenn árvaházakat. Ismeretes a „Siketek és némák iránt való tisztüinkről” című, 1801-ben készült, sajnos kéziratban maradt munkája.²¹

Óriási volt a tudatlanság a siketség mibenlétéről, annak okairól. Voltak olyan orvosok, akik ezt gyógyíthatónak tartották: a jászok kapitányának 1750. október 18-án kelt körrendelete szerint Árokszálláson dolgozott egy olyan doktor, aki „mindenféle vak és siket személlýeket, hogy ha 20, vagy több esztendőig is vakok vagy siketek voltak, csudálkozásra méltó módon rövid idő alatt, sokszor egy fertály óra alatt” meggyógyított.

Óriási volt a tudatlanság a siketség mibenlétéről, annak okairól. Voltak olyan orvosok, akik ezt gyógyíthatónak tartották: a jászok kapitányának 1750. október 18-án kelt körrendelete szerint Árokszálláson dolgozott egy olyan doktor, aki „mindenféle vak és siket személlýeket, hogy ha 20, vagy több esztendőig is vakok vagy siketek voltak, csudálkozásra méltó módon rövid idő alatt, sokszor egy fertály óra alatt” meggyógyított.

¹⁸ Descartes: Értekezés a módszerről. Bevezette, a szöveget gondozta és a kommentárokat írta: Boros Gábor. Bp., 1992. Ikon Kiadó. 65. p.

¹⁹ Kósa-Lovász, é.n. 2. p.

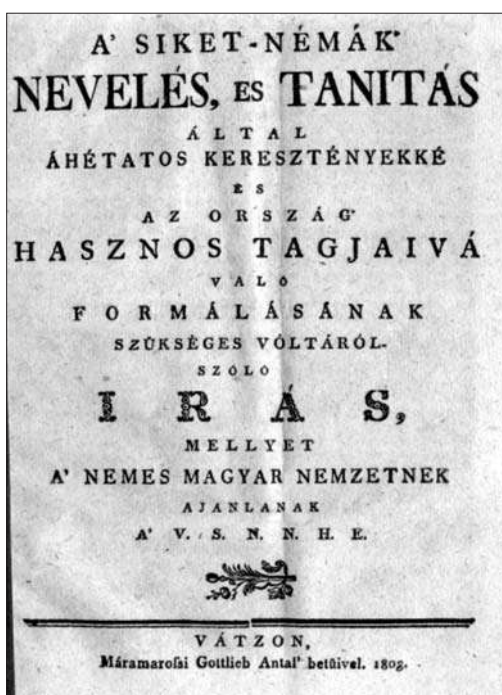
²⁰ Vayk (Vay Sarolta): A váci siketnéma intézet alapítói. In: Vasárnapi Újság. 46. évf. 38. sz. 1899.09.17.631. p. A 19. században a porosz intézetekben terjedt el a francia oktatási módszer ellenpéldája a „német módszer” vagy más néven az orális módszer. Ennek a lényege az volt, hogy a siketek a jelnyelv helyett a hangzó nyelvvel való kommunikációt sajátítják el.

²¹ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. IV. köt. Bp., 1896. 1358-1362. p.

Magyarországon Cházár András (1745-1816) Gömör vármegyei főjegyző nevéhez fűződik az első siketnéma iskola megnyitása. Barátjával, Gömör megye egyik legnagyobb birtokosával, Sturmman Mártonnal együtt egy emberbaráti intézet létrehozásában gondolkodtak. 1799-ben Cházár András Bécsbe ment a siketek oktatásának tanulmányozása végett. A tanulmányút végeztével a magyarországi iskola létrehozása céljából a Magyar Kurírban tette közzé tapasztalatait. 1799 végén, Sturmman Márton jóvoltából Gömör megye közgyűlése elé vitték a siketnéma oktatásának ügyét. Cházár András ebből az alkalomból készített memorandum és Joseph May-nek, a bécsi Siketnéma Intézet igazgatójának két javaslatát a pesti egyetemhez került. Joseph May egyik javaslatát „Intézet egy siketeket és némákat nevelő-oskolának felállítása végett Magyarországon” címet viselte. I. Ferenc császárhoz is eljuttott a memorandum, melynek hatására az uralkodó 5000 forintot adományozott és a Helytartótanács 24112. számú rendeletével megbízták Cházár Andrást az intézmény javára történő adománygyűjtéssel. A fáradozás meghozta a gyümölcsét: 1802-ben 50000 forint gyűlt össze, így augusztus 15-én Vácson, az egykori püspöki székház helyén, az intézet megnyitotta kapuit. Az iskola igazgatójává a Bécset is megjárt Simon Antalt nevezték ki.²²

A váci Siketnéma Intézet létrejöttével megjelentek a siketek oktatásával foglalkozó írások, elsősorban a siketeknek a magyar társadalomba történő aktív bevonása céljából. Az erre történő figyelemfelhívás végett jelentette meg a „Váci Királyi Siket-Néma Nevelő Ház” 1803-ban „A' Siket-Némák' Nevelés és Tanítás által áhétatos Keresztényekké és az Ország' hasznos Tagjaivá való formálásának szükséges voltáról szóló Irás”-t.²³

Az intézetben a növendékek a mindennapi életvitelhez szükséges ismereteket sajátítottak el: többek között rajzolást, „ékes-írást”, fiúk esetében különböző mesterségeket, lányok esetében pedig háziasszonyi foglalatosságokat. A váci Siketnéma Intézet első növendékeinek a névjegyzékét az alábbi táblázatban tesszük közzé:

2. ábra: Figyelemfelhívás céljából, 1803-ban megjelent tájékoztató „füzet” a siketekről és a társadalomban betöltött szerepük javításáról (MNL NML IV 1. b. 1803. évi közgyűlési iratok. 437/1803.)

²² Vayk (Vay Sarolta): A váci siketnéma intézet alapítói. In: Vasárnapi Újság. 46. évf. 38. sz. 1899.09.17. 632-633. p.

²³ MNL NML IV 1. b. 1803. évi közgyűlési iratok. 437/1803.

Név ²⁴	Születési hely	Megye
Bründler Ferenc	Pest	Pest
Derner József	Novaszellő	Bács
Dora-Nova József	Jászberény	Jászság
Ehold Károly	Pest	Pest
Groszmann Ferenc	Kőszeg	Vas
Hegyi Mátyás	Bogács	Borsod
Henisch Károly	Óvár	Moson
Jáhn Lajos	Új Pécs	Torontál
Lulits János	Ó Pasna	Sirmia (Szerém)
Muray Ambrus	Vetés	Szatmár
Poroptsits András	Szabadka	Bács
Remer Mihály	Pest	Pest
Tömör Pál	Csór	Fejér
Vangroshovszky Antal	Pozsony	Pozsony
Antal Katalin	Kőspallag	Hont
Gneiszt Trézsi	Nagymárton	Sopron
Gyuratsik Johanna	Horelitz	Trencsén
Gyuratsik Éva	Horelitz	Trencsén
Haubenhoffer Anna	Pilingérhely	Magyarország határa
Shrott Anna	Sopron	Sopron

Az újonnan létrejött intézet gazdasági ügyei a Helytartótanácson belül a „departamentum fundationum saecularium politicum”-hoz kerültek. A váci Siketnéma Intézet növendékeinek felvétele ügyében a Helytartótanács döntött és az igazgató kivételével a főbb alkalmazottakat is maga nevezte ki.

3. ábra: A váci siketintézet a 19. század első évtizedeiben
(Vasárnapi Újság. 46. évf. 38. sz. 1899.09.17.)

²⁴ MNL NML IV 1. b. 1803. évi közgyűlési iratok. 437/1803. A személy- és földrajzi nevek közlésénél az eredeti írásmódot rögzítettük.

Az intézet vezetőségi üléseinek a jegyzőkönyveit is beküldték a Helytartótanácsához s az rendszerint felterjesztette az uralkodóhoz. A fent nevezett ügyosztály (politicum) szólította fel a törvényhatóságokat, hogy a siketnéma intézet javára gyűjtsenek segílyt és a gyűjtések eredményeiről illetve az intézmények számára hagyott összegekből a törvényhatóságok neki küldjék a jelentéseiket.²⁵

1817-ben a Tudományos Gyűjteményben megjelent Nagy Leopold írása „*A Siket-némák Vátzi Intézetéről*” címmel, melyben a siketek oktathatóságára, oktatásának módjára hívja fel a figyelmet, a következő sorokkal: „*A siket-némák a hazának és a polgári társaságnak tagjai. A hallás héjánossága meg nem foszthatja őket azon justól, melyben a többi hazafiak részesülnek, se föl nem szabadíthatja őket azon kötelességek alól, melyekre a társasági szövetségre nézve mindenik tag köteleztetik, kötelesek ők is hallókkal egyetemben tehetségeik szerint a közjót előmozdítani. De mi módon történhet ez meg, ha mindezekre nézve tudatlanságban hagyatnak? [...] Szükséges tehát a siket-némának az oktatása.*”²⁶

Nemzetközi szinten is egyre érzékelhetőbbek lettek a változások. Már nemcsak Európában, hanem Amerikában is felkarolták a siketek ügyét. 1816-ban az Egyesült Államokban létrejött az az iskola, mely azóta Gallaudet Egyetem néven a világ legnívósabb siketoktatási központja lett.

Az 1840-es évek összeírásai

Magyarországon a reformkor idején ismételten nagyobb figyelem fordult a fogyatékosok felé. Ebben az időszakban a váci Siketnéma Intézetnél jóval kisebb befogadóképességű iskolák jöttek létre. Liptószentmiklóson 1835 és 1848 között működött siketnémákat oktató intézmény Mauksch Móric jóvoltából. A Bánát, Bácska területén élő hallássérülteket az 1830 körül Vaszner és Stütz tanítók által létesített fehértemplomi iskola fogadta be, ennek megszűnését követően a térség tanulóit az 1853-ban, Temesváron felállított intézmény várta.²⁷

A kormányzatok számára a népességi adatok pontosítása is egyre sürgetőbbé vált, többek között adózási, hadászati, és közbiztonsági szempontból. A Magyar Királyi Helytartótanács, mint országos kormányzati szerv 1843-ban és 1847-ben kiadott egy országos utasítást a fogyatékkal élők: siketnémák, vakok és örvültek összeírására, és az erről szóló jelentések felküldésére. Az országos összeírásra két megyéből: Nógrádból és Békésből ismertettünk adatokat. Nógrád megyéből az 1843-1844-es összeírás adatai maradtak fenn. A nógrádi adatok nem teljes körűek zömében a Füleki járás területéről őrződtek meg.²⁸

²⁵ Felhó Ibolya-Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 3. Bp., 1961. 342. p.

²⁶ Nagy Leopold: A Siket-némák Vátzi Intézetéről. In: Tudományos Gyűjtemény. 1. évf. 1817. 7. sz. 142-150. p.

²⁷ Az elemi népoktatás enciklopédiája. Szerk.: Körösi Henrik és Szabó László. III. köt. Bp., 1915. 202. p. (továbbiakban Az elemi népoktatás, 1915)

²⁸ Az MNL Nógrád Megyei Levéltárában található összeírásokról lásd a www.nogradarchiv.hu weboldalon a Digitális Levéltárnál a Feudális kori összeírások almenüjét. Továbbá Jobbágyvilág Nógrádban. Szerk.: Szomszéd András. Adatok, források, tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 12. Salgótarján, 1989. Nógrád Megyei Levéltár.

Az összeírás elhúzódtott, Nógrád megye 1844-ben és 1845-ben tudta benyújtani az erről szóló jelentéseit a Helytartótanács felé.²⁹ A siketeket, azaz a siketnémákat a következő módon jegyezték fel:

Vezeték- és keresztnév ³⁰	Életkor	Vallás	Tartózkodási és születési hely	Észrevételek
Palko Mátyás	20	római katolikus	Ozdin	Palko Márton rokonánál lakik
Szenko Dorottya	30	római katolikus	Korna	János testvérénél lakik
Gresso Márton	13	római katolikus	Uhorszka	Gresso Ilonánál lakik
Mártony Dorottya	35	római katolikus	Uhorszka	Mihály testvérénél lakik
Mártony György	48	római katolikus	Uhorszka	Gordos Gergelynél lakik
Nagyságos Ondrejovics Sándor	24	római katolikus	Zelene	Édesanyjánál lakik

Vezeték- és keresztnév ³¹	Életkor	Mi sorsú, vajon szegény-e?	Mestersége vagy más foglalatossága módja	Viselete milyen?	Himlőoltással biztosítva van-e?	Észrevétel
Fodor Ferenc (Karancsberény)	26	jobbágy	jó dolgos	jó	nincs	úgy született
Híves Apolló (Lapujtó)	30	jobbágylány	semmi	jó	nincs	20 éve siket
Szóllós Anna (Lapujtó)	22	jobbágylány	semmi	jó	nincs	úgy született
Majlik Mária (Lapujtó)	20	árva	koldul	jó	nincs	18 évtől siket
Lantos Julis (Karancsapátfalva)	20	jobbágylány	semmi	jó	nincs	úgy született
Jakab Erzsébet (Kisterenye)	20	szellérlány	mindent dolgozik	jó	nincs	úgy született
Jakab Borbála (Kisterenye)	20	szellérlány	mindent dolgozik	jó	nincs	úgy született
Szekeres István (Zagyva)	40	szegény	koldulás	jó	nincs	úgy született
Földi Anna (Zagyva)	40	szegény	koldulás	jó	nincs	úgy született
Vize János (Somosújfalú)	38	jobbágy	dolgozik	jó	nincs	életrevaló
Vize Ferenc (Somosújfalú)	50	jobbágy	dolgozik	jó	nincs	életrevaló

²⁹ MNL NML IV 1. a. 167. 1843. évi közgyűlési jegyzőkönyv indexe. 997. sz. bejegyzés. – MNL NML IV. 1. a. 168. 1845. évi közgyűlési jegyzőkönyv indexe. 2305. sz. bejegyzés – MNL NML IV 7. c. Conscriptioes miscellanes. Vakok és siketnémák összeírása. 1844.

³⁰ A Füleki járás felső Kerülete részéről tett siketnémák összeírása. 1844. MNL NML IV 7. c. Conscriptioes miscellanes. Vakok és siketnémák összeírása. 1844.

³¹ Siketnémák összeírása – Nógrád vármegye Füleki járás. Kelt Kiskalondán 1845. október 17-én, összeírta Chikán Gábor esküdt. MNL NML IV 7. c. Conscriptioes miscellanes. Vakok és siketnémák összeírása. 1844-1845

Név ³²	Életkor	Nyomorult állapotja	Foglalatosság mivoltja	Észrevételek
Kovács Mihály (Rapp)	46	siketnéma	ökrész	elköltözködik
Rácz Julianna (Rapp)	10	siketnéma	semmi	újmagyar
Bencsik István (Pilis)	40	siketnéma	semmi	koldus

Név ³³	Életkor	Vallás	Életmód
Sándor Apollónia (Vizslás)	24	római katolikus	Sándor Pál édesatyjánál tartózkodik
Getse József (Kazár)	45	római katolikus	Getse Mátyás testvéréjénél tartózkodik
Simon Juli (Cered)	30	római katolikus	Simon Gáspár testvérénél tartózkodik
Salamon Márton	56	római katolikus	Testvéröccsénél tartózkodik

Név ³⁴	Vallás	Életkor	Lakhelye, vagy ahol tartózkodik
Fodor Rozália	római katolikus	31	Galsa
Agócs Rozália	római katolikus	46	Fülekkovácsi
Hantuk Ferenc	római katolikus	29	Nagydaróc

Az összeírásokat nem egy „minta” alapján végezték, ahány összeíró, annyi értelmezés született. Ami a táblázatokban közös: a nevet, a helyet és az életkort minden esetben rögzítették. A legrészletesebb összeírást Chikán Gábor esküdt végezte el 1845-ben, a fent nevezett kérdések mellett kíváncsi volt az illető társadalomban betöltött szerepére, mesterségére, magaviseletére és be van-e oltva a himlő ellen. A társadalom fogyatékkal élők-höz való hozzáállását jól érzékelteti a foglalkozások felsorolása: többségük család által el-tartott, koldul. Ritka esetben konkrét munkát végez pl.: ökrész, vagy minden munkát el-végez.³⁵ A kisebb településeken, falvakban megvolt a közösség koldusa, aki általában va-lamilyen fogyatékkal élt. Ezeket a koldusokat a közösség tartotta el. Az iparosodás, a vá-

³² Füleki járásban, Ottlik Ákos szolgabíró kerületében lévő siketnémák összeírása. Kelt Balassagyarmaton 1844. május 15-én. MNL NML IV 7. c. Conscriptioes miscellanes. Vakok és siketnémák összeírása. 1844-1845

³³ Siketnémák összeírása. Kelt Balassagyarmaton 1844. január 19-én, készítette Horkovics Ignác főesküdt. MNL NML IV 7. c. Conscriptioes miscellanes. Vakok és siketnémák összeírása. 1844-1845

³⁴ Siketnémák összeírása Füleki járás Ipoly kerületi részéből, végezte Okolicsányi Maximilián főszolgabíró. MNL NML IV 7. c. Conscriptioes miscellanes. Vakok és siketnémák összeírása. 1844-1845

³⁵ Ahogy az iparosodás mértéke nőtt, olyan mértékben csökkent a koldulás társadalmi elfogadottsága, lassan megszűntek a közösségek által támogatott fogyatékkal élő koldusok.

rosiasodás mértékének növekedésével a közösség által eltartott fogyatékos koldusok „intézménye” megszűnt, csökkent a fogyatékkal élő kéregetők társadalmi elfogadottsága.

1848-ban szintén összeírták a vakokat, a siketeket és az őrülteket. Az összeírást a Helytartótanács 1847. december 17-i elnöki leirata rendelte el a törvényhatósági főorvosok feladata gyanánt.³⁶ A rendeletet a Békés megyei főorvos, Tormássi Lajos az alább írt módon, 1848. január 2-án kelt körlevelében közvetítette a megyebeli orvosoknak, sebészmestereknek és seborvosoknak: „Ő császári, királyi főhercegsége, a fenséges nádor, az országban található vakok, siketnémák, és őrültek összeírását – hihetőleg azon szerencsétlenek számára alapítandó Országos Intézetnek igen üdvös céljából – közelebb kegyesen elrendelni méltóztatván. Ezzel felszólítottam a fent tisztelt uraságokat, hogy egyetértésbe lépve magokat a helybeli előjárósággal és lelkész urakkal, a fent helyben található szerencsétleneket, és pedig külön számok alatt, a vakokat (értvén csupán a tökéletesen világtalanokat és gyógyíthatatlanokat), külön a siketnémákat, és ismét az őrülteket (csupán a neviüket, életidejüket és hogy nemesi rendből való-e vagy adófizető és pedig szegény vagy tehetős jómódúak-e? Szorgalmasan és lehető legnagyobb pontossággal összeírni és a jegyzéket hozzám minél előbb, de legkésőbbben jövő hó első napjára okvetlen elküldeni el ne mulasszák. Ezen körleveletem ki-ki aláírván, hogy látta, az utolsó helyről visszavárom.”³⁷

Az 1848-as összeírásokban, a korábbiakhoz képest kevesebb adatokra voltak kíváncsiak, például a foglalkozásra, magaviseletre egyáltalán nem kérdeztek rá. Példának okáért Gyula városában élő siketeket adjuk közre.³⁸

Név	Életkor	Állapota	Vallása
Dobai János	23	nőtlen	római katolikus
Dobai Zsuzsanna	19	hajadon	rómaikatolikus
Dobai Ágnes	16	hajadon	római katolikus
Dobai Erzsébet	13	hajadon	római katolikus
Szabados Borbála	35	hajadon	római katolikus
Szabados Pál	4	nőtlen	római katolikus
Bránya Tódor (?)	42	nőtlen	óhitű
Kosztán Mihály	14	nőtlen	óhitű

A megyei főorvos a békési települések adatait összegezte, és az összegző táblázatban a fent nevezett adatok mellett – ahol lehetett – az anyagi viszonyokra: tehetősek-e, szegények-e, továbbá észrevételekre is kitért. Az összegző táblás kimutatásban összesen 47 fő siketet írtak össze, akik zömében szegények voltak. Külön megemlítette, ha valaki a váci Siketnéma Intézetben tanult és szakmát sajátított el, pl. szabóságot.³⁹ A gyulai táblázatban szereplő

³⁶ F. Kiss Erzsébet: Az 1848-1849-es magyar minisztériumok. Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 7. Bp., 1987. 214. p. (továbbiakban F. Kiss Erzsébet, 1987)

³⁷ MNL BéML IV. A. 18. 893/1847. Békés vármegye tisztii főorvosának iratai. Körrrendelet vakok, siketnémák és őrültek összeírására

³⁸ MNL BéML V. B. 141. b. 1402/1848. Magyar-Gyula város tanácsának iratai. Siketnémák, vakok és tébolyultak összeírása – hiányosan maradt fenn.

³⁹ MNL BéML IV. A. 18. 894/1847. Békés vármegye tisztii főorvosának iratai. A Békés megyében található vakok, őrültek és siketnémák összeírása. A táblás kimutatás összesen 226 személy nevét, életkorát, lakhelyét, vagyoni állapotát és fogyatkozásának mibenlétét tünteti fel.

Békés Megyében található gyűjtőhatározatok, azaz, a siketnémák, és örültek összeírása.

Név	Év	Összeírás	Összeírás
1. Békés Békés Mihály	11	1	1
2. " " " " " "	11	1	1
3. " " " " " "	11	1	1
4. " " " " " "	11	1	1
5. " " " " " "	11	1	1
6. " " " " " "	11	1	1
7. " " " " " "	11	1	1
8. " " " " " "	11	1	1
9. " " " " " "	11	1	1
10. " " " " " "	11	1	1
11. " " " " " "	11	1	1
12. " " " " " "	11	1	1
13. " " " " " "	11	1	1
14. " " " " " "	11	1	1
15. " " " " " "	11	1	1
16. " " " " " "	11	1	1
17. " " " " " "	11	1	1
18. " " " " " "	11	1	1
19. " " " " " "	11	1	1
20. " " " " " "	11	1	1
21. " " " " " "	11	1	1
22. " " " " " "	11	1	1
23. " " " " " "	11	1	1
24. " " " " " "	11	1	1
25. " " " " " "	11	1	1
26. " " " " " "	11	1	1
27. " " " " " "	11	1	1
28. " " " " " "	11	1	1
29. " " " " " "	11	1	1
30. " " " " " "	11	1	1
31. " " " " " "	11	1	1
32. " " " " " "	11	1	1
33. " " " " " "	11	1	1
34. " " " " " "	11	1	1
35. " " " " " "	11	1	1
36. " " " " " "	11	1	1
37. " " " " " "	11	1	1
38. " " " " " "	11	1	1
39. " " " " " "	11	1	1
40. " " " " " "	11	1	1
41. " " " " " "	11	1	1
42. " " " " " "	11	1	1
43. " " " " " "	11	1	1
44. " " " " " "	11	1	1
45. " " " " " "	11	1	1
46. " " " " " "	11	1	1
47. " " " " " "	11	1	1
48. " " " " " "	11	1	1
49. " " " " " "	11	1	1
50. " " " " " "	11	1	1

4. ábra: Részlet az összeírásból (MNL BÉML IV. A. 18. 894/1847. Békés vármegye tiszti főorvosának iratai. A Békés megyében található vakok, örültek és siketnémák összeírása.)

Dobai vezetéknevű siketeknél megjegyezték, hogy testvérek, „az anyjuknál laknak újvárosban” és szegények.⁴⁰

A törvényhatósági főorvosi jelentések az országos főorvoshoz, Stáhlly Ignáchoz futottak be, aki ezeket 1848. március 24-én, illetve április 9-én terjesztette fel a Helytartótanácshoz. Stáhlly március 24-i összegző jelentése szerint az országban 7229 siket élt.⁴¹

1846-ban a Helytartótanács rendeletet adott ki, hogy a siketnémák oktathatóságát terjesszék előadások formájában.⁴² A Szaniszló Ferenc által szerkesztett Religio és Nevelés című egyházi folyóiratban a siket gyermekek nevelésének módjáról a következők olvashatók: „a siketnéma ugyanazon elméleti tehetségekkel bír, melyekkel a teljes értékű gyermek, csak az a különbség, hogy a siketeket szóval nem oktathatjuk. [...] Eljárhat a siket gyermek a helybeli iskolába is a halló gyermekekkel, ott is el lehet őt, más gyermekek hátramaradása nélkül foglalni; megtanulhat ott írni rajzolni, különféle tárgyakat, jószágokat és ezek tulajdonságait írás által megnevezni, számlálni, így a gyermek munkához, eszmélkedéshez szertartáshoz szokik és az intézetbeli nevelésre jól elkészül.”⁴³

A 19. század második felében a dualizmus kora hozta meg a lassú, de biztos változást a siketek társadalmi elfogadottságát illetően az oktatás, az érdekvédelem területén: 1897-ben már nyolc intézet működött és ez a szám 1920-ig tizenhatra emelkedett. 1887-ben pedig létrejött az első alapszabállyal rendelkező, siketek érdekeit képviselő egyesület, mely az Egyetértés nevet viselte.

⁴⁰ Lásd BÉML V. B. 141. b. 1402/1848
⁴¹ F. Kiss Erzsébet, 1987. 214. p. A siketek mellett az országban 7532 fő látássérültet és 2420 fő tébolyodottat írtak össze.
⁴² Az elemi népoktatás, 1915. 202. p.
⁴³ Nagy Leopold: Miképpen kell a szülőknek és a nevelőknek a siketnéma gyermekkel kiskorában bánni? In: Religio és nevelés. Szerk.: Szaniszló Ferenc. 1843. I. félév. 2. sz. 34-37. p. Ugyanebben az évben vita bontakozott ki a váci intézetnek Pestre történő helyezéséről - Kolonics Antal: Hazafiúi szózat a honi siketnéma egyének neveltetése ügyben. In: Hirnök. 1843. 45. sz. 4. p. A Kőszeghy Benjámin által 1843. október 1-jétől elindított pesti intézetről - Pesther Taubstummen-Anstalt. In: Wegweiser und Anzeigebblatt. 1844. 217. p., Der Ungar 1844. 652/a. p.

Felhasznált irodalom:

- A kirekesztéstől az egyenlőség felé. Fogyatékoságtudományi tanulmányok
XV. Disability Studies.
Bp., 2009. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar
- Andor Csaba: Merre tovább, melyik úton?
A fogyatékosügy a szociál- és a foglalkoztatáspolitikában.
Jegyzet. Bp., 2009. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar
- Vayk (Vay Sarolta): A váci siketnéma intézet alapítói.
In: Vasárnapi Újság. 46. évf. 38. sz. 1899.09.17.631. p.
- Az elemi népoktatás enciklopédiája. Szerk.: Kőrösi Henrik és Szabó László. III. köt.
Bp., 1915. Franklin Társulat
- Descartes: Értekezés a módszerről. Bevezette, a szöveget gondozta és a kommentárokat
írta: Boros Gábor. Bp., 1992. Ikon Kiadó
- Felhő Ibolya - Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. Magyar Országos Levéltár kiadványai
I. Levéltári leltárak 3. Bp., 1961.
- F. Kiss Erzsébet: Az 1848-1849-es magyar minisztériumok. Magyar Országos Levéltár
kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 7. Bp., 1987.
- Fogyatékoságtudományi fogalomtár. Szerk.: Könczei György, Maróthy Johanna.
Bp., 2009. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar
- Hérodotosz: A görög-perzsa háború. Bp.,
1998. Osiris Kiadó
- Kálmán Zsófia - Könczei György: A Taigetosztól az esélyegyenlőségig.
Bp., 2002. Osiris Kiadó
- Kolonics Antal: Hazafiúi szózat a honi siketnéma egyének neveltetése ügyben.
In: Hírnök. 1843. 45. sz.
- Könczei György: Adalékok a fogyatékoság történetéhez és antropológiájához. In: Közvetítés.
Fogyatékosügy és média Magyarországon. Szerk: Litavec Anna.
Bp., 2004.
- Kőszeghy Miklós - Parragh Szabolcs: „... nem voltak fogyatékosok a történelemben...”
2003. Kézirat.
- Könczei György: Fogyatékosok a társadalomban.
Bp., 1992. Gondolat Kiadó
- Kósa Ádám - Lovász László: Rövid történeti áttekintés a hallássérültekről.
Kézirat. Bp., é. n.
- Nagy Leopold: Miképpen kell a szülőknek és a nevelőknek a siketnéma gyermekkel kiskorá-
ban bánni? In: Religio és Nevelés.
Szerk.: Szaniszló Ferenc. 1843. I. félév. 2. sz.
- Nagy Leopold: A Siket-némák Vátzi Intézetéről.
In: Tudományos Gyűjtemény. 1. évf. 1817. 7. sz.
- Ódor Imre: Az 1809. évi nemesi összeírás Baranya megyében.
In: Levéltári Szemle. 1986. 36. évf. 3. sz.
- Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. IV. köt.
Bp., 1896. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése
- Vasák Iván: Ismeretek a siketekről.
Bp., 1996. Kézirat.

Levéltári források

- Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (MNL NML)
MNL NML IV 1. b. 1803. évi közgyűlési iratok. 437/1803.
MNL NML IV 7. c. Concsriptiones miscellanes. Vakok és siketnémák összeírása. 1844-1845
MNL NML IV 1. a. 167. 1843. évi közgyűlési jegyzőkönyv indexe. 997. sz. bejegyzés.
MNL NML IV. 1. a. 168. 1845. évi közgyűlési jegyzőkönyv indexe. 2305. sz. bejegyzés Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (MNL BéML)
MNL BéML IV. A. 18. 893/1847. Békés vármegye tiszti főorvosának iratai. Körendelet vakok, siketnémák és örültek összeírására
MNL BéML V. B. 141. b. 1402/1848. Magyar-Gyula város tanácsának iratai. Siketnémák, vakok és tébolyultak összeírása
MNL BéML IV. A. 18. 894/1847. Békés vármegye tiszti főorvosának iratai. A Békés megyében található vakok, örültek és siketnémák összeírása.

THE REGISTERS OF THE DEAF IN THE 1840S, OR THE DISABLED IN THE HISTORY

BY SZEPESSINÉ DOROTTYA JUDIK

The historical approach of the deficiency is considered a new one inside the historical science. Neither abroad, nor in Hungary are there any comprehensive studies and monographs about the historical survey of deficiency. There are insufficient source materials about this theme. In the antiquity the contemporaries spoke about the deficiency and illness as a punishment of God. In the Renaissance new methods spread, primarily in connection with the education of the deaf. In the Age of Enlightenment the institutions of the education of people living with disabilities were established

The first deaf-and-dumb institute was established in Hungary in 1802 in Vác, by András Cházár. In this study the author quotes data from statements set down in Nógrád County between 1844 and 1845 and from statements set down in Békés County in 1847.

A KÖZLEKEDÉS, AZ IPAR ÉS A VÁROSI FEJLŐDÉS KAPCSOLATA SALGÓTARJÁNBAN ÉS KÖRNYÉKÉN

JAKUS ISTVÁN JÁNOS

Egy település fejlődésében rengeteg tényező megtalálható, ezek speciális kölcsönhatása nehezen vehető észre egy-egy konkrét város történetét elemezve. Azonban Salgótarján várossá fejlődése olyan rövid időtávon történt meg, hogy az adott korszak hatásait nagyon jól közelítve megállapíthatóak bizonyos kölcsönhatások a város urbanisztikai fejlődése, az iparosodás és a közlekedés kiépülése között. A fejlődés azonban területi alapon valósult meg a fenti tényezők segítségével, így nem csupán a város, hanem a környező térség fejlődésében is meghatározó szerepük volt. Természetesen ezek a folyamatok adott társadalmi fejlettségi szinteket is követeltek. Ez a gyors fejlődés egy érdekes városi lakosságot teremtett a XIX. század végére.

A város tágabb környezetében az erdőgazdálkodás és az állattartás volt meghatározó, a terület gyenge minőségű földjein jelentős mezőgazdaság nem tudott megtelepedni. A terület török megszállás határzónájába tartozott, így több települése elnéptelenedett, jellemző volt az elvándorlás a területről ebben az időszakban. Ennek következtében később bizonyos területeken betelepítéseket végeztek.

Salgótarján a XIX. század hajnalán kis és szegény településnek számított (gyakran kenyeretlen Tarjánnak hívták a környékbeliak). A terület legnagyobb földbirtokosa a Jankovich család volt, aki a salgói uradalommal együtt a falut is megvásárolta a Szluha családtól 1748-ban. Ekkor mindössze egyutcás, szalagtelkes településen alig éltek pár százan a Salgó és Tarján patakok alkotta Y völgyben. A Jankovich kúriát leszámítva a településen mindössze közelítőleg 120 darab kisebb vályogból épült és szénatetővel fedett épület volt megtalálható. A falu környezetében parcellák voltak megtalálhatóak a háztartási ellátás biztosításához¹.

A település és környéke alatti kőszén 1766-ban fedezte fel Matussek Vencel és Fischer Antal a mai Eresztvény városrész területén. A kőszén kitermelése az 1840-es években kezdődik el. A kitermelés korai szakaszaiban a felszínhez közeli és széles kőszénmezők feltárása kezdődött meg, így a Salgótarjától nagyobb Inászó település környékén nyíltak meg az első bányák a környéken. A kitermelés részben sikeres volt, mi-

¹ Csik Pál (szerk.): Salgótarján története; Salgótarján, 1972 (Kiadta a Salgótarján Városi Tanács) 80-110. o. és Szvircek Ferenc: A nagyipar szerepe Salgótarján város arculatának formálásában (Palócföld 93/1, XXVII. évfolyam január – február; Salgótarján LXX. rovat; Főszerkesztő: Pál József); Salgótarján, 1993 (Nógrád Megye Közgyűlésének folyóirata; Kiadta a Nógrád Megyei Közművelődési Központ)

vel a szén minősége megfelelt az elvártnak és jelentős felvásárlói bázis is adódott. Azonban a kitermelés és a felhasználás helyszíne közötti szállítás jelentős nehézségeket rótt a tulajdonosokra. Ebben az időszakban jellemzően szekérrel hordták a szenet a főbb felvásárlók felé, így például Poroszló felé, ahol a tiszai gőzhajózás jelentős felvásárló volt².

Látható, hogy alapvetően a közlekedési infrastruktúra fejletlensége és néhol hiánya jelentett problémát, mivel a területen előállított javak elszállítására a kívánt mennyiségben nem volt alkalmas, kapacitási problémákat vetett fel az alkalmazott szállítási technológia. Az országban azonban a XIX. század első felében a közlekedési infrastruktúra jelentős fejlesztését tűzték ki célul és tervezték el. Ennek megvalósítására többféle elképzelés született. A terveket az 1836. évi XXV. törvénycikk alapozta meg. Ez 13 fő vasútvonalat jelölt meg a nagyvárosok és a gazdaságilag és kereskedelmileg fontos területek között. Ezt követően a különböző városok és politikusok próbálták személyes preferenciájukat megjeleníteni saját koncepcióikban, azonban jelentős eltérés nem mutatkozott abban, hogy a vasúthálózatnak Pest centrikusnak kell lennie és az áthidalandó távolságokat a lehető legrövidebb illetve „leg-egyenesebb” módon kell összekötni. Alapvető vita itt is Széchenyi és Kossuth között volt, akik közül az előbbi a tervezett gazdaság- és társadalomfejlesztés eszközének tartotta a vasutat, így fő céljai hosszú időtávon valósulhattak volna meg; még az utóbbi alapvetően a rövidtávon gyors bevételszerzés módjaként az alföldi gabonatermő vidékeket kötötte volna össze a kereskedelmileg jelentős kikötővárosokkal. Ezekről jelentősebb vasútfejlesztési tervet csak a birodalmi érdekeket vizsgáló Carl von Ghega, a semmeringi vasút tervezőmérnöke, alapozott meg. Ebben a Birodalom vasúti hálózata Bécs központú és az adott gazdasági és hadászati megfontolások mentén kell a szükséges igényeket megfogalmazni³.

A közlekedési problémák megoldására Nógrád vármegyében is igyekeztek szervezetten fellépni a vasútépítés ügyében. Nógrád, Gömör és Borsod vármegyék érdekelt birtokeosaival 1854-ben egyeztetett Kubinyi Ágoston (aki mellesleg ekkor a Nemzeti Múzeum igazgatója is volt). Itt vetődik fel a Szob – Balassagyarmat – Losonc – Fülek – Rozsnyó útvonal, ami az érintett megyéket összefogná és ezen kívül a teherszállítás szempontjából elsődlegesnek gondolt dunai hajózással teremtette volna meg a kapcsolatot. Másodlagosan természetesen elérhető lett volna a Pest – Vác – Pozsony vasúti pálya is, de ekkoriban a vasúti vállalatok együttműködése még igencsak kezdetleges volt és nehezen fejlődött az erős piaci verseny miatt. A vállalkozást az idők folyamán többen támogatták tevőlegesen. 1857-ben Károlyi Ede belga tőkét kívánt bevonni. 1861-ben ifj. gróf Zichy Ferenc Nógrád vármegye főispánja a Sajó – Ipoly völgyi vasút beruházásával kapcsolatos teendőket egyeztessék. A főispán olyan vállalkozót is talált, aki részvénykibocsátás nélkül is hajlandó lett volna megkezdeni a munkát a várt megtérülés mellett. Azonban a finanszírozás kérdése mindig problémás maradt az egyre változó nyomvonalak mellett is⁴.

Egyértelműen látható, hogy a vasút, mint megfelelő szállítási kapacitást biztosító közlekedési mód, infrastrukturális tervei között Nógrád megye nem volt meghatározó földrajzi terület. Azonban a Birodalom gazdasági felemelkedésével egy időben a belföldi

² Uo. 102-119. o.

³ Dr. Horváth Ferenc: A magyarországi vasúthálózat kialakításának javaslatai (Vasúthistória évkönyv 1994; Szerkesztette: Mezei István); Budapest, 1994 (Kiadta Magyar Államvasutak Rt.)

⁴ Milák Béla: A vasútépítés hőskora Nógrádban (A Nógrád megyei múzeumok évkönyve XXXI. kötet; Szerkesztette: Bagyinszki Istvánné, dr. Mattis Ferenc; 2008; Salgótarján; Kiadta a Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet)

beruházási kedv is meg megnőtt, ennek következtében az új és részben ismeretlen piacokat iparlovagok lepték el. Ilyen iparlovag volt Johann Brelich is, elbocsátott osztrák vasútmérnök, az energiaellátás fundamentumaként szénkitermeléssel szeretett volna foglalkozni, még hozzá jelentős haszon mellett. Ennek következtében esett választása Salgótarjánra, ahol a beruházások nem tudták elérni potenciális nagyságukat szállítási problémáik miatt.

Így viszonylag olcsón tudott kutatási engedélyeket szerezni a szintén osztrák Windsteig Gergely bányamérnökkel karöltve. 1860-ban meg is alapították a Szent István Kőszénbánya Részvénytársulatot a kitermelés és a kereskedelem megkezdéséhez. Hamar a szállítási problémával találta magát szembe az új társaság vezetője is. Azonban a vasúti ismeretekkel rendelkező Brelich számára egyértelművé vált, hogy Salgótarján bevonása szükséges az országos vasúthálózatba. Először itt is a nyomvonal kérdése merült fel. Az első változatokban a már említett Ipoly völgyi vasúthoz hasonló nyomvonal kiépítését tervezték a Dunáig lóvasúti megoldásban. Azonban a későbbiekben a lehetséges vásárlók feltérképezésénél észrevették, hogy Pesten a szén iránt jelentős kereslet van mind ipari, mind lakossági oldalon. Ezt eddig a távolabbi szénmezőkön működő vállalkozásoktól szerezték be, így alakult ki az elfogadott szénár Pest térségében. Ezt az árat a közeli termelési hellyel és az olcsó szállítási módokkal is jelentősen olcsóbban tudták leszállítani, ezért a piacra lépéshez szükséges árletörési verseny mellett is jelentős hasznot ígért a vállalkozás. Ekkor azonban a nyomvonal módosítására volt szükség, hiszen a Duna mellett Pest is kívánatos célponttá vált az új társaság számára⁵.

Azonban a finanszírozás így is probléma maradt melyre sürgősen megoldást kellett találni. A felvetődött megoldások szerint gyors és jelentős mennyiségű pénzt kellett bevonni a beruházásba, így a gyorsan kiépülő infrastruktúrán való szolgáltatással lehetséges a felvett források refinanszírozása. 1861-ben a szükséges átalakítások mellett a salgótarjáni székhelyű társaság felvázolja a vasúttal kapcsolatos terveit. Ebben felhagynak a balassagyarmati nyomvonallal és helyette a Salgótarján – Pásztó – Hatvan – Isaszeg – Gödöllő – Pest útirányt választják. Ezen felül a Salgótarján – Losonc útirány is szerepel a fejlesztési lehetőségekben. Ebből is látszik felismerték a teherszállításon túl a személyszállítás bevezetése is szükséges a térség egységes fejlődéséhez, hiszen a szükséges hivatalok és intézmények akkor még nem alakultak meg Salgótarjánban. És még magában

1. ábra – Brelich János
(forrás: Österreichische Nationalbibliothek)

⁵ Uo.

foglalta a terv a további fejlesztés lehetőségét is. Itt a korabeli tervezők a Tisza vidékének ellátását tervezték a vasút későbbi Abony irányába történő fejlesztésével, mellyel a Tiszavidéki Vasút hálózatához tudnak csatlakozni⁶.

A Prónay Albert elnökségével létrejött társaság vált Salgótarján térségének legnagyobb bányaművelő szervezetévé. Ezzel párhuzamosan elkezdődött a vasút kiépítése is, melynek finanszírozására a részvénykibocsátás eszközét vették igénybe. Azonban a szükséges összeg nem állt elő a potenciális piaci befektetőktől. A kancellária figyelmeségét elterelendő a társaság lemondott az állami kamatgaranciáról. Azonban jelentős pénzügyi problémákat jósoltak ezek az előzmények. A további források felhalmozására sajtóhadjáratot indítottak a tulajdonosok kiemelve a bányavidék jó tulajdonságait és a megtérülés kockázatmentességét. Ez sokszor túlzóan jóra sikeredett és néhol a valóságot pozitívabb színben tüntették fel a cikkekben. A tulajdonosok igyekeztek minden lehetőséget megragadni, ahol további tőkét tudtak bevonni, így a kormány által kezdeményezett közmunkaprogram ínségsegélyezési csomagjából. Ennek keretében a közmunkásokat a lehető legalacsonyabb bérezéssel igyekeztek alkalmazni, melynek következtében az átlagos napi bérek már a szükséges étkeztést sem fedezték teljes mértékben. Ennek a gyakorlatnak a kisterenyei éhséglázadás vetett véget, ahol jelentős csendőrállományt kellett bevetni az éhező munkások visszatartására. Azonban ennek a szükségállapotnak is volt pozitív hozadéka, ugyanis a nyomvonal módosítása viszonylag akadálymentesen került elfogadásra, így a Pest – Besztercebánya nyomvonal lett előírányozva. A korábbi nyomvonal emlékét ezután a Pesten elsőként felhúzott végállomás a Losonczi indóház őrizte, amely sokáig Józsefvárosi pályaudvar néven üzemelt.⁷

A vasútépítés pénzügyi élete nem volt éppen eseménymentes a későbbiekben sem. A vállalat több kötvénykibocsátás és hitelfelvétel mentén tudta a társaság székhelyéig tartó pályát kiépíteni. Ennek folyamán többször került csőd közeli állapotba és változtatta meg nevét. Kapcsolatba került a pesti Kohen fivérekkel is, akik jelentős részvénytőzsi csalást is elkövettek részben a társaság részvénykibocsátása során is⁸. Azonban addig a folyamatos pénzügyi botrányokat leplezendő a jövőről szóló tervekbe próbáltak előre menekülni a befektetők előtt. Így a Kassa – Oderberg, a Hatvan – Szolnok, a Debrecen – Miskolc, a Miskolc – Fülek és a Hatvan – Miskolc vasútvonalak építési engedélyét is beszerették. Az utolsó formájában Magyar Északi Vasút néven ismert társaság 1867-ben érte el Salgótarját a mai Salgótarján külső pályaudvar helyén. Itt csatlakoztak a helyi bányavasutak a szén átrakodására. Azonban a folyamatos pénzügyi problémák egy csőd formájában érik utol a társaságot, amely 1868. július 1-én megszűnik és két fő profilja mentén két utódvállalat jön létre. A bányászatot a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. (SKB) folytatja Zemlinszky Rezső vezetésével, még a vasúti tevékenységet a frissen alakult Magyar Királyi Államvasutak viszi tovább. Ezzel a Pest – Salgótarján a MÁV legrégebbi vo-

⁶ Dr. Horváth Ferenc: A magyarországi vasúti pályák építése (1827 - 1875) (Magyar Vasúttörténet I.; Szerkesztette: Dr. Kovács László), 1995, Budapest (Kiadta Magyar Államvasutak Rt.)

⁷ Milák Béla: A vasútépítés hőskora Nógrádban (A Nógrád megyei múzeumok évkönyve XXXI. kötet; Szerkesztette: Bagyinszki Istvánné, dr. Mattis Ferenc; 2008; Salgótarján; Kiadta a Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet)

⁸ Dzsida József: A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt nógrádi szénbányászatának története 1868-1943-ig; 1944, Salgótarján (Kiadta a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. bányai igazgatósága) 30-31. o.

nala, azonban láthatóan nem az egyik legkorábban épült is, hiszen a legelső vasutak ekkor még magánvállalatokként működtek. Csak a későbbiekben vásárolja fel folyamatosan a fontosabb fővonalakat a MÁV. Ennek a közös múltnak köszönhető, hogy a MÁV és az SKB egyezsége jutott a kőszénellátás és a szállítás terén, mellyel hosszú ideig kölcsönösen segítették egymást⁹.

Az állami vasúttársaság számára ez a fővonal jelentős hasznot hozott és sokáig az egyetlen nemzetközi kapcsolatot biztosította a meglévő és tervezett vonalhálózatán keresztül. Mivel a kiépítettség nem volt teljes, ezért a lehető leggyorsabban megépítették a Salgótarján – Losonc, a Losonc – Zólyom – Körnöcbánya – Ruttka és a Ruttka – Oderberg hiányzó szakaszokat. Így Oderbergen keresztül napi 4 pár közvetlen expresszvonat közlekedett Pest és Berlin között, így biztosítva kapcsolatot Poroszországgal¹⁰. A vasútvonal meghosszabbítása során a Salgótarján központi területére eső vasútállomás kiépítése nem történt meg azonnal, így a le- és felszállás ezeken a helyeken előzetes értesítés segítségével történt meg, mint feltételes megállóhely a települési szálloda mellett. Pár évvel később épült ki a Fő téri állomás. A vonal beindítása után már megmutatkoztak a technológiai korlátok, és a vasúti pályacapacitás szűkössége miatt a második vágány kiépítése történt meg¹¹.

2. ábra – Salgótarján állomás dolgozói (forrás: Dornyay Béla Múzeum)

⁹ Milák Béla: A vasútépítés hőskora Nógrádban (A Nógrád megyei múzeumok évkönyve XXXI. kötet; Szerkesztette: Bagyinszki Istvánné, dr. Mattis Ferenc; 2008; Salgótarján; Kiadta a Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet)

¹⁰ Tisza István: A magyar állami és magán vasúttársaságok kialakulása 1847 és 1875 között (Magyar Vasúttörténet I.; Szerkesztette: Dr. Kovács László), 1995, Budapest (Kiadta Magyar Államvasutak Rt.)

¹¹ Szvircsek Ferenc: A nagyipar szerepe Salgótarján város arculatának formálásában (Palócföld 93/1, XXVII. évfolyam január – február; Salgótarján LXX. rovat; Főszerkesztő: Pál József); Salgótarján, 1993 (Nógrád Megye Közgyűlésének folyóirata; Kiadta a Nógrád Megyei Közművelődési Központ)

A szénbányák és a vasút kiépülése közvetlenül hatott a térségre, mivel az energetikai és a szállítási igények is a legkorszerűbbek lettek. Így jelentek meg az első gyárak a térségben. Mindjárt a szénbányára alapozott üzem a Salgótarjáni Vasfinomító Rt. volt, amely 1870-ben telepedett meg a településen. Bár a bányával való kapcsolata a vállalatnak tökéletes volt, azonban az 1870-1875 közötti válságban a széntermelés erősen visszaesett. Ebből a bányatársaság megerősödve került ki, mivel felvásárolta az elérhető konkurenciákat. A szén árának emelkedése és termelési volumenének csökkenése miatt a vasgyár a Siemens féle regeneratív gázfűtést kezdi alkalmazni a kavaró medencéknél és 1878-ra már teljesen gáztüzelésű az üzem. És bár a korai évek ennél a vállalkozásnál is veszteségesek voltak 1876-ban 5% osztalékot tudott fizetni és a következő évben már 98 113 Ft tiszta jövedelmet tudtak felmutatni, tehát helyzetük stabilizálódott a piacon. A fellendüléshez hozzájárult még az is, hogy a magyar állam megrendelésekkel próbálta segíteni a válságban a társaságokat, így a Magyar Királyi Operaház összes vasanyagát a vasmű szállította le az építkezésre. 1881-ben bécsi befektető bankárok ösztönzésére fuzionál a Rimamurányi Vasművel. Az új Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt. salgótarjáni székhellyel és további gömöri és borsodi ipartelepekkel létrejön. A Vasmű ipari innovációk terén is igyekszik fejlődni, ezért különböző acélgéártási technológiák licencét vásárolja meg. Salgótarjáni üzemükben a Thomas eljárást, még ózdi üzemükben a Martin eljárást próbálják ki. Minőségi és eredményességi mutatók szerint az utóbbi mondható gazdaságosnak, ezért az acélgéártás Ózdra települ, még a termékgyártás egy specializált része maradt Salgótarjánban. A későbbiek folyamán a vasöntés egyre nagyobb teret hódít a salgótarjáni üzem termelésében, ezért a folyamatos fejlődés eredményeként 1907-ben önálló vasöntőde műhely nyílik és a vasgyártás központja Salgótarján lesz. A vállalat a bánya után a legnagyobb méretű és eredményességű társaság a térségben. Sikerét jelzi a hazai részvénykibocsátáson kívül a külföldi tőzsdéken való jegyzés is¹².

A nagy gyárak mellett továbbiak is meglepednek a térségben, melyek mérete és szerepe ugyan nem olyan nagymértékű, mint az előbb bemutatottaké, de alapvető szerepük volt a gazdasági élet fellendítésében és a település formálásában is. Keszler, Böhm és Bauer kereskedők és zálogház tulajdonosok 1893-ban létrehozzák salgótarjáni gépgyárakat. A termékpaletta igen széles, gyártanak féktuskókat a MÁV-nak, illetve vízvezetékeket és csatornafedeleket a Fővárosi Csatornázási Művek számára. 1896-tól a gyár felveszi a Hirsch és Frank Budapest Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntőde Rt. nevet. Ekkor már a sokféle termék között felbukkannak a később jelentős profilt adó háztartási berendezések, konyhaeszközök és tűzhelyek is¹³.

A környék hegyvidéki erdeiben már régóta űzött üvegekészítés mestersége az idők folyamán apró lépésekkel elkezdett a szervezettebb termelés felé átalakulni. Ennek az energetikai és szállítási fejlődés óriási lökést adott és a XIX. század közepére a régi hutták tevékenységét teljesen kiváltotta és a század végére teljesen üzemszerűvé tette. Ennek a folyamatnak a jegyében az 1870-es években a budapesti iparkamara 7 üvegyárából 6 Nógrád megyében működött. Ezek a kis manufakturális üzemek eleinte vízi meg-

¹² Csík Pál (szerk.): Salgótarján története; Salgótarján, 1972 (Kiadta a Salgótarján Városi Tanács) 106. o.

¹³ Balogh Sándor (szerk.): Nógrád megye története II.; Salgótarján, 1969 (Kiadta a Nógrád megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága) 145. o.

hajtással üzemeltek, azonban a szén által elérhető energia nagyobb és jól szervezett gyáregységek létrehozását segítette elő. Így jött létre 1893-ban az Egyesült Magyarhoni Üveggyár Rt. salgótarjáni gyára. Ezt követően a fejlesztések és a részbeni automatizálás után a gyár átalakul és 1904-ben Salgótarjáni Palackgyár néven kezdi megújult tevékenységét. A siker hamar jött jövedelmezősége és eredményessége miatt 1908-ban a cseh Mühlig Union Rt. vásárolta meg a gyárat. Ebből is látszik, hogy a cseh és nógrádi üveggyártás története összeforrt az elmúlt néhány évszázadban. Az üveggyártás bázisán az öblösüveggyártással párhuzamos fejlődés figyelhető meg a településen, mert 1894-ben nyílik meg Schwartz A. és Fiai húzott üveg gyára. A síküveg gyártás beindulása után a későbbiekben szintén talál befektetőket angol és svájci érdekeltségeken keresztül, melyek a gyár igazi megerősödését hozzák magukkal¹⁴.

A vasút Losonc felé terjeszkedése további területeket kapcsol be a modern szállítási rendszerbe. Így ezt kihasználva 1880-ban Jansen Adolf és társai engedélyt kapnak kőbánya üzemeltetésére a mai Somoskőújfalu és Sátorosbánya területére. Megnyitják nyergeshegyi és macskalyuki bányájukat, melyek speciális és keresett kőáruikkal a Monarchia egész területén keresettek voltak út- és vasútépítési és építészeti, burkolási célokra egyaránt. A macskalyuki bányából származott az a tartós és jellegzetes utcafedésre kiválóan alkalmas kőtípus, melyet a bánya után macskakőnek neveztek el országszerte¹⁵.

Hasonló módon azonban nem csak a vasútvonal Salgótarjánhoz közeli részein voltak pozitív hatással a fejlesztésekre, hanem egyéb társaságok és üzemek is megtelepedtek ennek hatására a vonal mentén. Ilyen beruházásra jó példa a mezőgazdasági oldalról az 1884-ben a Schlossberger Henrik és társai által Lőrinci területén létrehozott selypi cukorgyár vagy éppen a Zsófia malom¹⁶.

A vasutat használó társaságok a termékeiket azok jellegétől és mennyiségétől függően kétféleképpen tudták a berakodáshoz eljuttatni. Egyrészt a hagyományos módszerrel a vasútállomásra szállítással és ott való rakodással. Másrészt a nagyobb üzemek saját iparvágányt építettek ki területükre és üzemben belüli rakodást folytattak. Ezen kívül azonban az idő múlásával a nagyobb üzemek saját használatú vasutakat is elkezdtek kiépíteni. Ezek egy része a munkások és részben a helyi lakosság szolgálatában is állt. Ilyen kisvasúti megoldásokat elsősorban a bányák alkalmaztak. A kőszénbánya Salgótarján környékén, még a kőbányák Somoskőújfalu környékén építettek ki országos mértékben is egyedülálló kisvasúti hálózatot. Mindezekhez nem egyszer egyedi megoldások is társultak a különleges domborzati viszonyok leküzdésére. Így érdemes ezek között megemlíteni a Vasmű fogaskerekű kisvasútját, amelyet 1881-ben nyitottak meg a gyár és a Salgótarjáni szénrakodó között. Ennek hossza közel 6 km volt és az országban elsőként alkalmazott fogaskerekű pályatechnikát. A kezdeti időszakban a mozdony fogaskerekű hajtásának problémái miatt a hajtószerkezet többször szétért, ennek javítására a svájci Winterthur fogaskerekű vasútjának megoldását másolták le az üzemeltetők. Hasonlóan egyedi és az országban az elsők között épült siklóvasút a nagy meredekségű és ezért nehezen megközelíthető Somlyó bányatelepen. Szintén a Somlyó telephez köthető az a mára betemetett vasbeton híd, amely a helyi kisvasút egyik legszebb műtárgya volt.

¹⁴ Uo. 145-146. o.

¹⁵ Uo. 146. o.

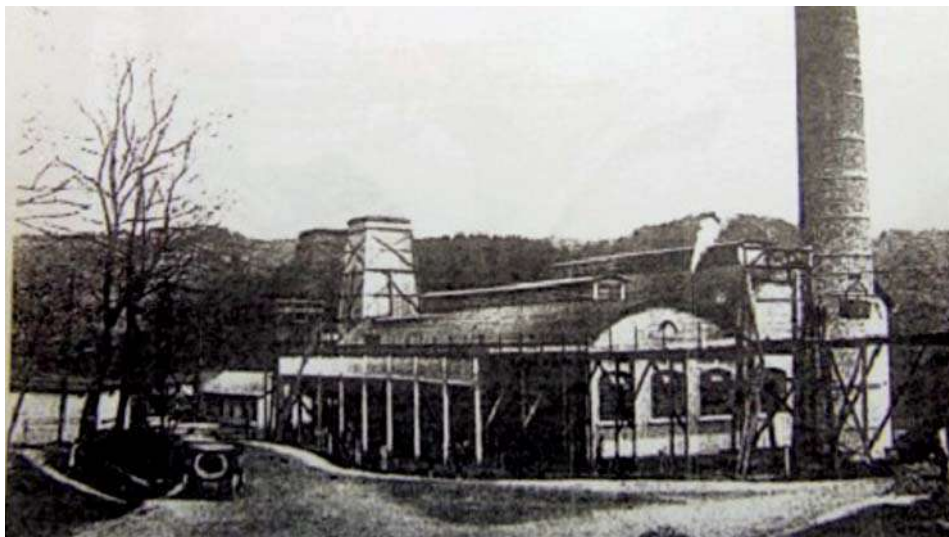
¹⁶ Uo. 147. o.

3. ábra - Somlyói vasbetonhíd

(forrás: <https://plus.google.com/photos/113210661086951629652/albums/5586643516569573569>)

Ebből a rövid összefoglalóból is látszik, hogy Salgótarján milyen sűrű kisvasúti hálózattal rendelkezett a nagy jelentőségű nagyvasúti fővonala mellett. Mindezek mellett már érthető, hogy Salgótarján is lett a brit vasút egyik korai központjának, Doncasternek, a partnervárosa. A bányászati és a meglévő üzemek kooperációjában létrejön energetikai

4. ábra - Bányatársulat villamos központja (forrás: <https://plus.google.com/photos/113210661086951629652/albums/5586643516569573569>)

innovációs célból Salgótarjában a villamostelep, amely elsősorban a villamos energia ipari felhasználásában igyekezett újat hozni. Az első innovátor felhasználók között természetesen a bányatársaság volt a legmeghatározóbb. Itt a robbanásveszélyes környezetben próbálták a nyílt lánggal működő világítást illetve a belső égésű motorokkal hajtott eszközöket lecserélni a biztonságosabb elektromos megoldásra. A kezdeti kísérletektől egészen az 1940-es évekig eltartott ez a fejlesztési fázis, miközben a környéken fokozatosan épült ki a polgári elektromos hálózat.

Az üzemek mellett a MÁV is csatlakozni kívánt az elektromos innovátorok közé. A nyugat európai vállalatok (Siemens, Alsthom) elektromos vasúti vontatási kísérletei és Kandó Kálmán Olaszországban elért eredményei után igyekezett itthon is megvalósítani valamit ezekből. Az első kísérleti vonal a Vác – Budapest – Gödöllő HÉV vonal lett, ahol 11 kV és 16 2/3 Hz váltóáramú vontatást építettek ki 1911-ben. Kandó 1917-ben fedezi fel a fázisváltót, amellyel egyfázisú betáplálási vonalakról is meghajthatók a háromfázisú aszinkron villamosmotorok. A kísérleti 50 Hz frekvenciájú egyfázisú betápláló hálózat vonali kísérleti kiépítése is felmerült Tolnay Kornél MÁV elnökgazgató részéről 1917 tavaszán. Ezzel felkérte Kandót készítsse el a Budapest - Hatvan - Salgótarján - Ruttka vasútvonal villamosításának tervét. Azonban a tervek lassú előkészítése, a Tanácsköztársaság zavaros időszakában és a Trianoni békeegyezmény után a tervek megvalósíthatósága elmaradt. A MÁV első ilyen jellegű kísérleti pályája 1923-ban épült meg Istvántelek - Rákospalota - Újpest között a Ganz közreműködésével¹⁷.

Nógrád vármegye területére hosszú ideig a mezőgazdaság volt a legnagyobb hatással ezért a terület társadalmi berendezkedése is ezt tükrözte. Ez alól csak Balassagyarmat és Losonc tért el kis mértékben. Az előbbi a közigazgatási hivatalok és intézmények miatt, még utóbbi a kereskedelemben szerepe és a rendkívül gyenge polgárisodás miatt. Azal, hogy Salgótarjában a XIX. század második felében megjelent a közlekedés, az energetika és az erre épülő ipar, a település társadalmi szerkezete is követne kezdte a változásokat és a megváltozó életmóddal és tevékenységgel összefüggésben a térhasználattal együtt a város építésze és funkciói is változni kezdtek.

Mivel az ipar kiépülésével olyan munkaerőigény és ehhez sok esetben speciális tudás volt szükséges, amely a környéken nem volt elérhető, ezért a munkások betelepülése jelentette a településfejlődés első ütemét. Ezt a betelepülést a jó közlekedési kapcsolatok is biztosították, méghozzá a XX. század elejéig egyre gyorsuló ütemben, ahogy a vasút kiépítése elérte Poroszország határait. Ekkor a területre a bányász, a vasgyár és az üvegyár vonzotta a leginkább a speciális szaktudással rendelkező réteget. A település lakosságának pótlására az 1850 és 1855 között felbukkanó kolerajárványok miatt is szükség volt. Ez az újonnan érkezők kedvét nem vette el, hiszen a jó fizetések és az új üzemekben a gyors vállalati előmenetel olyan lehetőségeket nyújtott, mellyel eredeti lakóhelyükön sem rendelkeztek. A kolera járványok időszakának csúcspontja 1873 volt, ekkortól a megbetegedések és áldozatok száma nagymértékben csökkent¹⁸.

¹⁷ Martinovich István: Fejezetek az európai nagyvasutak egyfázisú, 50 Hz periódusszámú váltakozó áramú villamosításának történetéből (Vasúthistória évkönyv, 1999; Szerkesztette: Mezei István); Budapest, 1999 (Kiadta Magyar Államvasutak Rt.)

¹⁸ Csík Pál (szerk.): Salgótarján története; Salgótarján, 1972 (Kiadta a Salgótarján Városi Tanács) 115-117. o.

Az új lakosok a megtelepedett iparágakat már korábban megtelepítő helyekről származó munkások vagy mesterek voltak. Ez nagymértékben behatárolta azt, mely területekről volt érdemes idevándorolni. Így a Magyar Királyságon kívülről az alábbi mértékben érkeztek:

Ausztria	779 fő
Bajorország	15 fő
Csehország	414 fő
Dalmácia	159 fő
Morvaország	251 fő
Olaszország	4 fő
Poroszország	46 fő
Szászország	10 fő
Szilézia	63 fő

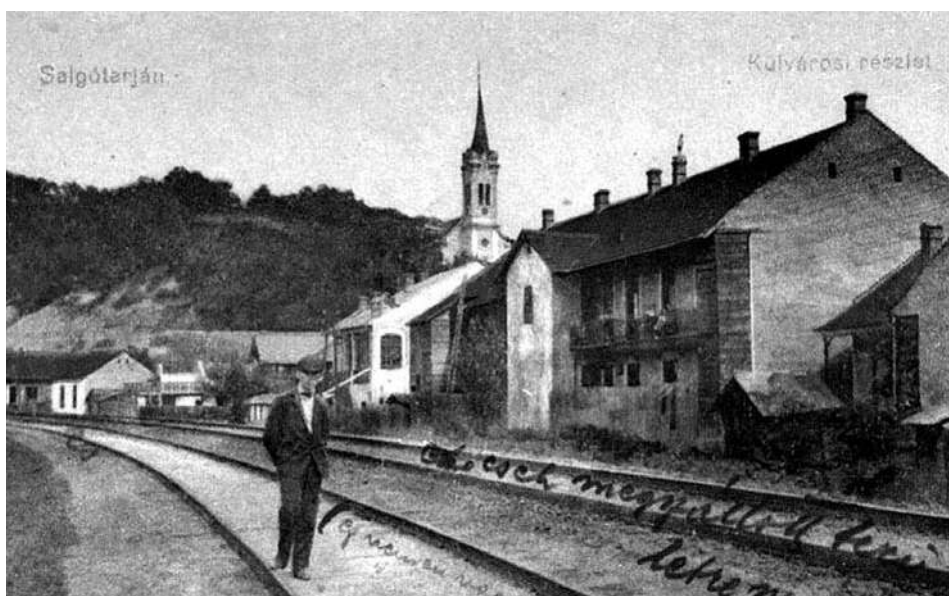
A Magyar Királyság területéről leginkább az északi területekről érkeztek az új lakók, ami részben a Gömör - Szepesi ércbányászat visszaesése utána munka nélkül maradtak miatt alakult így. Ennek következtében speciális lakossági összetétel alakult ki. A környék az első ipari üzemek teljes beindulásával és az 1876-os kiegyezés utáni enyhülő politikai szigor mellett a fellendülő Monarchia tökéletes mintaképe volt kicsiben. A lakosság közel harmada volt magyar, német illetve nyugat-szláv (szlovák, cseh, lengyel) anyanyelvű még a maradékon osztoztak a további nemzetiségek. Az ilyen multikulturális közegben már az együttélés is hordozhat kellemetlenségeket, de a munkában való kommunikáció terén is jelentős problémák adódhatnak. Ezt sikerült megoldani így létrehozva a régió legérdekesebb társadalmi szerkezetű települését. Érdekeség, hogy az üzemekben dolgozó, különböző anyanyelvű emberekkel kapcsolatban az elvárás nem a magyar vagy német, mint hivatalos nyelv használata volt, hanem csupán annyi, hogy az egymással kapcsolatba kerülő munkafolyamatokban részt vevők értsék meg egymás nyelvét (nem volt elvárás a pontos nyelvhasználat). Ezzel a hozzáállással mind a hétköznapi, mind az etnikai feszültséget sikerült feloldani. Azonban a sikeres módszer megtalálása koránt sem volt olyan egyszerű, mint amilyennek az most látszik. A korai időszakban az otthonról hozott viselkedési minták szülte ellentétekre az egyik legjobb példa a krajnai bányászok esete, akik a napi munka végeztével a fizetésük jelentős részét a kocsmába hagyva részegen garázdálkodtak és az útjukba kerülőket megverték éjszaka hazafelé vezető útjukon. Az ilyen kirívó esetek világítottak rá a megoldandó problémákra és nem kis mértékben járult hozzá, hogy 1872-ben a járási csendbiztosi székhelyet Salgótarjánba helyezték¹⁹.

A település képét nagymértékben meghatározták a működő üzemek és az elérhető infrastruktúra. Ennek következtében a Tarján-patak völgyében húzódó lakóterületet a vasúti fővonal pályája alapvetően két részre osztotta. A tagoltságot tovább növelték a kiépülő iparvágányok, bár sokkal kisebb mértékben, mint a fővonal. A vasúti pálya kiépítése azonban több problémát is jelentett területrendezési szempontból, mivel az áttere-

¹⁹ Csík Pál (szerk.): Salgótarján története; Salgótarján, 1972 (Kiadta a Salgótarján Városi Tanács) 180-192. o.

szek kis kapacitása vagy bizonyos esetekben elmaradása miatt az 1873-as felhősza-
adások következtében az épülő pálya jelentős részét a víz alámosta és jelentős károsodást
szenvedett a felépítmény is. Ezeket a vonal átadására már teljesen kijavították és ellátták
a szükséges műtárgyakkal is²⁰.

A völgy dél felé kinyílik, így a korai időszakban nem voltak jelentős helyhasználati
gondok. A völgy északi vége azonban jelentősen szűkült, ahol a város első jelentősebb
építései megvalósultak, azonban a településhatár ebben az időben a vasgyári iparvágány
kiágazásáig tartott, ahonnan Somoskőújfaluig csak szántóföldek voltak. Ennek az ész-
aki résznek a beépítése 1882-től kezdődik meg, amikor megépítik az evangélikus templo-
mot és a hozzá tartozó paplakot. A korai falu is két nagy területre összpontosult, egyrészt
a Meszes-tető alatti részre, másrészt a Tarján-patak melletti megyei utat követve. A gyá-
rak környezetében kialakult jellegzetes építészeti egységek zárták keretbe a települést,
miközben a környező tájat a bányaművelés alakította át bizonyos mértékben. Mondhat-
ni Salgótarján várossá válásának megalapozása teljes és mindenre kiterjedő dinamikus
környezetben valósult meg. Azonban a különböző településrészek fejlődése koránt sem
azonos sebességű a korai fejlődés szakaszában²¹.

5. ábra - A város északi határának beépítettsége a XX. század elején dupla vágánnyal
(forrás: [https://plus.google.com/photos/
113210661086951629652/albums/5586643516569573569](https://plus.google.com/photos/113210661086951629652/albums/5586643516569573569))

²⁰ Szvircsek Ferenc: A nagyipar szerepe Salgótarján város arculatának formálásában (Palócföld
93/1, XXVII. évfolyam január - február; Salgótarján LXX. rovat; Főszerkesztő: Pál József);
Salgótarján, 1993 (Nógrád Megye Közgyűlésének folyóirata; Kiadta a Nógrád Megyei
Közművelődési Központ)

²¹ Uo.

A vasgyár a Salgó-patak mellékvölgyébe telepedett le és ezzel a keleti irányú területek felhasználása elsődlegesen hozzá köthetőek. A gyár épületei mellett saját szociális és hivatali épületeit kezdte felhúzni, ezzel meghatározva a településrész képét.

1880-as években 131 iparos telepedett meg a korábban bemutatott módon a településmag „látványvárosában”, amely városias díszletei mögé rejtette a falut. A munkások jól jövedelmei mellett, és az igények növekedésével, a kereskedelem is beindult. Ezt erősítette a lakosságszám drasztikus emelkedése is. Azonban a kereskedők a lehető legnagyobb hasznot igyekeztek kisajtolni a vásárlókból, így nem egyszer olyan árreket alkalmaztak, melyekre országosan sem nagyon volt példa. A (néhol túlságosan is) szabad kereskedelem ilyenforma megnyilvánulása miatt a településrész neve a helyiek között kis California lett. A kereskedők visszaéléseit nem egyszer a település vezetésének és a gyárak igazgatótanácsainak is kezelnie kellett. Azonban mint minden arbitrázs ez a kereskedési módszer is elkezdett hanyatlani, azonban a következő normalizálódást jelző árverseny eredményeként az újonnan megtelepedő kereskedők és kisiparosok közül csak a minőséget nyújtó jó szakemberek maradtak talpon az árak letörése után. A kereskedelem megélénkülésével megjelentek a pénzüzetek is, így 1869-ben a salgótarjáni takarékpénztár, majd 1908-ban a Salgótarjáni Népbank²².

A település 1867-től országosan ismert vásárhely lett. Ennek következtében a helyi, a környékbeli és az utazó kereskedők, iparosok és termelők között erős verseny alakult ki a piaci megjelenés körül és nem egyszer kizárólagos engedélyeket igyekeztek megszerezni. Ennek a jelenségnek az az 1872-es jogszabály vetett véget, amely felszámolta a céheket a Monarchia területén, és ezzel az iparúzést is nagymértékben liberalizálta²³.

Az I. világháborút lezáró békeegyezmény az ország nagy részét más országok köz-igazgatása alá csatolta. Ez Salgótarjánt is érintette, hiszen Somoskőújfalu elcsatolásával Salgótarján határvárossá vált. Az új határok meghúzásánál a nagyrészt sugárirányú fővonalakat összekötő vasútvonalakat igyekeztek más országokhoz csatolni a győztesek, ezzel is bénítva a logisztikai képességeket. Így került Pelsőc – Füle vasútvonal is csehszlovák fennhatóság alá és lett Salgótarján határállomás is egyben²⁴. A Somoskőújfalu környékén birtokot szerző Dr. Krepuska Géza közbenjárására sikerült egy felülvizsgálat során a Salgótarján környéki határvonalat északabbra tolni, ezzel Somoskőújfalu, Somoskő és Eresztvény ismét az országhoz tartozott. Azonban Losonc és Füle elvesztése, valamint a viszonylag nehezen elérhető Balassagyarmat melletti ipari település Salgótarjánnaak valamilyen megoldást kellett találnia további elszigeteltségből származó problémái megoldására. Ehhez a korábban Poprád polgármestereként dolgozó dr.

²² Szvircsek Ferenc: A nagyipar szerepe Salgótarján város arculatának formálásában (Palócföld 93/1, XXVII. évfolyam január – február; Salgótarján LXX. rovat; Főszerkesztő: Pál József); Salgótarján, 1993 (Nógrád Megye Közgyűlésének folyóirata; Kiadta a Nógrád Megyei Közművelődési Központ)

²³ Csík Pál (szerk.): Salgótarján története; Salgótarján, 1972 (Kiadta a Salgótarján Városi Tanács) 107-108. o.

²⁴ Dr. Bacsa Gábor: Mozzanatok a MÁV történetéből 1921 - 1923 (Vasúthistória évkönyv, 1994; Szerkesztette: Mezei István); Budapest, 1994 (Kiadta Magyar Államvasutak Rt.)

Förster Kálmán volt a település segítségére, így 1922-ben városi címet szerez a település és a városháza is létrejön, melyet 1988-as lebontásáig az ellátott funkciók szerint többször átalakítják. 1929-től megyei városi rangot szerez²⁵.

Ennek az időszaknak külön érdekessége volt a csehszlovák és magyar területek között elterülő kőbányák kérdése, melyet a Somoskőújfalu környéki határmódosítás csak tovább bonyolított. A gyakorlatban működő (és később hivatalossá is váló) megoldás szerint a magyar bányatulajdonosok bizonyos bányákat megtarthatták az azokat kiszolgáló kisvasúttrendszerrel együtt, így a földek, üzemek és koncesszió tulajdonjoga maradt magyar kézben miközben a terület egy új ország részévé vált. Mindeközben Salgótarján igyekezett urbanizálódott kereteit erősíteni bizonyos fejlesztésekkel. A távolsági közlekedés gerincét továbbra a kiépült vasúti kapcsolatok biztosították, melyek azonban a völgy beépíthetőségét jelentősen csökkentették. További közlekedésfejlesztési lépéseket csak a városi és város környéki utak szilárd burkolattal való ellátása jelentette. A két világháború alatt a fejlődés visszafogott, de mégis határozott.

A gazdasági világválság rosszul hatott a város alapját jelentő ipari társaságok bevételeire, gazdaságukat racionalizálni kellett. Az acélgyártáshoz nélkülözhetetlen ferroszilícium beszerzése történt importból és ennek az árnövekedése szinte elviselhetetlenné vált a költségtervezésben. Ennek következtében a gyárak és a város vezetése elhatározta, hogy saját előállító üzemet hoz létre, így kezdte meg működését 1937 és 1938 között a Salgótarjáni Ötvözetgyár, melynek befektetője volt a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt., a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt., a Weiss Manfréd Művek és a Diósgyőri Vasgyár²⁶. Ennek kiszolgálását a székvölgypusztai bányüzem kisvasúttal tudták megvalósítani, ami közvetlen kapcsolatot biztosított a vasúti fővonallal. Igaz nyomtávkülönbségből fakadó technológiai különbségek miatt átrakódásra volt szükség, ha nem helyben használták fel a ferroszilícium termékeket.

1945-ben a II. világháború végeztével a város elvesztette korábbi lendületét, bár nem történtek további területvesztések a térségben. Azonban az ipari és közlekedési infrastruktúra nagyon súlyos sérüléseket szenvedett. Az utóbbi helyreállítását a szovjet haderő csapatainak felügyelete alatt „önkéntes” munkavégzés során igyekeztek helyrehozni. Itt is kiemelt jelentősége volt a vasúti pálya helyreállításának, amelyet a kivonuló német csapatok szinte teljes mértékben megsemmisítettek. Az ideiglenes újjáépítés során csak egy vágányt építettek vissza, ennek minősége sem volt tökéletes. Az 1960-as évek végéig csupán ennek az egy vágánynak a felújítása történik meg. Egyedül a Salgótarján városát átszelő szakasz alépítményét emeli meg, így létrehozva gyalogos és közúti aluljárókat a zavartalan közlekedéshez.

Az állampárt térnyerésével a várost helyzetbe akarták hozni a helyi kommunista vezetők, ezért 1950-től Salgótarján lett Nógrád megye székhelye a közigazgatási reform során.

A megnövekedett presztízs mellé jelentős építőipari beruházások is társultak, melynek során a speciális városszerkezet miatt a hagyományos városfejlesztés nem jöhetett

²⁵ Csík Pál (szerk.): Salgótarján története; Salgótarján, 1972 (Kiadta a Salgótarján Városi Tanács) 206-211. o.

²⁶ Prazovszky Mihály: A salgótarjáni ötvözetgyár rövid története (1937 - 1965); Salgótarján, 1966; (a szerző kéziratát ajándékként a Balassi Bálint Megyei Könyvtár Helytörténeti Gyűjteményének, illetve jogelődjének)

szóba, ezért a belvárosból indulva a régi épületek elbontásával egy új egységes elvek alapján létrejövő város kezdett kiépülni. Ugyan a tervek egységessége és a tervezők szakmai ismeretei megfelelőek voltak, azonban az elvárt városi arculat miatt a végeredmény ellentmondásos lett, melynek objektív értékelésére a mai napig nem képes a szakma. Mindenesetre 1968-ban a város Hild József díjat nyert a kiváló funkcionálisan és esztétikailag is megvalósult városképért és szerkezetért.²⁷

Ugyanakkor a város fejlődésének alapját adó gazdaság a tervgazdálkodás miatt alulteljesített, majd idővel sokszor hibás irányba haladt. Ezt még csak tetézte az államosítás²⁸ során elvesző egyéb befektetés, amelyek hasznából tervezték hosszú időtávra tevékenységüket a helyi vállalatok. A leépülés eltakarására folyamatosan jöttek létre közepesen megfelelő új üzemek, mint például a Vegyépszer vagy a Budapesti Rádiótechnikai Gépgyár egy-egy üzeme²⁹. Azonban a jelek egyértelműen azt mutatták, hogy a leépülés elkerülhetetlen. Így lehetséges, hogy a környék egyetlen jelentős és gazdaságilag megalapozott gyáregysége helyhiány miatt nem Salgótarjában, hanem Mátranovákra jön létre. Ez volt a Ganz precíziós acélszerkezeteket gyártó üzeme, amely ma a Bombardier Transportation cégcsoport üzeme. A város az 1970-es években ért fejlődésének csúcsára. 1981-től a város lakosságának száma csökkenni kezd az országgal megegyező tendenciák szerint. Azonban a rendszerváltás után a város magára maradt. Az évtizedes technikai és technológiai elmaradásban lévő nehézipari nagyüzemek felújítására, vagy eladására esély sem volt. Ezek piaca drasztikusan csökkent is a megjelenő távol keleti termékek mellett. További probléma volt, hogy a városlakók jelentős részének a szaktudása a kiszolgált iparágakon túl nem volt hasznosítható. Így az 1990-es évek strukturális válságát a város nehezen élte át bármiféle pénzügyi segítség nélkül. A befektetői környezet kialakulása a mai napig nem történt meg megfelelő módon, és a közlekedési infrastruktúra is idejét múlttá vált. Ennek köszönhetően a XX. század végére jellemzővé vált a távoli helyen (jellemzően Budapesten) való munkavégzés és az ingázás, amely a rossz közlekedési formák és viszonyok miatt hosszú távon nem tartható fenn, így a főváros jellegzetes elszívó hatást gyakorol a városra. Ezért 2000 után a lakosság fogyásának mértéke elképesztő ütemet mutatott és az országos trendeket jóval meghaladta. Síralmas a terület gazdasága is, melyet a jellemző statisztikai mutatók is jeleznek. Ennek következménye a lakosság elszegényedése, ami a helyi vásárlóerő hanyatlását is okozza, ezzel a kereskedelemre is kihatva. Már a teljes leszakadás jelzi előre az üzletek összetétele, amely forgalmuk meghatározó része olyan területeket fed le, melyek az emberek létfenntartásához szükségesek³⁰.

²⁷ Szvircsek Ferenc: A nagyipar szerepe Salgótarján város arculatának formálásában (Palócföld 93/1, XXVII. évfolyam január – február; Salgótarján LXX. rovat; Főszerkesztő: Pál József); Salgótarján, 1993 (Nógrád Megye Közgyűlésének folyóirata; Kiadta a Nógrád Megyei Közművelődési Központ)

²⁸ Megkezdődött az ipar fejlődése (Nógrád - 1975. március 29. szombat, 30 éve történt rovat)

²⁹ Mészáros Ottó: Nógrád megye ipari szerkezetének változásai (Nógrád - 1975. február 2. vasárnap)

³⁰ Dr. Engelberth István: Nógrád megye társadalmi-gazdasági helyzete napjainkban (Hogyan segítheti a salgótarjáni felsőoktatás a válságból történő kilábalást?), Salgótarján, 2008 (Kiadta BGF Pénzügyi és Számviteli Főiskolai Kar, Salgótarjáni Intézet, Közgazdasági és Módszertani Intézet - Közgazdasági és Társadalomtudományi Intézeti Tanszéki Osztály)

A vasút kapacitásbeli gondjai mind a második vágány és a villamosítás hiányára vezethetőek vissza. Ezzel a XX. század hajnala óta folyamatosan fennálló problémák a mai napig nem oldódtak meg, sőt ipari és társadalmi problémákkal társultak. Így lehetetlenítve el a modern és megbízható közösségi közlekedés lehetőségét a várostól és térségétől. Elmondható tehát, hogy a város problémái közel másfél évszázad után is ugyanolyan sé máknak feleltethetők meg, mint korábban.

URBAN DEVELOPMENT IN CONNECTION WITH THE TRANSPORT AND INDUSTRY IN SALGÓTARJÁN AND AROUND

JAKUS ISTVÁN JÁNOS

Salgótarján was a little village in the northern part of the Hungarian Kingdom. When the coal mining was settled in this region, the structure of municipality and the transportation networks were developed to an industrial town over near 50 years. Established factories were the biggest energy users, and some of them made components for railway and mining technology machines for local companies too. After Salgótarján became a town, the urban developing followed in a strange way, because the town lays in a system of valleys and there aren't enough space for a traditional municipality architecture. And this was in a strong connection with an available transportation routes, the settled industry, and the municipality population of town.

SALGÓTARJÁN VÁLASZTÓI TÁRSADALMA A SZÁZADELŐN (1914-1917)

G. TORONYI JUDIT

1848 egyik alapvető, a polgári átalakulást segítő és jelentő vívmánya az országgyűlés népképviselési alapra való helyezése volt. A népképviselés elve pedig értelemszerűen a választójog szabályozását jelentette, amely az 1848. évi V. tc-ben öltött testet. A 48-as törvény – mint az áprilisi törvények többsége – liberális volt, de kompromisszumos jellegű. Liberalizmusa abban állt, hogy vagyoni, jövedelmi és értelmiségi cenzussal biztosította a választójogot a 20. életévüket betöltött férfiak számára a választhatóságukat 24. életévükön túl. Liberalizmusának mértékét jól jelzi, hogy a szabadelvűség mintaállamként jellemzett Angliában magasabb cenzusok léteztek. (...) A 48-as törvény önmagát „ideiglenesnek” minősítette. Az ideiglenességnek technikai okai is voltak, hiszen nem állt a törvényalkotók rendelkezésére megbízható népszámlálási anyag, azaz olyan statisztikai apparátus, amelynek segítségével pontosan „mérni” tudták volna az új szabályozás minden összetevőjét. (...) 1869-1870-ben lezajlott Magyarországon az első, modernnek tekinthető népszámlálás, a lakosság egészének a kor normái szerinti részletes számbavétele. Technikai értelemben tehát sok olyan adat került napvilágra, amelyek alapján a 48-as törvény esetleges hiányait, méltánytalanságait orvosolni lehetett volna. A kérdés az volt, hogy ezeket a technikai előfeltételeket milyen irányban kamatoztatják a törvényhozók: jogszűkítően avagy jogbővítően változtatnak-e a 48-as törvényen?¹

A kormány 1871. november 8-án nyújtja be törvényjavaslatát az „1848. V. és az erdélyi 1848. II. törvénycikkek módosításáról és pótlásáról”, azaz a választójog szabályozásáról. (...) A választójog általános vitája 1872 februárjában kezdődött meg, és (...) csak két év múlva, 1874-ben sikerül keresztülvinni a választójog újraszabályozását – néhány, az 1872-es javaslat lényegét nem érintő módosítással. Az 1874. évi XXXIII. tc. lesz az, amelynek alapján az összes dualizmus kori választás lefolyik. (...) A választásra jogosultak száma – a törvény következményeként – csökkent (1869-ben a népesség 6,7 százaléka rendelkezett választói jogosultsággal, 1874-ben 5,5 százaléka.) A századfordulóra a számszerű visszaesés mértéke oly nagy volt, hogy el kellett törölni azt a rendelkezést, miszerint az adóhátalékosok a választói névjegyzékből töröltnek.²

Gyakran felmerülő kérdés volt a századelőn, elsősorban az ellenzék részéről, hogy a szabadelvű haladás mércéje lenne a politikai jogok kiterjesztése. A választási programokban a választójog reformja sarkalatos pontként szerepelt, mint elérendő cél.

¹ Gerő András: Az elsőpró kisebbség Gondolat Kiadó Budapest 1988. (30-32. oldal)

² Gerő András: Uo.. (32-58. oldal)

Az 1910-es évek elején beterjesztett törvényjavaslatok szerint az ipari munkásság lenne az a társadalmi csoport, amelynek a jogkiterjesztés nagyobb lehetőséget adna arra, hogy tagjai részt vegyenek a közéletben. Szintén új törekvésként jelentkezett az általános és titkos szavazás bevezetése a nyílt állásfoglalással szemben. A kormánypárti Nógrádi Hírlap 1913. január 12-i számában a választójogi reformról megjelent cikkében igen határozott véleményt mondott ennek lehetőségéről.

„Oly biztos katasztrófához vinne az előre látható fejtelenség, melynek példáját csak a párisi kommün rémuralmában láthattuk. Nekiünk igen is szükségünk van a választói jognak nem hirtelen, hanem lassúbb ütemben bekövetkező kiterjesztésére, úgy hogy zökenők nélkül érjük el a népjogok kiszélesítésének tényét.”³

A választójogi reformtervezet legnagyobb indulatokat kiváltó fejezete lett, és ellentmondott minden jogkiterjesztési szándéknak a választói jogosultság korhatárának felemelése 30 éves korra. A Felsőnógrád 1913. március 8-i számában Tisza István gróf parlamentben elhangzott beszédéről tudósítva ezzel kapcsolatban annak a véleménynek adott hangot, hogy *„ha látjuk, hogy a demagógia minden tényezője mennyire összefog a 30 éves korhatár ellen, csak azt bizonyítja, hogy ez a korhatár a leghelyesebb cselekedetek egyike.”⁴*

Az új törvényt kritizálók nem értettek egyet azzal a módosítással sem, hogy elvették a jogot a törvényhatóságoktól, és belügyminiszteri hatáskörbe utalták a választókerületi beosztás szabályozását. Hosszas viták és huzavonák után végül az 1913. évi XIV. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról 1913. április hó 30-án szentesítést nyert, és az országgyűlési képviselőválasztó kerületek számának és székhelyének megállapításáról szóló 1914. évi XV. törvénycikk kihirdetési napján, azaz 1914. év március hó 31. napján életbe lépett. Igaz az életbe lépésről csak annyiban beszélhetünk, hogy a törvény alapján írták össze a választásra jogosultakat, de a háború kitörése miatt választásokat már nem tartottak az új szabályozás szerint. Az első világháború után 1919-ben jelent meg az a választásokat szabályozó miniszterelnöki rendelet, amelynek alapján lebonyolították az 1920. évi választásokat.

Az 1913-as törvény – hosszú évtizedek nagy nekirugaszkodásaképpen – 1 272 755-ről 1 627 136-ra, azaz mindössze 28%-kal növelte a választók számát, ami így a lakosság mintegy 8,7%-át jelentette. Részlegesen a törvényhatósági városokban elrendelte a titkos szavazást, ami annyit tett, hogy a megemelt számú 435 választókerületből 66-ban ezentúl így szavazhattak.⁵

Mivel az 1848, 1874. és 1913. évi törvények vagyoni, adózási képesség, iskolázottsági illetve életkori cenzushoz kötötték a választói jogosultságot (a nőket mindhárom törvény kizárta a választói jog lehetőségéből), így községenként és városonként össze kellett írni azokat a férfiakat, akik megfeleltek a hatályos törvény cenzusainak.

Az 1913. decemberében lezárt, 1914. évre elkészült névjegyzék (továbbiakban 1914-es névjegyzék) még az 1874. évi XXXIII. törvény alapján írta össze a választásra jogosultakat, az 1916. decemberében lezárt, 1917. évre készült névjegyzék (továbbiakban 1917-es névjegyzék) már az 1913. évi XIV. törvény szerint járt el. A két választói névjegyzék

³ Nógrádi Hírlap Balassagyarmat 1913. január 12. XLI. évfolyam 2. szám

⁴ Felsőnógrád Losonc 1913. március 8. II. évfolyam 20. szám

⁵ Gerő András: Uo. (67-68. oldal)

összehasonlításával a századforduló salgótarjáni társadalmának sajátos változásait szeretném bemutatni.

Az 1914-es névjegyzéken a név, életkor és foglalkozás megjelölése mellett a cenzusok kategóriáit régi jog, földbirtok, házbirtok, jövedelem és értelmiségi jog alapján határozzák meg. Az 1874. évi XXXIII. törvény⁶ az alábbiak szerint állapítja meg a választásra jogosító, minimálisan szükséges cenzushatárokat: meghagyja a választójogát azoknak, akik 1848 előtt is választók voltak. Ők a régi jog alapján választhattak továbbra is. A városokban házadó alá eső, legalább három lakrészü ház vagy 16 frt tiszta jövedelmet hozó földbirtok a cenzus legkisebb határa, a nagy- és kisközségekben megmaradt az úrbéri értelemben vett 1 telek. A jövedelem nagyságát – ház, föld, saját tőke után – legalább 105 frt tiszta jövedelemben minimalizálta a törvény. Ugyanakkora jövedelemben határozta meg a kereskedők, gyárosok, kézművesek cenzusát, és a kézművesek esetében újra legalább egy segéd után fizetett jövedelemadó szab kitételnek. Újdonság a választók között az állami törvényhatósági és községi tisztviselők megnevezése, akik legalább 500 frt évi jövedelem után fizetnek adót. Tekintet nélkül a jövedelemre választói joggal rendelkeztek a tudományos akadémia tagjai, tanárok, akadémiai művészek, tudorok, ügyvédek, közjegyzők, mérnökök, sebészek, gyógyszerészek, okleveles gazdák, okleveles erdészek és okleveles bányászok, lelkeszek, segédlelkészek, községi jegyzők, iskolai tanítók, okleveles kiseddóvók.

Az 1917-es névjegyzék is tartalmazza a választó nevét, életkorát, foglalkozását és a választói jogosultságot. Az 1913. évi XIV. törvény⁷ az alábbiak szerint állapította meg a választói jogosultsághoz szükséges cenzusokat: megtarthatták választói jogukat azok, akiket az 1874. évi választói törvény alapján az 1913. évi ideiglenes névjegyzékbe már felvettek. A hat elemi végzetek közül, akikre két korona egyenes adót róttak ki, választók voltak az önálló iparosok, a nem alkalmi napszámosok, állandó alkalmazottak, vállalkozásban segítő családtagok és altisztek. Legalább 20 korona egyenes adóval rendelkező személyt lehetett a választói névjegyzékre felvenni, ha hivatalos okmánnyal nem, csak külön bizottság előtt tudta bizonyítani írni-olvasni tudását. A losonci Felsőnógrád meghatott sorokban írja le tudósításában azokat a pillanatokat, amikor a losonci városházán 102 szavazójelölt vizsgára jelentkezett a kijelölt bizottságok előtt.

„Új idők fuvallatát érezzük, mikor az írás és olvasás vizsgájára jelentkező mintegy másfélszáz munkás és iparos előtt megnyíltak a vizsgázó helyiség ajtói. Azok az emberek vonultak fel, akiket a szegénység és más szerencsétlen körülmény megfosztott attól, hogy legalább az elemi iskola osztályait végigjárják. A tudás szomja azonban pótolta azt, amit a szegénység s az étellel korán megkezdett harc elmulasztott, és a meglett emberek megtanulták az írás és olvasás mesterségét akkor, amikor az élet küzdelmes útján egy pillanatra megállhattak pihenni.”⁸

Aki egyáltalán nem rendelkezett az írni-olvasni tudás „különös kellékével”, annak legalább 40 korona egyenes adó fizetőjének kellett lennie.

A választói jogosultság életkori határát is az iskolai végzettségtől tették függővé, ugyanis a korhatár a magasabb értelmiségek számára 24 év volt, míg a többieknek 30 év. A törvény ma-

⁶ Magyar Törvénytár 1872-1874. évi törvénycikkek Budapest Franklin Társulat 1896.

⁷ Magyar Törvénytár 1913. évi törvénycikkek Budapest Franklin Társulat 1914.

⁸ Felsőnógrád Losonc 1914. május 31. III/43. szám

gyarázata szerint a korrall együtt járó megfontoltság és komolyság az, ami indokoltá teszi, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek választói jogosultságához szükséges korhatára magasabban legyen megállapítva. Választók voltak tehát a képzetesebb értelmiségiek közül a tisztviselők, lelkészek, tanárok és tanítók, diplomások, az Országos Színészegyesület tagjai.

Az 1914. évi XV. törvénycikk Nógrád vármegyében a választókerületek számát nem változtatta meg, továbbra is hat választókerületben (balassagyarmati, losonczy, rétsági, salgótarjáni, szécsényi és sziráki) szavazhattak a választásra jogosultak. Az 1914. évhez képest annyi változás történt, hogy az addigi füleki kerületet felváltotta a salgótarjáni. (Az 1914. január 1-jétől életbe lépett közigazgatási törvény⁹ rendelkezett arról, hogy a füleki helyett létrejön a salgótarjáni járás.)

Salgótarjánnak a századelőn megindult látványos növekedése és fejlődése indokolta mind a járási mind a választókerületi székhellyé tételét. A 19. század végén a barnakő-szén-bányászat centrumaként új perspektívát kapó kisközség a nagyipari üzemek érdekei szerint kezdi meg terjeszkedését. A legelső ipari beruházás a településen az állami közreműködéssel 1868-ban létrejött Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság. Ezt követte a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság, a Hirsch és Frank Vasöntöde és Gépgyár, majd a Salgótarjáni Palackgyár. A településképre gyakorolt „szépítő” hatásról természetesen nem beszélhetünk. „A munkástelepek Salgótarjánban és közvetlen környékén, hegyes-dombos vidéken épültek, nem alkalmazkodtak a terepadta lehetőségekhez, hanem egyenes vonalban vezetett utcákon helyezkedtek el házaikkal, holott a természetadta formák a sablonosság feloldásához vezethettek volna. Ezért a bányatelepek, lakótelepek sajátos megjelenésűek voltak Salgótarjánban.”¹⁰

Salgótarján népességszámára is meghatározó volt az ipari üzemek jelenléte, hiszen a település nem tudta biztosítani a termeléshez szükséges munkaerőt, így az ipar új betelepülők révén munkástoborzásra kényszerült. Salgótarján lakosainak a száma 1842-ben 900 fő volt¹¹, amely az 1910-es évre 13.746 főre emelkedett¹².

Az I. világháború kitérése természetesen Salgótarján lakóinak életére is rányomta bélyegét.

„Salgótarján a világháborúban sajátos helyzetben volt, mert az Acélgyárat és a bányákat (SKB Rt., ÉKI Rt.) hadiüzemmé nyilvánították. Ennek ellenére az első két évben voltak katonai behívások mindkét helyről. A bánya munkáslétszáma mintegy 1600, az Acélgyár pedig több mint 200 fővel csökkent. A Hirsch és Frank Vasöntöde és Gépgyár (közismert későbbi neve Tűzhelygyár) a hadsereg megrendelésére kézigránátot és tüzéségi lövedéket gyártott, ezért elkerülte a behívásokat. A hadiüzemek vagy közvetlenül a hadsereg számára termeltek, vagy – mint a bányák – a hadiipar működését biztosították. Az ott dolgozók többsége pedig hadimunkás volt.”¹³

⁹ Nógrád Vármegye Hivatalos Lapja XLII.évfolyam 52. szám 1913. december 25.

¹⁰ Szvircsek Ferenc: A szénbányászat és az urbanizáció kapcsolata Salgótarjánban In.:A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1996-1997. XXI. kötet (25.o.)

¹¹ Shvoy Miklós: Nógrád megye leírása Nógrád Megyei Levéltár Salgótarján, 2006. (258.oldal)

¹² A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása Negyedik rész A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai Magyar Központi Statisztikai Hivatal Budapest 1915.

¹³ Cs. Sebestyén Kálmán-Bódi Zsuzsanna:Salgótarjáni események 1918-1919.Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból Salgótarján, 2007. (10.oldal)

Most nézzük meg, hogy a nehéz körülmények ellenére, hogyan alakult Salgótarján választói jogosultsággal rendelkezőinek összeírása az 1914. és 1917. évre?

Az 1914-es salgótarjáni választói névjegyzéken 621 fő rendelkezik választói joggal, amely létszám az 1917-es névjegyzéken 1431-re emelkedett. A növekedés jóval meghaladja a 28%-os országos átlagot, majdnem két és félszerese az 1913. évi törvény alapján összeírt választásra jogosultak száma az 1874. évi törvény szerintinek. A lakosságszámhoz viszonyított arányok is eltérnek az országos átlagtól. Az 1914-es választói létszám 4,5%-a Salgótarján lakosainak, az 1917-es 10,4%. Az 1917-es összeíráskor már két választói kerületre osztották Salgótarját. Az I. körzet a belvárosi területeket fedte le, a II. körzet összeírásában a bányatelepek (Somlyóbánya, Salgóbánya) választásra jogosultjai szerepelnek leginkább.

Az 1914-es évre földbirtokos választói jogosultság alapján 7 főt írtak össze, házbirtok alapján 100-at, jövedelem szerint 425 főt, és 89 fő értelmiségi jogon választó található ezen a névjegyzéken.

Az 1917. évre az összeírásnál az 1913. évi törvény szabályozása szerint meghagyták a választói jogát azoknak, akik az 1874. évi XXXIII. törvény alapján is választók voltak. Ez Salgótarjában 312 főt számlált.

Magasabb értelmiség volt a névjegyzék szerint 121 választó. Az elemi népiskolai VI. osztály vagy ezzel egyenértékű képzettség mellett legalább 2 korona egyenes állami adót fizetett 7 fő, önálló iparos vagy kereskedő volt 5 fő, ipari üzletnél vagy vállalatnál voltak 15-en állandó alkalmazottak, őstermelésnél vezető munkási vagy felügyelői minőségben 1, egyéb köz- vagy magánszolgálatban legalább 3 éve alkalmazott 15 fő, katonai vagy csendőrségi kiszolgált altisztként 4-en jelennek meg.

Csupán írni-olvasni tudással rendelkező és legalább 20 K egyenes állami adót fizető volt 43 választó, önálló iparosok vagy kereskedők legalább egy segéddel 79-en voltak, ipari üzletnél vagy vállalatnál 705-en álltak alkalmazásban, egyéb köz- vagy magánszolgálatban legalább 5 éve alkalmazott volt 21 fő, segítő családtagként ketten, katonai vagy csendőrségi kiszolgált altisztként egy ember választhatott az 1917. évre

Írni -olvasni nem tudó, ha legalább 40 korona egyenes adót fizet kategóriába 4 fő tartozott.

Miután az összeírás két különböző törvény alapján készült el, amelynek a választóképes cenzusai különbözőek, így a jogosultsági kategóriákat azoknál vizsgáltam, akik mindkettő névjegyzéken szerepeltek. Meglehető eredmény volt, hogy csupán 342 olyan választót találhatunk az 1917-es névjegyzéken, aki az 1914-es névjegyzéken is rajta volt. Ez alig haladja meg az 1914. évi választók felét. Az 1913. évi törvény korhatár emelése sem indokolja a hiányt. Az 1914-es névjegyzéken 25 választót számolhatunk össze, akiknek életkora 27 év (1917-re ők már 30 évesek), vagy ennél fiatalabb. Közülük is 19-en vannak, akik magasabb iskolai végzettségük miatt (tanító, mérnök, segédmérnök, főkönyvelő, jegyző, lelkész, postatiszt, bányatisztviselő, nyomdász, számgyakornok, tisztviselő) már 24. életévüktől választók lehettek. Tehát mindössze 7 főt érinthetett az újonnan megszabott korhatár.

A mindkét névjegyzéken szereplő 342 fő közül 209-en voltak, akik az 1874-es törvény szerint is megadott választói jogosultságuknál fogva kerültek fel az 1917-es névjegyzékre.

Valószínű presztízsszempontok játszottak közre abban, hogy nagy számban voltak választók, akik 1913 előtti választói joguk alapján is jogosultságot nyertek volna a választásra az 1917-es összeírásnál, a névjegyzéken mégis a magasabb értelmiség – 58 esetben

-, vagy jövedelmi kategóriát - 29 esetben -, illetve több éves ipari vállalatnál töltött alkalmazotti viszonyt - 44 esetben - jelöltek meg.

A választásra jogosult neve mellett mindkét névjegyzéken feltüntetik a foglalkozását is, amely lehetőséget ad a választók foglalkozási szerkezetének vizsgálatára. Miután a névjegyzéken megjelenő foglalkozások száma igen jelentős, szükséges volt olyan nagyobb foglalkozási csoportok kialakítása, amelyek lehetővé teszik az adatok kezelhetőségét.

Az 1910. évi népszámlálásokban használt foglalkozási szektorokat hívtam segítségül a nagyszámú foglalkozási típusok kategorizálására.¹⁴ Ezek az őstermelés, bányászat és kohászat, ipar, kereskedelem és hitel, közlekedés, közszolgálat és szabadfoglalkozás.

Az adatok összesítésekor a szektoroknak az alábbi megoszlását kapjuk a névjegyzékeken szereplő választók foglalkozása alapján.

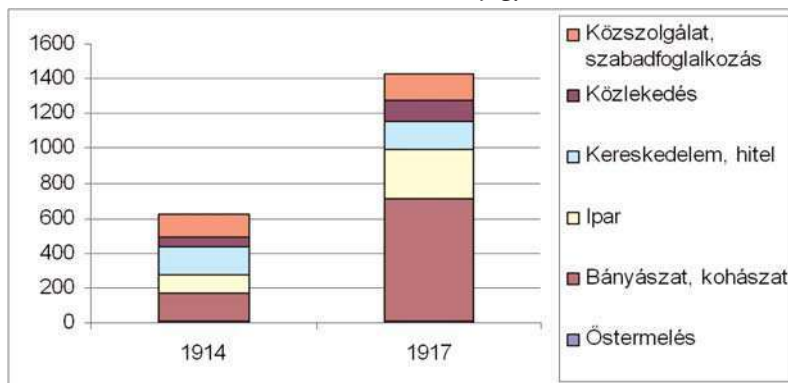

Salgótarjánban az 1913. évi törvény leglátványosabb változást a választásra jogosultak létszámában a bányászat és kohászat területén hozott. Igaz, a választók elenyésző létszámú csökkenését csak az őstermelésnél és a kereskedelem, hitel szektorában látjuk, a választók összlétszámához viszonyított arányokban a közszolgálat és szabadfoglalkozás besorolásánál is a felére csökkent a választók aránya.

¹⁴ A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása: Uo.

A választók létszámának szektor szerinti megoszlása az 1914-es és 1917-es névjegyzéken

Hogy még követhetőbb legyen a főszektorokon belül az újonnan belépő választók foglalkozás-szerkezetének lebontása, a foglalkozási ágak további részletezésekor az alábbi táblázatban foglaltam össze az eredményeket.

Salgótarján választóinak foglalkozási megoszlása az 1914-es és 1917-es névjegyzék alapján

Sorszám	Főszektor	Foglalkozási csoport	1914-es névjegyzék (fő)	1917-es névjegyzék (fő)	Változás 1917/1914.
1.	Östermelés				
		Földbirtokos	3	3	-
		Kisbirtokos	4	2	0,50
		Gazdasági tisztviselő	2	1	0,50
		Összesen:	9	6	0,66
2.	Bányászat, kohászat				
		Tisztviselő	52	85	1,63
		Művezető, elő-és szakmunkások	105	604	5,69
		Segédszemélyzet	2	18	9,00
		Összesen:	158	707	4,43
3.	Ipar				
		Tisztviselő	-	3	3,00
		Önálló iparos	105	282	2,68
		Segédszemélyzet	-	-	-
		Összesen:	105	285	2,71

4.	Kereskedelem, hitel				
		Önálló kereskedő	51	65	1,27
		Tisztviselők	14	6	0,43
		Egyéb (pl.háztulajdonos)	101	87	0,86
		Összesen:	166	158	0,95
5.	Közlekedés				
		Tisztviselő és díjnok	22	30	1,36
		Segédszemélyzet	27	94	3,48
		Összesen:	49	124	2,53
6.	Közszolgálat és szabadfoglalkozás				
		Törvényhozási és közigazgatási tisztviselők	49	63	1,29
		Igazságszolgáltatás	20	25	1,25
		Egyházi szolgálat	6	10	1,67
		Tanügy	27	27	-
		Közegészségügy	13	13	-
		Irodalom és művészet	2	3	1,50
		Egyéb	16	10	0,62
		Összesen:	133	151	1,14
		Mindösszesen:	621	1431	2,30

Ebben a felbontásban látható, hogy a kereskedelem és hitel területén a háztulajdonosok száma 99-ről 87-re csökkent. Mindössze egy esetben találtam olyan választót (Porádszky Lajos), aki az 1914-es névjegyzéken háztulajdonosi minőségében szerepel, majd az 1917-es névjegyzéken már tengelygyári munkásként kap választójogot. (Névjegyzés alapján még két személynél (Trajbjár Mihály és Trellay Gusztáv) felmerült annak a lehetősége, hogy házbirtokosi jövedelem helyett 1917-re már más foglalkozás és census alapján került a névjegyzékre, de a feltüntetett életkorok – amennyiben megfelelnek a valóságnak – kizárják ennek lehetőségét.) Valószínű, hogy a háborús állapotok vették vissza a háztulajdon jövedelméből élők számát az 1914. évhez képest. Vagy már nem volt olyan jövedelmük, amelynek alapján bekerülhettek volna a választók közé, vagy a háború áldozatai lettek.

Az 1913. évi XIV. törvény jogkiterjesztő hatását az 1917-es névjegyzéken a bányászat és kohászat elő- és szakmunkásainak, valamint az önálló iparosok létszámának többszörös növekedésében követhetjük nyomon. Ha figyelembe vesszük, hogy az 1910. évi nép-

számlálás¹⁵ adatai alapján Salgótarjánban a bányászat és kohászat szektorban 980 kereső szerepel, akkor az 1917-es névjegyzék ugyanezen terület 707 főt számláló választója a 72%-át teszi ki a bányászat és kohászatból élők salgótarjáni népességének. A névjegyzékekből az is szembetűnő, hogy a gyári munkások aránya jóval felülmúlja a bányászokét. Az 1917-re 604 főt számláló csoportból 436 gyári munkást találunk (72%), szemben a 168 bányással. Az okot a bányászok esetében a fluktuációban kereshetjük. A bányának nagy tömegben a képzetlen munkaerőre volt szüksége. A gyári munkaadók letelepedésre ösztönözték munkásaikat, a szaktudásnak értéke és becsülete volt.

Az ipar más területeiről a választók tekintetében ez a nagyarányú részvétel már nem mondható el, mivel a salgótarjáni iparból élők 2818 keresője¹⁶ már csak 285 választásra jogosulttal, vagyis 10%-os arányban lett reprezentálva az 1913. évi törvény iskolázottsági és jövedelmi cenzusai szerint.

Összefoglalva: Az 1913. évi XIV. törvény jogkiterjesztő hatását vizsgálva azt állapíthatjuk meg Salgótarjánban, hogy ez a bányászat és kohászat területén dolgozók esetében érvényesült leginkább. Bár az 1917-es névjegyzéken szereplők számbeli növekedése jelentős az 1914-es névjegyzéken lévők létszámához képest, a lakosságszámhoz viszonyított 10,4%-os arány azt mutatja, hogy a nagyközség népességének igen jelentős része továbbra sem kap törvényes lehetőséget arra, hogy részt vegyen a közéletben.

THE VOTING SOCIETY OF SALGÓTARJÁN AT THE BEGINNING OF THE CENTURY (1914 - 1917)

BY JUDIT G. TORONYI

One of the fundamental attainment of 1848 was the formation of the representative system of the Hungarian parliament. The principle of the representative system was realized in the Act V of 1848. After it all elections in the Dual Monarchy took place on the basis of Act XXXIII. The next success of the electoral reform was the Act XIV 1913.

Examining the influence of the Act 1874 and the Act 1913 on the basis of the electoral registers in Salgótarján we can point out that this fact was realized mostly in the case of the miners and the metalworkers. Although the numerical growth of the people involved in the list in 1917 is significant compared to the number of the persons involved in the list in 1914, the proportion 10,4% shows that the greatest part of the population in Salgótarján had no lawful possibility for participating in the public life.

¹⁵ A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása: Uo

¹⁶ A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása: Uo

A SALGÓTARJÁNI KISIPAROSOK AZ 1920-AS ÉVEKBEN

BÓDI ZSUZSA

A háború utáni első évtized jelentős változásokat hozott Salgótarján életében. A háború, az 1919-es diktatúra, a Trianoni béke nagyon erősen meghatározták a település életét.¹

Az 1919-es harcok sok kárt tettek a városban, nem is beszélve a sokáig itt tartózkodó katonaságról. Trianon után pedig Salgótarján határmenti község lett, kiszakítva környezete vérkeringéséből. Mindez nem kevés gazdasági nehézséget és nem utolsósorban keserűséget okozott a salgótarjániaknak, és végig meghatározta a két világháború közötti korszakot.

Az 1920-as években a gazdasági nehézségek együtt voltak jelen a fejlődéssel.

Ugyanakkor ez volt az a korszak, mikor a község rendezett tanácsú városi rangot kapott, és ebben nagy szerepe volt a kisiparosoknak is. Új középületek épültek, új hivatalok nyíltak, egyre jobban fejlődött és épült ki a város.

A város fejlődésének döntő eleme a nagyipari létesítmények (Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű RT, Budapesti-Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő RT, Palackgyár, Salgótarjáni Kőszénbánya RT) megszületése volt még a múlt században, és mindez maga után vonta az infrastruktúra kiépülését és a lakosság növekedését.

Ráadásul a község, majd város növekvő lakosságának szüksége volt a szolgáltató iparra, a kisiparra a mindennapi élethez. Ennek hatására a múlt század folyamán számos kisiparos érkezett Salgótarjánba az ország minden területéről. A parasztoktól megvásárolt telkeken felépítették első házaikat, műhelyeiket.

Ezek a kisiparosok lettek vállvetve a kereskedőkkel a város kispolgárai a vékony középosztály (tisztviselők, tanárok, orvosok, mérnökök, katonatisztek) szomszédságában.

A vizsgált korszakban a gyárak termelése tovább növekedett, de a kisipar az országos termelésben a maga 25%-ával azért fontos tényező maradt.

A háborút követő gazdasági válság nagy terheket rótt a kisiparosokra, hiszen a határváltozások miatt elvesztették fogyasztó rétegük egy jelentős részét, ráadásul a középosztály is elszegényedett. Ezért a korszakban a túlélésért való küzdelem határozta meg nagy részük életét.

¹ Salgótarján története, Salgótarján, 1972., szerk. Szabó Béla, 407 l.

Salgótarjáni új almanach, Salgótarján, 1997., szerk. Cs. Sebestyén Kálmán, Szvircsek Ferenc, 308 l.

Salgótarján kronológiája I., Salgótarján, 1996., szerk. Dupák Gábor, Á. Varga László, 185 l.

I. A kisiparosok szakma szerinti megoszlása, gazdasági helyzetük

A kisiparosokat a két világháború között két csoportba sorolták. Az egyik a képesítéshez kötött iparosoké volt, ide tartozott legtöbbjük. Ezeknek a szakmáknak az elsajátításához hosszabb tanidőre, tanoncévekre és segédi gyakorlatra volt szükség. A másik csoportba tartoztak a képesítéshez és engedélyhez kötött iparosok.² Ilyen iparnak számított például a fogadók, vendéglők, kocsmák vezetése. Ezeknél a szakmáknál a város, illetve a község szabályrendeletben előre meghatározta a kiadható engedélyek számát.

Ebben az évtizedben a mestervizsga letétele még nem volt kötelező. Ezért az iparosok, ha rendelkeztek mestervizsgával, cégtáblájukon, hirdetésekben mindig feltüntették.

Salgótarjánban 1922 és 1930 között a következőképpen alakult a város kisiparosainak szakma szerinti megoszlása³:

<u>Képesítéshez kötött iparosok száma</u>		<u>Engedélyhez kötött iparosok száma</u>	
cipész	37	kocsmáros	49
hentes-mészáros	31	vendéglős	15
pék	31	kőműves	15
asztalos	26	ács	5
férfi szabó	15	söröző, kávézó tulajdonos	4
női szabó	13	gáz- és vízvezetékszerelő	3
borbély-fodrász	10	fogtechnikus	2
csizmadia	7	taxis	2
fényképész	4	fogadós	2
kovács	4	téglagyártó	1
lakatos	4	kosárfonó	1
kárpitos	3	lakatos és puskaműves	1
órá-ékszerész	3	kőfaragó	1
nyomda és kötészet	3	villanszerelő	1
szűcs	3	kéményseprő	1
villanszerelő	3	cementgyártó	1
szitakészítő	3		
cipőfelsőrész készítő	3		
bádogos	2		
ács	2		
kőműves	2		
nőikalap-készítő	2		
bélfeldolgozó	2		
kőfaragó	1		
tetőfedő	1		
esztergályos	1		
tűzhelykészítő	1		

² Közigazgatási ismeretek Összeállította: Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, 1942.

³ Nógrád Megyei Levéltár (továbbiakban NML) polgármesteri iratok (továbbiakban p.i.) salgótarjáni járás főszolgabírójának iparlajstroma 1922-30. V. 183. 8. sz. füzet

üveges	1
daráló	1
férfikalap-készítő	1
kosárfonó	1
kerékgyártó	1
fazekas	1
betonozó	1
címfestő	1
fűtészerező	1
Összesen:	226

104

A táblázatból kiderül, hogy a korszakban a legtöbb kisiparos az élelmiszer, vendéglátó és a ruházati iparban dolgozott. A cipészek rendkívül népes táborának nagy része segéd nélkül dolgozó, javító-foltozó kisiparos volt. Persze köztük is voltak jómódúak. Ilyen volt Guttman Mátvás Főtér 7. szám alatt dolgozó cipésmester, akinek 1929-ben 11 alkalmazottja volt⁴.

1930-ban a Pénzügyminisztérium kimutatásai szerint az iparosok 83%-ának a kereseti adóalapja kevesebb évi ezer pengőnél, 11%-a adózik évi egy-két ezer pengő, és csak 6%-a kétezer pengőn felüli kereset után.⁵

A cipészek mellett igen sok női szabó vezetett műhelyt. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a középosztály anyagi helyzetükben megrendült családjában a nők is munkára kényszerültek. A női ruhák készítése nem igényelt tökebefektetést, hiszen sok családnak a varrógép eleve a háztartásába tartozott. További előnye volt, hogy ezt a szakmát a családi otthon falai között űzhették. Igen magas volt a pékek és a mészárosok száma, ami nem meglepő, hiszen élelmiszerre minden nap szükség volt. Megjelentek a modern szakmák képviselői is: villanyszerelők, fűtészerezők, fogtechnikusok, fényképeszek, taxisok. Szintén sokan vittek borbély-fodrász műhelyt, melyek igen jól mentek, hiszen a férfiak minden nap jártak borotválkozni, a nők közül pedig sokan festették, daueroltatták a hajukat. A borbély- fodrászok foglalkoztak kozmetikával is.⁶ Feltűnően nagy a vendéglősök és a kocsmárosok száma, ami nem is csoda, ha megnézzük, mennyi alkoholt fogyasztottak egy év alatt a város polgárai:

⁷ 1928-ban elfogyott:	218 753 liter bor
	98 728 liter pálinka
	10 078 liter édes
	11 184 liter szesz
	211 252 liter sör

A város lakossága ekkor 16 980 főt számlált, ez a mennyiség tehát valamivel több, mint fejenként 32 litert jelentett évente.⁸

⁴ NML p.i. 2778/1929

⁵ L. Nagy Zsuzsa: Iparosok, kereskedők és kispolgárok a két világháború közötti Magyarországon in.: Előadások a Történettudományi Intézetben. 16. füzet, Bp. 1991. 8. l.

⁶ lásd 1. sz. melléklet (hirdetések)

⁷ A Munka, 7. évf. 1929. márc. 9. 3. l.

⁸ Salgótarján története i.m.

Nemcsak a cipészek, hanem a többi kisiparos nagy része is segéd nélkül vagy egy segéddel dolgozott. Ennek oka anyagi lehetőségeik szerénysége, valamint tőkeszegénységük volt. Forgatókéjük a legjobb esetben is csak 100-150 pengőt tett ki.⁹ Ezért sokszor arra kényszerültek, hogy előleget kérjenek megrendelőiktől. Ráadásul, mivel nem volt társadalombiztosításuk, sem szegénységi bizonyítványuk, ami ellenében ingyenes orvosi kezelés járt volna, egy-egy betegség egyet jelenthetett az anyagi csóddal, nem is beszélve az özvegyek helyzetéről. Erre példa özvegy Schuyer Henrikné esete, akinek néhai férje cipész volt. Az asszony baleset folytán elvesztette fél szemét, ezért nem tudta tovább fenntartani magát. A város elutasította kérelmét, mert kiderült, hogy hat élő gyermekéből négy a városban élt, és el tudták őt tartani.¹⁰

Az 1920-as évek eleje különösen nehéz volt, a háború, valamint a diktatúra utáni gazdasági visszaesés miatt. Kevés volt a nyersanyag, csökkent a vásárlók száma. Az új határok negatívan befolyásolták a város gazdasági életét. A község képviselő testülete 1920-ban írásban benyújtotta sérelmeit a határmegállapító bizottságnak.¹¹ Ezek szerint a település elvesztette élelmiszerbázisát, iparát és kereskedelmét pedig a legnagyobb és legjobb közönségétől fosztották meg. Megnehezült a megyeszékhely, Balassagyarmat megközelítése is a Somoskőújfalu-Losonc-Litke vasútvonal elvesztésével. Ugyanígy megnehezült a közlekedés Cered és Salgótarján között, mert a Somoskőújfalu-Fülek-Ajnácskő vasútvonal szintén „elveszett”. Mindezek következtében megszűnt az összeköttetés a losonci kereskedelmi gócponttal. A járást tehát elszakították a szomszéd termelő vidékektől, piactól. Mindez természetesen magával vonta a kisiparosok anyagi helyzetének jelentős romlását. Külön problémát jelentett, hogy a kisiparosok nagyon nehezen juthattak hitelhez. Két szervezet segíthette őket ebben: az Iparosok Országos Központi Szervezete és a Budapesti Kisipari Intézet.¹² Azonban a kisiparosoknak csak elenyésző része volt hitelképes, hiszen csak keveseknek volt ingatlanjuk, értékes felszerelésük, amelyek fedezetül szolgálhattak volna.

Emiatt maximum 500 pengő erejéig vehettek fel kölcsönt, amire fedezet a szakértelmük és becsületességük volt.¹³ Tovább nehezítette a helyzetüket a verseny, főleg azokban az ágazatokban, melyek a hétköznapi élet igényeit szolgálták ki. Ezekben az években különösen megugrott a kontárok száma, ami együtt járt a gazdasági válsággal. Sokan varrtak feketén ruhát, vagy sültöttek kenyeret mindenféle képzettség és adófizetés nélkül. De az igazi konkurenciát a gyáripar jelentette, melynek termékeit, a cipőket, ruhákat, bútorokat stb. a kereskedők jóval olcsóbban kínálták, mint a kisiparosok.

Nagy volt a verseny a közmunkákra való pályázatok esetében is. Az 1921. június 6-i közgyűlésen a salgótarjáni ipartestület kérte a képviselőtestületet, hogy a községi munkáknál vegyék figyelembe a helyi kisiparosok érdekeit.¹⁴ Ezt a város több esetben is teljesítette. 1929-ben Kilczer és Vehovszky kőművesek tervet nyújtottak be a Vasút utcai

⁹ L. Nagy Zsuzsa: A haszonból élő kispolgár - Kisiparosok és kiskereskedők a két világháború közötti Magyarországon Debrecen, 1997. 250 l.

¹⁰ NML p.i. 8912/1927, 7659/1927.

¹¹ NML p.i. 115/1920, 3886/1920

¹² L. Nagy Zsuzsa i.m.

¹³ L. Nagy Zsuzsa i.m.

¹⁴ NML p.i. 3445/1921.

régi járásbíróház épületének helyén építendő bérházra. A kétszintes házat emeletenként két háromszobás, hat kétszobás, nyolc egyszobás lakással tervezték, négy lakáshoz egy árnyékszékkel, a lakásokhoz kamrát, vízvezetékkel, csapokat szántak. A tervet a városi testület elfogadta. Szintén városi kisiparosok építtették meg a város első illemhelyét, és javították meg a Pécskő és Tarján patak támfalát.¹⁵ A legnagyobb presztízzsel járó munka a református egyházközség templomának felépítése volt, melyet 1929. november 24-én szenteltek fel. Tervezője Prokisch János, építője Obrincsek Ernő kőműves kisiparos volt.¹⁶

Új jelenség volt a kisiparos nők számának a növekedése. Főleg a ruháiparral kapcsolatos szakmákat tanultak ki (női szabó, cipész, cipőfelsőrész készítő, nőikalap-készítő), de volt közöttük fényképész és fogtechnikus is. A tanuláson kívül más módon is válhatott egy nő kisiparossá.¹⁷ Ha meghalt a férj, saját vagy hátramaradt kiskorú gyermekei jogán folytathatta férje iparát. Ha nem volt képesítése, felfogadhatott képesített üzletvezetőt, és így akár tanoncot is tarthatott. Ha újra férjhez ment az iparos özvegy, akkor is megmaradt az iparüzési joga. Ez is előfordult.

Jól mutatja ezt egy korabeli házassági hirdetés: *„Némi hozománnyal és kelengyével, a háztartásnak minden ágazatához értő 39 éves gyermektelen iparos özvegye feleségül menne altszti alkalmazotthoz vagy jobb mesteremberhez. Elvált vagy özvegy, 1-2 gyermek nem akadály. Teljes című levelek kéretnek a lapkiadó hivatalába, - Hű feleség jeligrére”*.¹⁸

A kisiparosok helyzetét tovább nehezítették a nagy adóterhek. Még a háború alatt bevezették a forgalmi, jövedelem- és vagyoadót, amiket ideiglenesnek szántak, de a háború befejeztével sem szűntek meg. A forgalmi adót ráadásul becslés alapján, átalányban kellett fizetni, ez pedig gyakran irreálisan magas volt, mert túl nagy forgalmat feltételeztek. Jövedelemadó csak azokat sújtotta, akik több, mint 1000 pengőt kerestek egy év alatt. Kereseti adót azokra róttak ki, akiknek jövedelme meghaladta a heti 20 pengőt.¹⁹

Ezek voltak a közvetlen adófajták. Ezeket az adókat figyelembe véve az ország összes közterhéből a legnagyobb részt az ipar és a bányászat fizette (30%), ezen belül a kisipar részesedése 16%, még a gyáriparé 13%.²⁰

A közvetett adókat nézve, melyet mindenki fizetett, aki megvett egy-egy árucikket, ismét az ipar és bányászat vezetett 38,9%-kal. Ennek 45,54%-át a kisiparosok fizették.

Tehát az adóterhek aránytalanul mindig a kisipart sújtották.

A kisiparosok helyzetén az érdekvédelmi szervezetek próbáltak segíteni, melyek közül a legjelentősebbek az ipartestületek voltak.

15 Uo. 6958/1926, 8682/1927.

16 Salgótarján történelmi kronológiája I. szerk.: Á. Varga László, Salgótarján, 1996.

17 Közigazgatási ismeretek i.m.

18 A Munka 1. évf. 1923. szeptember 8. 4. l.

19 L. Nagy Zsuzsa i.m.

20 L. Nagy Zsuzsa i.m.

II. Az Ipartestület

Miután az 1872.VII.tc. megszüntette a céheket, szükség volt új, más jellegű szakmai szervezetek létrehozására. Az 1884. XVII.tc. oldotta meg a problémát, mely szerint a „*legalább 100 képzéshez kötött iparossal bíró község az iparosok kétharmadának a kívánására, az illetékes kereskedelmi és iparkamara meghallgatásával és a törvényhatóság hozzájárulásával az iparhatóság által egyesület alakítható.*”²¹

Ezeket az országsszerte megalakuló egyesületeket hívták ezután ipartestületeknek.

Salgótarjánban az ipartestület 1886-ban alakult meg. Az ipartestületi tagság a 20-as években még önkéntes volt. Majd 1927. május 2-án a városi ipartestület rendkívüli ülésén elfogadták az új alapszabályzatot, mely szerint minden iparos iparjogosítványának elnyerésével egyidejűleg a testület tagja lett.²² A tagság kötelező tagdíjfizetést vont maga után, melynek nagyságát a jövedelmi viszonyokhoz igazították. A tagdíj nagyon alacsony volt, mindössze néhány pengő évente.

A törvények előírták ipartestületi elnök és egy vezetőtestület megválasztását. Az utóbbi 20 tagból és 6 póttagból állt, akiket évente a közgyűlés választott. Csak azok vehettek részt a választáson, akiknek nem volt tagdíjbefizetési elmaradásuk. Ez pedig igen gyakori eset volt. A tagdíjbefizetés elmaradása nem tudható be sem a feledékenységnek, sem a szegénységnek. Valószínű, hogy a szegényebb kisiparosok azt látták, hogy a vezetők a jobb módúak közül kerültek ki, ezért hiábalónak érezték részvételüket a választásokon.²³

Az 1919-24 közötti időszakról nem maradt ránk feljegyzés az elnök személyéről. 1922-24 között az ipartestület elnöke Ponyi Antal, alelnöke Takács Ferenc volt. 1925-ben Vehovszky István lett az új elnök. Őt követte Timarovszky Sándor a vizsgált korszak végéig.

Az ipartestület tisztségviselői közé tartozott még a háznagy, a pénztárnok, a könyvtáros és a zászlótartó is.

A közgyűlés szavazott még az ipartestület zászlajáról, melyen kék mezőben Szent István ajánlotta fel a szent koronát az ország Védasszonyának.²⁴

Az ipartestület saját székházában folytatta tevékenységét, melyet 1901-ben építettek. A kis alapterületű épület földszintjén helyezkedett el a kamra, az italmérés és két iroda. Az emeleten pedig kettő darab 9,4 m x 5 m nagyságú terem állt a közgyűlés és a különböző közösségi programok rendelkezésére.

Ezt a székházat az ipartestület nagyon hamar kinőtte, rövidesen felvetődött egy új épület létrehozásának gondolata. Később az olcsóbb megoldás, a bővítés mellett döntöttek.

1925. október 25-én, a külön e célra alakult építő bizottság első ülésén harmincezer pengő kamatmentes kölcsön felvételéről határoztak. Ez az összeg azonban kevésnek bizonyult. 1928. március 1-jén a székház bővítésének ügyében követség ment a kereskedelmi miniszterhez, aki tízezer pengő adományt folyósított az ipartestületnek.

²¹ dr. Figus Béla: A salgótarjáni ipartestület 50 éves története, Salgótarján, 1936. 5. l.

²² NML p.i. 8008/1927.

²³ L. Nagy Zsuzsa i.m.

²⁴ dr. Figus Béla i.m.

Egy év múlva pedig nyolcezer pengő népjóléti segélyhez jutottak a népjóléti és munkügyi minisztertől.

Ezen összegek már elegendőnek bizonyultak az építkezés beindításához, ami 1930 júniusától 1931 májusáig tartott.²⁵

Eredménye: egy 20 m x 12 m-es parkettás nagyterem színpaddal és egy 12 m x 8 m-es kisebb terem lett. Salgótarján városa a már említett harmincezer pengős kamatmentes kölcsönért cserébe azt kérte, hogy évente két hónapig a nagyterem városi célokra rendelkezésre álljon.

A városi képviselőtestülettel kapcsolatuk ezen kívül is igen szoros volt. 1921-ben indult meg a nagyközség rendezett tanácsú várossá alakulását célul kitűző mozgalom. Ebben fontos kezdeményező szerepet játszott az ipartestület, melynek székházában tartották az átalakulás megszervezésére irányuló első tárgyalásokat. Mindezek mellett az iparosok érdekeinek képviseletéért is gyakran fordultak a város vezetőségéhez.

1925-ben az ipartestület azt kérte, hogy a városi munkák, beruházások megrendeléseinél a „helybeli kisiparosság érdekei mindenkor szem előtt tartassanak és megóvassanak”.²⁶

1927-ben levélben tiltakoztak az üzletek vasárnap délelőtt 10 óra utáni nyitva tartása, valamint a hétfői vásárokon résztvevők vasárnap délutáni viselkedése miatt. (Már ekkor elkezdték verni a sátrakat.) A keresztény iparosok és kereskedők vallásos érzületük megsértését látták mindebben.²⁷

Egy évvel később az ipartestület hetven cipésze és csizmadiája írt kérvényt a polgármesterhez. A dekonjunkktúra viszonyai között sérelmezték, hogy egyre több kereskedő foglalkozik külföldi olcsó cipők és hazai termékek árusításával, sőt a javításokat is elvégzetik. Így a mesterek súlyos helyzetbe kerültek: míg kezdetben 75%-uk segéddel dolgozott, most 90%-nak csak 1-2 tanonc foglalkoztatása adatott meg. „Csak morzsák jutnak” - írták levelükben. Arra hivatkoznak, hogy „a kisiparosok mindig a nemzet fenntartó elemei közé tartoztak, soha szélsőséges dolgokba belesodorhatók nem voltak.”²⁸

A polgármester válaszul szigorú levélben értesítette a kereskedőket, hogy üzleteikben egyes cipészek számára ne vállaljanak megrendeléseket, hogy így üzleti előnyhöz juttassák őket.

Salgótarján iparosainak is messzemenően meghatározta helyzetét az, hogy a polgármesteri hivatalhoz kellett fordulni iparengedély kiadásáért, és ott kellett lemondani az iparigazolványról is. A város sok kisipari szolgáltatás árát meg is szabta. Ránk maradt az 1922-es borbély-fodrász árszabás, mely szerint egy borotválás 10 koronába, a bajuszigazítás 3 koronába, a szakállvágás géppel 15 koronába került. A borotválásra még havi bérletet lehetett váltani, 80 koronáért.²⁹

Ebben az évben (1921. december) egy kiló burgonya 12 koronába, 1 kg kolbász 100 koronába, egy tojás pedig 10 koronába került.³⁰

²⁵ Uo.

²⁶ NML p.i. 3445/1921.

²⁷ Uo. 8266/1927.

²⁸ Uo. 453/1928.

²⁹ NML p.i. 2249/1922.

³⁰ Molnárfi Tibor: Áralakulás a két világháború között. Ipari termékek ára. Budapest, 1973. 358-359. l.

Az ipartestület megpróbált nemcsak a város, hanem az ország életében is tevékenyen megjelenni. 1925-ben a város képviselőtestület kért a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarában, hivatkozva gyáriparára, fejlett kisiparára és kereskedelmi érdekelttségére. Salgótarján város elnyerte a felvételt, és Vehovszky István kőműves, a 270 tagot számláló ipartestület elnöke, iparkamarai rendes tag lett. Általa Salgótarján kisiparosai országos szinten is képviseltették magukat.³¹

1929-ben pedig az Egyesült Piacos és Vásáros Iparcikk Kereskedők Ipartársulata (Budapest, Baross tér 14.) segítségét ajánlotta fel a salgótarjáni ipartestületnek az országos vásárok rendjének megőrzésére, a zsebtolvajok és egyéb szélhámosok elfogására. Az ajánlatot a helyi iparosok elfogadták, de térítést fizetni ezért nem állt módjukban.³²

Az ipartestület nem csak a kisiparosok érdekeire helyezett hangsúlyt, hanem kötelességeikre is. E célból műhelyvizsgáló bizottságokat állítottak fel, melynek tagjai rendszeresen ellenőrizték a helyi műhelyeket, a termékek és szolgáltatások minőségét. A várost öt kerületre osztották, és kerületenként két tagok jelöltek ki az ellenőrző munka elvégzésére.³³ Az ipartestület nemcsak a kisiparosok, hanem a város életének is szerves részévé vált, gazdasági, társadalmi és kulturális téren egyaránt.

III. Életmód, rétegződés

1920-ban egy nagyközségi képviselőtestületi közgyűlésen a következőképpen sorolták be a város lakosait társadalmi helyzetük szerint:³⁴

1. szegényebb sorsúak: kis házas zsellérek, állandó napszámosok, egyéni bánya és vasúti iparosok, **kézműipari segéd munkások**
2. nagyobb házas zsellérek, gyári-, bányai felügyelők, előmunkások, **segéd nélkül dolgozó kézműiparosok**, zöldségárusok, kereskedő segédek
3. **segéddel dolgozó kézműiparosok**, szatócsok, házalók, üzletvezetők, kisebb fizetést élvező alkalmazottak, csekélyebb jövedelmű földművesek
4. nagyobb jövedelmet élvező házbirtokosok, magánhivatalnokok, **házzal bíró kézműiparosok**, tisztviselők, kisebb kereskedők, **italmérők**
5. birtokbérlők, haszonélvezők, nagyobb jövedelmet élvező magánosok, tőkepénzesek, gyárosok, kereskedők, értelmi foglalkozás után élők, életjáradékot élvezők, **házbirtokos italmérők**
6. nagybirtokos, számosabb építményekkel bíró társulatok, testületek, intézetek

A kisiparosság e szerint a besorolás szerint nagyon differenciált volt. Más-más réteghez tartoztak a segédek, a segéd nélkül, illetve a segéddel dolgozó kisiparosok, valamint a házzal bíró kézműiparosok. Voltak köztük szerényebb körülmények között élők, de jómódúak is, akik elismert tagjai voltak a város társadalmának. Az utóbbiak közül kerül-

³¹ dr. Figus Béla i.m.

³² NML p.i. 1929/6572

³³ NML p.i. 9251/1923.

³⁴ NML p.i. 43/1920.

tek ki az ipartestület tisztségviselői és vezetői, a városi képviselőtestületbe virilisi joggal bekerült képviselők.

A legtöbb adót fizetők névsora³⁵ – virilisek:

1922.	70-ból	4 kisiparos
1924.	106-ból	16 kisiparos
1925.	75-ből	8 kisiparos
1926.	125-ből	20 kisiparos
1928.	103-ból	8 kisiparos
1929.	120-ból	16 kisiparos

A legtöbb adót fizető kisiparosok között mindenféle szakma képviselői jelen voltak. Nagy számban szerepeltek a mészárosok (1926-ban például a 20-ból 4 volt mészáros), de volt köztük számos kőműves és kocsmáros is. Sőt találunk köztük kéményseprőt és szobafestőt is.

Döntően meghatározta a kisiparos társadalmi rangját az is, hogy melyik szakmában dolgozott. A módosabbak közé tartoztak a fényképészek, fogtechnikusok, óráskok, ékszerészek, nyomdászok, taxisok, tehát azok, kiknek jelentős tőkére volt szükségük műhelyük beindításához, általában ritkább szakmát űztek, és a korszakban újdonságnak számító technikát (villamos áram, rádiózás) alkalmaztak. Értelemszerűen szegényebbek voltak azok, akik hétköznapiabb, gyakoribb műhelyt vittek, mint például a cipészek, női szabók stb. Szintén meghatározó volt, hogy hol feküdt az üzlet vagy a műhely, volt-e fiókkülsője, és melyik réteghez tartozott a vásárlóközönsége. A leglátogatottabb és legszínvonalasabb boltok a Fő utcán, az Erzsébet téren és a Kassai soron álltak.³⁶ A legjobb módú kisiparosok már telefonnal is rendelkeztek. 1926-ban a 88 előfizető közül nyolc volt kisiparos.³⁷

Külön csoportot alkottak a megöregedett iparosok. Az ő helyzetük nem rendeződött a 20-as években, bár ez a kérdés az egész országban napirenden volt más rétegek esetében is. A városi hetilap többször is taglalta ezt a problémát. 1925-ben az Egységes Párt szociális bizottsága elkezdte tárgyalni az Ipartestületek Országos Szövetségének memorandumát a kisiparosok nyugdíjáról. A cikkíró szerint a kisiparosok végre belátták, hogy szakmájukból következően egészségük és testi épségük veszélynek van kitéve. Épp ezért saját, illetve családjuk megélhetését öregségükre vagy munkaképtelenségükre valamilyen módon biztosítani kell. Azt javasolják, hogy „*iparigazolványt csak olyan feltételekkel adnának ki, ha a kérelmező kötelezné magát arra, hogy a felfektetett táblázatból a maga által választott évi járadék után folyó díjakat közterhek módjára befizeti*”.³⁸

Három évvel később Fröhvirt Máttyás országgyűlési képviselő biztosította a kisiparosokat, hogy egy új érdekképviseleti szerv, az Országos Kézműves Kamara megalkotása után törvénybe iktatják a „*megrokkant és megöregedett iparosok nyugdíját*”.³⁹ Ez a kérdés végül is ebben az évtizedben nem rendeződött.

³⁵ NML p.i. 6291/1922, 7230/1924, 1054/1925

³⁶ 2. sz. melléklet

³⁷ Salgótarjáni Almanach, 1926. 2. évf., szerk.: Szántay István

³⁸ A Munka, 3. évf. 1925. máj. 30. 2. l.

³⁹ A Munka, 6. évf. 1928. szept. 22. 4. l.

Felemelkedni, átkerülni egy másik rétegbe nagyon nehéz volt. Két úton volt lehetséges: tanulással vagy házassággal. Nézzük az elsőt.

A salgótarjáni Chorin Ferenc Gimnázium értesítőit lapozgatva kitűnik, hogy minimális a kisiparos szülők gyerekeinek a száma: az 1923-24-es tanévben például 106 tanuló közül mindössze 4 gyermek apja volt kisiparos.⁴⁰ Ez a többi tanévben sem volt másképp.

De a másik út sem volt gyakoribb. A városi hetilap nyolc év alatt két ilyen házasságról ad hírt. Az egyik szerint „*folyó hó 15-én du. 5 órakor tartotta esküvőjét ifj. Takács Ferenc, az ipartestület elnökének fia, Nagy János városi tisztviselő leányával, Toncsikával*”.⁴¹ Tehát az iparos elit vezetőjének fiáról van szó, nem pedig egy ismeretlen kisiparosról.

A szakirodalmunk, ha az életmódot tárgyalja, a hangsúlyt a szobák számára, vagyis a lakásviszonyokra helyezi.⁴² Ezen kívül azt vizsgálja, mennyire modern és felszerelt a lakás. Sajnos a korszakra csak a budapesti adatok ismertek. Az évtized végén az iparosok valamivel több mint 45%-a lakott szoba-konyhás lakásban, 33%-uk bérelt kétszoba-konyhás lakást. A háromszobás lakás rendkívül ritka volt. Ebben az időszakban már csak 10-12%-uknak volt azonos a műhelyük a lakásukkal, szemben a korszak eleji 47%-kal.

Salgótarjánban is voltak jobb és nehezebb körülmények között élő iparosok. Egy polgármesteri irat írja le Tisch Gyula bádógos Fő utcai házát, amely két üzlethelyiségből, egy műhelyből, három lakószobából, egy cselédszobából (!), egy folyosóból, egy fürdőszobából, egy konyhából, egy angol WC-ből (kavics-betonnal készült pöcegödörrel) állt, valamint vízvezetékekkel is fel volt szerelve (1000 literes tartály, amely a kútból szivattyúval nyerte a vizet). A konyha és a fürdőszoba vize pedig betoncsőben volt kivezetve a patakba.⁴³ Ez a ház tehát jóval az országos átlag felett állt mind méretében, mind felszereltségében.

Ez az egyik véglet. A szegények helyzetén csak a felülről jött segítség javíthatott. 1926-ban a városi képviselőtestület kislakások építését határozta el, melyre 1000 millió korona külföldi kölcsönt vett fel. Összesen ötvenkilencen jelentkeztek, közülük tizenhat volt kisiparos. Fel kellett tüntetni a gyerekek számát is.

Jelentkezett nős, de gyermektelen kisiparos is, egészen a nyolcgyermekes borbélymesterig. Csak az juthatott kölcsönhöz, aki ki tudta fizetni a telek és a járda árát, az építkezés kezdetére biztosítani tudta az építési összeg 20%-ának megfelelő anyagot vagy az árát. Ha saját telkük volt, akkor tehermentesen kapták a kölcsönt. Ezeknek a feltételeknek mindössze heten feleltek meg közülük.⁴⁴

A két példa jól mutatja, hogy a kisiparosok lakásviszonyai is eltérően alakultak a városban.

Valamivel egységesebben alakultak étkezési szokásaik. Hús, mivel drága volt, ritkán került az asztalra, hetente egy-két alkalommal. Sokkal inkább tésztaféléket és főzeléke-

⁴⁰ Budapesti tankerület, a Salgótarjáni Chorin Ferenc magángimnázium értesítője az 1923/24, 1924/25, 1925/26 tan évekről, összeállította: Dr. Szabó Lajos igazgató

⁴¹ A Munka, 4. évf. 1927. máj. 27. 2. l.

⁴² L. Nagy Zsuzsa i.m.

⁴³ NML p.i. 1983/1924.

⁴⁴ NML p.i.197/1926., 5445/1926.

ket ettek. A család, ebédlő híján a konyhában étkezett, a háziasszony maga szolgálta fel az ebédet a viaszkos vászonnal borított asztalon. Ünnepi alkalmakkor a szobában étkeztek.⁴⁵

Mindebből az derül ki, hogy a salgótarjáni kisiparosok társadalma, és ebből következően életmódja is, nagyon eltérően alakult, általában jövedelmi viszonyaiktól függően. De általában mindannyian megbecsült tagjai voltak a város társadalmának, hiszen műhelyeik csak úgy maradhattak fenn, ha megbízhatóak, jó szakemberek voltak, tisztességes és józan életet éltek.

IV. Az „utánpótlás” – az iparosok szervezett oktatása

A kisiparossá válásnak két jellegzetes útja volt: a gyerekek egyrészt családi indíttatásra vitték tovább apjuk, nagyapjuk műhelyét, és valóságos kis dinasztiák alakultak. A másik utat híven ábrázolja egy korabeli vezércikk a helyi lapból: *„Hazánk lakóinak lelkében az iparos szó fogalma sajnos még nem a legtisztább, nem az őt méltán megillető megvilágításban él. Csak ezzel a leértékeléssel, lebecsüléssel magyarázhatjuk meg azokat a kijelentéseket, amiket a pályaválasztás előtt álló ifjak szülei – igen gyakran iparosok is – tesznek, ha a fiú nem tanul, vagy gyengébb tehetségű: jó lesz cipésznek, szabónak ... szóval jó lesz iparosnak”*.⁴⁶

Tehát sokan úgy gondolták, hogy kisiparosnak a gyengébb képességű fiatalok valók.

Az iparostanonciskola

Az 1883-ban alapított községi, majd városi iparostanonciskola jó hírnévnek örvendett. Az iskola, saját épület híján a helyi római katolikus hitfelekezeti iskolában nyitotta meg kapuit. Az oktatás 1920-ban üres falak között, megrongált, kifosztott épületben indult újra.

A tantestület az 1923/1924-es tanévben még csak 4 tagból állt, de 1929-re a tanárok száma 9 főre emelkedett.⁴⁷

1. Omilyák Flóris iskola igazgató
2. Balázs Sámuel: magyar nyelv, üzleti levelezés
3. Batsch Károly: vegytan, természettan, földrajz
4. Fekete Gyula: mértan, rajz, szakrajz; könyvtáros
5. Kaszper Kálmán: vegytan, természettan, könyvvitel, díszítő rajz, szertár
6. Körmöczy György: könyvvitel, üzleti levelezés, közgazdaságtan, természettan, vegytan költségvetés
7. Nagy Antal: igazgatóhelyettes, szakrajz
8. Rokfalusy Lajos: számtan, rajz
9. Gemmel József: női szabómester, női ipari szabásrajz

⁴⁵ L. Nagy Zsuzsa i.m.

⁴⁶ A Munka, 7. évf. 1929. aug. 3. 1. l.

⁴⁷ Nagy Antal: A salgótarjáni községi iparostanonciskola megszervezése és története: 1883-1933 Salgótarján, 1933.

A tantestületben egyetlen iparos volt gyakorlati oktatóként, aki közben természetesen műhelyt is vezetett és saját tanoncokat is foglalkoztatott. A szabászat gyakorlati részét a nagy igény miatt oktatták iskolában is, hiszen a gazdasági válság miatt sok középosztálybeli család szorult arra, hogy női tagjai is dolgozzanak. A többi mesterség fogásait a tanoncok nem az iskolában, hanem mestereknél tanulták meg. (Később erre részletesebben kitérek.)

A tanárok közé sorolhatjuk még a hitoktatókat, akik négy felekezet: a katolikus, református, az evangélikus és izraelita egyház emberei közül kerültek ki.

Az iskola tanárai általában csak „másodállásban” dolgoztak az iskolában, főállásban a helyi elemi és polgári iskolában alkalmazták őket.

Az igazgatói posztot 1919. október 2-től Omilyák Flóris töltötte be, végig az általunk ismertett korszakban.

Meg kell említenünk, hogy Nagy Antal igazgatóhelyettes, szakrajztanár 1927-ben a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarától 40 pengő jutalmat kapott.⁴⁸

Az iskolában oktatott tárgyak 1925-26.⁴⁹

Osztály	Előkészítő	I.	II.	III.	IV.
külalak	X	X	X	X	X
hittan	X	X	X	X	X
magyar	X	X	X	X	-
üzleti levelezés	-	X	-	-	-
számтан	X	X	X	-	-
mértan	X	X	-	-	-
történelem, földrajz	-	X	-	-	-
szakrajz	-	X	X	-	-
természettan, vegytan	-	-	X	X	-
költségvetés	-	-	X	X	X
polgári közig.	-	-	-	X	-
szerkeztan	-	-	-	X	X
technológia	-	-	-	-	X

A táblázat jól mutatja, hogy az iskola kétféle elvárásnak is megfelelt. Egyrészt a közismereti tárgyak oktatásával bizonyos alapfokú műveltséget, állampolgári ismereteket, illetve értékrendet közvetített a diákok felé. Másrészt olyan általános szakmai fogásokat tanított (üzleti levelezés, költségvetés), amelyek lehetővé tették az üzletmenettel járó adminisztrációs ügyek sikeres kezelését.

Az iskolában folyó munkát a Felügyeleti Bizottság ellenőrizte, melynek tagjai: Porázik György elnök, Omilyák Flóris (isk.ig.) alelnök, Nagy Antal jegyző, Dr. Förster Kálmán polgármester és Hiros Viktor városi főszámvevő voltak. Rajtuk kívül részt vettek az üléseiken a városi képviselőtestület delegált tagjai (Horváth Géza gépgyári ig.,

⁴⁸ Nagy Antal i.m.

⁴⁹ Petényi László: A Salgótarjáni iparoktatás az első világháború kitörésétől a világgazdasági válság végéig, kézirat, mellékletek

Bonyi Antal kovácmester, Friedler Samu könyvkereskedő és Bodó János városi tanácsnok, az Iparigazgatóság képviselője), valamint az Ipartestület küldöttei (Herczegh József kanonok plébános, Takács Ferenc pékmester, Zsiday István szíjgyártó mester).

Az elnök Porázik György után 1928-ban Herczegh József kanonok lett, akít – halálát követően – Traum Péter esperes-plébános váltott fel.

A felügyelőbizottság névsorát olvasva szembetűnő, hogy mennyire kevés a „ténylegesen” szakemberek aránya az oktatásban. Ez annak tudható be, hogy a mestereknek nem volt pedagógus képesítése és fordítva. A helyzet azóta sem változott sokat.⁵⁰

Az iskolát minden évben meglátogatta egy tanfelügyelő, amely látogatásról a városi hetilap rendszeresen számot adott. Íme egy példa:

„Magyar Endre ipariskolai főigazgató február hó 27-én és 28-án megvizsgálta az községi iparostanonciskolát, amelyről az alábbi hivatalos átiratot adták: mindenekelőtt látam, hogy az iskolában rendet, fegyelmet, jó tanulói magatartást találtam.”⁵¹

A fenti jelentés azt is megállapítja, hogy az iskolában kevés a taneszköz. Ugyan ezt az észrevételt találjuk Nagy Antal már idézett munkájában is. Az iskolát a háború és az egymást váltó forradalmak tönkretették. 1920-ban újra fel kellett szerelni térképekkel, természettani és vegytani normál felszereléssel. A rajzosztályt „Lajos-féle” görgő falitáblákkal, táblai vonalzókkal, szögmérőkkel, körzőkkel látták el. A női szabás rajzoktatást a rajztábla és egy próbabábu segítette. Felszerelés volt tehát, csak túl kevés és hiányos.

A diákok létszáma az évek során folyamatosan nőtt, főképp akkor, amikor 1927/28-as tanévben a lányok előtt is megnyitották az iskola kapuit.

Ezt megelőzően, a háborús évek után a tanulólétszám nagyon lecsökkent. Az oktatás azonban nehéz feltételek között, de újraindult, és a létszámnövekedést két tényező is segítette. Egyrészt az új határok miatt a losonci iskola helyett Salgótarjánba jelentkeztek tanulni a vonzáskörzet pályaválasztás előtt álló fiataljai, másrészt az 1922-es várossá válás nagyobbá is tette Salgótarján vonzáskörzetét.

Ugyanakkor továbbra is érkeztek gyerekek más megyékből is, sőt a diákok között voltak külföldi születésűek is. Valószínűleg Trianon után a határokon túlról menekültek gyermekei.

A tanulók származás szerinti megoszlása⁵²

Származás	1920.	1921.	1922.	1923.	1924.	1925.	1926.	1927.	1928.	1929.
Salgótarján	69	61	81	71	90	114	206	159	125	125
Nógrád megye	12	13	28	21	50	52	59	89	63	82
Észak-Magyarország	19	14	19	16	29	25	30	32	35	42
Magyar. egyéb része	12	6	14	4	22	23	37	24	16	33
Külföldi	1	-	3	3	2	4	4	1	5	1

⁵⁰ Nagy Antal i.m.

⁵¹ A Munka, 7. évf. 1929. 3. jan. 19. 2. l.

⁵² Petényi László i.m.

A tanulók előképzettsége nagyon változó volt, bár egyre magasabb lett az 1-3. elemi végzettek száma, és már nincs köztük analfabéta sem. Sőt többen elvégezték már a polgári iskola 1-4. osztályát. Egyetlen tanulót találunk, aki kijárta a 3. gimnáziumi osztályt. A diákok életkora 13 és 20 év között mozgott, de előfordult 24-26 éves tanuló is. Azoknak a tanulóknak, akik nem végeztek elemi, előkészítő osztályokat szerveztek 4-5, sőt 6 évig is.

A gyerekek sokat mulasztottak, hiszen az olcsó munkaerő miatt beálltak iskolaidőben segíteni mestereiknek. Előfordult néhány szökés, csavargás, haláleset, betegség, sőt katonai bevonulás is.

Mindez azt mutatja, hogy az iskola munkája nagyon összetett volt. Ellátta a mai általános iskola és a szakmunkásképző iskola funkcióját is. A tanulók életkori, előiskolázottsági különbsége miatt az iskolai osztályok összetétele nagyon sokszínű volt, ami megnehezítette az egységes oktatást s kihatott az oktatás színvonalára is.

A tanulók teljesen különböző szakmákat tanultak tanoncként mestereiknél, mialatt az iskolában egy osztályba jártak.

A tanulók mesterségek szerinti megoszlása⁵³

Szakmák	1920.	1921.	1922.	1923.	1924.	1925.	1926.	1927.	1928.	1929.	1930.
ács	2	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-
asztalos	6	9	14	6	24	36	31	33	22	18	9
bádogos	2	6	5	4	1	7	4	5	2	6	6
borbély	13	9	8	3	3	1	6	8	12	18	13
cipész	18	19	34	24	38	32	27	28	20	25	41
cukrász	-	-	-	3	2	1	2	1	1	2	1
esztergályos	-	-	1	3	10	2	5	8	10	4	7
festő-mázoló	-	1	1	-	2	5	3	8	9	10	10
fényképész	-	-	-	-	-	2	3	-	1	1	1
fogműves	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2	1
h e n t e s - mészáros	2	2	3	4	3	8	11	13	15	20	28
kalapos	-	-	-	-	-	1	-	2	1	4	1
kádár	-	-	-	-	-	1	1	-	1	-	3
kárpitos	-	-	-	-	-	1	3	3	3	2	1
kéményseprő	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
kerékgyártó	3	1	-	-	3	4	3	3	6	3	-

⁵³ Petényi László i.m.

kocsigyártó	-	-	-	2	-	-	-	-	-	2	-
kovács	7	1	3	1	5	5	3	4	3	-	2
kőműves	5	4	4	2	16	25	4	6	7	10	22
könyvkötő	-	-	-	-	-	-	1	1	2	1	1
lakatos	30	24	45	33	54	47	57	45	45	56	55
mérlegkészítő	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
műszerész	-	-	1	2	-	-	3	5	4	2	2
nyomdász	1	1	1	-	1	3	4	4	5	4	4
órá-ékszerész	1	2	-	-	-	2	10	4	2	1	2
öntő	-	-	-	1	3	1	4	2	2	1	1
pék	-	-	-	-	2	3	6	6	2	18	14
puskaműves	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
reszelővágó	-	-	2	-	-	1	1	-	-	-	-
szabó	3	5	6	6	11	9	11	37	40	58	44
szíjgyártó	1	1	2	3	1	1	-	-	-	-	-
szítás	1	1	1	1	2	-	-	-	-	-	-
tetőfedő	-	1	1	1	-	-	1	1	1	-	-
üvegcsiszoló	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	8
vegytisztító	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
villanyszerelő	6	4	1	1	1	1	4	4	4	8	7
zománczó	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
ismeretlen	-	-	10	10	3	1	-	-	-	1	1

Mint a táblázat mutatja, egyaránt tanulták az akkor már kihalóban lévő szakmákat: köteles (kötélverő), reszelővágó, szíjgyártó, puskaműves, kocsigyártó stb., de új szakmák leendő képviselői is jártak az iskolába: műszerész, fényképész, fogműves, villanyszerelő, vegytisztító.

Legtöbben természetesen azok voltak, akik olyan szakmákat tanultak, melyeknek termékeire vagy szolgáltatásainak igénybevételére szinte minden nap szüksége volt az embereknek: ilyen volt az asztalos, borbély, cipész, hentes, szabó szakma.

Ugyancsak nagy volt a száma azoknak is, akik az esztergályos, lakatos, kovács, öntő, nyomdász szakmát tanulták ki, ők utána a városban működő nagyüzemekben helyezkedtek el.

Az erkölcsi nevelés

A helyi értelmiség nagy jelentőséget tulajdonított az iparostanoncoknak: „*A mai súlyos gazdasági helyzetben, amikor minden ember, az iparos is, a kereskedő is, az ún. szellemi munkás is csak jóformán a mának él, nem tudják mit hoz a holnap: mikor az*

utolsó munkáját befejező, adóssággal küszködő iparos nem tudja, lesz-e holnap mihez fognia, lesz-e kenyér az asztalán, akkor éles szemmel kell vigyáznia azokra az újakra, akik ebben a percben kezdik pályájukat".⁵⁴

A cikkíró hangsúlyozta, hogy az iskolából kikerülő iparosnak szellemileg képzettenek, ugyanakkor hazájához is hű magyarnak kell lennie.

Az erkölcsi nevelést az iskolában a tanárokon kívül magukra vállalták a hitoktatók és a leventék, a cserkészek is. De nem szabad kifelejteni a sorból az ünnepélyeket sem:

„Az ünnepély a Hymnussal kezdődött... Majd Kuster Lajos iparosiskolai szakoktató mondott hatásos, mély elgondolású hazafias beszédet, amelyben a tanuló ifjúságot mint a haza leendő polgárait és jövőbeni reményégeit biztatta példás magaviseletre, kitartó szorgalomra és fáradhatatlan munkásságra".⁵⁵

Az iskolát hátrahagyva térjünk át az iparosoktatás másik színhelyére, a mester műhelyére.

V. Tanoncévek a műhelyben

Mint az előző fejezetből kiderült, a tanulók párhuzamosan, egyszerre két helyen sajátították el a szakma fortélyait és az alapvető ismereteket. Egyrészt az említett iparostanonc iskolában, másrészt a mester műhelyében.

Az iskola és a mester állandó kapcsolatban volt egymással. A mester kötelessége volt (nem a szülőé), hogy beírassa tanoncát az iskolába, kivéve, ha nagykorú, illetve testi, esetleg szellemi fogyatékos volt.⁵⁶ Ha a tanonc mesterénél lakott, az volt felelős iskolai mulasztásáért is, ami sok megrendelés esetén gyakran meg is esett.

Az iskolalátogatás beleszámított a munkaidőbe, ami általában 12 óra hossza volt.

Ki lehetett tanonc? Az a 18 éven aluli kiskorú, aki már elvégezte az elemi iskola néhány osztályát, ideális esetben mind a hatot, de mint ez az előző fejezetből kitűnik, ez nagyon ritka volt. A kiskorú tanonc gyámja (általában az édesapja) kötött tanoncszerződést a mesterrel.

Lehetett tanonc 18 éven felüli felnőtt is. A sors, az anyagi helyzet erre sokakat rászorított. Így állt például felnőtt fejjel női szabó tanoncnak egy özvegyasszony, Kosch Dezsőné is, akit férje halála kényszerített rá szakma tanulására.⁵⁷

Egy másik esetben dr. Bellák Gyuláné fogorvos férjénél tanoncoskodott, mint fogtechnikus.⁵⁸ Sok esetben előfordult még, hogy a mester saját családjának tagjait, általában gyermekeit fogadja fel tanoncnak. Két testvér például - Ender János és Bálint - édesapjukhoz, Ender István mészárosához álltak be tanoncnak.⁵⁹ De volt, hogy kisiparosnő fogadta tanoncnak fiát: Malinovics Illésné fényképész - Malinovics Milánt.⁶⁰

⁵⁴ A Munka, 7. évf. 1929. aug. 3. 1. l.

⁵⁵ A Munka, 5. évf. 1927. márc. 26. 3. l.

⁵⁶ Közigazgatási ismeretek i.m.

⁵⁷ NML IX. 203. Tanonclajstrom, 1911-1933.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo.

Így anyagilag is jobban járt a mester, hiszen gyermekeit különben is el kellett volna tartania, ráadásul apáról fiúra öröklődött a szakma, a jól bejáratott műhely állandó vevőkörrel.

Tanonc tehát viszonylag könnyen lehetett valaki, nem voltak túlzottan nagyok a követelmények. Tanoncot azonban csak képzett, képesítéssel ellátott iparos tarthatott, vagy olyan özvegyasszony, aki gyermekei jogán örökölte férje műhelyét, amit egy képzett üzletvezetővel vitt tovább. Így találhatjuk özvegy Tóth Andrásné nevét a listán, mint szobafestő mesterét.⁶¹

Nem tarthatott kiskorú női tanoncot az a kisiparos saját háztartásában elszállásolva, aki nőtlen, özvegy vagy elvált férfi volt.⁶² Olyan kisiparos sem tarthatott tanoncot, aki szakmájának csak egy-egy részterületét művelte, például az az asztalos, aki csak koporsókat, vagy az a szabó, aki kizárólag csak nadrágokat készített.

Nagyon érdekes volt a tanoncok szakma szerinti megoszlása:

1920-1930 között tanoncszerződést kötött tanoncok ⁶³			
asztalos	194	műszerész	7
női szabó	143	reszelővágó	7
cipész	133	cukrász	7
kőműves	105	vendéglős	6
mészáros	90	szítás	5
férfi szabó	87	fogtechnikus	5
lakatos	81	kéményseprő	4
borbély	61	mérlegkészítő	4
pék	52	kárpitós és kocsifényező	4
szobafestő	41	magyar szabó	3
bádogos	33	kalapos	3
kovács	27	kárpitós	3
csizmadia	26	puskaműves	2
cipőfelsőrész-készítő	25	faesztalgályos	2
nőikalap-készítő	15	szállodás	2
órá	15	kádár	2
kerékgyártó	14	kocsigyártó	2
fényképész	13	könyvkötő	2
ács	11	molnár	1
egyéb (olvashatatlan)	10	kelmefestő	1
villanyszerelő	10	palafedő	1
szíjgyártó	9	vízvezetékszerelő	1
nyomdász	9	fazekas	1
mechanikus	8	üveges	1
Összesen:	1288		

⁶¹ NML IX. 203. Tanonclajstrom 1911-1933.

⁶² Közigazgatási ismeretek i.m.

⁶³ NML IX. 203. Tanonclajstrom 1911-1933.

A táblázat hasonló ahhoz, amely a kisiparosok szakma szerinti megoszlását ábrázolja. Ebben az esetben is a legtöbb tanonc az élelmiszeriparból (pék, mészáros), a ruhaiparból (cipész, női szabó, szabó, csizmadia), az építőiparból (kőműves, bádogos, asztalos, ács) került ki. A már akkor kihalóban lévő szakmákat egyre kevesebben tanulták: elenyésző volt a szítások, ládások, kocsigyártók száma. Elkezdtek kitanulni a modern szakmákat is: vízvezetékszerelő, műszerész, fényképész, villanszerelő stb.

Természetesen nem minden tanonc fejezte be tanulmányait. Általában kb. háromnegyedik fejezte be tanoncéveit segédi oklevéllel: 1927-ben 143 tanoncból 104-en fejezték be sikeresen tanulmányaikat; két évvel később pedig 133 főből 97-en.⁶⁴

A sikertelen tanoncok általában közös megegyezéssel bontották meg tanoncszerződésüket mesterükkel.

Ebben a korszakban viszonylag sok nő kezdett el kitanulni egy-egy szakmát. Számuk Salgótarjában 185 fő volt. Ebből⁶⁵:

női szabó	141
szabó	13
cipőfelsőrész-készítő	12
cipész	12
nőikalap-készítő	10
fényképész	6
fogtechnikus	1
fodrász	1
cukrász	1

A tanoncoknak tehát csak 14,3%-a volt nő. Számuk akkor nőtt meg, mikor 1927-ben az iparostanonc iskola is megnyitotta kapuit a lányok előtt.

Nagyon magas a női szabók száma, ami szintén 1927-ben ugrott meg hirtelen.

Addig az azt megelőző hét évben 35 lány tanult női szabónak, míg 1927 és 1930 között 106-an. Kupcsok Adél női szabó kisiparosnak 1927-ben például 10 tanonca volt.⁶⁶ Sokan olyan szakmát kezdtek kitanulni, ami addig férfi-szakmának számított: cipésmesterséget, cipőfelsőrész-készítést, fodrászatot, férfiszabászatot. Magas a női tanoncok száma a fényképésztanoncok között is: 13-ból 6 nő. Egyrészt ez a szakma nem igényelt nagy fizikai erőt, másrészt az is számított, hogy női kisiparos: Malinovics Illésné volt az oktatója.

Meddig tartott egy-egy mesterség kitanulása? Egy évtől akár négy évig is. Nem egyértelműen a szakmától függött, bár általában egy női szabó két évig tanult, de egy műszerész akár négy évig is, hanem a tanonc előképzettségétől.⁶⁷ Ha például a tanoncnak nem volt meg a hat elemije, akkor több évet kellett tanoncoskodnia, mint annak, akinek akár minden polgári iskolai éve megvolt.

Milyen lehetett a tanonc és mestere kapcsolata? A mester nemcsak a szakma csinájára tanította meg a tanoncot, hanem szinte fiaként kezelte.

A műhely úgy működött, mint egy kisebb család: élén a családfővel, a mesterrel, akinek a keze alatt dolgozott néhány segéd és pár tanonc. Ő felelős azért, hogy a tanonc el-

⁶⁴ NML IX. 203. Tanonclajstrom i.m 1911-1933.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ NML IX. 203. Tanonclajstrom 1911-1933.

⁶⁷ Közigazgatási ismeretek i.m.

sajátítsa a szakmát, de ő az is, aki kiosztja a munkát, esetleg árul is. Az is gyakran előfordult, hogy a segéd, illetve a tanonc együtt lakott a kisiparos családjával, így még szorosabb kapcsolatba kerültek.⁶⁸

A mester tehát a szakma mellett erkölcsi nevelésben is részesítette tanoncát:

*„a jó tanítómester tanoncának lelkivilágát is neveli és meggyökerezteti benne azt a hitet, hogy az életben a tudás, a szorgalom, a vevőnek jó és becsületes kielégítése, a versenyben az üzleti tisztesség követése az, amiből a siker fakad”*⁶⁹

A tanoncoknak tehát nem volt könnyű életük. Két helyen kellett megállni a helyüket: az iskolában és a műhelyben is. Ráadásul, a segédekkel egyetemben nagyon kevés szabadság járt nekik: 14 nap egy évben.⁷⁰ Szó sem volt tehát hónapokig tartó nyári szünetről. Pár év után, mikor lejárt a tanulói idő, akkor a tanoncot mestere bejelentette segéd (vagy tanonc) vizsgára, mellékelve a tanoncszerződést és a tanonciskolai bizonyítványt.⁷¹ Ha a vizsga sikerült, akkor a tanonc felszabadult, segédlevelet és munkakönyvet kapott. Ha a vizsga nem sikerült, akkor is megkapta a tanonc az okmányokat, de a segédi gyakorlatát jóval meghosszabbították.

A mesternek dicsőséget hozott mind tanonca, mind segéde sikere. Nem volt jobb reklám annál, mint egy ilyen cikk a városi hetilapban:

„Salgótarjáni iparos-segéd kitüntetése.

A Falu Szövetség Barcson rendezett kiállításán oklevéllel tüntették ki egy földinket, Longauer Károly asztalos segédet.

*... a kiállításra egy 640 darabból álló berakott mozaik asztalt készített remekképpen. A kitüntetés egyben Patay István salgótarjáni asztalos mester szakavatottságát dicséri.”*⁷²

Nem minden segéd maradt meg a kisiparban, és pár év elteltével saját ipart váltott ki, hanem egy részük a gyárakban, mint szakmunkás helyezkedett el (pl. lakatosok, villanyszerelők, kőművesek).⁷³

A mestereknél tanulók legnagyobb része azonban a kisiparban maradt, és évek múltán ő is továbbadta a mestertől tanult szakmai fogásokat és értékrendet, aminek közepontjába a kemény és becsületes munkát állította.

VI. Kulturális élet, egyesületek

A korabeli kisvárosban nagyon élénk kulturális élet folyt, melyhez nagyban hozzájárultak az ipartestület rendezvényei. Ezek számos szórakozási lehetőséget kínáltak a város iparosainak és családtagjainak.

Rendeztek kultúresteket, táncmulatságokat, színházi előadásokat, farsangi bálakat, ünnepélyeket. A kultúresteken általában egy meghívott városi polgár tartott kiselőadást, majd műkedvelő iparosok zenéltek, énekeltek, szavaltak.

⁶⁸ L. Nagy Zsuzsa i.m.

⁶⁹ Közigazgatási ismeretek i.m. 49. o.

⁷⁰ Közigazgatási ismeretek i.m.

⁷¹ Uo.

⁷² A Munka, 4. évf. 1927. dec. 10. 3. l.

⁷³ L. Nagy Zsuzsa i.m.

Egyik ilyen estélyen Szántay István MÁV raktárfőnök – „A Munka” című városi hetilap 1924. március 15. és 1933. május 13. közötti főszerkesztője – tartott felolvasást „az iparos lélek fejlődéséről”, majd egy iparos kislánya énekelt magyar népdalokat.⁷⁴

Az ünnepélyeknek is megadták a módját. 1926 májusában Rákóczi ünnepélyt tartottak: „*Patay Lajos (asztalos) szép irredenta szavalatával emelte az est fényét, ifj. Timaróczy Sándor (mechanikus) szép baritonján felzengtek az édes-bús kuruc nóták.*”⁷⁵

Hasonló lelkesedéssel ünnepelték a március tizenötödikét is. A nyári időszakban gyakran rendeztek táncmultságokat is, nemegyszer szépségversennyel egybekötve. Belépő díjat csak jótékony célból szedtek, 1928. július 8-án például a székházbővítés költségeire. Ezen multságon megjelent a város polgármestere, dr. Förster Kálmán is, és 40 pengőt adományozott.⁷⁶ A felülfizetéseket a városi hetilap mindig név szerint közölte.

Általános volt, hogy a rendezvényeken megjelentek városi tisztviselők, kereskedők, néha munkások is. Nem volt véletlen Lapsánszky János városi tisztviselő 1926-ban közölt gondolata:

„Felhívjuk tehát azokat, akiknek lelkülete megérti intencióinkat, megérzi a tennivalónkat e téren, hogy egyesítsék azokat a nagy kultúrtényezőket, a nagyhorderejű társadalmi együttműködés érdekében, melyekkel bőségesen rendelkezik e „határváros”.⁷⁷

A farsangok kínálták a legváltozatosabb programot. Egy ilyen alkalommal viharos felűtnést keltett egy kisleány balett tánca, amit a fiatalság lelkes tapsára meg kellett ismételn.⁷⁸

Mindez arra utal, hogy az iparosok nagy részének ezeken a rendezvényeken való részvétel jelentette az egyedüli lehetőséget arra, hogy művészettel, kultúrával találkozzanak, még ha műkedvelői szinten is.

Az ipartestületnek saját műkedvelő színjátszócsapata is volt, amely nagy sikerrel játszotta például Herczeg Ferenc: Gyurkovics lányok című vígjátékát.⁷⁹

A műkedvelő amatőr színészeken, énekeseken, szavalókon, zenészeken kívül volt az iparosok között egy lelkes rímfaragó cipész kisiparos is, Jankovics József, aki számos alkalommal írt bár kissé egyszerű, de nagyon lelkes versikéket a városi hetilapban.

74 A Munka, 2. évf. 1924. febr. 2. 4. l.

75 Uo. 4. évf. 1926. máj. 15. 2. l.

76 Uo. 6. évf. 1928. júl. 14. 3. l.

77 Salgótarjáni Almanach. Salgótarján, 1926. 106. l.

78 A Munka, 7. évf. 1929. febr. 16. 4. l.

79 Uo. 5. évf. 1927. aug. 20. 3. l.

1930-ban az ipartestületi elnök megválasztását ekképp verselte meg:

„Elnökválasztás

*Timarovczky kedves lélek
Megölelni szeretnélek
Szeress minket viszont szívvel
Hú elnöki kebeleddel
Van elnökünk egy fővitéz
Testületért harcolni kész
Harcolt mindig igaz szívvel
Hú elnöki kebelével*

*Testület őt üdvözli
Magas fára emeli
Éljen soká az elnökünk
Kilencvenhat szavazatunk”⁸⁰*

Az iparosok művelődésének ügyét szolgálta az ipartestület könyvtárának működése is. 1905-ben Rákosi Gyula salgótarjáni gyógyszerész ajándékként az ipartestület egy könyvtárat kapott, a kötetek száma ismeretlen.

Még ugyanebben az évben Kovács Márton helybéli iparos 12 könyvet ajándékozott a könyvtárnak. 1914. június 1-jén, mikor felavatták az ipartestület ama székházát, amely alapját képezte a későbbi bővítésnek, a Földművelésügyi Minisztérium 135 kötetből álló könyvtárat adományozott az ipartestületnek.

1925-től vannak adataink arra vonatkozóan, hogy az ipartestület elöljárósági ülésein könyvtárnokot választottak: 1925-ben Tóth József, 1926-ban Hriadlovszky Béla, 1927-ben Simon András, 1929-ben és 1930-ban Krieffel József kapott megbízást a könyvtár vezetésére.⁸¹

A könyvtár az ipartestület székházában kapott helyet. Helybéli iparosok visszaemlékezése szerint mintegy 2500 kötetes volt a könyvtár, melynek köteteit üveges könyvszekrényben tárolták.

A kisiparosok tevékenyen részt vettek a város egyesületi életében is. Ekkor kerekén 40-féle egyesület tevékenykedett ebben a kisvárosban.⁸² Ezek egy része vallási vagy politikai jellegű volt (Salgótarjáni Luther Szövetség, Mária Kongregáció, Egyesült Keresztény Nemzeti Liga Salgótarjáni Osztálya, Polgári Lövészegylet stb.), másik részük szociális jellegű segélyező egyesület volt (Hadi-rokkantak, Hadiözvegyek és Hadiárvák Nemzeti Szövetségének salgótarjáni osztálya, több temetkezési egylet), ezeken kívül volt több sportegyesület is (Salgótarjáni Sport Egylet, Salgóbányai Football Club) – hogy csak néhányat említsünk.

Azonban az egyesületek legnagyobb része, akár kulturális akár vallási jellegű volt, a város egy-egy nagyobb ipari üzeméhez volt köthető (Hirsch és Frank Rt. Alkalmazottai

⁸⁰ A Munka, 8. évf. 1930. júl. 19. 3. l.

⁸¹ Figures Béla i.m. 17, 25, 27, 29. l.

⁸² NML 1868-1945. Városi Egyesületek Salgótarján, IV. 489.

Olvasóköre, Keresztényszocialista Vas és Fémmunkások Acélgári Csoportja, Acélgári Tiszti Casinó). Ilyen jellegű egyesületük a salgótarjáni iparosoknak is volt: az ipartestület, amelyről korábban már esett szó. Ezek kívül az iparosok is részt vehettek más fentebb említett vallási, társadalmi, politikai egyesület életében is. Számarányukról adatok nincsenek, de bizonyítékok tevékenységükről igen:

A Magyar Országos Véderő Egyesület Salgótarjáni Polgári Lövészegylete 1922-ben alakult 150 taggal:

„Az elveszett háború, a nemzeti összeomlás, a proletárdiktatúra és a ránk erőszakolt trianoni békeszerződés nehéz sebeket ejtett országunkon. Mi, akik a demarkációs határ mentén élünk, összeálltunk egy táborba, a „Salgótarjáni Polgári Lövészegyesületbe”, hogy a céllövészetet gyakoroljuk és szükség esetén magyar hazánk rendelkezésére álljunk” írták három évvel később, mikor 1925. július 28-án vacsorára hívták a Magyar Országos Céllövő Szövetség elnökét.⁸³ Nem maradt ránk a tagság társadalmi megoszlása, de jelzés értékű, hogy a 32 vacsorára jelentkező között találunk két péket, egy-egy asztalost, cipészt, borbélyt, mechanikust, kőművest és vendéglőst is, tehát összesen nyolc kisiparost, többek között a postafőnök, mérnökök és egy gyárigazgató társaságában.

Ebben az évben, 1925. szeptember 26-án alakult meg a Salgótarjáni Városi Levente Egyesület is. A támogató iparosok: Takács Ferenc, Timaróczky Sándor, Guttmann Mátyás, Sejbán Rezső, csupa ismert név a városban, aláírták az alapító nyilatkozatot, mely szerint: *„...a Salgótarjáni Városi Levente Egyesület politikamentes, kizárólag társadalmi egyesület. Ha minden hazáját szerető magyar ifjú levente kötelezettségének eleget fog tenni, akkor hamarosan be fog válni a legnagyobb magyar jóslata, Magyarország nem volt, hanem lesz.”*⁸⁴

A kisiparosoknak az ipartestületen kívül volt még egy gazdasági, vallási alapon álló egyesületük: a Salgótarjáni Keresztény Iparosok Fogyasztási és Általános Szövetkezete. Ez felerészben a városi keresztény kisiparosokból, felerészben a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. tisztviselőiből állt.

Úgy gondolták, hogy a *„szövetkezeti eszme pártolása minden hazafias keresztény magyar embernek kötelessége”*.⁸⁵

Működésüket a város vezetősége nem nézte jó szemmel, kéréseiket rendre elutasították.

A kisiparosok szerény hányada, alacsony jövedelmük ellenére rendre részt vett a Stefánia Szövetség salgótarjáni szervezete karácsonyi nyomorenyhító akcióin. A tehetősebb polgárok, köztisztviselők neve között minden évben feltűnik 2-3 kisiparos neve is. Egy-egy cipésmester pedig ilyenkor a begyűjtött pénzadományokból fontos megrendelést kapott cipők készítésére.⁸⁶

Az iparosoknak saját sportegyesületük nem volt, de 1924. június 21-én saját kuglizót nyitottak, ahová nem csak ipartestületi tagok, hanem más városiak is bebocsátást nyertek.⁸⁷

A salgótarjáni kisiparosok tehát tevékenyen részt vettek a fiatal város kulturális és egyesületi életében, mindig hallattak magukról, ezzel is segítve, hogy a város elismert, megbecsült polgárai legyenek.

⁸³ NML p.i. 5281/1925.

⁸⁴ Uo. 5281/1925.

⁸⁵ Uo. 9323/1924.

⁸⁶ NML p.i. 195/1927.

⁸⁷ A Munka, 2. évf. 1924. június 13. 4. l.

Befejezés

Összegzésül megállapítható, hogy a kisiparosok – ha nagy részüknek szerények voltak is anyagi lehetőségeik, jövedelmük, életvitelük –, fontos értékeket hordoztak Salgótarján város társadalmában, és ezt a város polgárai, az úri középosztály is elismerte, becsülte.

Elismerték vállalkozó kedvüket, függetlenségüket, önállóságukat, tehát azt, hogy saját maguk urai. Mindez abból fakadt, hogy a kisiparos csak úgy tudott megélni, ha megbízható, szavahihető, becsületes volt, értett a szakmájához, konszolidált életvitelt folytatott, tisztességesen, takarékosan élt.

A megbecsülést, tekintélyt jelezte például, hogy évente több kisiparos bekerült a városi képviselő testületbe, mint virilis, vagy hogy részt vettek az egyesületi életben és a városi rendezvényeken.

A városi hetilap gyakran tudósított mindennemű rendezvényükről, sőt sokszor vezércikkben tárgyalta nehéz anyagi helyzetüket.

A középosztály tagjai nem fordultak el tőlük, a polgármester is másokkal együtt rendszeresen részt vett ünnepélyeiken, táncmulatságokon, sőt még házasságokat is kötöttek iparos leánnyal, ifjúval. Nem is beszélve az anyagi támogatásról, melyben az ipar-testület részesült.

A kisiparosok tehát fontos, megbecsült rétegét alkották Salgótarján társadalmának, az egykori iparosok nevét még ma is sokan ismerik.

Irodalomjegyzék

- Berend T. Iván - Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után, 1919-1929. Akadémiai kiadó, 1966
- Berend T. Iván - Ránki György: Gazdaság és társadalom (Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX-XX. századi történetéről), Magvető könyvkiadó, 1974
- Bóhm Antal: A középrétegek helye a társadalomban, Kossuth könyvkiadó, 1974
- Figus Béla: A Salgótarjáni ipartestület 50 éves története, Salgótarján, 1936
- Füzesi István: Salgótarján társadalma és a viriliség 1919-1929. Kézirat. Salgótarján, 1992
- Hlavacska Edit: Salgótarján utcanevei: Névtár és rendszertani vizsgálat, Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeum Igazgatósága, 1989
- Horváth István: Történelmi tükörcserepek: Salgótarján 1918-1968 közötti életéből: Esszék és tanulmányok, Salgótarján, 1992
- Közigazgatási ismeretek, összeállította: Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara Ipari szakkönyvtár sorozat, Budapest, 1942
- L. Nagy Zsuzsa: Iparosok, kereskedők és kispolgárok a két világháború közötti Magyarországon in.: Előadások a Történettudományi Intézetben 16. füzet, Budapest, 1991
- L. Nagy Zsuzsa: A haszonból élő kispolgár. Kisiparosok és kiskereskedők a két világháború közötti Magyarországon, Debrecen, 1997
- „A Munka” c. városi hetilap (Mikrofilm), Balassi Bálint Könyvtár, Salgótarján
- Salgótarján története, szerk. Szabó Béla, Salgótarján, 1972
- Salgótarján történelmi kronológiája, szerk. Á. Varga László, Salgótarján, 1996
- Salgótarjáni új almanach, szerk. Cs. Sebestyén Kálmán, Szvirček Ferenc Salgótarján, 1997
- A Salgótarjáni Chorin Ferenc magán reálgimnázium Értesítője az 1923/24; 1924/25; 1925/26. tanévből. összeállította: dr. Szabó Lajos igazgató
- Salgótarjáni Almanach (A Munka naptára), szerk. Szántay István, Salgótarján, 1925; 1926

THE CRAFTSMEN OF SALGÓTARJÁN IN THE 1920-IES

ZSUZSA BÓDI

In Salgótarján, in the 1920-ies the economical difficulties were present together with the progress.

Moreover, the growing population of the village then the town needed the service sector, the handicraft for its everyday life. As a result, during the second half of the 19th century, many craftsmen came to Salgótarján from all over the country. They built their houses and workshops on the lots purchased from the peasants.

In the examined era the production of the factories was continuously growing, but the handicraft with its 25% in the national production was an important factor as well.

The economical crisis following the war made a big pressure on the craftsmen: because of the border changes they have lost the mayor part of their costumers, and the middle class has impoverished as well. That is why in the examined era, the struggle for the survival defined the large part of their life.

In the 1920-ies, the most part of the craftsmen was working in the catering trade, the food and apparel industry with only one or without an assistant. The reason of that was the modesty of their financial possibilities and their lack of capital. Their circulating capital was in the best case as well only 100-150 Pengő. That is why they were forced to ask deposit from their customers.

The craftsmen - despite of their mostly modest financial possibilities, income and way of life - were representing important values in the society of Salgótarján, which fact was recognized and honored by the other citizens and the gentlemanly middle class.

Their entrepreneurial spirit, their independence, as well as their self-sufficiency were estimated. All that came from the evidence that the craftsman could only get by if they were reliable, truthful, honest, competent, living a consolident, thrifty life.

The appreciation, the reputation were signed by the fact that many craftsmen were the member of the city council and they were participating in the community and social life of the town as well.

MOZAIKOK SALGÓBÁNYA TÖRTÉNETÉBŐL

BALOGH ZOLTÁN

„A Rimamurányi társulat vezetésében kezdettől fogva az a törekvés nyilvánult meg, hogy munkásait és összes alkalmazottját nemcsak az anyagi érdekek kötelékével vonja közelebb magához, hanem bennök a vállalathoz, annak sikereihez való őszinte ragaszkodást is felkeltse. E törekvés nyomán támadt bensőségteljes viszony bélyegét hordja magán a társulat legtöbb jóléti intézménye, amelyek alapításánál és vezetésénél egyaránt gondoskodó szeretet nyilatkozik meg, cáfolatául ama rágalmaknak, melyek a munkaadó társulatokat kivétel nélkül és célzatosan mint olyanokat állítják pellengérré, amelyek a munkások anyagi és erkölcsi gyarapodásának érdekében semmit sem cselekszenek.” – áll a vállalati jóléti intézmények 1913. évi ismertetőjének bevezetőjében.¹

Írásunkban Salgóbadányia társadalmi életének központja, a helyben csak kaszinónak mondott intézmény közösségi életben betöltött szerepéből villantunk fel korszakonként egy-egy jellemző mozzanatot a rendelkezésünkre álló korabeli felvételek, levéltári adatok és a sajtó alapján. Foglalkozunk az 1907-ben alakult Rimamurány - Salgótarjáni Vasmű Rt. Salgóbadányatelepi Felvigyázó és Munkásszemélyzeti Olvasó Egylete tevékenységével, az 1930-as években mai formáját elnyert kaszinóépülettel, az 1945 után élénk kulturális életet lebonyolító kultúrotthonnal. A továbbiakban a közösség egy másik a szabadidő hasznos eltöltésére szerveződött tevékenységformájának, a sportegyesületnek a történetét vázoljuk.

Salgóbadányáról jobbra két név jut az eszünkbe, az egyik a forradalmár költő Petőfi Sándor, aki verses költeményt szentelt a telep fölött álló Árpád-kori salgói várnak. 1845. június 12-én és 13-án Petőfi Sándor felvidéki útján felkereste Salgó várát is. Az Úti jegyzetekben így írta le a kirándulást: „*Olly rendkívüli helyen fekszik, hogy gondolatnak is őriült volt, oda építeni. Környékezi rengeteg erdő bükk, cser, tölgy s egyéb fákból. A hegy teteje óriási gránitszikla, s e fölött állott a vár, amelynek most már kevés maradványa van. A legmagasb fal mintegy két öles. Talán nem volt Magyarországon vár, melly olly közel szomszédja lett volna a csillagoknak, mint Salgó. Sokáig ültem romjainak legfelső csúcsán; tekintetem mérföldeken, lelkem századokon barangolt.*”²

A másik név Zenthe Ferenc színművészé, a Nemzet Színészéé, aki 1920. április 24-én Salgóbadányán született, és 10 éves koráig e vadregényes környezetben élt.

¹ A Rimamurány - Salgótarjáni Vasmű Rt. és társvállalatai jóléti intézményeinek ismertetése (a továbbiakban: Jóléti intézmények) 5.

² Idézi: Kerényi, 1999. 59.

Salgóbánya, 1907, képeslap. (Póczos Sándor tulajdona)

A salgói kolónia képe

Salgóbánya, mint a magyar kapitalizmus jellegzetes szülőtte, egyike a XIX. század második felében Salgótarján közigazgatási területén létrejött bányatelepeknek. A salgói bányakolóniát a Salgótarjáni Vasfinomító Vállalat létesítette 1869-ben a Salgó-hegy és a Medves-fennsík mélyében levő barnaszén kiaknázására, vasgyára kőszénrel való ellátásához. A salgói szén feltárását ausztriai, krajnai bányászokkal kezdték meg, akiket valószínűleg barakkokban szállásolták el. A termelés kis munkáslétszámmal indult. A salgói iskola alapításának évében (1874) 65 munkás dolgozott a salgói bányában, ebből 7 gyermek. A munkások száma évről évre nőtt, 1882-re 177-en dolgoztak, 1883-ban már 255 bányamunkásnak adott munkát a bánya. A létszámemelkedés összefüggött az acélüzem fejlesztésével és a salgói szénszállítás gőzüzeműre való átállításával. 1881 tavaszán helyezték üzembe a fogaskerekű mozdonyt.

A bánya üzemi és hivatali épületeivel, a szénbányászat műtárgyaival együtt kezdték építeni a lakóépületeket. 1881-ben hozták létre a bányatelepen a négy tűzhelyes kovácsműhelyt és ácsműhelyt, felépült a gépműhely és a fogaskerekű mozdony részére a mozdonyszín. A téglából épült, horganyzottbádoggal tetős munkáslakások mellett az első épületek között emelték a tisztilakot, a bányagondnoki lakást, Zenthe Ferenc szülőházát és gyermekkori életének színhelyét. A salgói bányákban 1885-ben mintegy 320 munkás dolgozott, akik legnagyobb részt a társulat gyarmataiban találtak lakást. 1874 februárjában 51 tanulóval és 1 tanerővel megnyílt a Salgó-bányatelepi iskola, 1889-től pedig iparostanonc iskola is működött a telepen. Szervezetileg a vasfinomító, majd az acélgyár iskolájához tartoztak. Az 1890-es évek elején már működött az étellemezési üzlet, mint a salgótarjáni intézmény melléküzlete.³

³ Lizsnyánszky, 1968. 45, A budapesti országos kiállítás bányászati, kohászati és földtani csoportja (VI.) Bányászati és Kohászati Lapok 1885. szeptember 1. 116, 123.

A századfordulóra gyakorlatilag kialakult a salgói kolónia képe. 1898-ban az üzemvezető által készített kimutatás szerint a bányatelepen az összes munkás száma, azaz a bányamunkások és a műhelymunkások létszáma 245 fő volt. Közülük 174 volt telepített munkás, 70 pedig a szomszédos falvakból került ki. A salgói bányakolónián összesen 47 lakóház volt, amelyekben 122 lakás kapott helyet. A családos munkások számára a vállalat négy típusú lakást épített. A legnagyobb alapterületű lakások (30,85 m²) szobából, konyhából, éléskamrából álltak, és külön udvar és zöldségeskert tartozott hozzájuk. Az alig 1m²-rel kisebb lakások (29,70 m²) ugyanilyen beosztásúak voltak, sőt még előszobájuk is volt, de csak 3 lakásnak volt egy udvara, viszont zöldségeskertje mindegyiknek volt. A következő kisebb terű lakástípus (20,53 m²) egy szobából és éléskamrából állott. Ezeknek a lakásoknak nem volt külön udvaruk, hanem 4-4 lakásnak volt egy udvara, de minden lakáshoz tartozott külön zöldségeskert. A legkisebb alapterületű lakások (14,85 m²) szintén szobából és éléskamrából állottak, de nem volt külön udvaruk, csak zöldségeskertjük. A nagyobb és jobb lakásokat a régibb és nagyobb családdal bíró munkáscsaládoknak adták, a kisebb lakásokat újabb, avagy fiatalabb munkások kapták. Munkáskaszárnyák nem voltak, de a hetente szombaton hazajáró munkásoknak 3 db 4,75x4,10 m²-es szoba volt fenntartva, amelyben 6-8 munkást helyeztek el. Ezekben a berendezést takaréktűzhely, asztal, padok és fekhelyek alkották.⁴

A társulat 1913-ban megjelent kiadványában a kolóniákról adott általános jellemzés sok tekintetben érvényes volt Salgóbányára is. „A társulati munkásgyarmatok, így Salgóbánya is a bányaiüzem szomszédságában a helyi viszonyok által megengedett rendszeres formában vannak telepítve, széles néhol élősvény-szegélyekkel ellátott virágos kertek terülnek el. A hivatali és középületek csoportjait gondosan kezelt parkok körítik. A nyári mulatóhelyiségek rendszeresen kies kertekben foglalnak helyet. A telepek ez okból inkább üdülőhelyek benyomását keltik, a hiányosság annak a körülménynek tudható be, hogy a munkásnép osztatlan tömegénél a szépre és tisztaságra való hajlandóságot felkelteni eddig nem lehetett, s a gyarmatokon élő nagy gyermektömeg rombolásra hajló ösztönét az iskolának teljesen megszelídíteni nem sikerült. Ezért csak folytonos áldozat segítségével s nem egyszer a kényszerűségtől hajtott kemény szigorral lehet csupán a gyarmatok külső csinoságát és tisztaságát fenntartani. A gyarmati munkásházak használatát tulajdonképpen ingyenes. A munkás keresete után 3-4%-illetéket fizet, ami a házanként kiosztott kert és földhasználat ellenértékéül szolgál. A lakások a terméster közvetlen felügyelete alá vannak helyezve, aki a rend, tisztaság és közcsend fenntartására ügyel, a folyó javításokat végezteti, és minden fontosabb dologról a gyári hivatalfőnököknek jelentést tesz. A kertek és ültetvények gondozását kertész végzi.”

Salgó-bányatelepen 1913-ban 144 lakás volt. A lakásokban 151 férfi és 146 nő, 284 gyermek élt. 1922-ben felépült az új iskola modern épülete, homlokzatán Papp-Váry Elemérné Magyar Hiszekegyének utolsó soraival. 1925 végén gyulladtak ki a villanylámpák a salgói bányatelepen.⁵

„Salgóbánya (490m) Salgótarjánhoz tartozó bányatelep, vagyis a Rimamurány - Salgótarjáni Vasmű Rt. saját céljaira szolgáló szénbányája, a Medves-fennsík Ny-i szélén, Salgó vára alatt. Nagyszerű - délre néző - fekvésénél, magasságánál és pompás erdei levegőjénél fogva,

⁴ Belitzky, 1963.19-20.

⁵ Jóléti intézmények i.m. 103, 137., Póczos. 2014. 118.

kitűnő magaslati gyógyhely vagy nyaralótelep lehetne belőle, akár csak a szomszédos és elhagyott Rónabányából is!” – írta Dornyay Béla 1929-ben megjelent turisztikai kalauzában.

1940-ben Jugovics Lajos geológus szerint a salgói bányatelep a vidék legcélrányosabban megépített bányatelepe volt, rendben tartott lakóházaival, kertjeivel, vízvezeték-hálózatával, villanyvilágításával, iskolájával, kaszinójával, sporttelepével. A vidék legszebb fekvésű, leggondozottabb bányatelepe kifejezte a vállalat vezetőinek filozófiáját, melynek során nemcsak a jelenre gondoltak, hanem a jövőt is igyekeztek biztosítani a vállalat számára – állapította meg Szvircsek Ferenc.

Szénfejtés a salgói bányában, 1910, képeslap (Póczos Sándor tulajdona)=

A termelési költségek Salgótarjánban, így Salgón is a Rima Ózd vidéki bányáihoz képest jóval nagyobbak voltak. Salgótarjánban ez elsősorban a magas munkabéreknek volt köszönhető. Salgóbánya munkaerő szükséglete biztosítása érdekében kénytelen volt az SKB Rt. által fizetett munkabérekhez igazodni. Ezért a Rima vezetősége igyekezett a salgói bányamunkásokat lakásépítkezésekkel lekötni. Kibővítették a kolóniát, amelynek lakásaiban 1930-ban 159, 1938-ban 170 és 1942-ben 174 munkást tudtak elhelyezni. Kezdetben a munkásság fele, a háborús években egyharmada volt kolonizált. A vájárok keresete 1930-1933 között 4, 57-6, 33 P, 1934-1938 között 4, 49-5, 20 P között mozgott. A munkásság jobb, korszerűbb lakásokat kapott, nagyobb szénjándósága volt más vállalatok munkásaihoz képest.

A Salgótarján kolóniai lakásviszonyait bemutató kimutatás szerint 1944-ben Salgóbányán 35 lakóépület volt és 75 volt a lakások száma. A 31 téglából épült lakóépület mellett 4 salakból emelt épület is volt. A lakások közül mindössze 4 db kétszobás és 2 db háromszobás lakás volt, a többi 69 egyszobás volt. 1963-ban, amikor az Salgótarjáni Ingatlankezelő Vállalat átvette a bányától a lakótelepeket, Salgóbányán 35 épületben 75 lakás volt, 727 lakóval.⁶

⁶ Dornyay, 1929. 83., Szvircsek, 2000. 545-546., Szvircsek, 2003. 413., Szvircsek, 1996 - 1997. 35., Cs. Sebestyén, 2002. 152.

Társasági élet

A bányaművelés zavartalan folytatása és fejlesztése állandó munkásgárda kialakítását igényelte. A munkások nemzetiségi összetétele miatt azonban ez nem ment könnyen. 1886-ban a Rimamurány Salgó-Tarjáni vasmű-részvénytársaság Salgói kőszénbányája az üzem munkásainak 3 nyelven: magyarul, szlovákul és németül adta tudomására az utasításokat. A salgói népiskolában pedig a tanulók jó része nem tudott magyarul. 1885-ben mintegy 320 munkás dolgozott, akik legnagyobb részt a társulat gyarmataiban találnak lakást.

Az 1880-as évek közepére Salgóbányán kialakult egy soknyelvű kis bányász közösség, amelynek tagjai számára az igazgatóság egyenruhát rendelt, követve a monarchiai és a magyar bányavállalatok példáját. A bányász életmódot, a hagyományos életrendtől való eltérést, különállást díszruhájukkal is hangsúlyozó munkások számára az egyenruha a bányász hivatástudat kifejezése mellett a fegyelem megszilárdítására alkalmas eszköznek bizonyult. A közösség az egyenruha mellé az ünnepélyes alkalmakon történő kivonulásához egy kis zenekar fenntartását is kérte az igazgatóságtól. Az üzemvezető a közösség kis létszámára hivatkozva elegendőnek tartotta egy verkli rendelését.

A bányászok a karácsonyi és a húsvéti ünnepeken. Szent István király napján és a bánya védőszentjeinek ünnepén nem dolgoztak. Ilyenkor díszruhában, zászlóik alatt, zenekaruk kísérete mellett vonultak ünnepelni. A védőszentek megünneplésében az idegen bányavidékekről jött külföldi bányamunkások játszottak szerepet. Vidékünkön a július 8-ra eső Prokop-napon és a december 4-re eső Borbála-napon tartottak munkaszünetet. Salgóbányán a Borbála-nap lett a bányászok ünnepe. A bányavállalatok bevezették a bányába való leszállás előtt a védőszenthez imádkozást. A felolvasóban összegyűlt bányászok a bánya védőszentje, Szent Borbála képe előtt mondták el az imát.⁷

A közösség tovább formálódott. A századforduló körül, 1898-ban már sikerült felállítani a bányász zenekart, sőt már munkásdalárda is működött, igaz még egyesületi alapszabályok nélkül. A bányász zenekar és a dalárda számára jelentős megmérettetésnek számított a salgói bányász közösség zászlószentelési ünnepélye, amelyen már nagyszámú közönség előtt léptek fel. A bányász hivatástudat, az összetartozás egyik legősibb, leghagyományosabb kifejezője volt a zászlószentelés.

1899. július 30-án „Salgó telep” bányászainak zászlószentelési ünnepélyére sok vidéki vendég érkezett, és nagyszámú ünneplő közönség vett rajta részt. A távolabbról és Salgótarjából érkezett közönséget a fogaskerekű vasút vitte fel a salgói bányatelepre. A fél 10-kor indult második vonattal jött Kovács Nándor salgótarjáni prépost-plébános, a vidéki katolikus papsággal, a vonaton utazott dr. Pacséri Károly megyei tanfelügyelő is. Rajtuk kívül jöttek acélgyári tisztviselők, községi tisztviselők és magánosok családjaikkal. A vendégek megérkezését dinamit-lövések jelezték.

Az ünnepély Jánk József bányafőnök parkjában zajlott és szentmisével kezdődött. Az istentisztelet alatt a salgói vegyes daloskör négy szólamú egyházi éneket adott elő, Rozsnyai Rozslozsnik János salgói tanító vezetésével. Az istentisztelet után szentelték fel a zászlót, s verték be a szokásos díszszöveget tartalmazó hazafias mondasok kíséretében. *„Ezután a prépost mondott egy nagy stílű, lendületes, minden ízé-*

⁷ Belitzky i. m. 3, 11. Szvircsek, 1990. 308-309.

ben hazafias és vallásos szellemtől áthatott beszédet a közönségnek, különösen a bányászoknak, méltatva a mai nap jelentőségét, s intvén őket az Istenbe vetett bizalomra, amelyre veszedelmes, de szép munkájuk közben oly nagy szükségük van. Eleven szavakkal ecsetelte a zászlóhoz való odaadó ragaszkodást, majd köszönetet mondott Eisele Gusztávné zászlóanyának és a közönségnek. Aztán a salgói zenekar eljátszotta a Himnuszt, a bányászok megtartották díszszemléjüket, és az ünnepély első felvonása véget ért. Délben 140 terítékű bankett volt, amelyet Bender Károly, a telep kitűnő vendéglőse látott el.” A közönség vidám hangulatáról Bódi Rudi cigányzenekara gondoskodott, majd jöttek az elmaradhatatlan tósztok. Éltették a királyt, a bányafőnökséget. A lakoma 4-ig tartott. Öt órakor „fényes élvezetes program hangversenyyel” lepte meg a közönséget a rendezőség. Tele volt a hangversenyterem, válogatott darabok hangzottak el, amit zúgó tapsvihar követett.

A tudósító dicsérte a hangverseny szereplőit: Bender Ottó és Ronbol Vilmos kiváló precizitású művészi játékát és azt követően az irodalmi programot. Latkóczy Mihály lonsongi főgimnáziumi tanár előadásában finom szatírával és humorral világította meg Szendrei Júlia és fia, Zoltán jellemét. Végül a dalkör a Himnuszt játszotta. A közönség a királyt és a hazát éltette. A hangverseny után – szokásoknak megfelelően – tánc következett kivilágos kivirradtig.⁸

Az Acélgyári Olvasóegylet és a Tiszti kaszinó tagjai kirándulásainak már az 1890-es évektől kedvelt célpontja volt a „kies fekvésű Salgó.” A XX. század elejétől pedig az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület Salgótarjáni Osztálya is egyre gyakrabban kereste fel a történelmi emlékhely alatt fekvő bányatelepet. Az OMBKE salgótarjáni Osztálya 1909. július 11-én Salgóbányán tartotta ülését. Valószínűleg Szlovikovszky Emil salgóbányai üzemvezető felvetésére, aki az egyesület titkára volt. A gyűlés után a tagok a szép számmal megjelent családtagok és vendégek társaságában a telep parkjában rendezett zsványpecsenye sütésen vettek részt, melynél a salgói bányász-zenekar szórakoztatta a közönséget. Az esős időjárás fedél alá kergette a társaságot, de a jó és derűs kedvet az eső sem tudta elmosni. A társaság csak késő este oszlott szét a legjobb hangulatban. 1910. május 22-én az OMBKE-tagok a Halley-tűstökös távcsővel való megtekintésére vonultak ki Salgóbányára.

A társulat az olvasóegyleteket alkalmasnak tartotta az iskolában szerzett ismeretek bővítésére, nemes irányban való fejlesztésére. A salgói bányászközösség az 1900-as évek második felében elérkezettnek látta az időt, hogy közösségformáló tevékenységét egyesületi keretekben folytassa tovább. A nagy testvér, az Acélgyári Olvasóegylet mintájára 1907. november 20-án megalakult a Rimamurány - Salgótarjáni Vasmű Rt. Salgóbányatelepi Felvigyázó és Munkásszemélyzeti Olvasó Egylete. 1908. május 2-án hagyták jóvá alapszabályait.

Alapszabályában megfogalmazott célja szerint: társas érintkezés és önművelődés, közügyek iránti érdeklődés fejlesztése, az irodalom pártolása, hírlapok és célszerű olvasmányok által. Jótékonyági rendezvények rendezése, a szerencsejátékokat kivéve. Az egyesület tisztségviselői, a gyárigazgató jóváhagyása mellett, a salgói főtisztviselők közül kerültek ki. Így elnöke Szlovikovszky Emil üzemvezető lett, jegyzőjének pedig Billeter Henrik művezetőt választották.⁹

⁸ Salgó-bányatelepi zászlószentelés. Nógrádi Lapok és Honti Híradó 1899. augusztus 6. 3.

⁹ Wabrosch, 1926. 8. „Balogh, 1996 - 1997. 106., Molnár, 1975. 52.

A salgóbányatelepi zenekar és dalkör, 1911 (Dornyay Béla Múzeum Fotótár Ltsz: 1986 és 125)

Az olvasókörök nagyobb részét az élelmezési intézet épületének e célra átengedett helyiségeiben helyezték el. A salgói olvasókör az élelmezési intézet felépülte után 1910-től kapott állandó helyet, addig ideiglenes otthonban működött. Ezzel Salgóbányán létrejött az egyesület céljai megvalósítására a legnagyobb telepi helyiség, a munkásolvasó, táncteremmel és színpaddal a műkedvelő előadások, jótékonyági rendezvények rendezésére. „Az olvasó-egylet tulajdonképpen munkás-kaszinó, ahol biliárdterem, ivószoba, kuglizóhelyiség és kert van a tagok használatára, de emellett nemesebb irányú szórakozásra is nyújt alkalmat. Többnyire gazdagon felszerelt könyvtára van. Az olvasó-egylet kebelében alakult daloskör ifjúsága a társulati tanítói kar irányítása mellett ősztől tavaszig hetenként vasárnap du hangversennyel összekötött felolvasásokat tartott. A zenei számokat a gyári zenekar és a daloskör adja, közben a munkásfiatalok szaval, felolvas. A hangversenyeket néha műkedvelői előadások váltják fel. Ünnepeken a daloskörök a templomi énekkarok szerepét veszik át, s lelkes működésükkel hozzájárulnak a munkástársadalmi élet nemes irányban való fejlesztéséhez.”¹⁰

A közösség életében, a mintát nyújtó anyaegyesülethez hasonlóan kiemelt szerepet szántak az összetartozást jelképező zászló hagyományainak fenntartásához, a zászlószentelés évfordulójának megünnepléséhez. Az Acélgári Olvasóegylet minden évben pünkösöd napján megemlékezett az évfordulóról. A Salgóbányatelepi Olvasókör az első évtized végén, 1909. augusztus 22-én ünnepelte meg zászlószentelésének 10. évfordulóját. Az évforduló mellett az ünnepségre alkalmat kínált Szent István király ünnepe is, amelyet Salgón összekötöttek a bánya védőszentjének, Borbálának az ünnepével. A helyi sajtóban az esemény Borbála-ünnepéyként is jelent meg. A salgói eset azonban nem volt egyedi. A dorogi bányászok Szent István napján ünnepelték védőszentjüket, Borbála ünnepét. A salgói alkalmazottak, a bányász zenekar már reggel 8 órakor gyülekezett a bányauzem irodája előtt a vendégek fogadására. Az ünnepi alkalomra a vendégek a fogaskerekűn érkeztek a telepre. Eljöttek a bánszállási olvasókör küldöttei Rameshofer Béla bányagondnok és Pichler János főtanító vezetésével. Az acélgári Olvasókör küldöttsége zászlójával tisztelte meg a salgóbányai testvéregyesületet. A zászló behozatalakor a salgói zenekar a Himnuszt játszotta. Wabrosch Béla vezetésével pedig az acélgári Tisz-

¹⁰ Jóléti intézmények i.m. 50.

ti Kaszinó tagjai tették tiszteletüket. Amikor a salgói zászlót kihozták az irodából, a salgói zenekar a Himnuszt játszotta, majd 15 fehér ruhába öltözött koszorúslány jelent meg Szlovikovszky Olga vezetésével, aki nemzetiszín szalagot tűzött a zászlóra. Ezután díszmenet indult a telep parkjába az ünnepi mise és az ünnepély megtartására. A menetet Ursutz József acélgyári karmester vezette, majd az Acélgyári Olvasóegylet tagjai következtek díszzászlójukkal, utánuk pedig a bányászati küldöttség. Őket követte a salgói zászló a 15 koszorúslánnyal. A menetet a salgói alkalmazottak zárták, a bányászok bányász ruhában, a műhely munkások kék öltözetben. élükön Laun Ferenc bányafőnökkel. A park előtt Szlovikovszky Emil bányafőnök fogadta a zászlót és a vendégeket. A parkba tárnabejáratot ábrázoló diadalkapun lehetett belépni, amelyen az 1899 és 1909-es évszám díszlett. A parkban már ott voltak a salgóiak és a zagyvaiak lobogókkal érkezett búcsújáró menete. A miséhez a bánya kotogó (azaz a klopacska) mélabús hangja szólította a hívőket. Az ünnepi alkalomra felállított oltárnál Herczeg János plébános celebrálta a misét. A misén felváltva a salgói zenekar és a dalegylet működött közre. A mise végén a zászlót megkoszorúzták, majd Gleidura Géza apátplébános mondott a munkásoknak szívhez szóló beszédet. A zászló megáldása után két bányaaaltest mondotta el a megható bányász imát. A menet érkeztekor és a mise alatt taracklövések szóltak. A zászló megáldása után a közönség előtt a zászlóval az élmezési épület elé ment az alkalmazottak díszsorfala előtt és a zenekar indulói hangjára. Délben közös ebéd kezdődött, amelyen a salgótarjáni cigányzenekar játszott. A cikk írója kiemelte, hogy az ebédn a salgói munkások 6 képviselője is résztvett. A felköszöntő beszédek között Wabrosch Béla a bánya-és kohóalkalmazottak kulturális intézményeit dicsérte. Délután a közeli erdőben a salgói zenekar és a dalkör adott hangversenyt, amely után tánc majd este tűzijáték volt.

„Az egész ünnepély jól sikerült, a résztvevők s a salgói munkások közt mindvégig a legjobb egyetértés és jókedv uralkodott, mutatva azt a szívélyes jó viszonyt, mely a gyár vezetősége és alkalmazottai közt uralkodik.” – értékelte a bányászati szaklap az ünnepélyt. *„Ilyen sikerült ünnepélyük rég nem volt a salgóiaknak, de nem is lesz egyhamar.”* – írta a Salgótarjáni Hírlap.¹¹

Az első világháború és a forradalmak idején, főként a katonai bevonulások miatt, mint mindenütt, Salgóban is lelassult az olvasóegylet működése. Az egyesületben az 1920-as évek elejétől élénkült meg ismét az élet. Az egyesületi élet újraindulását jelzi, hogy az olvasókör tagjai 1920-ban megalakították az első salgói sportegyesületet, a Salgóbanyelepi Football Clubot. A testnevelési törvény értelmében 1925-ben megszervezett salgóbányai leventék a Salgótarjáni Acélgyári Levente Egyesület Salgóbanyelepi Alosztályát alkották. A salgóbányai cserkészeket a Rimamurány - Salgótarjáni Vasmű Rt. 925. sz. Balassa Bálint cserkészcsapata tömörítette. Az 1920-as években jött létre az első salgóbányai nőegylet is, Salgóbanyelepi Leányegyesület néven. Az egyházi és karitatív tevékenységeket szolgálta a Salgóbanyelepi Oltáregyesület kultúrszakosztálya.

Az első világháború alatt a salgói bányaiüzem vezetésében bekövetkezett személyi változások segítették Salgóbanyelepi társadalmi életének további fejlődését. 1917-ben került

¹¹ A salgóbányai ünnepély. Jó Szerencsét 1909. szeptember 5. 818-819. epa.oszk.hu. Letöltés ideje: 2014. II. 28., Borbála ünnepély. Salgótarjáni Hírlap 1909. augusztus 15, Ünnepély Salgón. Salgótarjáni hírlap 1909. augusztus 29.

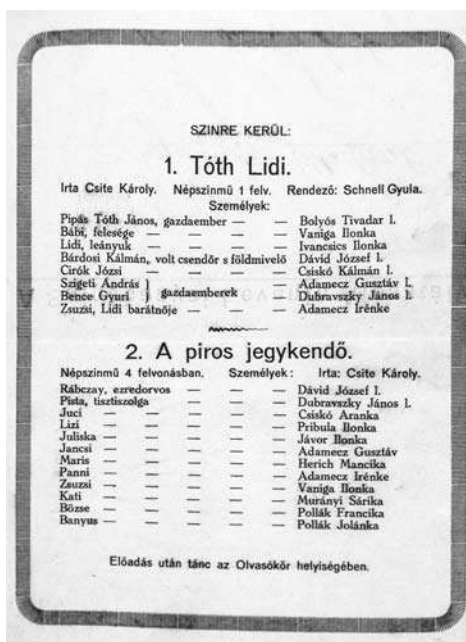
a salgói bánya élére Rameshofer Béla bányagondnok, aki korábban a vállalat bányászati szénbányáját vezette. Rameshofer működése idején szerveződött meg a Bányászati Olvasóegylet. Felesége, Stephens Franciska a nőegylet hozta létre. 1928-ban Rameshofer Béláné elnöklétével alakult meg a Szent Erzsébet Római Katolikus Nőegylet. Salgóhányán pedig a Salgóhányai Leányegylet hozta létre, melynek fővédnöke férje, Rameshofer Béla volt. Rameshofer Béla honosította meg Salgóhányán a mozit, amellyel e téren Salgóhánya megelőzte a salgótarjáni nagyvállalatok, a bánya és az acélgyár kulturális egyesületeit. Az 1930-as években a város képviselőtestülete a salgói mozi miatt nem engedélyezte az acélgyáriaknak külön filmszínház működését. Az olvasóegylet elnöksége a legfelső miniszteriális fórumokat is megjárta, de a város vezetése elutasította a kérést azzal az indokkal: „a város területén két filmszínház működik.” Ekkor a város központjában működő Apolló Mozgón kívül Salgótarján második filmszínháza a várostól 6 km-re levő Salgó-bányatelepen volt, amely közigazgatásilag a városhoz tartozott. Az első salgói mozi az egykori István-táró közelében épült bányaépületben, a „ferozolóban” vagyis a felolvasó teremben volt. A telep híres szülőtte, Zenthe Ferenc egy interjúban visszaidézte, hogy az első sorból megbabonázva bámulta a némafilm-korszak hőseit. A kaszinóhoz 1932-ben egy kultúrtermet is építettek, színpaddal, mozival, ahol már mozigépházból vetítették a filmeket.¹²

A mozi-és táncteremnek, a munkásolvasónak és az altiszti szobának helyet adó élelmezési épületet 1936-ban alakították át és bővítették ki megfelelő nagyságú tánc-és moziteremmel, színpaddal, öltöző helyiséggel. A tervek szerint az akkori munkásolvastól a moziterem egy részével bővítették, az altiszti szobát a söntés területével. A tánc-és moziterem nagyobb részéből söntés, kocsma, padlásfeljáró és folyosó lett. Ekkor épült az előtér az üveges verandával, amely felett a mozigépház található vasajtókkal, vaslemez spalettával, elsötétíthető vasablakokkal, filmtekerccselővel és motorhelyiséggel. A mozi befogadóképessége 185 fő volt.

Az 1930-as években a 8 órás munkaidő, majd a fizetett szabadság bevezetése következtében megnövekedett szabadidő milyen tartalmas eltöltésre biztosítottak lehetőséget a salgóhányai intézmények, élükön a kaszinóval? Az 1910-es évektől működő kuglipályákon űzhették a bányatelepi tisztviselők és munkások legkedveltebb szórakozását, a kuglizást. Vasárnaponként ebéd után kellemes időtöltést biztosított a salgóhányai kaszinó kuglizója, mind a tisztviselőknek, mind a munkásoknak, sőt egyes turistacsoportok is hódoltak e szórakozásnak. Igaz a bányatelepi kaszinót és nyári helyiségeit, étkezdéjét – az acélgyár igazgatóságának engedélye és előzetes bejelentés alapján – vehették igénybe társas kirándulók. 1923 nyarán a Magyarországi Kárpát Egyesület Salgótarjáni Osztálya zárta Salgó vári turistaprogramját a salgóhányai kaszinó kuglizójában.

Az olvasókör helyiségeiben tartották összejöveteleiket az újabban önképzés céljából alakult „Ifjúsági Egyesület” tagjai, és itt ülésezett a nőegylet is. Ők látták el a társadalmi úton gyakorolható jótekonyság feladatát. Tagjai túlnyomó részét a munkások női családtagjai alkották. Az olvasókör nagyterme volt hagyományosan a műkedvelő előadások és az azt követő táncvigalmak helyszíne. 1926 farsangján, szombaton a Salgóhányatelepi Football Club este 8-tól a salgóhányai olvasókör nagytermében reggel 4 óráig tartó tom-

¹² Magyar Bánya-kalauz 1914. 23., Lizsnyánszky, 1968. 125., Drexler Szilárd: Zenthe Ferenc szülőháza. 2011. november 14. karancs-medves.blogspot.hu. Letöltés ideje: 2014. október

A Salgóbányai Levente Alosztály meghívója műkedvelői előadására (DBM Művelődéstörténeti gyűjtemény Ltsz: 80. 12.)

bolával egybekötött táncmulatság rendezésére kért engedélyt a rendőrségtől. 1938 húsvétján a Salgóbányai Oltáregyesület kultúrszakosztálya rendezett műkedvelő előadással egybekötött táncmulatságot. Az előadáson Mikszáth Szent Péter esernyője c. regényének színpadi változatát mutatták be. „A salgóbányai elit és munkástársadalom már számtalan esetben megmutatta, hogyan kell a különféle irányú, végeredményben nemzetiünk javát szolgáló nemes és ideális mozgalmakat önzetlenül szolgálni.” – méltatta a helyi sajtó a rendezvényt.

Az 1940. február 3-án, szombaton a salgóbányai olvasókör összes helyiségében este 8-tól reggel 6-ig tartó műkedvelő előadással egybekötött táncvigalom rendezésére kért engedélyt a korszak nehézségeire is rámutat. A színre kerülő 3 egyfelvonásos mű szövegválogóját a Vármegyei Iskolánkívüli Népművelési Bizottságnak kellett engedélyezni. Pedig a 3 művet a VKM műkedvelő előadásnak alkalmasnak nyilvánította, és az 1940. évi Kókai-féle árjegyzékben szerepelt is. A 3 előadás a következő volt: Kútágsra száll a kakas, Agglegények főző vizsgálja, A szerelmes suszter. Az előadás azonban anyagi hasznot nem hozott, sőt ráfizetéses volt, mert a 179 pengő bevételt az engedélyek, előadási jog, díj, vigalmi adó, költségei teljesen felemésztették, pedig 300 db meghívót küldtek szét. 1941. december 25-én a Salgóbányai FC műkedvelő előadással egybekötött táncmulatságot rendezett az olvasókör helyiségeiben, amelynek bevételét a Vöröskereszt javára ajánlották fel. Az előadáson Alföldy Géza Vihar a havasokban c. irredenta színművét mutatták be.

Az olvasókör helyiségeiben mutatkoztak be a salgói iskolások a karácsonyi és év végi színelőadásokon. Az ifjúság hazafias és vallásos nevelését szolgáló levante és cserkészegyesületek szintén igénybe vették az olvasóköri helyiségeket. Mindig nagy ünne-

pet jelentettek a telep lakói számára a salgóbányai levették műkedvelő előadásai és az azt követő bálók az olvasóköri teremben.¹³

A bányák 1946. január 1-jei államosítása után a salgói szénbányák is a Magyar Állami Szénbányák kezelésébe kerültek. A volt vállalati kulturális létesítmények döntően szakszervezeti kezelésbe kerültek. 1949-ben a Salgótarjáni Bányatelepi Munkás Olvasókör ingó és ingatlan vagyonával a Bányai Dolgozók Szakszervezetébe olvadt be. A salgói Olvasókör is valószínűleg beolvadt a BDSZ-be és szakszervezeti kultúrházként működött tovább. 1954-ben a helyi sajtó szép, ízlésesen berendezett kultúrotthonról tudósít. Ebben széles körű lehetőség nyílt a fiatalság szabadidejének tartalmas eltöltésére. A legnépszerűbb szórakoztató eszköz a rádió volt. A sportesemények, különösen a korszakban a világot végigverő Aranycsapat mérkőzései, igen nagyszámú közönséget vonzottak. Mint ahogyan a rádió zenei műsorait is szép számmal hallgatták, főleg a könnyűzenét. Ekkor még nem mindenkinek futotta saját rádióra a bányász fizetésekből. A rádió hírei mellett a magyar és nemzetközi hírekről a Szabad Népből, a megyei eseményekről, pl a munkaverseny állásáról a Szabad Nógrádból értesülhettek az újságolvasók. Továbbra sem vesztett népszerűségéből a biliárd, a legjobbak megmérettethették magukat a városi biliárdversenyeken. Az elmélyültebb sportok kedvelői a sakktábla mellett tölthették el az időt.

Különleges, ünnepi eseménynek számítottak, és nagy közönséget vonzottak a kultúrotthonban fellépett színtársulatok előadásai. Különösen népszerűek voltak a bányavidékek számára neves színészekből szervezett társulatok fellépései. Az idősebb salgóiak elmondása szerint többször vendégeskedett itt a Gördülő Opera és a Gördülő Színház. Többször fellépett itt Gobbi Hilda és Sinkovits Imre. Az akkor már igen népszerű Gobbi Hildáról még egy kedves történetet is meséltek, miszerint a művész nő egyik fellépése után egy régi karbidlámpát szeretett volna magának. A még aktív bányászok a saját világítóeszközüket nem adhatták oda, ezért a művésznőnek feltúrták a salgói padlásokat, míg végre sikerült találni egy lámpát.¹⁴

Sportélet

A vállalat tudatos szabadidő -szervező tevékenysége mutatkozik meg a sportegylet alakításában is, amellett hogy ez az az időszak, amikor az SKB Rt. bányatelepein is létrejönnek a sportegyesületek. Az első salgóbányai sportegyesület „Salgótarjáni Football Club” néven az egyesület pecsétje szerint 1920-ban alakult, és 1921. október 18-án kelt és a belügyminiszter által 84. 426/1920 VII. a. szám alatt jóváhagyott alapszabály szerint működött. A kor szokásának megfelelően kezdetben barátságos meccseket játszott 1924-ben pl az SBTC Forgáchi Alosztályát és a MOVE Ózdi Sport Egyesületet fogadta. 1925-ben a már az ÉLASZ I. osztályában szereplő SBTC-vel meccselt, majd a Somsályi Sport Egyesületet látta vendégül. A salgói egyesület anyagi javainak gyarapítá-

¹³ MNL NML V. 183. 18378/1936: Műszaki leírás a salgóbányai élelmezési épület kibővítése és átalakítása munkálatairól, A Munka 1923. május 26, A Munka 1938. április 23., Dornay i. m. 83. A Salgótarjáni Football Club Levélmásolati Könyve. DBM Bányászati Kiállítóhelye Ltsz.: 748 (a továbbiakban Levélmásolati Könyv) 213.

¹⁴ MNL NML V. 183. 7796/ 1948., Szabad Nógrád 1954. április 21.

A Salgóbányatelepi Football Club (SFC) pályavatója, 1920. (DBM FT Ltsz: 3543)

sára az egyesületek jól bevált pénzszerzési forrásához fordult. 1925 és 1926 farsangján az egyesület pénztár alapja javára műkedvelő előadással egybekötött táncmulatságot rendezett a salgóbányai olvasókör nagytermében.

1931-ben hozták létre Salgótarján és környéke szegényebb labdarúgóinak a Salgó Serleg Csoportot. A Salgóbányatelepi Football Club itt kezdte játszani hivatalos mérkőzéseit. Az 1932/33. évi bajnokságot meg is nyerték a salgóiak, így 1 évre ők birtokolhatták a Dr. Krepuska Géza ezüst vándorszerleget. Ettől kezdve az Északmagyarországi Labdarúgó Szövetség, majd az Északi Alsövetség II. osztályában futballoztak. Aztán következett 2 év az Északi Alsövetség I. osztályában, majd 1940-1945 között a csapat a Felvidéki kerület Mátravidéki csoportjában szerepelt. Az 1936/37-es bajnokságot már Salgóbányai FC néven folytatták. Az 1937/38. évi bajnokságban elért sikeres szereplés nyomán az egyesület osztályozót játszott az MVSC-vel és feljutott az ÉLASZ I. osztályába. A csapat kiváló teljesítményét nagyban elősegítette Seress Spitz Imre edző, akinek tevékenysége alatt a csapat „úgy technikában, taktikában, mint kondícióban jelentős javulást mutatott.” 1941, 1942 és 1943 nyarán a vállalat által kiírt Dr. Quirin Leó vándorszerleg mérkőzésein játszottak.¹⁵

A korabeli edzés módszerekre is utalnak a klub 1940-től indult havi tájékoztatói. Az 1940. évi januári tájékoztatóból megtudjuk, hogy februárban kezdik meg a tornatermi edzéseket. Erre a célra helyi levante otthon átadását kérték, mert a sportszobájuk erre

¹⁵ Nickel, 2011. 69., Levélmásolati Könyv i. m. 22, 26, 32, 34, 39, 42., Szabó, 2002. 84., Levélmásolati Könyv i. m. 85, 94, 140, 283-284, 352, 405., Salgótarján - Salgóbányai FC <http://www.magyarfutball.hu/hu/bajnoki-vegeredmeny/9099>. Letöltés ideje: 2014. március

Az SFC csapata, 1926. (DBM FT Ltsz: 3542)

nem volt alkalmas. S hogy miből álltak a téli edzések? Szerdánként délután 3-6 óráig erőnléti edzéseként „boxlabda-és gimnasztika gyakorlatok, valamint elméleti oktatás” volt. Pénteken szintén délután 3-6 között elméleti oktatás, majd az erőnlét karbantartására gyaloglás, síelés következett.

A csapatnak a folytonos anyagi gondok mellett több nehézséggel is szembe kellett néznie. Salgóbánya éghajlati fekvéséből következően gyakran előfordult, hogy még márciusban is 50-60 cm hó borította a pályát. Emiatt nem kezdhették el az edzéseket, csak tornatermi gyakorlatokat végezhetek. Az edzőmérkőzések segíthettek ezen, mint 1939 márciusában az SBTC elleni, de a téli napok miatt a bánya fokozott munkamenete nem engedte meg a játékosoknak a munkából való korábbi távozást. A klubnál örökös gondot jelentett a Salgótarjánba vagy Losoncra bevonult katonaköteles fiatalok pótlása, így igen sokszor kértek engedélyt játékosaik szerepeltetésére az állomásparancsnokságoktól. 1940-ben, majd a Szovjetunió elleni háború idején a Miskolci 63. honv. Kiegészítő parancsnokságtól azt is kérték, hogy játékosait, amennyiben lehetséges, a salgótarjáni 23/III. és a losonci 23/I. zászlóaljba vonultassák be, hogy szükség esetén kikérhessék őket. Probléma volt a játékosok összetétele is, hiszen a játékosok nagyobb részét a leventeköteles fiatalok adták az ifjúsági csapat pedig cserkész volt. A hazafias ünnepélyek alkalmával, így pl. 1941 májusában a Korláti Levente Egyesület meghívását kellett visszautasítaniuk, mert Salgón akkor a hősök ünnepe volt, a zömében levente és cserkész futballistáknak a hazafias ünnepélyeken csapattestük kötelékében kellett kivonulniuk.

Érdekes adalék a sportegyesületek történetéhez a helybeli leányegyesület támogatása. A salgóbányai csapat részére a mezen levő SFC-emblémát ugyanis a Salgóbányai Leányegyesület tagjai varrták ki. A klub 1940.december 4-én az „elkészített paizsok kivar-

*Az SFC csapata mezén a Salgóbányai Leányegyesület varrta emblémával, 1940 körül.
(Az SFC egykori kapusa, + Kalakóczy Dodo bácsi tulajdona)*

rásáért” köszönetet mondott, és egy kis ajándékot is küldtek a Salgóbányai Leányegyesület vezetőjének.¹⁶

A klub történetének becses dokumentuma értékes adatokat tartalmaz a háborús korszak ideológiájára nézve is. 1942. április 29-én a klubvezetés az egyik keleti fronton levő katona levelére válaszolva írta, hogy nagyon hiányzik a csapatból, „*de majd csak haza segíti az Isten győztesen és akkor idehaza is segítheti győzelemre a győztes fodbalját.*” „*Kívánják, hogy minél előbb győztesen jöjjenek mindnyájan haza, hogy megkezdhessük itthon a boldogabb életet, amit mi magyarok olyan nagyon várunk, és megérdemlünk.*” A testnevelési törvény szelleme tükröződik a Salgóbányatelepi Olvasókör választmányától anyagi segítséget kérő levélben is. „*A football csapatot mint ami nemzetnevelő munkát végez nem lehet a mai időkbe leépíteni, mert ez nem magán érdek, hanem nemzetnevelő és így országos érdek annak fenntartása. A jelenlegi világháborúba, /ha a sportújságot olvassuk/, kiűnnek azok a honvédek, kik a sportot saját tehetségük és fizikailag úzték, és ezért kötelességünk nekünk sport vezetőknek, hogy minél több aktív sportolót tartsunk el.*”

A levelet írt katona hazatért az orosz frontról, de nem mindenki volt ilyen szerencsés. 1942. október 1-jén a mérkőzést az SFC gyászszalaggal játszotta le és 1 perces gyászszünetet is tartottak, „*mert egy futballista sporttársunk ki a keleti fronton teljesítette haza iránti kötelességét a hazájáért hősi halált halt*”. Andó István 1942. szeptember 9-én a sztorozsevojei ütközetben hősi halált halt.

¹⁶ Levélmásolati Könyv i.m. 196, 205, 211, 213, 225, 230, 260, 267, 325, 344, 361, 392, 396. 438-439, Szabó i.m. 86-87. Salgótarján -Salgóbányai FC <http://www.magyarfutball.hu/hu/bajnoki-veg-eredmeny/9099>.

A futballcsapat keretén belül 1941-től formálódik az atlétikai szakosztály és 1942 márciusában alakítják meg az asztalitenisz szakosztályt. Az VKM 243 608/1942, sz. rendelete és az így kibővült sporttevékenység is hozzájárult ahhoz, hogy az egyesület 1943-ban a Salgóháti Testgyakorlók Köre nevet vette fel.

Miből tartották fenn a csapatot? A legnagyobb támogatást az gyárigazgatóság 1400 pengő segítségével jelentette. Emellett természetesen a tagdíjakból befolyt összeg, jobb esetekben pedig egy-egy jó játékosuk átigazolásból származott, mint pl 1940-ben a SSE 1500 pengőt adott az egyik SFC labdarúgóért. A tagdíjat 1928-ban 4,80 pengőben állapították meg és 112 rendes fizető tag volt. Anyagi bevételt jelenthettek még a különböző rendezvények. Az újabb szakosztályok, az atlétika és az asztalitenisz fenntartása azonban egyre nagyobb költségeket emésztett fel, ezért is fordultak a salgói olvasókör választmányához. A háború utáni viszonyokat is jól jellemzi és az egyesület fenntartásának is jellemzője példája lehetett a bányavidékeken a salgói sportkör esete. 1946 őszén a salgói bányászok közül 84-en ajánlották fel szénjándóságukat a klubnak sportfelszerelések vásárlására.

Az 1946/47. évi bajnokságban érte el a csapat eddigi legnagyobb sikerét, felkerült a Nemzeti Bajnokság II. osztályába. A salgóháti egyesülethez fűződik a bajnokság egyik emlékezetes bundabotránya is. 1947 áprilisában az NB I-be feljutásra pályázó SBTC bundagyánús mérkőzésen 18:0-ra nyert Salgóháti ellen. A gyanút erősíthette, hogy két salgóháti öngól született. Ezt az eredményt az NB I-be való feljutásra esélyes másik csapat, az Erzsébetvárosi MTK megővta. A salgóhátiak intézőjét örökre eltiltották, és a mérkőzést újra kellett játszani. Az újrajátszott mérkőzésen az SBTC 9:0-ra ismét győzött, de az MLSZ egy kis támogatással a 18:0-t igazolta le, és az SBTC így feljutott az NB I-be. Az 1948/49. évi bajnokságot az NB III-ban folytatták, a kor kihívásainak eleget téve Salgóháti Tárnai néven. 1951-től, az országos sportegyesületi rendszer kialakulásával, többnyire a megyei bajnokságban szerepeltek, az ágazati hovatartozást tükrözve, Salgóháti Bányász néven. 1957-ben osztályozót játszott a csapat az NB III-ba jutásért. Majd ettől kezdve a megyei I. osztályban játszott, 1968-as megszűnéséig.¹⁷

A bányatelepek egyes származású népe kezdetben meglegedett a számára biztosított kocsmái szórakozási lehetőségekkel, ez volt a pihenő- és szórakozóhelye. A közösség önszerveződési próbálkozásait látva a társulat felkarolta e kezdeményezéseket, tartva a XIX. századvégi szocialisztikus mozgalmak itteni lehetséges térnyerésétől. A bányász öntudatot és hivatástudatot kifejező egyenruha bevezetése után az összetartozást szimbolizáló zászlószenteléssel kívánták elmélyíteni a telep lakóinak hazafias érzéseit és vallásos érzületét. Az 1900-as évek elején pedig a vállalat szociális filozófiájának megfelelően, segítettek a Salgóháti Olvasóegylet létrehozásában. Az 1910-ben átadott olvasóköri helyiség, a kaszinó széles körű lehetőséget biztosított a telep lakói számára szabadidejük értelmes és tartalmas eltöltésére. A sporttevékenység bekapcsolása és a labdarúgó csapat megszervezése jó alkalmat biztosított a telep identitás további fejlődésére. A Salgóháti bányagondnok által meghonosított mozinak a kaszinóba költözése, az új színpad pedig még inkább irigylésre adott okot a környező falvaknak, de még a városnak is. Az államosítás után a kaszinó a bányász szakszervezet kezelésébe került, és kultúrotthonként funkcionálva nyújtott felejthetetlen élményt a telep lakóinak színházi előadásaival, táncmulatságaival

¹⁷ Levélmásolati Könyv i.m. 325, 344, 361, 392, 396., Szabó i.m. 86-87. Varga - Tóth - Kálovits, 1986.64., Levélmásolati Könyv i. m. 440-441, 452, Salgóháti -Salgóháti FC [http://www. magyarfutball.hu/hu/bajnoki-vegeredmeny/9099](http://www.magyarfutball.hu/hu/bajnoki-vegeredmeny/9099).

Irodalomjegyzék

- A Rimamurány - Salgótarjáni Vasmű Rt. és társvállalatai jóléti intézményeinek ismertetése Budapest, 1913.
- Balogh Zoltán: Kaszinók, vendéglők, kocsmák. A társasági élet színterei Salgótarjában 1900-1945. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve (NMMÉ) 1996-1997. 103-118.
- Belitzky János: Adatok a salgóbányai munkásság életkörülményeihez. 1871-1888 és 1898. Nógrád Megyei Múzeumi Füzetek 1. Salgótarján, 1963.
- Cs. Sebestyén Kálmán: Salgótarján történelmi kronológiája II. Salgótarján, 2002.
- Dornyay Béla: Salgótarján és a Karancs - Medves -vidék részletes kalauza, Salgótarján, 1929
- Kerényi Ferenc: Petőfi „ismeretlen” műve: A Salgó. NMMÉ 1999. Salgótarján, 1999. 58-65.
- Lizsnyánszky Antal: A Salgótarjáni Kohászati Üzemek 100 éve. 1868-1968
- Molnár Pál: Adalékok a Rimamurány - Salgótarjáni Vasmű Rt. munkáspolitikájához (1868 - 1919) In: Nógrádi Szemle 1975/4 52.
- Nickel Réka: A „Rimai” identitás kialakulása az acélgyári kolónián. In: Neograd 2011. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXXV. 57-80. Salgótarján 2012.
- Póczos Sándor Salgótarján képes levelezőlapokon 1898 - 1948. Salgótarján, 2014.
- Szabó János: Salgótarján sportélete. In: Salgótarjáni Új Almanach II. Szerk. : Szvircsek Ferenc, Salgótarján, 2002. 77-95.
- Szvircsek Ferenc: Bányáskönyv. Salgótarján, 2000.
- Szvircsek Ferenc: Munkáskolóniák Salgótarjában. Palócföld 2003/4. 407-419.
- Szvircsek Ferenc: A szénbányászat és az urbanizáció kapcsolata Salgótarjában. In: NMMÉ 1996 - 1997. 23-38.
- Szvircsek Ferenc: Törzsgárda létrehozására irányuló kísérletek a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. munkáspolitikájában In: NMMÉ 1990. 301-312.
- Varga Lajos - Tóth István - Kálovits Géza: SBTC labdarúgó krónika Salgótarján, 1986.
- Wabrosch Béla: Az Acélgyári Tiszti Kaszinó története. Salgótarján, 1926.

MOSAICS FROM THE HISTORY OF SALGÓBÁNYA

BY ZOLTÁN BALOGH

In this study the author shows characteristic moments from the life of the miner colony of the Steel Factory in Salgótarján (Salgóbánya). We can get acquainted with the communal life and the holidays on the basis of the available period photos, archives, memories and the press. At first the author deals with the activity of the Salgóbányatelep Custodians' and Workers' Book Club of the Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. which became a society in 1907, with the club building took modern shape in the 1930s, and the community centre arranged a lively cultural life after 1945. After it the author gives the broad outlines of the history of the Football Club in Salgóbánya held up the sport life of the colony.

P. ZADRAVECZ ISTVÁN SALGÓTARJÁNI LÁTOGATÁSAI

FODOR MIKLÓS

A két világháború közötti ellenforradalmi korszak (a rendszer önmagát minősítette így) emblematikus személyisége volt Péter Dr. Uzdóczy Zadraveczi István, ferences szerzetes, 1920-1926 között a Nemzeti Hadsereg római katolikus táborigazgatója vezérőrnagy rangban. Hallatlanul energikus közéleti munkálkodása során több ízben járt Salgótarjában. A helyi közéleti hetilap, a Munka 1932 november 19-i számának vezércikk írója már így üdvözli az újonnan felépült ferences rendház és kápolna felszentelésére érkezett püspököt „*Mint régi ismerőst üdvözli a megkonduló harang...*”¹

Alábbi írás mindenekelőtt a helyi, Salgótarjában 1923-1944 között megjelenő hetente megjelenő újság, „A Munka” tudósításai alapján készült.

P. Zadraveczi István életpályája

Zadraveczi István 1884-ben született Csáktornyán. 14 éves korában belép Szent Ferenc rendjébe. Római tanulmányok után 1907-ben szentelik pappá a lateráni bazilikában. Doktori címet szerez, mégpedig dogmatikából és szónoklattanból. Gyöngyösi, majd bajai teológiai tanári ténykedése után 1915-1920 között szegedi alsóvárosi ferences rendházfőnök. 1919 tavaszától a szegedi Antiboldsevista Comité tagja. A Prónay-féle tiszti különítmény táborigazgatóként részt vett az ellenforradalmi fegyveres erő szervezésében, ő szenteli fel a Nemzeti Hadsereg zászlaját. Horthy katolikus táborigazgatók szemel ki. Csernoch János hercegprímás közbenjárására XV. Benedek pápa 1920 márciusában domitianopolisi címzetes püspökké nevezi ki. Püspöki hivatala mellett szerzetes maradt.² A Kormányzó megbízta a Nemzeti Hadsereg római katolikus táborigazgatójával. Meghatározó szerepet játszott a táborigazgató feladatainak meghatározásában. A Római Katolikus Táborigazgatói Püspökség élén rengeteget tett a katonák lelki gondozásának szabályozása, a katonahősök emlékének ápolása, a katonasírok gondozása, a védőszentek, mindenekelőtt Kapisztrán Szent János kultuszának terjesztése érdekében. Magyar Kapisztránként, Kapisztrán lelkü püspökként, Horthy Kapisztránjaként emlegették kortársai. A kellemes orgánumú, kiváló retorikai képességekkel bíró Zadraveczi hazafias beszédeivel, intranszigens irredentizmusával a nemzeti

¹ A Munka 1932. 11. 19.

² Milassin Miklós székesfehérvári megyéspüspök 1811-es halálát követően Zadraveczi István volt a következő ferences püspök.

öntudat ébrentartásáért fáradozott. Hazafias ünnepek, zászlószentelések, hősi emlékművek visszatérő, sokszor meghívott szónoka a korabeli Magyarországon.³

Az 1919-es alapítástól néhány évig meghatározó alakja az Etelközi Szövetség nevű titkos, ellenforradalmi, „fehér szabadkőműves” szervezetnek, majd annak protestáns dominanciája, valamint szabad királyválasztó, tehát legitizmus ellenes irányvonala miatt távol marad annak vezetésétől. Az 1920-as évek királykérdésében az ellentétek nemzeti alapú feloldását képviseli, ezért a szembenálló oldalak gyakran vádolják azzal, hogy a másik oldal képviselője.⁴ Részben irredenta célú frankhamisításban játszott szerepe miatt, valamint azért, mert a honvédelmi minisztérium cenzúrázni kívánta harsányan irredenta hangvételű beszédeit, 1927-ben mint táborigénybeszédet nyugállományba kerül.⁵ Címzetes egyházi címét megtartja. Közéleti aktivitását mindez nem törte meg. Szókimondása miatt többször szembekerült a hivatalos politikai, valamint táborigénybeszédje alatt a katonai vezetéssel. Saját egyházával is voltak ellentétei.⁶ A „barokkos”, zömmel főúri származású egyházi klérus nem fogadta kegyébe a kismemesi eredetű, Rómában magasan képzett ferences papot, aki egyébként több mint száz év után az első ferences püspök volt Magyarországon.

Konfliktusai mellett a korszakban mindvégig köztisztviselőként állt, tekintélyes személy maradt. Bár egyes kérdésekben olykor a Kormányzóval is szembehelyezkedett, Horthy Miklóssal való személyes kapcsolata baráti maradt. A második világháború alatt nem volt tényleges szerepe. 1944-ben november 4-én, mint felsőházi tag jelen volt Szálasi Ferenc nemzetvezetői eskütételén a hercegprímás Serédi Jusztinián kérésére. Ezután a ferencesek hűvösvölgyi rendházába („magyar szentföld”) vonult vissza, ahol a következő hónapokban rendtársaival menekültek százain segítette.⁷

1945-ben letartóztatták „háborús és népellenes” cselekmények vádjával, egy 1942-es rádióbeszédére alapozva a vádat. Először öt évre, majd fellebbezések után négy évre, végül két évre ítélte a Népbíróság. Mikor az utolsó, jogerős ítéletet kihirdették, a börtönben eltöltött két év után a büntetése kitöltöttnek számított. 1947-es szabadulása után az ÁVH internálta, majd 1953-ig többször kényszerlakhelyet jelöltek ki számára. 1955-től haláláig a zsámbéki plébánián élt. 1960-ban titokban papokat szentel, akiket az állam kizárt a szemináriumból. 1965-ben hunyt el.

³ Stoffán György: Zadravec-passió. 1884-1965. Los Angeles, 1996. (a továbbiakban: Zadravec-passió), valamint Magyarország az első világháborúban. Főszerkesztő Szijj Jolán. Budapest, 2000. Zadravec István szócikk

⁴ Ld. Péter Zadravec titkos naplója. Szerkesztette Borsányi György. Budapest, 1967.

⁵ Csáky Károly, a Bethlen-kormány honvédelmi minisztere cenzúráztatni akarta beszédeit „túlzott hazafisága” miatt. Zadravec lemondásával ezt utasította vissza. „Válasszatok olyan püspököt, aki a ti izléseteknek megfelel, s ha nyomogatókat, a trianoni trágylaké folydogáljon belőle...” Ld. Zadravec-passió 67-68.

⁶ Zadravec 1921-1925 között lényegében nem kapta meg püspöki javadalmazását. Az egri kanonok egy levélben írta meg Zadravec egy jó barátjának, hogy „Zadravec püspökkel elvi okokból nem állunk szóba! Ő ugyanis minden áron franciskánus akart maradni, nem akart szekularizálni, tehát most csak kolduljon, éhezzen. Kellett neki a sancta pauperitas – hát most dögöljön éhen!” Szmrecsányi Lajos egri érsek ellenszenvvel viseltetett iránta. Ld. Zadravec-passió, 47-48.

⁷ http://hu.wikipedia.org/wiki/Zadravec_Istv%C3%A1n

Salgótarjáni látogatások

P. Zadravec István a rendelkezésünkre álló források alapján első ízben 1921. október 16-án járt Salgótarjában. Ekkor egy utólag pontosan be nem azonosítható szabadtéren táborig misét celebrált. Wabrosch Béla acélgyári mérnök emlékezete szerint „hatalmas” beszédet mondott. Sajtóanyag nincs az eseményről, így a részleteket nem ismerjük.⁸

1924 szeptemberében egy tíznapos bérma körút keretében érkezett másodszor a bánnyászárosba, illetve annak vidékére.⁹ A környéken 1914 óta nem volt bérálás. Salgótarján a rozsnói püspök fennhatósága alá tartozott egyházkormányzati szempontból, mi több, a helyi római katolikus hitközség volt a legnépesebb az egyházmegyében mintegy 25 000 lélekkel. Az egyházmegye 100 plébániájából 19 maradt magyar területen.¹⁰ A trianoni békeszerződés ekkor még nem érintette az egyházi joghatóságot. 1920-1925 között nem püspök irányította az egyházmegyét, hanem káptalani helynök, Podraczky István nagyprépost személyében. (A püspöki hely üresedése más-más okból megegyezett a magyar és a csehszlovák államvezetés akaratával: a magyarok nem akarták a csehszlovák állam emberét az egyházi székben, ezért közbenjártak a pápai hatóságnál, hogy ne legyen kinevezett püspök, míg a csehszlovák állam eleve meg akarta szüntetni a rozsnói püspökséget.) A Magyarországon maradt püspökségi területet apostoli kormányzósággá alakították ez időben.¹¹

A bérálás szentségét azonban kizárólag püspök szolgáltathatja. A Munka szerint egy időben bérált több felvidéki megyés püspök, a kassai-, a szepesi-, és a besztercebányai püspökök csehszlovák területen.¹² A környéken a táborig püspöki beosztást, illetve címzetes püspöki címet bíró Zadravec István szolgáltatta a szentséget a legutolsó bérálás után tíz esztendővel.

A táborig püspök szeptember 11-én Zabaron, 12-én Cereden, 13-án Bárnán, 14-én Mátranovákon, 15-én Kazáron, 16-án Kisterenyén, majd 17-18-án Salgótarjában szolgáltatta a bérálás szentségét. Bérma körútját 19-én Somoskőújfalun, 20-án Karancskesziben 21-én Litkén folytatta, illetve zárta le.

A püspök 1924 szeptember 16-án érkezett a nógrádi városba Kisterenyéről, a vidék papsága, a kisterenyei és a járási hatóságok kíséretében. Zadravec püspöki mivoltára lila sapkája utalt, mely „az út porától szürke” volt, egyébként barát habitusba volt öltözve. A plébánia templomnál diadalkaput emeltek tiszteletére, a helyi hatóságok és a főispán várta. Az úttest két oldalán kisterenyei lovas bandérium vonult fel. Förster Kálmán polgármester fogadta a püspököt, aki ezután meghallgatta a katonaság és rendőrség képviselőjének jelentését. Utána a feldíszített templomba vonult, ahol a Római Katolikus Olvasókör dalárdája Röder Alfréd karnagy vezényletével az „Ecce Sacerdos Magnus” (Íme a főpap) című művet énekelt tiszteletére. A templomban Hercegh József esperes plébános fogadta, majd megkezdték a könyörgést. A szertartás végeztével orgonaszó mellett

⁸ Wabrosch Béla: A Salgótarjáni Acélgyári Olvasóegylet története. 1878-1926. Salgótarján, 1926, 74.

⁹ A Munka. 1924. 09. 20.

¹⁰ Salgótarjáni Almanach (A Munka Naptára) 1925. Összeállította Szántay István. A salgótarjáni római katolikus egyház c. fejezet., 97.

¹¹ <http://lexikon.katolikus.hu/R/rozsny%C3%B3i%20p%C3%BCsp%C3%B6k%C3%A9g.html>

¹² A Munka. 1924. 09. 06.

átvonultak a plébániára, ahol a püspök fogadta a katolikus papság, a többi felekezet, a hatóságok a vállalatok, a testületek és iskolák küldötteit. A Munka cikkírója szerint „*mindenkihez volt egy nyájas és tanító szava*”.¹³

Másnap, szeptember 17-én reggel teljes főpapi ornátusban mondta el szentbeszédét és celebrált szentmisét, majd megkezdte a bérmálást. Délután öt óráig 2500 embert részesített a szentségben. Szeptember 18-án ismét ünnepi misét pontifikált, majd szentbeszédet tartott. A rideg anyagnak az isteni szellemmel való átgúrásáról, az ember teremtéséről és az abba lehelt lélekről, mint az első bérmálásról beszélt. Visszatérő gondolata volt az, hogy a krisztusi keresztény lélek hiánya az oka a rossznak, nem elsősorban gazdasági krízis vagy Trianon. Az igazi baj a kishitűség, az együvé tartozás hiánya. Ha ez meglesz, Nagy Magyarország visszaszerzése nem lesz nehéz feladat.¹⁴

Szeptember 18-án 2200 embert bérmált a püspök. Zadraveczet segítette Hercegh József esperes-plébános, a karancskeszzi, a kisterenyei, a kazári plébánosok, valamint Medveczky Medárd szécsényi ferences rendházfőnök, a tábori püspök volt tanítványa. Délben az acélgári tiszti kaszinóban bankett volt, ahol a kor szokása szerint kötelező körökként köszöntők, tósztok hangzottak el. Szántay István MÁV raktárfőnök beszélt a helyi katolikus egyház nevében. Kérte Zadraveczet, hogy zárja szívébe a salgótarjáni „küzdő népet”, melyet magyartalannak, vallástalannak mondanak, „*s íme, ezrek és ezrek hulltak porba a főpásztor előtt és magyar szóval szárnyalt a fohász ajkairól*”. (Salgótarján népének magyartalan és vallástalan mivoltát többször felhánytorgatták a korszakban. Erős szociáldemokrata munkás bázisa, kommunbeli szerepvállalása, illetve a legutóbbi nemzetgyűlési választások eredménye volt erre az ok, hiszen 1922-ben a választókerület szociáldemokrata képviselőt küldött a parlamentbe Klárik Ferenc személyében.) Zadravecz mintegy megvédve a népet a vádaktól rámutatott, hogy a tömeg elvallástalanodásának nem a nép az oka, az okot máshol kell keresni.¹⁵

Utolsó helyi programja a Mária Kongregáció tagfelavatási szertartásán vett részt a templomban. A Mária lányokat Szűz Mária erényének követésére, valamint „*Kassa és Kolozsvár, a Kárpátok és az Adria visszaimádkozására*” buzdította.¹⁶

Zadravecz püspök a következő évben is járt Salgótarjánban. 1925. október 4-én országos eseménynek, a keresztényszocialista szakszervezetek országos zászlószentelési ünnepségének adott otthont a nógrádi város. A korszak kormányzati politikájának törekvése volt az, hogy a baloldali szociáldemokrata munkás szakszervezetiség ellenében kiépítsenek egy erős, keresztényszocialista szakszervezeti mozgalmat. Az 1923-1926 közötti helyi kormánypárti sajtóban is szembeszökő a keresztényszocialista szervezésű rendezvények, gyűlések propagálása.

Zadravecz az ünnepség előtt egy nappal, október 3-án érkezett vonattal. A főtéren a helyi keresztényszocialista vasas szakszervezet vezetője fogadta. Ismerkedő vacsorára került sor majd a Beszkár zenekar, valamint az acélgári dalárda adott szerenádót a zászlóanyáknak. Másnap érkezett az országos vezetőség vonattal. Az acélgári olvasótól indult a zászlós menet, 5000-6000 ember vonult fel, országos és helyi üzemek képviselői. A plébánia templomnál vár-

¹³ A Munka. 1924. 09. 20.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

ta a tömeget Sztranyavszky Sándor főispán, valamint a megyei és városi notabilitások. Zadravec püspök a templomban szentmisét celebrált nagy papi segédlettel. A mise után a templom előtt tartott beszédet. A Munka tudósítója kiemeli, hogy beszédében Zadravec „megmutatta a gyűlölet tanításai által szakadékba taszított munkásnép kivezető útját a szeretet segítségével útján”. A „nagyhatású” beszéde után megszentelte a szakszervezeti zászlót, melyet aztán a fehérruhás koszorús lányok és a négy zászlóanya (Förster Kálmánné, Liptay B. Jenőné, Katona Lászlóné, Krajcsovits Gyuláné) által övezve vittek le a menetbe. A 15000-18000-esre becsült tömeg ezután négy zenekar lelkesítő indulói mellett az evangélikus templomhoz vonult, ahol Csengődi Lajos evangélikus, majd Szabó Dezső református lelkészek áldottak meg a zászlót. Ezután a tömeg visszavonult az acélgyári olvasó egyesület épületéhez. Az épületben a felszentelt zászlóba bevették a zászlószegeket, majd a négy zászlóanya felövezte.¹⁷

A város több éttermében 1000 fő részére terítettek ebédre. Zadravec az acélgyári olvasóegyesület épületében vett részt ebéden, ahol következtek a kötelező felköszöntések. A püspök a jelenlévőket a Kormányzó köszöntésére buzdította, kérte, hogy szeressék azt az embert, akit az ellenpárton gyűlölnék, mert ő Magyarország erőssége, Magyarország reménysége. Paczoly Zoltán a „Kapisztrán lelkű” Zadravec püspököt köszöntötte fel.¹⁸

Zadravec következő látogatásakor már csak címzetes püspöki címet viselt, mikor 1932. májusában ismételtén bérma körútra érkezett. Május 5-én Litkén és Karancskeszin, május 6-án Somoskőújfaluban konfirmált. Május 7-én érkezett Salgótarjánba, ahol a Munka beszámolója szerint a korábbi alkalmakkal ellentétben csak Traum Péter esperes plébános fogadta. Szembeszökő a különbség a korábbi notabilitások jelenlétével megejtett fogadó ünnepségekkel szemben. Zadraveczet Pajer János, a roznányói püspökség püspöki helynöke és más papok kísérték.

A plébánia templomba lépve a fogadtatás már tiszteletadóbb volt: a Római Katolikus Olvasókör dalárdája az „Ecce Sacerdos” dalt énekelte. Ezután a fél hétkor a leánykongregáció tagavatásán vett részt, ahol beszédet mondott. Este kilenc körül a templomban is fellépő dalárda adott tiszteletére szerenádot.

Május 8-án szentmisét tartott, majd nagyhatású beszédet tartott a bérmálás szentségéről, melyben a „hatalmasak lelkének ürességéről, az anyagiasság kétségbeejtő uralmáról” is szólt. Aznap, és május 9-én összesen 5000 embert konfirmált.

A következő két nap Kisterenyén, Mátranovákon, Cereden és Zabaron bérmált. Az újságcikk írója megjegyzi, hogy körútja mennyire fárasztó volt számára.¹⁹

A Munka következő lapszáma erősen bírálta a püspök helyi fogadásának szegényességét, annak „polgáris” mivoltát: politikai, „materiális” előkelőségek számára „fényes, költséges csődületről gondoskodnak, tekintet nélkül a nehéz időkre”. A cikkíró epésen jegyzi meg, hogy egy futballmeccsre, vagy egy híres birkózó kedvéért többen kimennek. Pusztán kimenni a helyieknek az utcára elég lenne, az nem kerül pénzbe. Elismerően ír viszont a falvak által rendezett fogadtatásról, ahol méltóképpen fogadták a püspököt, kivéve Somoskőújfalut, ahol olyan „vékonyka” fogadtatás volt, hogy „egy cseh zsupán is részvétlenségnek minősítette volna, ha az ő számára rendezik”.²⁰

¹⁷ A Munka. 1925. 10. 10.

¹⁸ Uo.

¹⁹ A Munka. 05. 14.

²⁰ A Munka. 05. 21.

A fogadtatás a korábbiakhoz képest talán azért is volt szerényebb, mivel a püspök politikai-közeleti jelentősége tábori püspöki címéről való 1927-es lemondása után csökkent. A gazdasági világválság is okolható talán, a városvezetés igyekezett vissza fogottabb ünnepségeket szervezni, bár a cikkíró szerint már idézett „materiális” előkelőségeknek kijárt a látványosabb és költségesebb fogadtatás. Mindazonáltal Zadravec tekintélye nem kopott meg, továbbra is előszeretettel hívták meg a különböző ünnepélyes aktusokra, hiszen Nagy-Magyarország feltámadásába vetett hitet senki nem tudta ékesebben kinyilvánítani.

1932. november 20-án adták át Salgótarjánban az északi plébániát és az azt fenntartó ferences rend zárdájának és ideiglenes kápolnájának avató ünnepségét. Mielőtt ismertetnénk Zadravec István ünnepélyes, tekintélye miatti legitimáló szerepét, röviden ismertessük az északi plébánia megalakulásának előzményeit.

Salgótarján római katolikus egyházi szervezete az iparosodás után felduzzadt városi lakosság szám után is 19. századi viszonyok között maradt. A korábbi kegyúri fenntartású plébániához az tartozott a város és több környező település mintegy 25000-es katolikus lakossága. A templom befogadó képessége is alig volt 300 fő. A hívek lelki gondozását 1928-ig Hercegh József kanonok esperes-plébános és három káplán próbálta ellátni, de kevesen voltak hozzá. A távolabbi telepek, környező települések katolikusai nem is nagyon jártak templomba, hiszen sok gyaloglás után egyszerűen kiszorultak a templomból – a helyi katolikusok alig 5-6%-a járt rendszeresen templomba. A pasztoráció alig létezett, Baglyasalja, Zagyvapálfalva, Salgóbánya, Inászó és a környékbeli puszták lelkeit a plébánia nem tudta ellátni.²¹ A város lakosságának 82%-át kitevő katolikusok vallásgyakorlása így sokkal rendezetlenebb volt, mint a két protestáns keresztény felekezet híveié, valamint az izraelitáké.

Égető társadalmi igény volt tehát egy új templom és plébánia alapítására. Megalakult az északi római katolikus hitközség szervező bizottsága Balhauser István acélgyári főmérnök elnöklétével, mely optimistán kezdte meg munkáját. A szervezők a ferences rendet kívánták az új plébánia és templom fenntartóinak. A rozsnói püspökségen hivatalosan bejelentették a plébánia alapítást. Az 1925-től kinevezett rozsnói püspök, Bubnics Mihály jelezte helynöke, Payer János káplán útján, hogy hozzájárul, amennyiben a helyi plébános is támogatja azt. Az 1928 februárjában elhunyt Hercegh József plébános még támogatta a felosztást. Utóda, a Luby család főkegyúri jogával kinevezett Traum Péter esperes, volt losonci plébános viszont évekig hevesen ellenezte a plébánia megosztását. A régi plébánia számára ez kétségtelenül érdekhátránnyal járt: a hívek számának csökkenésével az anyagi bevétel is apad, pláne, hogy a tervek szerint a szegényebb településrészek maradnának csak meg, valamint az ősi plébánia tekintélye is csökkenne.

Traum Péter álláspontját pártolta kezdetben az országgyűlési képviselő, Sztranyavszky Sándor, valamint a város vezetése, élén Förster Kálmán polgármesterrel. Ellene voltak a felosztásnak, mivel abban a társadalmilag amúgy is erősen differenciált település egységesítésének célját látták hátráltatni. A két fő vállalat a Salgótarjáni Kőszénbánya Társulat, valamint az új plébánia megalapításában különösen fontos Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. vezetősége sem állt kezdetben teljes mellszélesség-

²¹ Zagyvapálfalván 1933-ban, Baglyasalján 1934-ben szenteltek római katolikus templomot.

gel az ügy mellé, elmaradtak a remélt anyagi támogatások. Utóbbi vállalat részéről azonban ingyen telket biztosítottak az építkezésekhez.

A következő évek küzdelmesek voltak az új plébánia ferencesek általi alapítását szorgalmazóknak. Az ellenzők még egy a trianoni békeszerződést egyházkormányzati vonalon is erősítő kezdeményezést is megpróbáltak kihasználni: mivel a csehszlovák állam a Magyarországon maradt rozsnyói püspökségi egyházmegyék közvetlen egri érsekséghez csatolását akarták elérni, ezért Traum Péterék már előre sietettek az egri érsekségre, megakadályozandó a plébánia kettéosztását.

A pártolók ügyét segítette, hogy a püspöki engedély 1929-ben megérkezett, valamint az a tény, hogy Payer János püspöki helynököt, aki teljes mellszélességét támogatta az ügyet, 1931-ben a pápa apostoli protonotáriusnak nevezte ki, amivel jelentősen nőtt érdekérvényesítő ereje. A püspökség ferencesekhez irányuló meghívólevele is megérkezett. A város híveinek közönsége kifejezetten ragaszkodott a ferencesekhez. Az új plébánia elleni érdekkör egy ideig próbálkozott azzal, hogy a ferencesek helyi jelenléte egy új, a rend által fenntartott gimnázium működtetésével valósuljon meg, de ez a költségesnek ígérkező kezdeményezés nem valósult meg. Végül, valószínűleg a politikai vezetés számára is érv lehetett a ferencesek szegényeket segítő missziójának szerepe, a világi pap-ságénál elhivatottabb pasztorációs tevékenységük, hiszen azzal a lelki sík mellett szociális téren is enyhíthették a gazdasági világválság ideje alatti társadalmi feszültségeket.

1932 januárjában P. Tamási Alajos, a ferencrendi tartományfőnök tájékoztatta a várost, hogy a Kapisztrán Szent Jánosról elnevezett rendtartomány rendháza alapít Salgótarjánban. 1932 június 30-án megérkezett a városba P. Réz Mariánt, az új plébánia 31 éves vezetőjét, valamint két másik ferences testvért. Elkészült a rendház és az ideiglenes kápolna Szontagh Pál tervei alapján, a Budapesti Építő Szövetkezet kivitelezésében.²²

A ferences rendház és ideiglenes kápolna szentelésére 1932. november 20-án került sor. Az elmúlt évek küzdelmes kínlődását érzékelteti a Munka aznapi számának vezércikke: „Hálaadás a Mindenhatónak, öt év keserves küzdelmei és súlyos megpróbáltatásai után kegyesen megjutalmazta a benne bízókat hűségesebb kitartását...”²³

A címzetes püspök előtte való nap érkezett a városba. A helyi újság szerint „A magyar feltámadás fanatikus vándorprófétáját látja ma falai között újból Salgótarján.” Az északi plébánia határánál, a főutca és Menház utca (mai Arany János utca) kereszteződésénél grandiózus, zöldgallyas „Istenhozottas” diadalkapu fogadta a P. Ungváry Antal ferences tartományfőnökkel felvirágozott kocsiban érkező Zadravec püspököt. Itt Förster Kálmán üdvözölte a vendégeket.

November 20-án a rendházon pápai és nemzetiszín zászlók „lobogva ölelkeznek hit és hazafiság elválaszthatatlanságát” szimbolizálva. A zsúfolásig telt kápolnában 9.00-kor az acélgyári dalárda elénekelt a főpapi himnuszt Ursutz József karnagy vezényletével. A szentelésre megjelentek a ferences rendtartomány házfőnökei, P. Luptovics Kolos jászberényi, P. Kőnig Kelemen hatvani, P. Riba Hugó szentkúti, P. Kiefer Szevér szécsényi gvardiánok. Jelen volt P. Buzi Sixtus ferences titkár, Harkabusz László pásztói cisztercita apát-kanonok, valamint az új plébánia egyik kezdeményezője, a korábban Salgótar-

²² R. Várkonyi Ágnes: Egy ferences plébánia alapítása a 20. században. http://archivum.ferencesek.hu/letoltes/irodalom/R.Varkonyi_Salgotarjan.pdf

²³ A Munka. 1932. 11. 20.

jában káplán Upponyi József, akkoriban mint bódvaszilasi plébános. Zadravecz beszédet intézett a salgótarjáni néphez. A Munka tudósítója megjegyzi, beszéde gyorsíró hiányában nem maradt meg – „végtelen kár”. Ezután sor került a főpapi trónus bíborszínű baldachin alatt aranyos klasulába öltözve a Salgótarjában ritkán látható főpapi misére. A kicsi kápolnán kívül rekedt híveknek a kápolna külső fala tövében rögtönzött tábori oltárnál P. Virág Venánc rendtartományi szekretárius csendes misét celebrált, hogy minden jelenlévő részesülhessen a szentmise áldásaiban. 11-kor ért véget a felszentelési szertartás, utána P. Kiefer Szevér szécsényi házfőnök mondta a második szentmisét.

Délután 1 órakor bankettre került sor, melyen Förster polgármester köszöntötte tószájával Zadraveczet. A második plébánia korábbi elkeseredett ellenzője, Traum Péter plébános esperes üdvözölte az új plébániát. A pohárköszöntőkkel a beavatás, a befogadás rítusa zajlott le. Zadravecz „mély értelmű” pohárköszöntőjével válaszolt a tósztokra.²⁴

Az új plébánia alapításának jelentősége a társadalmi kezdeményezésben, a hívek nagyarányú anyagi áldozatkészségében volt, valamint abban, hogy nem hajoltak meg a megyei-városi és egyházi tekintélyek ellenállása előtt. Nem véletlenül írta Szilvássy Ferenc 1934-ben: „A salgótarjáni északi plébánia volt városunk első és eddig még egyetlen olyan újabbkori intézménye, amelynek fehér falaihoz igazán nem tapad a vállalatok arany sara és a közhatalmak protegálása és vállveregetése”.²⁵

1933 októberéből van egy adatunk arról, hogy a ferences püspök figyelemmel kísérte a salgótarjáni ferences szervezésű hitéletet. A helyi Szívgyárdisták ünnepségén új gyárdistákat avattak a kápolnában. P. Réz Marián plébános, házfőnök szentmise keretében áldotta meg a katolikus gyermekszervezet hófehér, rajta saját szíve felé mutató Kisjézust ábrázoló zászlaját. Az acélgyári iskola tornatermében lezajlott ünnepségen P. Réz Marián Zadravecz István nevében verte be a zászlóba a zászlószeget.²⁶

Az új plébánia templom 1936-ra készült el Szontagh Pál tervei szerint, egységesen a plébánia és zárda épületével. Az év elején a már felépült, de fel nem szentelt templom építéstörténetét írta meg Figus Béla városi főjegyző, illetve jelentette azt meg a helyi rendház. A kis kötet előszavában Zadravecz a következőket írja: „A kagyló vonagló fájdalomban szüli meg a nemes gyöngyöt... Salgótarján is gazdasági és nemzeti életünk nagy válságában, mondhatni vonaglásában, szülte meg legszebb gyöngyét: a barátok templomát és kolostorát... Akinek épült, Az nem marad adós! E templomból hinti áldását a körülötte térdelő hívőkre és a határokon túlról feléje sóhajtó elszakítottakra... A barátok pedig, Szent Ferenc alázatos fia, Isten ez áldásának szerteszórói lesznek az új templomukból... Hisz csak azért jöttek Salgótarjánba... A szeretet hozta ide őket... A föld népe, a fáradt munkás-testvér szeretete... Teljesíteni akarják a Mester hívó szavát: egyengetni Feléje a fáradtak, a terheltek, a szenvedők útját...”²⁷

A május 2-i Munka vezércikke így harangozza be a püspök következő érkezését: „P. Zadravecz István nem először jön e határra került városba, ahol oly nagy tisztelet és sze-

²⁴ A Munka. 1932. 11. 26.

²⁵ Szilvássy Ferencet idézi R. Várkonyi Ágnes http://archivum.ferencesek.hu/letoltes/irodalom/R.Varkonyi_Salgotarjan.pdf

²⁶ A Munka. 1933. 10. 14.

²⁷ Dr. Figus Béla: A salgótarjáni ferencendi templom építésének története. Salgótarján, 1936. Uzdóczy Zadravecz István előszava.

P. Zadravecz István c. püspök az északi plébániatemplom felszentelési ünnepségén, 1936. május 17.

*retet veszi őt körül, de mostani jövetele izgalomba hozza a lelkeket...mert ne felejtsük el, hogy ha voltak is nagyobb mecénásai ezen kolostor és templom építésének, mégis nagyrészt e város dolgozói, Istent és jobb jövőt kereső társadalmának áldozatos hozzájárulása tette lehetővé annak felépülését”.*²⁸

A szentelés előtt egy nappal, 1936. május 16-án futott be a vonat. A vasútállomáson a püspököt P. Réz Marián plébános fogadta. Az ünnepélyes köszöntőkre ismét a plébánia határán, a Menház utcánál felállított díszkapu előtt került sor, lovas bandérium, cserkészek, levonték, a helyi diákság jelenlétében, valamint az acélgyári zenekar akkordjai kíséretében. A püspököt üdvözölte a helyi katonai alakulat parancsnoka, a polgármester, valamint egyházi-hitbuzgalmi szervezetek képviselői. Förster Kálmán köszöntőjében utalt arra, hogy a városban fel lendült a hitélet. „Az utóbbi másfél évtizedben Salgótarján város nemcsak külsőleg ment át nagy átalakuláson, de belsőleg, lelkileg is. Úgy szoktam mondani, ennek a fekete városnak fehér lelke van. Fehér lélek hatja át a lakosságot akkor, amikor templomot, káptalárát épít...”²⁹

Aznap este 8 órakor szerenádot tartott a bányászzenekar, akik cserkész és levante díszszakasszal vonultak plébánián megszálló Zadraveczhez. A környéken tömeg üdvözölte a püspököt (a helyi újság cikkírója „daliás” alakjáról ír), aki beszédében négy évvel

²⁸ A Munka. 1936. 05.02.

²⁹ A Munka. 1936. 05. 23.

korábbi bérma körútjáról emlékezett. Emléke szerint Payer püspöki helynökkel sétált azon a területen, ahol akkor még csak dudvákkel telenőtt csúf árok tátongott. Zadravec hangsúlyozta, hogy az új templom a munkások áldozatos filléreiből épült meg. Ezután ágyúszó jelezte az érkezés napját lezáró ünnepi tűzijáték megkezdését.

Másnap, május 17-én hajnali 5 órától miséztek a kápolnában. 6 órakor a baglyasaljai zenekar tartott az utcákon vonulva zenés ébresztőt. 8 órakor Zadravec kivonult a kápolnából teljes püspöki ornátusban. A templom szentelő szertartása fél tizenkettőig tartott. Megjelent a kultuszminiszter képviseletében Soldos Béla főispán, Baross József alispán, a polgármester, vitéz Berthy János alezrede állomásparancsnok, Quirin Leó, a RMSV Rt. műszaki vezérigazgatója, a Rima telepeinek küldöttei (Salgóbanya, Ózd, Borsodnádassd, Rudabánya képviselői), a helyi vállalatok igazgatói, egyházi vonalról Payer János a rozsnyói püspök helynöke, P. Hermann Hermenegild, ferences testvérek, Upponyi József korábbi salgótarjáni káplán.

Először a belső szertartást folytatták le. A templom előtt Zadravec szólta a tömeghez, majd köszönetet intézett Payer János püspöki helynök, apostoli kormányzó felé. Ígérte, hogy a ferences rend tagjai mindent el fognak követni, hogy „*ezt a jó népet vallásosságban, hazafiasságban és emberszeretetben megtartsák*” és a templomot megvédik. A püspök élén a papság bevonult a templomba, ahol szent Kelemen pápa és szent Béla magyar püspök ereklyéit elhelyezték.

11.30-kor a belső szertartás után a templom megtelt, sor került a templom első szentbeszédére és szentmiséjére.

Zadravec püspök utalt arra szentbeszédében, hogy utoljára 600 évvel korábban konszekrálta Salgótarjánban katolikus templomot. Rámutatott Salamon király templomépítése és a helyi építés nehézsége közti különbségre: „...*könnyű volt akkora kincshalmaz tetetjéről építeni díszes és gyönyörű templomot az Úrnak, haj de nehéz templomot építeni az Úrnak omladékokból, romokból, nyomorúságból és nincstelenségből. Ott Libanon cédrusa rendelkezésre állott, itt a Kárpátok erdejének építő szálfaút mások vágják le, nekünk a csenevész bokrokból annyi sem maradt, hogy kórházaink betegeit, nyomorult gyermekeit melegítsük téváz idején. Ott Offírnak véka szám álló aranya és ezüstje áll rendelkezésre, a mi Körmöcünk és Erdélyünk aranyát más bányássza és más csengeti.*” Az Úr azonban szívesebben vette ezt az omladékokból emelt templomot is. Zadravec két áldást osztott: az elsőt azokra, akik hozzájárultak a templom építéséhez, a másodikat azokra, akik az áldást szétszórják, Isten akaratát hirdetik.

Utalt szentbeszédében az általánossá vált hitetlenségre: a Sátán egy száraz (kevés hitű, hitében megrendült) népet hajtott a világháborúba, és az a száraz lelkű nép a világháborúban térdig gázolva a vérben még azt a kevés hitet is elvesztette, amit édesanyjától örökölt.

A szentmisét a kint rekedteknek hangszóróval tették hallhatóvá. A templomban Mozart 16. koronázó miséjét adták elő Ursutz József acélgári karnagy vezényletével. A mise végén pápai áldást osztott a püspök, majd a Himnusz eléneklésével zárult az esemény.

Az ünnepélyes aktus lezárása után közebedre került sor. Az acélgári tiszti kaszinóban a Rima 250 főre terítettek, mégpedig az előkelő vendégek részére. Az Olvasóban 600 főt vendégtelt meg Szent Ferenc Rend és az egyházközség. A tiszti kaszinó ebédjén elhangoztak az ilyenkor kötelező felköszöntések. Zadravec Istvánt Quirin Leó a RMSV Rt. központi műszaki vezérigazgatója köszöntötte fel. Kraft Aladár pedig Zadraveczhez írott versét szavalta el. A vendéglátás délután öt órakor ért vége Zadravec Istvánnal való közös imával.³⁰

³⁰ Uo.

1937. július 11-én a ferences plébánia templom Szent Antal oltárának szentelésére ismét Salgótarjába érkezett a címzetes püspök. A helyi újság szerint „...ismét falaink közé érkezik Krisztus hitének lánglelkű apostola, P. Uzdóczy Zadravec István püspök, akihez ennek a városnak egész közönségét mélységes szeretet fűzi. Boldog öröm ünnep azért is, mert Salgótarján fiának Bóna-Kovács Károly szobrászművésznak alkotását szenteli fel a Püspök.”³¹

Hasonlóan a korábbiakhoz, az előző napon, július 10-én délután negyed hatkor érkezett, akit az északi plébánia templom előtt vártak a hívek. A fogadtatás ezúttal szerényebb volt, a Munka újság Olay Gyula városi tanácsnokot, valamint asszony és leányegyesületek hölgy képviselőit említi a fogadóbizottságban. Ezután a püspök áldást osztva a fényesen kivilágított templomba vonult az ilyenkor illő Ecce Sacerdos Magnus akkordjaira, majd az oltár előtt térdre borulva imádkozott. Ezután rövid beszédet tartott, meghívva a jelenlevőket a másnapi oltárszentelésre.

Július 11-én a ceremónia reggel 9-kor kezdődött. A nagy papi segédlettel fungáló püspök másfél órás szertartással szentelte fel az új oltárt. A ceremóniában Bóna-Kovács Károly is segédkezett, mikor az ereklyét az oltárkőben elhelyezte. A szentelés után következett Zadravec szószéken megtartott szentbeszéde. Felhívta a figyelmet arra, hogy ma különösen nagy jelentősége van az oltárszentelésnek, mikor a világ más pontjain oltárokat döntenek romba, templomokat gyújtanak fel, papokat, apácákat gyilkolnak. (Valószínűleg a spanyol polgárháború eseményeire gondolt.) Az oltár az Isten- és emberszeretetet sugározza, csak erre a két pillére lehet társadalmi, nemzeti boldogulást építeni. Az oltárnál imádkozott a város és nemzet minden tagjáért, valamint azért a névtelen, áldozatos adakozóért, akinek a jóvoltából az oltár elkészülhetett. Végül az alkotó művészt is elmondott egy imát.

Zenei műként elhangzott a bányazenekar előadásában, Vilezsál Richárd vezényletével egy bányász mise. A szentmise után Zadravec pápai áldást osztott. Délután az egyházközség egyesületközi népünnepélyén vett részt, majd délután hatkor vonattal vissza-indult a fővárosba.³²

1941 októberében ismét „hazaérkezett” Zadravec István az északi plébánia templomba. Ekkor, október 19-én az új, Szent Ferenc oltárt szentelte fel, melyet szintén Bóna-Kovács Károly alkotott. Október 18-án vonattal érkezett, P. Réz Marián plébános és a polgármester fogadta őt. Híntón hajtattak a templom előtti térre, ahol hívek sokasága fogadta. Itt hivatalosan Karattur Antal acélgyári gyárigazgató, az egyházközség világi elnöke és Jánossy Ödönné, a plébánia Oltáregyletének képviselője köszöntötte őt. Válaszában Zadravec kiemelte, hogy Salgótarjába mindenkor szívesen tér vissza. Ezután megáldotta a híveket, majd fél kilenctől részvett az acélgyári olvasóban megtartott Szent Ferenc kultúresten. A rendezvényen ismét Jánossy Györgyné köszöntötte a püspököt. Zenei programként elhangzott Mozart Titus című nyitánya, Ursutz József karnagy vezényletével. Kőszegi Teréz operaénekesnő Kiszely Gyula „Szent Ferenc oratóriumából” adott elő áriát, Röder Alfréd zongorakísérete mellett, később Gounod Ave Maria-ját adta elő nagy sikerrel. Az acélgyári dalárda Halmos László egyházi szerzeményeiből adott elő. Vertich József Mécs László két költeményét szavalta el. Végezetül az acélgyári zenekar Schubert Ave Mariáját adta elő.

³¹ A Munka. 1937. 07. 10.

³² A Munka. 1937. 07. 24.

Az est fénypontjaként Zadravecz mondott beszédet. Az új háború kapcsán békevágyának adott hangot. A béke azonban elsősorban „*benniünk van, az emberi szívben, vérben, idegekben*”. Szent Ferenc ezt hirdette, aki talán a legtöbbet szenvedett és csalódott szent volt. Az ő követőinek is a békesség és a jónak hirdetése a programja. A ferences barátok mindig ott álltak a küzdők és szenvedők mellett, a nagy háborúban, a járványok idején vigasztalták, gyógyították a népeket. A barát együtt pusztult a néppel. A katonáink hazánkban Istenbe vetett békéjéért harcolnak s nem leigázásért vagy területhódításért. Megáldotta a jelenlévők jóakarátát, ami „*legyen szerető, szociálisnak tudó, adakozó, békét kedvelő, tiszta és nemes*”. Szent Ferenc szolgáljaként kívánta a jelenlévőknek az „*örök Pax-ot*”.

Másnap reggel kilenckor kezdődött az új oltár szentelési szertartása. A ceremónia után a püspök szentbeszédet tartott. „*Legyen ez az Oltár az a szikla, melyen egyszer Szent Ferenc állott, közel Istenhez... amikor az első szentmisémet mondom majd az új oltárnál... első imádságom szálljon a messze fronton hazánkért harcoló honvédekért... másodsorban tiérettetek, kik ezen oltárt bőséges adományaitokkal megvalósítottátok.*” A szentmise Kószegi Teréz operaénekesnő közreműködése mellett zajlott.

A mise végeztével Karattur Antal vezetésével a férfi egyesületek a plébánia irodájában üdvözölték a főpapot, valamint köszönetet mondtak neki az oltárszentelésért. Emlékkül egy díszes magyaros fokost adtak át a vendégnek. Délután egy óraker zártkörű ebédre került sor, ahol Horváth László városi tanácsnok köszöntötte Zadraveczet a város nevében, Karattur Antal a gyártelep nevében. P. Réz Marián a hitbuzgó ferences papot és a lelkes magyar hazafit köszöntötte. Zadravecz válaszában így válaszolt: „*A legszebb emlék számomra az, hogyha innen eltávozok, – mindig arra gondolok, hogy itt jó kezekre van bízva a néplélek. Itt biztonságos a hely. Itt őrhelyen állnak.*” Isten áldását kérte elsősorban az őrt álló ferencesekre, a hadseregre, a város minden vezetőjére és népére. Zadravecz ezt követően autóval Szentkútra távozott.³³

Tudomásunk szerint ekkor hagyta el utoljára Salgótarját.

Salgótarjának, mint gazdaságilag jelentős, de társadalmi és kulturális tekintetben meglehetősen „kiforratlan” városnak az életében nagyjelentőségű esemény volt egy országos tekintéllyel bíró egyházi méltóság gyakori látogatása. „Szalagcímes” hír volt minden helyi megjelenése.

A két világháború közötti korszakban Salgótarját politikai szempontból nem tartották megbízhatónak, így a város irányítói komoly szerepet reméltek az egyházak lélekformáló, identitásképző erejétől. Zadravecz lehengerlő hatású szónoki teljesítményre képes egyházi méltóság volt, aki ferences szerzetesként a szegényekhez, elesettekhez is sokkal hitelesebben tudott szólni, mint egy világi egyházi személy. Személyes hitvallása is átsugárzott a nemzeti sorskérdésekben. A város katolikus hívő közösségének ferencesek jelenlétét óhajtó akaratában megjelenik – nem is annyira bújtatottan – az a salgótarjáni ellenzéki szellem, amiről Förster Kálmán is ír. Ferences fenntartású új plébánia, kontra régi, kegyúri alapítású plébánia, amelynek plébánosa ellene van az új alapításnak, és ebben támogatja őt a megyei-városi vezetés. A hívek akarata előtt azonban végül meg kellett hajolni, valószínűleg magasabb szempontok miatt. Uzdóczy Zadravecz István püspöknek országos tekintélye miatt meghatározó és egyben szimbolikus szerepe volt ennek az érdekellentétnek a feloldásában. Visszatérő látogatásaival, jelenlétével, ünnepélyes vallási ceremóniáival mintegy véglegesen legitímálta a második salgótarjáni plébánia és temploma létjogosultságát.

³³ A Munka. 1941. 10. 25.

Irodalomjegyzék

- A Munka című salgótarjáni hetilap 1924 - 1941 közötti hivatkozott lapszámai.
- Wabrosch Béla: A Salgótarjáni Acélgyári Olvasókör története 1878 - 1926. Salgótarján, 1926.
- Salgótarjáni almanach (A Munka Naptára) 1925. Összeállította Szántay István. Salgótarján, 1925.
- Páter Zadravec titkos naplója. szerkesztette és az előszót írta Borsányi György. Budapest, 1967.
- Stoffán György: Zadravec-passió 1884 - 1965. Los Angeles, 1996.
- R. Várkonyi Ágnes: Egy ferences plébánia alapítása a 20. században. (Előadás szövege) http://archivum.ferencesek.hu/letoltes/irodalom/R.Varkonyi_Salgotarjan.pdf
- Dr. Figus Béla: A salgótarjáni ferencendi templom építésének története. Salgótarján, 1936.
- Magyarország az első világháborúban. Főszerkesztő Szijj Jolán. Budapest, 2000. Zadravec István címszó
- Magyar Katolikus Lexikon. Internetes változat. Rozsnyói püspökség címszó. <http://lexikon.katolikus.hu/R/rozsny%C3%B3i%20p%C3%BCsp%C3%B6ks%C3%A9g.html>
- Dr. Förster Kálmánnak, Salgótarján város első polgármesterének visszaemlékezései. Nógrádi Tudománytár 3. Szerkesztette és az előszót írta Dr. Szirácsik Éva. Salgótarján, 2012.

THE VISITS OF ISTVÁN P. ZADRAVECZ TO SALGÓTARJÁN

BY MIKLÓS ZOLTÁN FODOR

The Franciscan Friar, István Uzdóczy Zadravec was an emblematic person of Hungary between the two World Wars. He was the army bishop of the National Army between 1920 and 1927. He was a great speaker of the Christian-national mentality and the irredentism. A few people know, that he visited to Salgótarján on several occasions, he visited the town twice made confirmation tours and consecration of the flag respectively. He consecrated the convent and the chapel of the northern vicarage founded in 1932 and the northern parish church in 1936.

**ÚT A SALGÓTARJÁNI FERENCES RENDHÁZBÓL
A RECSKI KÉNYSZERMUNKATÁBORIG**
Richter Péter ferences atya salgótarjáni működése, büntetőpere, börtönévei és internálása

SZABÓNÉ TÓSER ANETT

Richter Péter salgótarjáni ferences atya, hitoktató megpróbáltatásokkal teli életútjával a helyi Kapisztrán Szent Jánosról Nevezett Ferences Rendtartomány Rákosi-korszakbeli történetének vizsgálata során találkoztam. Péter atya sorsa eltérően alakult a többi, szintén nehéz sorsot megélt rendháztagétól. A szegedi és a váci börtön után megjárta a recski kényszermunkatábort is (a recski internáltak névsorában 1298. sorszámmal találkozunk a nevével),¹ ezért fontosnak éreztem kiemelni a történetét. A rendelkezésre álló források, dokumentumok alapján próbáltam rekonstruálni az atya életét. A kutatás kiindulópontja a salgótarjáni és hatvani ferences rendház Historia Domusa volt, az ebben talált adatok, történések az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában megismert iratokkal kerültek összevetésre, illetve segítségemre volt néhány adattal v. Krasznay Béla, a Recski Szövetség Egyesület országos elnöke.

Richter Károly Péter² (más forrásokban Richter Péter Károly)³ 1918. december 2-án született Szabadkán, Bács-Bodrog vármegyében.⁴ Édesanyja Magyar Rozália háztartásbeli, édesapja Richter János harisnyakötő mester volt. Két testvére, József és Sándor. Apjuk halála után József vette át az üzem vezetését, és Szabadkán maradt az édesanyjával. Sándor 1944-ben meghalt.⁵ Iskolái egy részét Jugoszláviában végezte; a gimnáziumot Varasdon, a teológiai szakot pedig Zágrábban kezdte meg.⁶ Délvidék 1941. évi visszacsatolását követően Gyöngyösön folytatta tovább tanulmányait.⁷

Szerzetesi habitusát a Kapisztrán Szent Jánosról Nevezett Ferences Rendtartomány kötelékében, 1935. szeptember 4-én öltötte magára, egyszerű fogadalmát 1936. szeptember 5-én, ünnepélyes fogadalmát pedig 1940. december 4-én tette le. Végül a papi rendszentségét 1942. június 21-én szolgáltatták ki számára.⁸ Papként működött Kassán és

¹ Bank Barbara gyűjtése alapján, 2012. évi állapot. In: Bank-Gyarmati-Palasik, 2012. 113.

² Hetényi Varga, 1999. 556.

³ ÁBTL 2.2.1. Operatív karton (Richter Péter Károly)

⁴ Hetényi Varga, 1999. 556.

⁵ ÁBTL 3.1.9-V-23855. 74. Javaslat. Recsk, 1952. szept. 11.

⁶ ÁBTL 3.1.9-V-23855. 70. Gyanúsított jegyzőkönyv. Recsk, 1952. szept. 10.

⁷ ÁBTL 4.1-A-479. Vizsgálati dosszié 1952-53. Jelentés. Bp., 1952. aug. 2. (37. Richter Péter)

⁸ Hetényi Varga, 1999. 556.

Szécsényben,⁹ majd 1945 márciusában Salgótarjánba helyezték kiségitőként,¹⁰ és a városban maradt egészen 1949 augusztusáig.

Salgótarjánban leginkább hitoktatóként végezte munkáját az acélgári iskolában, de az iskolai hittanórákon kívül is fontos szerepet játszott a helyi ifjúság hitéletében, szabadidejének eltöltésében. Ő vezette a Szívárdistákat és a Ferences Ifjúságot. Péter atya salgótarjáni éveit a Historia Domus alapján lehet a legjobban rekonstruálni. Tevékenysége a városban javarészt a hittan tanítása volt. (A vád, amely alapján majd elítélik, szintén egy hittanórához kapcsolódik.)

Az 1945/1946-os tanévben heti 36 órát tartott összesen,¹¹ de ez a szám folyamatosan csökkent a kommunista párt térnyerése következtében. 1947-ben, a tanév végén a vizsgák alkalmával kiemelték a nevét, mint az egyik legnagyobb óraszámú oktató atyáét (ekkor heti 34 órát tartott¹²). Az 1948-as évben már csak 28 órában oktatta a hittant hente.¹³ Az oktatás mellett gyakran volt jelen a gyermekek iskolán kívüli életében is, kirándulásokat, zárandoklatokat, sportversenyeket szervezett, illetve ünnepi és szórakoztató műsorokat, előadásokat tanított be nekik.

Az 1947-es év különösen gazdag volt kirándulásokban: július 28-án¹⁴ 25 Szívárdista gyermeket vitt nyaralni Szentkútra, a legtöbben ingyen, jutalomként vehettek részt a programon az Új Ember és a Szív Újság lelkes terjesztése miatt. Szeptember 7-én a rendház zárandokokkal látogatott Szentkútra. A kb. 400 gyalogos zárandokot P. Tátrai Gyula házfőnök, a vonattal érkező kb. 500 hívőt pedig Péter atya kísérte. Október 30-án, a Katolikus Szülők Szövetségének gyűlésén Gyula atyával együtt tartott előadást, mint a gyermekek vallásosságra való nevelésének elkötelezettje (A Historia Domus bejegyzésének írója örömet fejezte ki a sok szülő megjelenése miatt, hiszen ekkor már az egyházi iskolák államosításáról lehetett hallani.).¹⁵ Ebben az évben a hatalom részéről már megtörtént az első kísérlet az egyház oktatási intézményekből való kiszorítására, a kötelező hitoktatást fakultatívvá kívánták tenni. Ekkor még sikerült meghiúsítani ezt a lépést.

Novemberben már jelentkeztek a párt részéről a Péter atya személyével kapcsolatos kifogások. 20-án az Acélgári Üzemi Bizottság átiratot küldött a ferenceseknek, amelyben Péter atyát már olyan vádakkal illették, ami nem volt előnyös számára az adott politikai helyzet tükrében.¹⁶ (Ennek pontos tartalma nem ismert, mert az iratot, illetve a rendház által írt, a vádak pontosítását kifejtetni kérő levelét, melyet a Historia Domusban az adott bejegyzéshez való csatolmányként említenek, eddig nem sikerült fellelni. Valószínűleg a később kifejtett vádakhoz hasonló tartalmú a nevezett átirat is.)

Az 1948-as év mind a rendház, mind Péter atya személyére nézve egyre növekvő terheket hozott. Az év elején még zavartalanul folytak az ifjúsági programok. Január 19-én a Ferences Ifjúság ping-pong versenyt játszott az acélgári iskola úttörő csapatával, 9:1-

⁹ ÁBTL 3.1.9-V-23855. 70. Gyanúsított jegyzőkönyv. Recsk, 1952. szept. 10.

¹⁰ MFL Historia Domus Salgótarján 1932-1950. 1945. márc.

¹¹ MFL Historia Domus Salgótarján 1932-1950. 1946. nov.

¹² MFL Historia Domus Salgótarján, 1932-1950. 1947. jún. 29.

¹³ MFL Historia Domus Salgótarján, 1932-1950. 1948. szept. 13.

¹⁴ MFL Historia Domus Mátraverebély-Szentkút, 845 26623 22/b. 1947.

¹⁵ MFL Historia Domus Salgótarján, 1932-1950. 1947. szept. 7., okt. 30.

¹⁶ MFL Historia Domus Salgótarján, 1932-1950. 1947. nov. 20.

es végeredménnyel a Ferences Ifjúság javára. A másnapi farsangi mulatságot Péter atya rendezte meg a fiataloknak. A Kultúrház fejlesztése során a rendház egy megafonnal felszerelt gramofont vásárolt 1,450 ft-ért. Ennek árát Péter atya úgy kívánta összeszedni, hogy január 25-én a Ferences Gárda és Ferences Ifjúság közreműködésével szórakoztató műsort szervezett, melyet a Kultúrházban összegyűlt közönségnek adtak elő. Az előadás szép anyagi sikerrel zárult.¹⁷

Tavasszal ismét szentkúti zárandoklatra ment a Ferences Gárdával, majd két nap múlva, április 22-én a kommunista párt gyűlésén újabb támadást intéztek ellene, és ki mondták, hogy „nem csinálunk belőle mártírt”, bármennyire kihívóan viselkedik.¹⁸

Májusban, pünkösdkor avatták a Ferences Ifjúság tagjait. A 10-14 év közötti, ferences szerzetesi ruhához hasonló egyenruhába (barna nadrág vagy szoknya, fehér blúz, nyakkendő, barna bocskai sapka és ferences jelvény) öltözött fiatalok hittételéhez – melyet Krisztus és a ferences szellemben való kitartás mellett tettek –, Péter atya közreműködése nagyban hozzájárult, hiszen a város fiatalságának erkölcsi nevelését mindig a szívében viselte. Ennek az egyházi ünnepi rendezvénynek az lett a következménye, hogy az acélgyári iskolát felkeresték a kommunista párt képviselői, majd elkérték a Ferences Ifjúság névsorát. Ennek okán a pünkösdi bemutaton nem jelentek meg az egyházközöség kulturális szakosztályában működő gárda tagjai, mert előzőleg az Acélgyári Üzemi Bizottság megfenyegette őket, miszerint akár a munkájukat is elveszíthetik. Így helyettük a Ferences Ifjúság adott műsort az ünnepségen.¹⁹

A tanév vége felé az acélgyári iskolában rendezett szülői értekezleten már az iskolák államosítása volt a fő téma. A kommunista párt megbízottai Péter atyát másfél órán keresztül próbálták meggyőzni arról, hogy oszlassa fel a Ferences Ifjúságot. Ennek fő célja az lett volna, hogy a fiatalokat elvonva az egyházi szellemben való szabadidő eltöltésétől, az úttörők közé kényszerítsék be. A megbeszélés Péter atya és a pártmegbízottak között eredménytelenül zárult. A párt a szülőket is igyekezett nyomás alatt tartani, nekik munkahelyük elvesztését helyezték kilátásba, ha gyermekeiket továbbra is a Ferences Ifjúság kötelékében hagyják (Péter atya egyik növendékének édesapját valóban el is bocsátották emiatt, de júniusban visszavették).²⁰

Az atya a vészjósló politikai helyzetben sem hagyta magára fiatal növendékeit: az acélgyári iskola egy csoportját Budapestre, egy leánycsoportot pedig Szentkútra vitt kirándulni a nyári szünetben. Az új tanévben a Hamupipőke című mesejátékot tanította be a gyermekeknek, és az előadások egy egész héten át kerültek bemutatásra. Ez volt az utolsó eseménysorozat, amelyet az atya a Kultúrházban rendezhetett, mert november 16-án az iskola igazgatója közölte vele, hogy a gyermekeket nem szerepeltetheti többet ott.

Az utolsó, békében eltöltött szenteste előtt, december 19-én növendékei még rendeztek egy „karácsonyfaünnepélyt”.²¹

1948. december 26-án letartóztatták Mindszenty József hercegprímást, ezzel megkezdődött a magyarországi egyházak legnehezebb időszaka.

¹⁷ MFL Historia Domus Salgótarján, 1932-1950. 1948. jan. 19., jan. 24., jan. 25.

¹⁸ MFL Historia Domus Salgótarján, 1932-1950. 1948. ápr. 20., ápr. 22.

¹⁹ MFL Historia Domus Salgótarján, 1932-1950. 1948. máj. 16., máj. 19., máj. 20., máj. 22.

²⁰ MFL Historia Domus Salgótarján, 1932-1950. 1948. máj. 28., jún. 11.

²¹ MFL Historia Domus Salgótarján, 1932-1950. 1948. júl. 10., júl. 20., nov. 7., nov. 16., dec. 19.

1949. január 1-jén a következő baljós hangulatú bejegyzés olvasható a Historia Domusban: „Minden Ujév bizonytalanságot hordoz méhében. A ma kezdődő ujesztendő a jelek szerint igen súlyos terheket, talán börtönt, vagy internálótáborot fog számunkra eredményezni. Legyen meg az isten legszentebb akarata.”²²

Péter atya számára valóban beteljesedett ez a gondolat, mindkét büntetőhelyet megjárta a közel 4 évig tartó kálváriája során.

1949 tavaszán kezdődik el rabságához vezető útja. Március 29-én az acélgyári iskola 8. c. fiúosztályában délelőtt 10 és délután 16 óra között a párt kiküldöttei és az ÁVH nyomozói kihallgatást rendeztek.²³ A felvett vallomások 5 tanútól származtak. A gyermekek valószínűleg meg lettek félemlítve, és a vallomások szövegét a nyomozók sugallták nekik. Mind az 5 vallomás szinte szó szerint megegyezik, a kifejezések, mondatok összefűzése teljesen azonos. Ezekben a vallomásokban az olvasható, hogy az atya március 5-én 12 és 13 óra között tartott hittanórája elején 2 tanulót kiküldött az osztályból, mert beszélgettek és a hittanfüzetüket is otthon hagyták. Majd haragosan olyanokat mondott a gyermekek előtt, miszerint: „Nem kötelező hittant tanulni, aki akar, kimehet. [...] Jó a katolikus egyháznak, hogy üldözik Magyarországon. A papokat fel kellene akasztani s legelőször is engem. Már alig várom, hogy a templomokat lerombolják akkor majd belátná a dolgozó nép, mikor véres verijékével újra építené azokat, hogy mit jelent a templom és a vallás s hogy mennyire fontos a katolikus hit. [...] Nem sokára mártírok lesznek a papok és én is szeretnék ilyen mártír lenni. A templomokat rövidesen lefogják rombolni, azonban ugyan azok, akik lebontották, sírva fel is fogják azokat építeni.”²⁴ A gyermek tanúk állítása szerint máskor is tett burkolt megjegyzéseket, de arra egyikőjük sem emlékezett, hogy ezek hogyan hangzottak. Az egyik vallomás szerint ezekből következtetni lehetett az atya „reakciós jobboldali magatartására”. Egy vallomás tér el kissé a többiekétől, abban 3 kiküldött tanulóról esik szó, de a harmadik nevét nem mondta a diák, állítása szerint arra nem emlékezett.²⁵ A felvett „vallomások” mellé készült egy jelentés is 1949. március 30-i dátummal, melyben összefoglalják a tanulóktól hallottakat, illetve tartalmazza, hogy a jelentés írója kapcsolatba lépett az iskola igazgatójával annak érdekében, hogy az atyától megvonják az iskolai hitoktatás jogát. Az üzemi pártszervezet vezetőségének is felhívták a figyelmét, hogy a pedagógus szakszervezet útján az igazgatón vagy a szülői munkaközösségen keresztül távolítsák el őt az iskolából.²⁶ A felvett jegyzőkönyveket Balassagyarmatra, a megyei politikai rendőrségre vitték.

A helyzetre való tekintettel a rendházban élő atyák úgy látták jónak, ha Péter atya egy időre eltávozik, nehogy letartóztassák. Április 13-án, a választások miatt létrejött nyugodtabb időszakban tért vissza²⁷ (a március 29. és április 13. közötti tartózkodási helyére nem utaltak).

1949. április 7-én az ÁVH 154.057/1949. sz. központi utasítása szerint a vallomásokat is tartalmazó jegyzőkönyv alapján Péter atya iratait őrizetbe vétel foganatosítása nél-

²² MFL Historia Domus Salgótarján, 1932-1950. 1949. jan. 1.

²³ MFL Historia Domus Salgótarján, 1932-1950. 1949. márc. 29.

²⁴ ÁBTL 3.1.9-V-23855. 26. 15.461/1949. 26. Jelentés. Salgótarján, 1949. márc. 30.

²⁵ ÁBTL 3.1.9-V-23855. 48. Salgótarján, 1949. márc. 29.

²⁶ ÁBTL 3.1.9-V-23855. 26. 15.461/1949. Jelentés. Salgótarján, 1949. márc. 30.

²⁷ MFL Historia Domus Salgótarján, 1932-1950. 1949. márc. 31., ápr. 13.

kül a Népjogvédelemhez kérték áttenni.²⁸ Ennek megtörténtéről egy június 27-én kelt irat tanúskodik.²⁹

Május 24-én délután fél 3-kor a rendházba egy rendőr vitte Péter atya idézését, amely „azonnal”-ra szól.³⁰ Ezen a napon, Budapesten készült 1107/1949. sz. gyanúsított kihallgatásáról szóló jegyzőkönyv azokat az állításokat tartalmazza, amelyeket a tanulók vallomásai is. Péter atya ennek szövege szerint bűnösnek vallotta magát a felsorolt vádakkal kapcsolatban, alá is írta³¹ (vagy aláírták vele). Ekkor még szabadon távozhatott az Andrássy út 60. szám alatt tartott kihallgatásról. A Historia Domus szerint rendtársai körében elmondta – majd később, a tárgyaláson szintén ezzel érvel a saját védelmére felhozottakban –, hogy mindezek elhangzása feltételes módon, átvitt értelemben történt, de a kihallgatás alkalmával kényszerítették, hogy kijelentő módon íródjon a vallomása és változtatás nélkül írja azt alá. A kihallgatáson az ÁVH emberei durva hangnemet használtak vele szemben, de nem bántalmazták, fizikai kényszerrel nem alkalmazták.

A május 24-i nap eseményeit tartalmazó bejegyzés után a Historia Domusban nem található olyan bejegyzés – egészen július 3-ig –, amelyben Péter atyát említik. Van azonban egy május 31-én kelt, férfiak ideiglenes lakásának bejelentésére szolgáló bejelentőlap, mely szerint 1 hónapot töltött Budapesten, a Mártírok u. 23. szám alatt (ma Margit körút 23.) – amely a budai ferences rendház épülete – látogatás, illetve gyógykezelés okán.³² Salgótarjáni tartózkodásának és a helyi ifjúsággal eltöltött idejének utolsó mozzanata volt, hogy a fiú növendékeket kirándulásra vitte a nyári szünetben.³³

1949. július 19-én érkezett meg a rendházba a július 12-17. között megtartott Provinciai Káptalanon történt választások, dispoziciók eredményeit tartalmazó Tabula, amely többek között Richter Péter áthelyezéséről is értesített. A salgótarjáni Szent Józsefről nevezett ferences rendházból a hatvani Szent István királyról nevezett rezidenciára került.³⁴ Július 25-én utazott el új állomáshelyére. Itt még nem tudhatta, hogy 1 hónapot sem fog eltölteni új szolgálati helyén.

1949. augusztus 4-én elkészült az az 1949. á.ü. 80014/1. sz. utasítás, amely Richter Péter őrizetbe vételét és a budapesti államügyészségre kísérését rendelte el.³⁵ Ennek megfelelően augusztus 11-én az esti órákban két ÁVH-s rontott be a salgótarjáni rendházba az atyát keresve. Zefirin atya közölte velük, hogy Hatvanba helyezték, így a betolakodók este 11 óra körül távoztak. Az atyák szerették volna értesíteni Péter atyát a közelgő veszélyről, de a telefonos értesítést nem tartották biztonságosnak, autót pedig nem tudtak szerezni, így Athanáz atya vállalkozott arra, hogy még az éjjeli vonattal nekivág a hatvani útnak. Mikor megérkezett, közölte vele, hogy elkésett. Mindössze 15 percen múltott. Az ÁVH-sok autójával Salgótarjából azonnal Hatvanba mentek, ott kutyákkal

²⁸ ÁBTL 3.1.9-V-23855. 30. Bp., 1949. ápr. 7.

²⁹ ÁBTL 3.1.9-V-23855. 33. Bp., 1949. jún. 27.

³⁰ MFL MFL Historia Domus Salgótarján, 1932-1950. 1949. máj. 24.

³¹ ÁBTL 3.1.9-V-23855. 34. Gyanúsított kihallgatásáról jegyzőkönyv. Salgótarján, 1949. máj. 24.

³² ÁBTL 3.1.9-V-23855. 80/8. Bejelentőlap férfiak ideiglenes lakásának bejelentésére. Bp., 1949. máj. 31.

³³ MFL Historia Domus Salgótarján, 1932-1950. 1949. júl. 15.

³⁴ „Te meztelen Krisztus, hol hagyta az ingedet?” Ferencesek a feloszlás idején. Bp., 2000.

³⁵ ÁBTL 3.1.9-V-23855. 66. 1949. á.ü. 80014/1. sz. Bp., 1949. aug. 4.

körbevették a zárdát, az atyákat igazoltatták, majd Péter atyát civil ruhába kényszerítették és elhurcolták.³⁶ A hatvani Historia Domus a következőképpen írja le az eseményeket: „Augusztus 12-én hajnalban a ház vezetője nagy zajra ébredt fel. Kérdésére: „Rendőrség, razzia” – választ kapott. Eredménye: P. Richter Regalát Pétert civil ruhába öltözve „pár órára” elvitték. Ez hajnali 1/2 3-kor történt. Délig semmi hír nem érkezett, felkeresve a rendőrség vezetőjét, aki a dolgról nem tudott semmit. Napok múlva tudtuk meg, hogy egyenesen Budapestre, a Markó utcai fogházba szállították egy salgótarjáni ügyből kifolyólag.”³⁷

Az atyát a kézbesítési ívek alapján augusztus 12-én vette át az államügyészség, mint rabot.³⁸ Az 1949. áú. 80014/1. sz. vádirat tanúsága szerint az 1949. augusztus 12-től előzetes letartóztatásban lévő Richter Pétert a Btk. 171. §-a39 alapján az 1946. VII. tc. 4. §. 2. bekezdésbe⁴⁰ ütköző bűntett elkövetésével vádolták. Ismét felsorolják az 1949. március 5-i hittanórán elhangzott mondatokat, amelyeket alkalmasaknak találtak az államrend elleni uszításra. A vádiratban puszta hazugságnak ítélik azt, hogy az országban bármilyen formában egyházüldözés folyna, vagy vallási meggyőződése alapján bélyegeznének, ítélnének el bárkit is⁴¹ (ma világos – sőt valószínűleg akkoriban is az volt –, hogy pontosan ez történt ebben az időben).

Augusztus 21-én az atyák is kaptak hírt egykori rendháztagjukról, miszerint a Markó utcai fogházban raboskodik. Szeptember 22-én a házfőnök Budapestre utazott a kitűzött tárgyalásra, de azt a tanúk (azok a tanulók, akiktől a vallomásokot felvették) távolmaradása miatt elnapolták. Ekkor már Péter atya a Pestvidéki Törvényszék fogházában, Budán töltötte napjait. A házfőnök atya elmondása szerint megrázó élmény volt a mindig vidám Péter atyát vásra verve látni. Egészségi állapota azonban kielégítőnek tűnt a házfőnöknek.⁴²

November 3-án új tárgyalást tartottak. A Budapesti Büntetőtörvényszék első fokon 1 év 6 hónap (18 hónap) börtönbüntetésre ítélte, melyet másodfokon 3 évre emelt 1950.

³⁶ MFL Historia Domus Salgótarján, 1932-1950. 1949. aug. 11.

³⁷ MFL Historia Domus Hatvan, 1946-1949. 1949. aug.

³⁸ ÁBTL 3.1.9-V-23855. 31. Kézbesítési ív.

³⁹ 1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről. VI. fejezet. Az alkotmány, a törvény, a hatóságok vagy a hatósági közegek elleni izgatás. „171. § A ki valamely gyülekezeten nyilvánosan, szóval, vagy a ki nyomtatvány, irat, képes ábrázolat terjesztése, vagy közszemlére kiállítása által, büntett vagy vétség elkövetésére egyenesen felhi, ha a büntett vagy vétség elkövetett: mint felbujtó büntetendő. Ha pedig a felhívás eredménytelen maradt – a mennyiben az a jelen törvény külön rendeletei alá nem esik: két évig terjedhető államfogházzal, és kétezer forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.”

⁴⁰ 1946. évi VII. törvény a demokratikus államrend és köztársaság büntetőjogi védelméről. „4. § (1) Vétséget követ el, aki két vagy több személy jelenlétében olyan valótlan tény vagy való tényről olyan módon állít vagy híresztel, amely alkalmas arra, hogy az 1. § (1) bekezdésében meghatározott államrend vagy köztársaság iránt megvetést keltsen vagy nemzetközi megbecsülését csorbítsa. (2) Az (1) bekezdésben meghatározott cselekmény büntett, ha azt az 1878. évi V. törvény (a továbbiakban: Btk.) 171. §-ának első bekezdésében megjelölt módon követték el.” [...]

⁴¹ ÁBTL 3.1.9-V-23855. 67. 1949. áú. 80014/1. sz. Vádirat. Bp., 1949. aug. 3.

⁴² MFL Historia Domus Salgótarján, 1932-1950. 1949. aug. 21., szept. 22.

január 26-án. Mellékbüntetésként 10 év polgári jogvesztést, hivatalvesztést és 1/2 vagyonekobzást ítélték meg. Az elkövetett bűntett: izgatás. (A büntetőlap szerint 1965. január 26-án mentesíthető).⁴³ Az ítéletről szóló irat egy példánya 1949. november 18-án érkezett meg a salgótarjáni rendházba. Ebben kimondják a már vádiratban is szereplő 1946. VII. tc. 4. §. 2. bekezdésbe ütköző cselekedetet, ezért a törvényszék a vádlottat az 1946. évi VII. tc. 10. § (4.)⁴⁴ utolsó tétele alapján a Btk. 91. §-ának alkalmazásával ítéli 1 év 6 hónap időtartamú börtönre. A mellékbüntetést az 1946. évi VII. tc. 10. § 5. bek. alapján szabták ki. Mivel a vádlott előzetes letartóztatásban volt, így a Btk. 94. §-a szerint az addig letöltött időt levonják (ez alapján 2 hónapot és 21 napot vesznek letöltöttnek az 1 év 6 hónapból). A vagyonekobzást a vádlott vagyontalansága miatt mellőzi. Richter Péter köteles a Bp. 479-480. §-ok alapján az előzetes letartóztatásával kapcsolatosan felmerült bűnügyi költséget (74 forint 36 fillér), illetve a továbbiakban felmerülő költségeket megtéríteni. Az ítéletet kézbesítették a budapesti államügyészségnek, az Észak-pesti II. kerületi Rendőrfőkapitányságnak, az O. B. Ny. H-nak, a budakörnyéki rendőrség Á.V.O-nak, a Magyar Honvédelmi Minisztérium Katona Politikai Csoportfőnökségének, Salgótarján város polgármesterének és lakáshivatalának. Az ítélet szerint a tárgyaláson a tanúk vallomása miatt nem adtak helyet Péter atya azon védekezésének, hogy a vádban szereplő mondatokat csak feltételesen mondta. A tanúk ugyanis azt vallották, hogy állításként hangzottak el a hittanórán a fentebb már említett szavak. Azzal kapcsolatban viszont, amit a templomok lerombolásáról szóló kijelentéseiről vallottak, a tárgyalás során már árnyaltabban nyilatkoztak, miszerint ezek a mondatok nem hangzottak el ilyen nyílt formában. A büntetés kiszabásánál súlyosbító körülménynek vették az atya magas intelligenciáját, műveltségét, illetve hogy a cselekményt 32 tanuló, tehát nyilvánosság előtt tette, így alkalmasnak minősült a „*demokratikus államrend iránti megvetés felkeltésére*”. Enyhítő körülményként mérlegelték megbánást tanúsító beismerését, és a cselekmény elkövetésénél tanúsított izgatott idegállapotát.⁴⁵

Ezeknek a tényeknek megfelelően Péter atya többé nem volt szabad ember egészen 1953 őszéig. Rendtársait továbbra sem felejtette el, levelekben adott hírt magáról (legalábbis egy darabig, amíg a Historia Domusban nyomon lehet követni a lejegyzett híreket). Az első, „*meghatóan kedves levelet*” 1949. december 30-án kapta meg a salgótarjá-

⁴³ ÁBTL 3.1.9-V-23855. 80/1. Büntetőlap.

⁴⁴ 1946. évi VII. törvény a demokratikus államrend és köztársaság büntetőjogi védelméről. „10. § (4) A 3. §-ban, a 4. § (1) bekezdésében, a 7. § (2) bekezdésében, valamint a 8. § (1) bekezdésében meghatározott vétség büntetése öt évig terjedhető fogház, a 4. § (2) bekezdésében meghatározott bűntetté pedig öt évig terjedhető börtön.

(5) A jelen törvényben meghatározott bűncselekmények esetében mellékbüntetésként a hivatalvesztést és a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztését minden esetben ki kell szabni. A büntettek miatt külföldit az országból ki kell utasítani és a visszatéréstől örökre el kell tiltani, belföldit pedig abból a községből, ahol tartózkodása a demokratikus államrend szempontjából veszélyes, akkor is ki lehet tiltani, ha az az elítéltné illetőségi helye. Az 1. § (1) bekezdésében meghatározott bűntett miatt ezenfelül az elkövető egész vagyonának, a jelen törvényben meghatározott egyéb büntettek miatt pedig egész vagyonának vagy vagyona meghatározott hányadának elkobzását is ki kell mondani.”

⁴⁵ B-XLI. 17009/1949/3. sz. ítélet. Bp., 1949. nov. 3. (A Magyar Ferences Könyvtár és Levéltárban található salgótarjáni Historia Domusba csatolva.)

ni rendház. Ebben azt írhatja, hogy nem hiába került arra a helyre, ott is feladata volt. Egy 1950. február 4-én érkezett levelében arról írt, hogy ügye a Népbíróóságok Országos Tanácsánál van (ekkor már megszületett az ítélet másodfokon is, amelyben 3 évre hosszabbították a büntetést). Február 26-án Gyula atya Budapestre utazott Péter atya beszélőnapjára, de 3 órányi várakozás után közölték vele, hogy egykori rendtársát néhány napja Szegedre, a Csillagbörtönbe szállították. Márciusban hozott hírt az atyáknak Salgótarjánba Klein László, aki járt Szegeden. Péter atya üzent, hogy lelkileg jól van, táplálékuk, hálólhelyük is megfelelő.⁴⁶ A salgótarjáni Historia Domusban itt említik utoljára a nevét. Sajnos a rend többi tagja sem sokáig kerülhette el sorsát, augusztusban a rendház feloszlására került.

Péter atya további sorsáról a levéltári iratokból és néhány, szintén börtönre ítélt pap emlékezéseiből tudhatunk. Bán Zoltán Elizeus cisztercita, Ordass Lajos evangélikus püspök és Kövesi István kalocsai egyházmegyei emlékeztet a nevét, amikor börtönéveikre emlékeznek vissza. Bán Zoltán 1952-ben került Vácra, ahová Péter atyát is szállították a szegedi raboskodás után. A korabeli börtön rabjainak összetételéről a következő képet kaphatjuk tőle: *„Annak idején olyan sok pap volt a börtönben, hogy bekerülésemkor egy rab így fejezte ki magát: „Ha feldobsz taláalomra egy követ, biztos, hogy vagy papra, vagy katonára esik, mert ezek főréshvényesek.”* Bán Zoltán munkatársai, ismerősei között tesz említést Richter Péterről.⁴⁷

A váci börtönben uralkodó állapotokról, a foglyokkal való bánásmódról, a rabélet értékéről a következő idézet tanúskodik, amelyet a visszaemlékezések szerint a fegyház ÁVH-s parancsnoka mondott az öröknek 1950-ben: *„Ezek itt mind grófok, bárók, katonatisztek, papok és egyéb fasiszták. Ezekkel nem kell elszámolni, ezek itt fognak megdöglenni.”*⁴⁸

Ordass Lajos emlékezése további információkkal járul hozzá a börtönletről alkotott képhez. Ő szintén találkozott Péter atyával, így az ő emlékein keresztül képzelhetjük el, mit tapasztalhatott a salgótarjáni atya az említett büntetés-végrehajtási intézetekben. Az evangélikus püspököt is a Markó utcai fogházba szállították, majd a budapesti Gyűjtőfogházba került. Itt mindössze 98 ember fért volna el, ha a régi adatokat vesszük alapul, ami egy táblára volt felírva. A püspök leírása szerint az új adatok 346 főt számláltak azon az osztályon. Kisméretű zárkák, melyekben 4 szalmazsáknál több nem fért el, ennek ellenére 5-6 rab feküdt rajtuk. Még a Bibliáját is elvették, amit nem is kapott vissza. Szegeden 3 ablakos teremben helyezték el 15 katolikus pap mellé, így 16-an voltak összesen. Mindenkinek külön szalmazsák jutott, amiket napközben egymásra kellett rakni, hogy a rabmunkaként végzett fonáshoz a rokkákat és padokat el tudják helyezni. Péter atya nevét itt jegyzi fel, ő a 15 katolikus pap egyike.⁴⁹

Kövesi István a váci börtön életébe ad betekintést. 1950. június 1-től raboskodott ott. Ő is papi cellába került, ahol 4-en voltak összesen. Egyik társa Richter Péter atya volt. A fegyházban 10 perc sétát engedélyeztek naponta, lehajtott fejjel, sorban. Fonalakat kel-

⁴⁶ MFL Historia Domus Salgótarján, 1932-1950. 1949. dec. 30., dec. 31., 1950. febr. 4., febr. 26., márc. 31.

⁴⁷ Hetényi Varga, 1999. 186.

⁴⁸ Gyarmati, 2013. 269.

⁴⁹ Hetényi Varga, 1999. 559.

lett orsózniuk. Hogy elüssék az időt és elfelejtsék egy kis időre nyomorúságukat, Pongrácz Lóránt szegedi hitoktató operákról mesélt, de teológiai tanulmányaikat is fel-elevenítették. Napi 3 rózsafüzér, vasárnap gyónás volt a kapcsolat a papi élettel.⁵⁰

Egy 1952. augusztus 2-i jelentés, amely a hónap során szabaduló elítéltekről szól, 37. pontjában ír Péter atyáról, miszerint az adott időszakban Vácon házimunkásként dolgozik (ezt a fent említett papok emlékezései is alátámasztják), szabadulása után ismét vissza akar térni eredeti hivatásához, ha visszafogadják. Börtönbüntetése augusztus 13-án telne le, a jelentésben egy kézzel írott szövegben internálásra javasolják.⁵¹ 1952. augusztus 16-án meg is született a rendelet a 8130/1939. M. E. sz. rend. 1. § b) pontja, illetve a 228.010/1948. IV/I. B.M. sz. rend. 2. §-ára hivatkozva a rendőrhatalom őrízeti alá helyezéséről, vagyis internálásáról, amit augusztus 25-én írtak alá vele. Mivel egyházüldözésről beszélt az ellene felhozott vád szerint, „szabadlábra helyezése állammédelmi szempontból veszélyes”-nek minősült.⁵²

1952. augusztus 25-én érkezett meg Recskre,⁵³ az ország leghírhedtebb, mára a Rákosi diktatúra szomorú szimbólumává vált internálótáborába. A táborba 1952 nyarán érkezett egy bizottság, akik kihallgatták az ott lévő foglyokat azokról az ügyekről, ami miatt internálva lettek, és ezekről jegyzőkönyveket készítettek. Visszaemlékezések szerint a tábor területét ekkor szögesdróttal két részre osztották,⁵⁴ a törzsépület és a körlet között felépítettek egy nagyobb barakkot 5-6 kisebb sátorral együtt. A barakkot 18-20 kis helyiségre osztották, középen egy hosszú folyosóval. A helyiségekbe egy kis asztal és két szék került. A bizottság kb. 20 fiatal, Budapestről érkezett ÁVH-s nyomozóból, illetve 5-6 tapasztalt ÁHV-s vizsgálótisztből állt. A fiatalok itt szerezheték meg a későbbi munkájukhoz szükséges gyakorlatot. A felülvizsgálatok alkalmával rendszertelenül, egymás után hívták be kihallgatásra a rabokat, majd a már sorra kerülteket elkülönítették mindazoktól, akikre még nem került sor. A tábori besúgók (vamzerek) elterjesztették, hogy aki bevallja „bűneit” – vagy valamit magára vállal azokból a vádakból, ami miatt internálták –, és megbánást tanúsít, azonnal szabadulhat. Sőt, aki a bizottságnak tetszően vall, azoknak cigaretta és étel is jár majd. Nem volt egyedülálló eset, hogy a tiszték egy-egy kedvező vallomás kicsikarása érdekében durva bánásmódot, alkalmanként tetleges bántalmazást alkalmaztak.⁵⁵ A bizottság ősszel fejezte be munkáját, és távoztak a táborból.⁵⁶ Ennek megfelelően valószínűsíthető, hogy Péter atyát is ebben az időben vették alá a kihallgatásnak, amelynek idejére fogdára került. Neki is el kellett mondania, miért került börtönbe, ismét bűnösnek kellett vallania magát.⁵⁷ Szintén ezen a napon, szeptember 10-én kelt, személyéről írt jellemzésben nem sokat írtak róla, hivatkozva arra, hogy még csak rövid ideje van a táborban. Ez idő alatt kifogás nem merült fel ellene.⁵⁸

⁵⁰ Hetényi Varga, 1999. 560.

⁵¹ ÁBTL 4.1-A-479. Vizsgálati dosszié 1952-53. Jelentés. Bp., 1952. aug. 2.

⁵² ÁBTL 3.1.9-V-23855. 77. Véghatározat. 1952. aug. 16.

⁵³ ÁBTL 3.1.9-V-23855. 79. Átvételi elismervény. Recsk, 1952. aug. 25.

⁵⁴ Böszörményi, 1999. 275-276.

⁵⁵ Erdey, 2001. 253-254.

⁵⁶ Böszörményi, 1999. 276.

⁵⁷ ÁBTL 3.1.9-V-23855. 70. Gyanúsított jegyzőkönyv. Recsk, 1952. szept. 10.

⁵⁸ ÁBTL 3.1.9-V-23855. 73. Jellemzés. Recsk, 1952. szept. 10.

Az 1953-as év Richter Péter atyának is szabadulást hozott. A 3 évről 4 évre növekvő fogsága szeptember 17-én ért véget, amikor ő is kézhez kapta azt a nyilatkozatot, amelyben teljes titoktartást fogadott Recskről és az ott történekről. Az iraton a szabaduló személy aláírása mellett Tóth Gyula büntetés-végrehajtási alezredes kézjegye olvasható,⁵⁹ aki a szabadítások idején a táborparancsnoki tisztséget is ellátta.

Ugyanekkor viszont azt a kitiltó határozatot is megkapta, amelyben Salgótarján városából és az egész salgótarjáni járás területéről kitiltották. Új lakhelye Győr lett, ezt a várost jelölték ki neki.⁶⁰ Személyi törzslapján, melyet 1954-ben állítottak ki (ekkor lakcíme Győr, Dugonits u. 22.), a 48/1. sz. Építőipari Vállalat pecsétje látható, itt dolgozhatott a recski szabadulás után.⁶¹

Arra nem volt utalás, hogy visszatért volna hivatásához a szabadulás utáni 3 évben. Operatív kartonján ugyanis az áll, hogy 1956-ban, a forradalom idején (a kartonon természetesen „ellenforradalom” szerepel) disszidált (hogy hová, arra a rendelkezésre álló iratokban nem történt említés).⁶² A fent említett személyi törzslapon is feltüntették a disszidálás tényét; a törzslap hátulján kézzel írott feljegyzés olvasható, miszerint 1957. február 22-én kijelentették a Győr, Beloiannis u. 39. sz. alatt található címről disszidálás miatt.

Itt zárul számunkra Richter Péter atya életútja, mely magában hordozza sok más sorstársához hasonlóan azt az áldozatos munkát, amelyet a meghurcolás veszélyének ellenére is lelkesen végzett hívei között. Hogy visszatért-e valaha az országba vagy akár régi hivatásához, egyelőre nem derült ki. Életének további alakulása, illetve halálának dátuma, körülményei (feltéve, ha valóban elhunyt, ellenkező esetben jelenleg közel jár a 96. életéhez) mindezidáig ismeretlen.

⁵⁹ ÁBTL 3.1.9-V-23855. 75. Nyilatkozat. Recsk, 1953. szept. 17.

⁶⁰ ÁBTL 3.1.9-V-23855. 78. Határozat. Bp., 1953. szept. 10.

⁶¹ ÁBTL 3.1.9-V-23855. 80/4. Személyi törzslap. 1954.

⁶² ÁBTL 2.2.1 Operatív karton (Richter Péter Károly)

Irodalomjegyzék

- Bank Barbara-Gyarmati György-Palasik Mária: „Állami titok”. Internáló- és kényszermunka-táborok Magyarországon 1945-1953. Bp., 2012. 113.
- Böszörményi Géza: Recsk 1950-1953. Bp., 1999. 275-276.
- Erdey Sándor: A recski tábor rabjai. Bp., 2001. 253-254.
- Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945-1956. Bp., 2013. 269.
- Hetényi Varga Károly: Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. I. Pécs, 1999. 186., 556-561.
- „Te meztelen Krisztus, hol hagytad az ingedet?” Ferencesek a felosztás idején. Bp., 2000.

Források jegyzéke

- ÁBTL 4.1-A-479 Vizsgálati dosszié 1952-53
- ÁBTL 2.2.1 Operatív karton (Richter Péter Károly)
- ÁBTL 3.1.9-V-23855 Vizsgálati dosszié (Páter Richter Péter)
- Historia Domus Hatvan II. 1946-1949
- Historia Domus Mátraverebély-Szentkút 845 26623 22/b. (mikrofilm)
- Historia Domus Salgótarján 1932-1950
- www.1000ev.hu (1946. évi VII. törvény, 1878. évi V. törvénycikk)

Rövidítések

- ÁBTL – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
- MFL – Magyar Ferences Levéltár

A JOURNEY FROM THE FRANCISCAN MONASTIC QUARTERS TO THE FORCED LABOUR CAMP OF RECSK

BY SZABÓNÉ ANETT TŐSÉR

Péter Richter Franciscan Friar performed the task of the education of the young people of the town in Christian spirit from 1945 as the member of the monastic quarters in Salgótarján. He became a „suspicious character” in the Rákosi dictatorship and his activity was considered dangerous for the regime. He was carried off by the State Security Police, which brought an action against him and he was sentenced to prison. He spent his imprisonment in Szeged and in Vác. In August 1952 he was transported to the forced labour camp of Recsk where he languished to the dissolution of the camp. After his release he was expelled from his former residence and a new residence was designated for him in Győr. The 1956 revolution made him possible to leave the country, similarly many other pursued people. This is the last fact we know about him.

ÚJSÁGOLVASÓ SALGÓTARJÁNIÁK

BÓDI GYÖRGYNÉ

Salgótarján fejlődésében, a kiegyezést követően a vasút megnyitása, a bányák, fém- és üvegyipari üzemek betelepődése rendkívül gyors változásokat idézett elő. Folyamatosan nőtt a lakosság létszáma: 1857-ben 926, 1869-ben 3.700, 1880-ban 6.316, 1890-ben 9.478, 1900-ban 13.552 fő volt. Ismeretes, hogy a munkát keresők zöme a történeti Magyarország nemzetiségiek lakta részeiből, az Osztrák-Magyar Monarchia különböző országaiból és a határokon túlról érkezett. A község, majd nagyközség létrehozta államhatalmi, államigazgatási és oktatási intézményeit, a letelepülő munkavállalók pedig életük tartalmasabbá tételéhez igényelték a társulati intézményeket, óvodákat, iskolákat, kaszinókat, sporttelepeket. A lakosság növekvő száma vonzotta a kisipart, kiskereskedelmet, a vendéglátást. Az országos tendenciákhoz hasonlóan a helyi adminisztrációs igények, a helyi hírek, információk kiszolgálására a településen több nyomda kezdte el működését. A helyi lapok 1882-1920 között sokféle címváltozatban készültek a helyi nyomdáiban, döntő többségük hetilapként tudósított a salgótarjáni intézmények, közösségek, egyének életéről.¹

Az első világháború és a forradalmakat követően 1922-ben a település helyi törekvések és az országos politikai szándékokkal összhangban rendezett tanácsú várossá vált. A lakosság létszáma elérte majd meghaladta a 20.000 főt. A helyi lapkiadás koncentráldott, „A Munka” című lap 1923-1944 között egyedüli hetilapként szolgálta a helyi hírek, információk iránti igényt. Példányszáma 800-1000 körül mozgott. A nyomdák által kiadott Nógrád-Honti Kultúra, új címváltozata a Nógrádi Kultúra elsősorban megyei hatókörrel az oktató-nevelőmunkát, a felnőttképzést képviselte.²

Salgótarján lakosai, a különböző társadalmi csoportok, a hivatalnokok, a rendőrség, katonaság állandó tagjai, a gyáarak, üzemek vezető tisztségviselői, a munkások, az iparosok, kereskedők, a mezőgazdaságból élők, a cselédek, a nyugdíjasok a helyi információk, hírek mellett természetesen érdeklődtek az országos események, sőt a világ történései iránt is. A legfőbb információ-hordozó hosszú ideig az országos napilap, hetilap, az elmélyült olvasást, önművelést szolgáló havi folyóirat, szaklap. A telefon, a filmhíradó csak a későbbiekben egészíti ki a fentieket.

A salgótarjániak az országos sajtóval a fenti két időszakban többféle módon kerültek kapcsolatba. Igen jelentősnek tekinthetjük a gyáarak, nagyüzemek keretei között létreho-

¹ Bódi Györgyné: Nyomdák, sajtó, könyvkiadás Salgótarjánban a kezdetektől 1945-ig. In.: A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1996-1997. Salgótarján. 1997. p.85-95

² Uo.

zott tisztviselői kaszinókat, az altsztek, munkások egyleit, olvasóköröit. Az általuk működtetett könyvtárak kisebb-nagyobb számban előfizettek az országos sajtóra. Valószínű, hogy a könyvkölcsönzés mellett a lapok helyben olvasása mellett lehetőség volt egy-egy havi folyóirat kölcsönzésére is. Erről azonban adatok nem maradtak fenn.

Jóval kevesebb lapelőfizetéssel éltek a városi hatókörű egyletekhez telepített népkönyvtárak. Nem elhanyagolható viszont az állami és társulati elemi iskolák, a polgári iskola majd a magángimnázium diák és tanári könyvtáraiban előfizetett sajtótermékek száma. Természetesen, bár adataik meglehetősen szűkösek, szólnunk kell a salgótarjáni családok sajtó-előfizetési szokásairól, az utcai, bolti újságárusításról is.

A gyári, üzemi keretek között működő egyleti, kaszinói könyvtárak sajtó-előfizetéseivel közül kiemelkedett az 1878-ban létrehozott Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Acélgári Felügyelő és Munkás Személyzet Olvasóegylete. Ennek könyvtárában igen gazdag volt a sajtóállomány. 1885-ben 8, 1895-ben 13, 1926-ban 10, 1936-ban 20 országos, regionális hírlapra és folyóírra fizetett elő az egylet vezetősége.

1885-ben az előfizetett lapok között volt a Pesti Hírlap, Vasárnapi Újság, Világkrónika, Borszem Jankó, Kikerikú, Neus Pesten Journal, Weltblatt, Politisches Volksblatt, Svornost. 1895-ben bővült a kör Slovensky Noviny c. lappal, majd egy évvel később a Mercur-t fizették elő. 1914-ben a Magyar Hírlap, a Kakas Márton, az Ústökös is eljutott az olvasókhoz. 1926-ban a lista új lapokkal bővült: Nemzeti Újság, Új Nemzedék, A Munka, Ózdi Nemzeti Újság, Művezetők Lapja, Vasárnapi Újság, Vasárnapi Könyv, Kolozsvári Magyar Dal, Magyar Iparművészet. 1935-ben tovább gazdagodott a választék: Magyarország, 8 órai Újság, Nemzeti Sport, Nemzeti Figyelő, Igazság, Tolnai Világ Lapja, Képes Krónika, Magyar Rendőr, Külpolitikai Szemle, Magyar Szemle, Magyar Művészet, Természettudományi Közlöny. 1941-ben Az Esti Újság, Függetlenség, Hétfő, Élet c. lapok is bekerültek a könyvtárba.³

Az egyleti tagok újságolvasási szokásait jól jellemzi az alábbi idézet szintén Wabrosch Béla tollából: „Az újságokról felemlítettem már, hogy az Olvasóegyletünkben inkább a helyi és szaklapok, a tréfás és képeklapok, általában a hetilapok a keresettebbek, míg a nagy budapesti napilapok – tagjainknak nem lévén alkalma naponként az egyletbe feljární – kevésbé olvasottak.”

Az 1888-ban megalakult Acélgári Tiszti Kaszinó, amely a gyár vezető műszaki és közgazdasági értelmiségét fogadta be. 1891-től már a tagság tagdíjaiból, ajándékkönyvekből könyvtárat működtettek, amelyben 11 lapra fizettek elő. 1911-ben 25, 1917-1918-ban 12 lapot olvashatott a tagság.⁴

A háborút és a forradalmakat követően a Fridrich-kormány 1920-ban szigorította az 1912-es sajtótörvényt, mert már az 1914-es háborús korlátozásokat sem tartotta elégségesnek. A belügyminiszter saját hatáskörében betilthatta azokat a lapokat, amelyek az ország belső rendjét, közbiztonságát fenyegették.

A Keresztény Magyar Liga országos mozgalmat indított, hogy az úgymond liberális lapokra ne fizessenek elő az egyletek, kaszinók, olvasókörök. Az Acélgári Tiszti Kaszinó könyvtára ezért lemondta az Est, a Világ, a Pesti Napló, a Népszava, a Budapesti Hírlap előfizetését.⁵

³ Wabrosch Béla: A salgótarjáni acélgári Olvasóegylet története. 1878-1926. Salgótarján. 1926. 2-4. p.

⁴ Uo. 4. p.

⁵ Nógrád Megyei Levéltár. EAGY IV. 489.7. Nógrád megyei alispáni iratok 5.633/1947

Az 1927-es adatok szerint a kaszinó könyvtárába az alábbi lapok jártak: Magyarország, Nemzeti Újság, Napkelet, Pesti Hírlap, Új Idők Képes Krónika, Iparművészet, Fliegende Blatter, Neu Illustrierte Zeitung.⁶

Sajnos igen szűkösek az adataink a bányai, üvegipari, gépipari üzemekhez köthető egyesület, kaszinó, olvasókörök keretei között működő könyvtárak állományáról, sajtó-előfizetési szokásairól (Palackgyári Munkások Társas Egylete, Hirsch és Frank Gépgyári Alkalmazottak Olvasóköre, Baglyasaljai Bányatiszti Kaszinó stb.)

Az 1888-tól működő Salgótarjáni Ipartestület könyvtára több évtizedes gyarapítással 1931-ben székházuk avatásakor már 2500 kötettel rendelkezett, sajtó-előfizetési munkájukról azonban nem maradt fenn adat.

Néhány egyesület, a MÁV Salgótarjáni Segédtiszti Olvasóköre 1913-ban, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, a Római Katolikus Olvasókör és a Salgótarjáni Északi Katolikus Legényegylet a Vallási és Közoktatásügyi Minisztérium támogatásával az 1930-as években kis népkönyvtárat kapott, melynek gyarapítása központi könyvjegyzék alapján készült. Nincs nyoma azonban folyóiratok, hetilapok, napilapok előfizetésének. Lehetséges azonban, hogy egyesületi költségvetésből, tagdíjából fizettek elő lapokat.⁷

Az oktatási intézmények tanulói és tanári könyvtárai még kevésbé voltak nyitottak a nagyközönség számára, még is fontos információforrásként ítéljük meg őket.

Az 1923-ban alapított Chorin Ferenc Magángimnázium tanári és tanulói könyvtárában kezdetben előfizettek az alábbi, zömében havi, heti folyóiratokra: Budapesti Szemle, Minerva, Irodalomtörténeti Közlemények, Új Idők, Természettudományi Közölny, Társadalomtudomány, Századok, A Föld, Az Egészség, The National Geographic Magazine, Die Schöne Literatur, Die Kunst. Az 1930-as években ez a lista bővült pedagógiai szaklapokkal, ifjúsági lapokkal és néhány újabb folyóirattal: Matematikai és Fizikai Lapok, A Búvár, Zászlónk, Élet, Magyarosan, Napkelet, Magyar Szemle, Magyar Könyvbarátok Diáriuma.⁸

Az acélgári társulati elemi iskola és tanonciskola könyvtára szintén jelentős lapelőfizetéssel rendelkezett. A pedagógiai szaklapokat képviselték: Néptanítók Lapja, Tanítók Szövetsége, Nemzetnevelés, Ipari Nevelés, Tüdőgondozás és Tuberkulózis, Tanfelügyelői Értesítő, Iskola és Egészség, Családi Kör. A gyermekvilág lapjai voltak: Jó Pajtás, Az Én Újságom, Meseország, Tündérvásár, Zászlónk, Magyar Cserkész.⁹

A Salgótarjáni Polgári Iskola tanulói és tanári könyvtára szintén előfizetett heti lapokra, szakmai folyóiratokra. Az első világháború, a katonaság részére lefoglalt polgári iskolai helyiségek, köztük a könyvtár súlyos károkat szenvedett. Az 1931/32-es tanév munkáját értékelő évkönyv viszont a folyóirat-állomány gyarapodásáról számolt be:

„Hálás köszönettel emlékezzük meg e helyen, arról az iskola tanulmányi ügyeihez tartozó rendelkezésről, hogy a nagyméltóságú Vallási és Közoktatásügyi miniszter úr az

⁶ Wabrosch Béla. A salgótarjáni acélgári Tiszti Casino története. 1888-1926. Salgótarján. 1926. 2. p.

⁷ Nógrád Megyei Levéltár. Salgótarjáni Polgármesteri Iratok V. 183. 551/1944.

⁸ Nagy Mónika: A salgótarjáni dr. Chorin Ferenc Reálgimnázium tanári könyvtárának és Ifjúsági Könyvtárának története. 1923-1945. Salgótarján. 13. sz. mell.

⁹ Nógrád Megyei Levéltár. Salgótarjáni acélgári iskolaszéki elemi népiskolai, tanonciskolai iratok. VIII. 332. 3-6.

iskola részére 8, részben szépirodalmi, részben tudományos tartalmú folyóiratot rendelt meg. A tanárok ezek olvasgatása közben részben üdülést találtak, részben kielégítették, gyarapították tudásszomjukat.”¹⁰

A lapok a következők voltak: Budapesti Szemle, Debreceni Szemle, Magyar Gazdaság Szemléje, Napkelet, Széphalom, Népiünk és Nyelvünk, Testnevelés, Minerva.

Az 1941/42-es tanévben a paletta bővült, elsősorban szaklapokkal: A Földgömb, A Búvár, Magyarosan, Turisták Lapja, Növényvédelem, Kertészet, Nevelésügyi Szemle, Magyar Pedagógia.¹¹

Az országos sajtó olvasásának harmadik módja Salgótarjában is az egyéni, családi előfizetés, a szatócs-, a papír- és könyvesboltokban és az utcán, a rikkancsoktól történő vásárlás volt.

Magyarországon 1885-től alakultak ki a lapterjesztési módok, létrejött a Csomagszállítási Rt., megjelentek az utcai árusok, a rikkancsok. A már említett 1912-es LXIII. sajtótörvény rendelkezett a rikkancs engedélyek kiadásáról.

A források e tekintetben nagyon szűkösek Salgótarjánra vonatkozóan, azonban egy egykori polgári iskolai tanár – Egri Endre, a helybeli frontharcos főcsoport titkára, 124 tanuló körében felmérést végzett és írását közölte az iskolai értesítő „Újságot olvasás és nemzetnevelés” címmel.

Egri Endre írásában XI. Pius pápát idézte, az újságírók felelősségét meghatározónak véelve a világ megítélésében: „Az iskolának, nevelőnek, szülőnek is fel kell figyelni e szövegre és sok sikertelen törekvés után, végre megnyugtatólag meg kell oldani a fejletlen lelkiségű gyermek és a világ legnagyobb hatalma, a sajtó viszonyát.”¹²

A szerző óvatosságra int, miszerint igaz, hogy a sajtó az élet tükré, de a gyermek lépései ingadozóak és féltő gonddal kell követni lépéseit. Ezért 124 első, harmad és negyedéves polgári iskolai tanulót bevonva felmérést végzett, milyen lapokat járatnak, milyen lapokat vásárolnak meg a szülők, esetleg a szomszédától, rokontól kapnak sajtóterméket kölcsön, vagy csak heti egy alkalommal, vasárnap vásárolnak újságot. Arra is kíváncsi volt, hogy ebből mit olvasnak el a gyerekek.

Valószínű, hogy egykori terjedelmi korlátok miatt, az évkönyvbeli írás csak az első és az utolsó kérdésre vonatkozóan közölt adatokat.

A felmérés összesen negyven sajtótermék címét vonultatja fel, amelyek eljutottak a polgári iskolai tanulók családjához, ezek zöme felnőtteknek való országos napilap, hetilap, helyi hetilap volt. Az adatok azt is mutatják, hogy sok lapra nem fizettek elő, hanem alkalmasszerűen vagy hét végén vásárolták meg a családok. Az sem elképzelhetetlen, hogy kölcsön adták egymásnak a lapokat, rokonok, baráti családok éltek egykor és napjainkban is élnek ezzel a módszerrel.

Sajátos az is, hogy jelentős volt az olyan lapok száma is, ami talán a családok vallási közösséghez való tartozás kapcsán lett az ifjú olvasók hírforrása, s feltételezhetjük azt is,

¹⁰ Salgótarjáni M. Kir. Állami Polgári fiú- és leányiskola Értesítője az 1931/32-es tanévről. Salgótarján. 1932. 8. p.

¹¹ Salgótarjáni M. Kir. Állami Polgári fiú- és leányiskola Értesítője az 1941/42-es tanévről. Salgótarján. 1942. 7. p.

¹² Egri Endre: Újságot olvasás és nemzetnevelés. In.: Salgótarjáni M. Kir. Állami Polgári fiú- és leányiskola Értesítője az 1935-36. tanévről. 3-9. p.

hogy a polgári iskolai tanulói könyvtárban, vagy az ifjúság egyéb szervezeteiben jutottak hozzá ezekhez a lapokhoz.

Néhány lap esetében pedig a szülők foglalkozása vagy jobb anyagi helyzete - rendelkeztek már rádióval is, mint új információhordozóval - ezért előfizettek ilyen jellegű lapra.

Táblázatunkban arra törekedtünk, hogy ezeket a sajtóosságokat is bemutassuk:

ELŐFIZETETT LAPOK CÍME	ELŐFIZETŐ CSALÁDOK SZÁMA	GYEREKEK ÁLTAL OLVASOTT LAPOK CÍME	HÁNY GYERMEK OLVASTA
Nemzeti újság	3	Nemzeti újság	9
Függetlenség	31	Függetlenség	64
Magyarság	4	Magyarság	10
Pesti Hírlap	8	Pesti Hírlap	37
Új Nemzedék	6	Új Nemzedék	31
Friss Újság	17	Friss Újság	57
Magyarország	5	Magyarország	14
Pesti Napló	2	Pesti Napló	20
Új Magyarság	1	-	-
Budapesti Hírlap	2	-	-
Est	1	Est	25
Újság	2	Újság	4
Kiss Újság	6	Kis Újság	31
8 Órai Újság	3	8 Órai Újság	10
A Munka	-	A Munka	9
Tolnai Világlapja	12	Tolnai Világlapja	26
Szív Újság	11	Szív Újság	26
Missziós Újság	-	Missziós Újság	1
Rádió Újság	6	Rádió Újság	5
Szabad Szó	-	Szabad Szó	1
Hangya Újság	3	Hangya Újság	1
Ünnep	-	Ünnep	2
Igazság	1	Igazság	2

Vasárnapi Könyv	-	Vasárnapi Könyv	12
Nemzeti Sport	1	Nemzeti Sport	36
Hétfői Napló	-	Hétfői Napló	4
Antenna	1	Antenna	-
Esti Kurír	-	Esti Kurír	4
Kolazantinus Újság	-	Kolazantinus Újság	1
Reggel	-	Reggel	2
Magyar Rendőr	-	Magyar Rendőr	1
Az Ojság	-	Az Ojság	1
Szalézi Értesítő	1	Szalézi Értesítő	1
Új Lap	-	Új Lap	1
Magyar Cserkész	-	Magyar Cserkész	26
Zászlónk	-	Zászlónk	6
Ifjús Polgárok Lapja	-	Ifjú Polgárok Lapja	9
Boldog Ifjúság	-	Boldog Ifjúság	2
Tündérvásár	-	Tündérvásár	4

Természetesen, bár az Egri Endre által végzett felmérés nem tekinthető teljes, reprezentatív felmérésnek az egykori Salgótarján társadalmát és újságolvasási szokásait illetően, mégis izgalmas sokat mondó, elgondolkoztató. Sajátos jelenség, hogy abban a városban, ahol a bányá- és ipari munkásság aránya meghatározó volt, nem szerepelt a Népszava, mint a korabeli munkásság újságja, 1905-től napilapja. Példányszáma 8.000 és 30.000 között mozgott, viszont tudjuk azt is, hogy a sajtótörvény szigorítása miatt többször betiltották országosan is kolportázs jogát. A laphoz így utcai vásárlással igen nehéz volt hozzájutni, a szervezett munkásság szakszervezetei, munkásotthonai a hatalom szigorú ellenőrzése mellett működtek, oda mégis eljuthatott a lap s lehetek előfizetői is. Természetesen azt is látnunk kell, hogy a polgári iskola tanulóinak családi gyökerei zömében a korabeli középosztály alsó harmadába nyúltak. Az is lehetséges, hogy a szerző a keresztény, nemzeti gondolat jegyében megfogalmazott elvárásai miatt nem is kérdezett rá a Népszava olvasottságára.

A különböző terekben olvasott sajtótermékek kérdése felveti azt a nagyon fontos kérdést is, hogy milyen volt azon lapok olvasottsága, népszerűsége, amelyek a széles értelemben vett kultúra, a tudomány, a művelődés, a művészetek tekintetében voltak vonzóak az olvasók számára. A következő rövid lapismertetés azt mutatja, hogy ezek a heti-

lapok, folyóiratok zömében csak szűk olvasóközönséghez jutottak el, mindenekelőtt a salgótarjáni középiskolai, polgári iskolai tanárok, vezető műszaki tisztviselők, orvosok, gyógyszerészek, jogászok, olvasták őket.

A **Budapesti Szemle** 1873-1944 között a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával megjelenő tudományos és irodalmi folyóirat volt Gyulai Pál, majd Voinovich Géza szerkesztésében. A tudományos és kulturális élet minden ágára kitekintett, történelmi, világpolitikai kérdéseket is tárgyalt. A **Debreceni Szemle** (1927-től több megszakítással), szintén a tudományok és az irodalmi élet lapja volt, elsősorban debreceni kitekintéssel. **Élet** (1909-1944) katolikus szellemiségű szépirodalmi és kritikai képes hetilap. Kezdetben nyugatos szerzőknek is lehetőséget biztosított, a modern katolikus szépirodalom képviselője. Szerzői között volt Mécs László, Sík Sándor. Az **Irodalomtörténeti Közlemények** (1891-) a Magyar Tudományos Akadémia folyóirataként művelődéstörténeti tanulmányok, hazai és világirodalmi művek könyvismertetései, filológiai tanulmányok szerepeltek számaiban. A **Magyar Figyelő** (1911-1927) irodalmi lapként a polgári értékrend képviselőjeként ugyancsak eljutott Salgótarjába. **Magyar Kultúra** (1913-1944) a Pázmány Péter Irodalmi Társaság társadalmi és tudományos szemléként katolikus, konzervatív nézetek képviselője volt. **Magyar Nyelvőr** (1872-1940), a Magyar Tudományos Akadémia nyelvművelő Bizottságának folyóirata, az iskolai anyanyelvi oktatás segítője. **Magyar Szemle** (1927-1944) Szekfű Gyula, majd Eckhardt Sándor szerkesztésében a Magyar Figyelő szellemi utódjának tartotta magát. Színvonalas reformkonzervatív eszméket képviselt. **Minerva** (1922-1944) a Minerva Társaság lapja, Pécssett jelent meg, összehasonlító irodalomtörténeti és filozófiai tanulmányokat jelentetett meg Horváth János majd Thienemann Tivadar vezetésével. **Napkelet** (1923-1940), a Magyar Irodalmi Társaság lapja, Tormay Cecile majd Kállai Miklós volt a szerkesztője. A Nyugat ellensúlyaként jelent meg, kritikai rovata irodalomtörténeti jelentőségű. Számos fiatal szerző pályakezdését segítette pl. Keresztúry Dezső, Németh László, Szerb Antal. **Népünk és Nyelvünk** (1929-1933) Szegeden jelent meg, szerkesztője Bibó István etnológus, filozófus, könyvtáros, Bibó István édesapja. Néprajzi írásai főként az Alföld népéről szóltak. **Széphalom** (1927-1944), kiadója a szegedi Széphalom Kör, majd 1942-től Kolozsvár. **Új Idők** (1894-1949) szépirodalmi hetilap Herczeg Ferenc szerkesztésében. A kor számos jelentős szerzője Mikszáth, Jókai, Heltai, Krúdy, Bródy, Gárdonyi írt számaiban. Divatos írói voltak: Csathó Kálmán, Kosáryné Réz Lola, Harsányi Zsolt stb. Ismeretterjesztő cikkek, útirajzok, társasági hírek is megjelentek benne, nagyon olvasott volt a középosztály tagjai, hivatalnokok körében. **Uránia** (1900-1924) a Magyar Tudományos Egyesület tudományos folyóirata volt, a felnőtt ún. szabadoktatás is sokat merített írásaiból.¹³

Nem olvashatjuk azonban egyik salgótarjáni egylet, iskolai tanulói és tanári könyvtár jegyzékében sem olyan irodalmi, tudományos igényű lapok nevét, mint a **Nyugat** (1908-1941), a **Toll** (1929-1938), a **Literatura** (1926-1939), **Szép Szó**, **A Hét** (1890-1924), a **Huszedik Század** (1900-1919), a **Színházi Élet** (1912-) nevét. Mi lehet ennek az oka? Nem volt ajánlatos a korszellemmel szemben egy modern eszmeiségű lapra előfizetni egy egyleti, egy iskolai könyvtárban? Egyéni előfizetők útján eljutottak ezek a lapok is? Érvényes választ megadni igen nehéz.

¹³ Fülöp Géza: Sajtótörténet, sajtóismeret. Nemzeti Tankönyvkiadó. 1995. 94 p.

A **Nyugat** kiadásának századik évfordulója alkalmából joggal teheték fel a kérdést az érdeklődők, ki olvashatta városunkban ezt a folyóiratot? Jelent-e meg e vidék szerzője a Nyugatban? Milyen volt a Nyugat viszonya a vidékhez? 2008-2009-ben vita zajlott a Nyugat olvasóközönségéről, Péter László fejtette ki véleményét erről az összetett kérdésről.¹⁴

Az utóbbi kérdésre a választ megadni igen könnyű. Az 1959-ben elkészült Nyugat repertórium alapján tudjuk, hogy a Nyugat 1931-es évében Komlós Aladár kritikát jelentetett meg Nógrádi Pap Gyula verseskötetéről, mint kortárs szerző munkájáról. Kötődése, Zagypapálfalvához, Salgótarjánhoz ismert.¹⁵

Igen gazdag az egykor Nógrád megyei szerzőkről szóló tanulmányok száma (Balassi Bálint, Madách Imre, Mikszáth Kálmán, Kármán József, Benczúr Gyula, Komjáthy Jenő, Balogh Károly, Bérczy Károly stb.)¹⁶

A Nyugat további előfizetőinek megnyerése, a kapcsolatfelvétel az 1920-as évek végén, amikor Móricz Zsigmond a lap főszerkesztője, az ún. vidéki Nyugat-esteken történt. Kilenc nagyvárosban rendeztek ilyen estet, ahol előfizetői ívek kitöltésére volt mód, illetve bizományosok útján szereztek újabb olvasókat. Salgótarjánban nem rendeztek Nyugat-estet. A Nyugat előfizetői létszáma 1918 körül 4.000, amely lecsökkent 800-ra, majd 1925 után fölemelkedett 2.000-re, a válság éveiben ismét nyolcszázra csökkent. Jellegzetes adat Miskolc városát illetően, hogy a miskolci Nyugat-estet követően a korábbi negyvenről 64-re nőtt az előfizetők száma.¹⁷

Móricz Zsigmond az 1930-as évek elején a vidéki előfizetőkkel való levelezést, a gyűjtőívek terjesztését igen fontosnak tartotta. Sajnos azonban alig-alig maradtak fenn erre vonatkozó adatok. Joggal feltételezhetjük azonban azt, hogy Móricz Zsigmond már korábban elhozhatta hírét a Nyugat c. folyóiratnak Salgótarjánba is.

Az író kapcsolata a várossal ugyan az 1925/26-os tanévben volt a legerősebb, amikor is Holics Janka – Móricz Zsigmond első feleségének halálát követően – leányuk Móricz Lili a salgótarjáni gimnázium tanulója lesz. Móricz Zsigmond többször meglátogatta sógorát, Holics Antalt, az iskolát, ahol leánya élt és baráti kapcsolatokat is épített. Lizsnyánszky Antal megemlékezésében így szólt erről:

„Amikor Salgótarjánban tartózkodott, mindig eljött a Tiszti Kaszinóba. Ott sokat kártyáztunk, iszogattunk, beszélgettünk... A Kaszinó könyvtárába is sokat ellátogatt. Nézegette, olvasgatta a könyveket. <Úgy látszik ti nem szerettek engem> - mondta egyszer Szilvási Francinak, a volt könyvtárosnak, ugyanis mindössze két Móricz kötet volt a könyvtárban.”¹⁸

Elképzelhetőnek tartom, hogy kereste a Nyugat számait, s amikor szerkesztette a folyóiratot az 1930-as évek elején, itteni ismerősei figyelmét is felhívhatta a Nyugatra. Móricz Zsigmond és leánya Móricz Virág előfizetőket gyűjtő utazásai között szerepelt Szlovenszko – vagyis a Felvidék, de nem található utalás salgótarjáni utazásra.¹⁹

¹⁴ Péter László: Vita a Nyugatról. mek.niif.hu/05700/05715/html/11.htm

¹⁵ Komlós Aladár: Nógrádi Pap Gyula. In.: Nyugat. 24. 1931. 16. sz. 313-314. p.

¹⁶ Nyugat repertórium. Összeáll. Galambos Ferenc. Budapest. 1959. 571 p.

¹⁷ Péter László: Vita a Nyugatról. mek.niif.hu/05700/05715/html/11.htm

¹⁸ Irodalmi emlékek nyomában Nógrád megyében. Összeáll. a Salgótarjáni Madách Imre Gimnázium Ady Endre Irodalmi Szakköre Leblancz Zsoltné vezetésével. Salgótarján. 1966. II. kötet. p. 56-58

¹⁹ Móricz Virág: Móricz Zsigmond szerkesztő úr. 1967. 293 p.

Nem tudjuk tehát, hogy voltak-e Nyugat előfizetők Salgótarjában, valószínű, hogy a salgótarjáni értelmiség körében, ügyvédek, orvosok, tanárok, papok – ha anyagilag megtehették, előfizettek vagy vásároltak alkalomszerűen Budapesten a folyóirat számaiból.

Olvasták tehát az igényesebb folyóiratokat az olvasókörök, kaszinók, egyletek, iskolai tanári könyvtáraiban, vagy előfizették megvásárolták azokat. Fontosak voltak a személyes kapcsolatok, Budapestről, Debrecenből, Szegedről is eljutottak fiatal értelmiségiek – gondoljunk Péntes Zoltán gimnáziumi tanár és Juhász Gyula kapcsolatára, Semetkay József gimnáziumi tanár és Mécs László gyakori találkozására.

Péntes Zoltánról tudjuk, hogy 1925-1940 között volt alkalmazásban Salgótarján első középiskolájában, viszont életének fontos része volt Makó, amelynek gimnáziumában 1913-1919 között együtt tanítottak Juhász Gyulával. Juhász Gyula 1908-tól folyamatosan publikált a Nyugatban. Nem lehetett tehát ismeretlen a folyóirat Péntes Zoltán előtt sem, aki 1925-ben fel is kérte Juhász Gyulát, hogy verssel köszöntse a salgótarjáni gimnázium önképzőkörét. A vers meg is született Prológus címen.²⁰

Mécs László katolikus költő köteteiről, versmondó estjeiről szintén jelentek meg kritikák a Nyugatban, tehát valószínű, hogy Bálint György, Kárpáti Aurél kritikái eljutottak Semetkay Józsefhez is, aki több salgótarjáni estet szervezett a pap-költőnek.

Természetesen az olvasók többsége a napilapokat olvasta – akár könyvtári tagként, akár előfizettként, s meggyőződése, világfelfogása, érdeklődése alapján választott.

A sajtó, mint a 19. század utolsó harmadának és a 20. század első évtizedeinek legfőbb információhordozója, jelen volt városunkban is. Több mint egy évszázad után érdemes lenne vizsgálni, vajon ma, mi a legfőbb információforrásunk? Olvasunk-e országos és helyi napilapokat, tudományos és irodalmi folyóiratokat? Mit és hogy olvasnak a fiatalok, a középkorúak és az idősek? Előnyben részesítjük-e a nyomtatott sajtót ma, vagy egyre több információt az Interneten szerzünk be? Újságolvasó salgótarjániak vagyunk-e napjainkban is?

NEWSPAPER READERS IN SALGÓTARJÁN

BY GYÖRGYNÉ BÓDI

In the life of the inhabitants of Salgótarján, similarly the nationwide processes, the printed press was the most important source of information in the last third of the 19th century and in the first half of the 20th century. Therefore, the author explored the ways of the access to the local and national newspapers, journals and periodicals. The author examined the role of the society, club and school libraries. She examined the spreading of the printed matters by means of subscription and purchasing based on a higher elementary school survey. The author presented the local characteristics of the interest in the periodicals of art and literature.

²⁰ Irodalmi Emlékek nyomában Nógrád megyében. Salgótarján. IV.. kötet. p. 2-9

A BALASSAGYARMATI GÖRÖGKELETI TEMPLOM IKONOSZTÁZIONJA

SHAH GABRIELLA

A balassagyarmati görögkeleti közösség történetét Hausel Sándor dolgozta fel.¹ 2000-ben megjelent írásában részletesen végigkíséri az 1730-as évektől a Nógrád megyébe települt, többnyire macedón származású ortodox népesség és az általuk 1785-ban épített templom történetét. Tanulmánya történeti jellegű, ezért nem volt célja, hogy a templom berendezését, az ikonosztáziót és az ikonokat bemutassa. Jelen írásom az ikonok művészettörténeti és dogmatikai értelmezését állítja középpontba. A bevezetésben egy rövid áttekintést nyújtok a Balkánról Balassagyarmatra érkezett telepések történetéről.

Nógrád megyében a 18. században legnagyobb számban Balassagyarmaton és Losoncon, kisebb számban Szécsényben és Füleken éltek a kereskedői tevékenységet folytató görögök². Ennek megfelelően Balassagyarmaton alakult meg a megye egyetlen ortodox anyaegyháza. A görögök megjelenésének pontos dátuma nem ismert. Az első írásos nyomuk 1737-ből származik. Balassagyarmat lakossága az 1750-es években másfélezer körül mozgott, ez idő tájt kezdődött el az újratelepítés óta immár félévszázados balassagyarmati társadalom feltöltődése új elemekkel, akik között német, zsidó s görög iparosok és kereskedők voltak.³ Ekkor teljesedett ki a 18. századi város felekezeteinek a száma négyre (római katolikus, evangélikus, zsidó, görögkeleti). A görögök megjelenésének pontos dátuma nem ismert, az első adat 1737-ből való. Arra sincs pontos adat, hogy mikor alakult meg a gyarmati görögkeleti egyházközség, de biztos, hogy 1776-ban már mint létezőről van szó, mégpedig mint anyaegyházról öt filiával, mely a budai görögkeleti püspökséghez tartozott. Jelentősége azonban nagy, mert Nógrád megye egyetlen anyaegyháza és egyetlen temploma Balassagyarmaton működött.⁴ Az 1770-es években készült összeírások alapján 25 családfő közül húsznak a származási helye Macedonia, egynek-egynek Albánia, illetve Szlavónia, háromnak Magyarország.⁵ II. József türelmi rendelete előtt templomuk még nem volt, az istentiszteleteket imaházban tartották. E rendelet a görög kereskedők kiváltságait megerősítette, megengedte azt

¹ Hausel Sándor: A balassagyarmati görögkeleti közösség; Balassagyarmat, Magánkiadás 2000.

² Ahogy a magyarországi görög elnevezés több balkáni nemzetiséget takar, úgy a balassagyarmatiak esetében is különböző nemzetiségűek voltak jelen, akiket azonban közös vallásuk kötött össze. (forrás: Hausel) Hausel Sándor tehát a nemzetiséget illetően a görög elnevezést gyűjtőfogalomként kezeli.

³ Hausel 3. p.

⁴ Hausel 16. p.

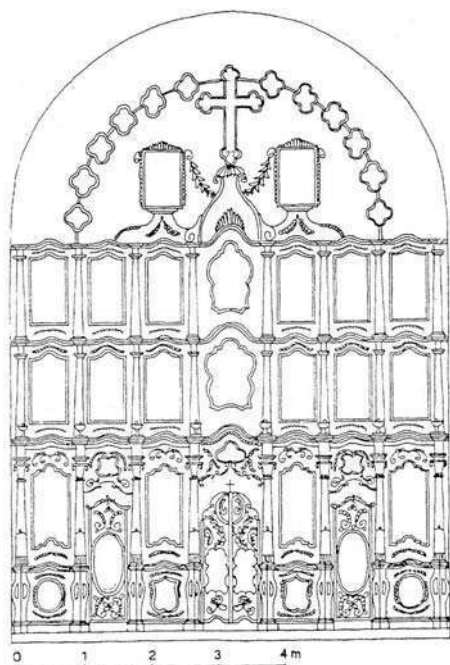
⁵ Hausel 14.p.

is, hogy ha egy helyen több mint 100 nem katolikus család lakik jó gazdasági körülmények között, építhessenek templomot és iskolát, valamint tarthatnak papot. Ezzel a rendelettel több görög kolónia vágya teljesülhetett. Azt is kimondta, hogy templom nem építhető utcáfrontra, és nem lehet díszes kivitelezésű. A görög ortodoxok teljes egyenjogúságot csak II. Lipót 1790. évi dekrétuma után kaptak, s ez engedélyezte vallásuk szabad gyakorlását is. „A türelmi rendelethez fűzött záradék engedélyezte ugyan a nem katolikus hívőknek is a templomok építését, de számos megszorítással. A templomokat torony és harang nélkül építhették és igazodniuk kellett a birodalomban uralkodó építészeti stílushoz is.”⁶

A Helytartótanács 1785. április 11-én engedélyezte a templom építését Balassagyarmaton, minden bizonnyal tekintettel arra is, hogy a filiák száma hétre növekedett. A templom a város akkori központjában, a főutca közepén állt. „Istenanya születése” tiszteletére szentelték fel, és 120 évig szolgált a gyarmati és környékbeli görög közösséget. A templom alaprajza, méretei nem ismeretesek. A templomépítés két helyi mozgatója

Garba János és Popovics György volt. Az egyházközség 1793-ban állapotott meg egy egri fafaragóval, Jankovicz Miklóssal az ikonosztáz elkészítéséről.⁷

Jankovicz Miklós (1750 k.-1817 k.) a magyarországi késő barokk faszobrászat egyik legnagyobb mestere, hatása „az egész XIX. századi hazai ortodox enteriőr művészetben kimutatható. A XVI. Lajos a copf stílus elemeit és az ikonosztáz építés hagyományait egygyé forrasztotta.”⁸ Naxosz szigetén született, és „a török hódítók előrenyomulása következtében menekülhetett el családja Naxosz - szigetéről, talán azonnal a Szerémségbe.”⁹ 1789-ben költözött a Szerémségből Egerbe, valószínűleg az épülő görög templomok díszítése kapcsán felmerülő munkalehetőségek miatt. „Nem tudjuk, hol sajátította el a fafaragó mesteriséget. Stílusa, motívumkincse arra enged következtetni, hogy az osztrák-magyar klasszicizáló későbarokk stílus jegyében érett művésszé.”¹⁰ Egri műhelyében faragta az egri, a miskolci és a pesti ikonosztáz, s va-

A templom ikonosztáza

⁶ Olbert Mariann: A magyarországi görög diaszpóra három legjelentősebb temploma és ikonosztáza: az egri, a miskolci és a budapesti In: Görög örökség - A görög ortodox diaszpóra Magyarországon; Bp: BTM 2009 105.p. (http://greekfoundation.hu/new/attachments/071_Gorog_Orokseg.pdf)

⁷ Hausel, 17. p.

⁸ u.o. Olbert

⁹ Nagy Márta: Ortodox ikonosztázionok Magyarországon; Magánkiadás 1994. 50. p.

¹⁰ Nagy 52. p.

lószerűleg a karcagit és a lebontott balassagyarmati és a tokajit is. Jankovicz Miklós személyében nemcsak az egyik legtehetségesebb magyarországi ortodox fafaragó mestert, hanem a legjobb falkép-építő mestert is tisztelhetjük. A balassagyarmati egyházközség 1793-ban állapodott meg Jankovicz Miklóssal az ikonosztáz elkészítéséről, aki a következő évben be is fejezte a munkát.

Az állványzat alacsony lábazatból kiinduló oszlopokkal és konzolos osztopárkányokkal tagolt, faragványokkal áttört fal volt, mely valószínűleg a teljes szentélynyílást betöltötte. Az ikonosztáz azonban 1799-ig befejezetlenül állt, ekkor megállapodtak Nyekovics Györggyel az aranyozásban és a képek megfestésében. A képek elkészülése azonban csak azután valósulhatott meg, hogy Bozda János és felesége Mihálszki Zsófia, továbbá Bozda Naum és György vállalták az egyházközség előtt, hogy saját költségükön örök emlékezetükre kiaranyoztatják és megfestetik az ikonosztázat.¹¹ Az ő felajánlásuk eredményeként készült el az összes kép a prófétákat ábrázoló festményeken kívül. Feltehetőleg Bozda János kezdeményezésére jött Mihailo Zsivkovics ikonfestő Balassagyarmatra. Zsivkovics 1776-ban született Budán, s bécsi Képzőművészeti Akadémián folytatott tanulmányait követően szülővárosában rendezte be a műtermét. Számos ikont festett a budai, pesti, szentendrei, székesfehérvári szerb polgárok számára. „Művészi tevékenységének sikerét bizonyítja az a tény, hogy 1802-ben rábízták a szentendrei Angyali Üdvözlét (Blagovestenska) templom ikonosztáziójának festését.”¹² A balassagyarmati ikonosztázion képeit 1815-ben festette meg, melyen a következő festmények voltak: Lázár feltámadása; Krisztus színeváltozása; A jeruzsálemi bevonulás; János fejevétele; Istenanyja; Gábor arkangyal; Aranyszájú Szent János; Szent Gergely; Nagy Szent Vazul; Istenanyja Krisztussal; Jézus Krisztus; Keresztelő Szent János; Utolsó vacsora; Jézus születése; Jézus megkeresztelése; Krisztus feltámadása; Istenanyja megkoronázása; Fülöp apostol; Jakab apostol; Simon apostol; Péter apostol; Márk apostol; Lukács apostol; János apostol; Bertalan apostol; András apostol; Pál apostol; Máté apostol; Tamás apostol; Istenanyja; Teológus Szt. János.¹³

Lázár feltámadása Krisztus színeváltozása A jeruzsálemi bevonulás János fejevétele

¹¹ Hausel; 17. p

¹² Póth István: Pest-Buda - Az egyetemes szerbség kultúrközpontja; In: Tanulmányok Budapest múltjából 22. kötet Bp.: 1988 [online]. = (http://epa.oszk.hu/02100/02120/00022/pdf/ORSZ_BPTM_TBM_22_225.pdf)

¹³ A pirossal jelöltek jelenleg a szentendrei templom falán láthatók.

Istenanyja

Gábor arkangyal

Istenanyja Krisztussal

Jézus Krisztus

*Aranyszájú
Szt. János*

*Szent
Gergely*

*Nagy Szent
Vazul*

*Istenanyja
megkoronázása*

*Fülöp
apostol*

Utolsó vacsora

Jézus születése

Teológus Szt. János

Jézus megkeresztelése

Bertalan apostol

Istenanyja

Tamás apostol

János apostol

András apostol

Jakab apostol

Lukács apostol

Márk apostol

Péter apostol

Pál apostol

Máté apostol

Simon apostol

Vukovics Koszta, a szentendrei Szerb Ortodox Egyházi Múzeum muzeológusa részletesen foglalkozott Zsivkovics művészetével, s megállapította, hogy a balassagyarmati ikonosztázionon „teljesen egyértelműen a klasszicista felfogás irányában történt elmozdulás, ami különösen érzékelhető a trónusikonokon is. (...) A trónusikonok szellemében festette meg az oldalsó ajtókat is, a Királyi ajtóra pedig egy leegyszerűsített kompozíció került, teljesen a kép előterébe állított álló alakokkal. A szoborszerű megfogalmazásra való törekvést megfigyelhetjük az apostolok ikonjain is, azonban a trónusikonoktól eltérően ebben az esetben az alakok merev teátrálisabb testtartásban lettek megfestve. (...) A balassagyarmati ikonosztázion összetettebb kompozíciói nem mutatnak lényegesebb elmozdulást a klasszicizmus irányába. Így például az Utolsó vacsora megjelenítésében megfigyelhető a szereplők dinamikusabb elrendezése, a Krisztus feltámadása és az Istenanyja megkoronázása kompozíciókon pedig kitűnik a barokk, a rokokó és a klasszicista megoldások egyidejű alkalmazása.”¹⁴

A balassagyarmati képek kompozícióit az ikonfestő mester szigorúan a táblák által meghatározott formákba komponálta. Ikonográfiailag Jankovicz Miklós ikonosztázionja az ötzónás ikonosztázion típust képviselik, melynek kialakult, hagyományokon nyugvó képprogramja van. Minden tábla a középtengely kiemelését szolgálta. A középtengelyen a királykapu szárnyain az **Örömhírvétel** látható, vagyis Gábrriel megjelenése Máriának, mely ikonokkal kezdetét veszi a megtestesülés és megváltás tematikája. A királykapu mellett az alapikonok helyezkednek el, balra **Mária a Gyermekkel**, jobbra **Krisztus**. Az Örömhírkép felett egy kisebb lunettában az **Utolsó vacsora**, felette **Krisztus feltámadása**, efelett pedig az Istenanya megkoronázása látható. Ezt zárja le az ikonosztázion legtetetjén a kereszt, melyet jobbról és balról az **Istenszülő** és **Evangélista** (Teológus) **Szent János** képe fog közre. Mária fájdalomtól megtörtén áll fia mellett, bal kezében kendőt tart. János szeméből könnyek folynak, végtelen fájdalom ül az arcán. A kép hátterében Jeruzsálem látható. A hagyomány szerint János Szűz Mária haláláig Jeruzsálemben maradt és annak környékén hirdette az evangéliumot. A képfal legtetetjét próféták tondói zárják le. Ezek az ábrázolások azonban nem maradtak fenn, hollétük ismeretlen.

A legelső sor az ünnep-sor, melyből a balassagyarmati ikonosztázionon Lázár feltámadásának, Krisztus színeváltozásának, a jeruzsálemi bevonulásnak és János fejeletének jeleneteit ábrázolta Zsivkovics. Jankovicz Miklós aranyozott, stilizált és virágot tartó indafaragványok, rózsafejekkel, babérágakkal körbefont, csokorra kötött szalagdíszek és naturalisztikus kialakítású akantuszlevelekkel díszített ikonfalba kerültek később bele Zsivkovics képei. Az **Utolsó vacsora** ikonon Jézus látható a tanítványjaival. Húsvét első napjának estéjén Jézus apostolai körében fogyasztotta el az utolsó vacsorát. Ezt az ünnepet az Úr a zsidó nép Egyiptomból való szabadulásának emlékére rendelte el. Zsivkovics a képen a kenyértörés jelenetét ábrázolja: az elárultatásának éjszakáján „vacsora közben Jézus kezébe vette a kenyeret, megáldotta, megtörte s odanyújtotta tanít-

¹⁴ Vukovics Koszta: Mihajlo Zsivkovics (1776-1824) Novi Sad, 1997. 41. p.

ványainak, ezekkel a szavakkal: »Vegyétek és egyétek, ez az én testem!«¹⁵ A kenyértörés Krisztus kereszthalálát jelképezi. A hagyományos felépítésű képen az apostolok Jézus körül helyezkednek el, egyikük kinyúl a boros korsóért. Júdás kitekint a képből – a néző felé –, jobb kezét Krisztus felé nyújtja, baljában pedig ott az árulásért kapott pénz. Az ikonfal középmezőjében az Utolsó vacsora felett **Krisztus feltámadásának** ábrázolása, afelett pedig **Istenanya megkoronázása** című ikon található, azaz a szent szűz megdicsőülése földi élete végén, a mennybevétele után. A 12. században jelent meg legelőször az a gondolat, hogy Máriát királynői méltóságba emeljék. Az Istenszülőt elszenvedése után az angyalok viszik az égbe. A balassagyarmati ikonon Jézus Krisztus és az emberi alakban, öregén és szakállasan ábrázolt Atyaisten teszi az Istenanya fejére a koronát. Felettük a Szentlélek galambja lebeg. Az ikonosztázion harmadik és negyedik sora nyolc apostolnak és négy evangélistának ad helyet. Minden egyes tanítvány attribútumáról is jól felismerhető, ezenkívül azonban az ikonfestő a hagyományoknak megfelelően minden ábrázolt személy nevét feltünteti a képen. Az apostolokat és az evangélistákat is táji környezetbe helyezi a festő. Az apostolok és evangélisták sorrendje az ikonosztázion a következő: Fülöp, Jakab, Simon, Péter, Márk, Lukács, János, Bertalan, András, Pál, Máté, Tamás. Az evangélistákat az evangélium írása közben ábrázolja az attribútumaikkal: Mátét az angyallal, Márkot az oroszlánnal, Lukácsot a bikával és Jánost a sással. Saruban, tunikában, kezükben könyvet, irattekerccset tartanak. Máté, Márk, Lukács az írópult mellett áll. Szent János Evangélista irattekerccsén evangéliumának első sora olvasható, rövidítésekkel: Kezdetben volt az Ige, azaz *В начале было слова....*

A hagyományoknak megfelelően, fiatalon, szakáll nélkül ábrázolták őt. Az apostolokat is saját attribútumaikkal láthatjuk. Baloldalt Fülöp nyitja a sort, majd Jakab, Simon a fűrészszel, majd a Krisztus feltámadása ikon mellett ismét apostolok. Ettől a képtől jobbra a kezében kulcsot tartó Péter apostol. Mellette két evangélista, Márk és Lukács látható. Egy sorral feljebb a János, Bertalan és András apostolokat ábrázoló ikonokat a Mária megkoronázása jelenet követi. Jobb oldalt pedig a kardjára támaszkodó Pál és a lándzsájára tekintő Tamás apostol között Máté evangélista szerepel. Az evangélisták és apostolok mellett az ikonosztázionon egyházyatyák ábrázolását is megtaláljuk. A három keleti szent: Nagy Szent Vazul, Aranyszájú Szent János és Nazianzi Szent Gergely.

Az **Istenanyja Krisztussal** alapikonon az öt kerubbal körbevett Szűzanyát látjuk, akit a bal karjában Jézussal, jobbában pedig egy pálcával ábrázolt a mester. A kisdéd bal kezét felemeli, jobb kezében a nyugati ikonográfiának megfelelően a glóbuszt tartja. A gyermek Jézus jobbában van a glóbusz, míg egy másik képen, a felnőtt férfiként ábrázolt Krisztusnál már a balban van ugyanez, és a jobbát áldásra emeli. Alakját dúsan redőzött drapéria öleli körül.

A balassagyarmati ikonosztázionon a dodekaorntonhoz, vagyis a keleti kereszténység tizenkét legnagyobb ünnepéhez tartozó ikonok közül a következőket ábrázolta a mester: a már korábban említett Angyali üdvözlés, Mária és Gábor arkangyal alakjaival, Jézus születését és megkeresztelését, feltámadását, színeváltozását illetve Lázár feltámasztását, a jeruzsálemi bevonulást és Mária menybemenetelét. A **Jézus születése** ikon egy bensőséges pillanatot ábrázol. Mária a jászolban fekvő kisdéd fölé hajol. Köröttük három pásztor, továbbá a gyermek Jézus fürdetéséhez készülő nő. A pásztorok leborulva

¹⁵ Mt 26.26 (Szent István Társulat)

köszöntik a most született megváltót, egyikük éppen a kalapját emeli le a fejről. A jelenetet az istálló ajtajából beszűrődő betlehemi csillag fénye világítja meg. Jézus élettörténetének következő állomása a megkeresztelés. Keresztelő Szent János a Jordán vizével kereszteli Krisztust, felettük a Szentlélek galambja repül. Keresztelésekor megnyilatkozott a Szentháromság: az Atya szózata hallatszott az égből, a Fiú a Jordánban testileg volt jelen, a Szentlélek pedig galamb képében szállt alá a megnyílt egekből. „*Akkor Jézus Galileából elment Jánoshoz a Jordán mellé, hogy megkeresztelkedjék. János igyekezett visszatartani: „Nekem van szükségem a te keresszégedre – mondta –, s te jössz hozzám?” Jézus ezt mondta: „Hagyd ezt most! Illó, hogy mindent megtegyünk, ami elő van írva.” Erre engedett neki. Megkeresztelkedése után Jézus nyomban feljött a vízből. Akkor megnyílt az ég, és látta, hogy az Isten Lelke mint galamb leszállt és föléje ereszkedett. Az égből szót hallatszott: „Ez az én szeretett Fiam, akiben kedvem telik.”*”¹⁶

Lázár feltámadásának jelenetével az ikonosztázion legalsó sorában találkozunk. A szépen megkomponált kép bal oldalán Jézus áll kitárt karokkal a kőszir felett, melyből Lázár emelkedik ki. Az ikon János evangéliuma alapján készült: Jézus barátja Lázár sírjához érve, kérte, hogy hengerítsék el a követ „és hangosan kiáltott: – Lázár, jöjj ki! És a halott kijött, lábain és kezén pólyával volt körütekerve és orcája kendővel volt bekötve. Szólt nékik Jézus: – Oldozzátok ki őt, és hagyjátok menni!”¹⁷ E sokaság az ünnepre is eljött és hallották, hogy Jézus Jeruzsálembé jön. A balassagyarmati ikonográfia a hagyományoknak megfelelő: Lázárt és Krisztust mellékalakokkal táji és építészeti háttérrel ábrázolja Zsivkovics. Lázár feltámasztásának hírére nagy sokaság tódult Betániába. E sokaság az ünnepre is feljött és hallották, hogy Jézus Jeruzsálembé jön. Az Olajfák hegyének lejtőjéhez érve pálmaágakkal köszöntötték őt: „*Hozsanna! Áldott, aki az Úr nevében jön!*”¹⁸ Zsivkovics alkotásán is, ahogy az evangélium leírja egy számarháton vonul be Jeruzsálembé, ahogyan azt Kr. e. 6. században Zakariás próféta megjövendölte: – Ujjongj, Sion leánya! Zengi éneket Jeruzsálem leánya! Nézd, közeleg királyod: igaz és győzedelmes, alázatos, számaron jó, számar hátán, számarnak csikáján.¹⁹

János fejevétele ünnepe augusztus 29-én van. Keresztelő Szent János a kereszténység fontos alakja, prédikált a népnek Krisztus közeleg eljövételéről és bűnbánatot hirdetett. Heródes király bár tisztelte és félt tőle, mert szent embernek tartotta, mégis elfogatta Jánost, mert az elítélte amiatt, hogy a testvére feleségét, Heródiást vette el. Heródiás manipulációi következtében a király lefejeztette Jánost. Zsivkovics drámai ikonján Heródes Szent János levágott fejét tartja a kezében, a halott testet a kép előterében ábrázolta a mester. Heródes lányát a tálcával látjuk, mögötte valószínűleg Heródes felesége várja Szent János fejét. Krisztus bevonulása Jeruzsálembé szintén a tizenkét főünnep közé tartozik.

Zsivkovics Krisztus életének további két jelentős epizódját jelenítette meg az ikonosztázionon: Krisztus színeváltozását és menyemenetelét. Zsivkovics munkásságának köszönhetően a teljes üdvörténet jól olvasható.

Az évek folyamán a templom sorsa együtt teljesedett be a görög, illetve akkor már szerb közösségével: számuk csökkenése miatt a templomot 1908-ben lebontották. A

¹⁶ Mt 3 13-17 (Szent István Társulat)

¹⁷ Jn 11 41-44 (Szent István Társulat)

¹⁸ Mk 11:9 (Szent István Társulat)

¹⁹ Zak. 9:9 (Szent István Társulat)

Nógrádi Hírlap 1908. október 11-diki száma²⁰ így számol be a templom bezárásáról: *„Ez a templom is befejezte immár rendeltetését. Valamikor midőn az itteni szerb egyház még számban és vagyonban igen tekintélyes volt, fényes napokat látott ő is. Az istentiszteletek s ünnepek alkalmával alig bírta befogadni a hívók seregét. Egyszerre csak fogyni kezdtek a hívek, számuk egyre csökkent s ma már alig maradt közülük egy-kettő, a templom is egyre üresebb, hangtalanabb lett, megnémult, megkopott. Lebontják egészen. A helyén kisebb kápolna és bérház épül.”*

A jelenleg is álló kisebb kápolnát 1911-ben szentelték fel, itt helyezték el az ikonosztázt is. Ebben a kisebb, műemléki jellegű templomban az 1970-es évekig még hetente tartottak egy istentiszteletet, majd ekkor eladták a városnak. A balassagyarmati szerb templom az 1980-as évek közepétől képzőművészeti kiállítóterként funkcionál. Az ikonosztázt szétszedték, és az 1970-es évek elején Szentendrére szállították. A Lázár feltámadása, Krisztus színeváltozása, A jeruzsálemi bevonulás, János fejevétele; Istenanya, Gábor arkangyal, Istenanya Krisztussal, Jézus Krisztus, Jézus születése, Jézus megkezesztelése, Krisztus feltámadása ikonokat a Blagovestenszka templom²¹ falán helyezték el, a többi pedig a Szerb Ortodox Múzeum gyűjteményébe került, ahol az állandó kiállításban megtekinthetők. A szentendrei templom falán pedig nemcsak gyönyörködteti a híveket, hanem tovább szolgálja a hitéletet is.

ALTARSCREEN IN GREEK ORTHODOX CHURCH IN BALASSAGYARMAT

SHAH GABRIELLA

In this essay, I analyse the pictures of the altar screen located at the Greek Orthodox Church in Balassagyarmat dogmatically and from the view of the history of art. Within Nógrád county, in Balassagyarmat lived most of the Greeks dealing with trading activity in the 18th century. Accordingly, the one and only orthodox mother-church of the county was founded here. Their first written records were mentioned in 1737. The governing committee gave permission to build the church in 1785. The parish in Balassagyarmat requested Miklós Jankovicz, who is one of the utmost masters of the late baroque wood-sculpture in Hungary, to do the altar screen. The pictures on the altar screen were painted by Mihailo Zsivkovics. For long years, the fate of the church and that of the Greek or rather by that time Serbian community interlocked, and due to their decreasing number the church was demolished in 1908. In the right place a smaller chapel and a block of flats were built. Church services were held once a week up to 1970, but then the church was sold. The Serbian Church in Balassagyarmat is operated as an art gallery since the middle of the eighties. The altar screen was taken apart and carried to Szentendre in the early seventies.

²⁰ Nógrádi Hírlap 1908. október 11., 41. szám

²¹ A templom belső megtekinthető az alábbi linken: http://digicart.hu/vs_photos/krpano/szt-endre-ortodox-ii.swf

„CONCERTO BIZZARRO”

Gulácsy Lajos utolsó alkotásai a Mihályfi-gyűjteményben

K. PEÁK ILDIKÓ

Concerto bizzarro – Gulácsy Lajos festőművész utolsó alkotásainak egyike. Az 1916 és 1918 között keletkezett, az Első Magyar Látványtár tulajdonában lévő ceruzarajzon szemüveges, Einstein-frizurás, bajszos alak kottába nézve, szinte ordítva énekel, tágra nyitott szája mint hatalmas seb, nincsenek lábai, haját, bajszát valami szörnyű szélroham rázza. A háttérben apró, ákombákomszerű pálcika figurák küzdenek egymással és hangszerekkel. Különös, nyomasztó ez a rajz, semmit sem találunk rajta a nagyközönség által ismert Gulácsy édes, rokokó világából, kora reneszánsz lírájából. Egy kétségbeesett, összezavarodott lélek üzenete ez, segélykiáltás az ép elme számára felfoghatatlan világból. Gulácsy utolsó korszakából származik a mű, amely más, azonos időben keletkezett alkotásokkal együtt a művész üldözési mániával, skizofréniával terhelt utolsó, még festéssel, rajzolással töltött éveiben keletkezett.

Bár írásunk tárgya Gulácsy – akinek életműve és különös figurája valószínűleg sokunk számára ismerős – utolsó alkotói időszak, nem térhetünk ki a művész életének és munkásságának rövid, vázlatos ismertetése elől, annál is inkább mivel Gulácsy személyisége és életútja többé-kevésbé önmagában hordozta a későbbi, tragikus sorsot.

Gulácsy Lajos 1882. október 12-én született Budapesten, Gulácsy Lajos második házasságából, egyetlen gyermekként. Apja 1905-ben bekövetkezett halála után a családot elsődlegesen édesanyja, annak egyszerre féltő-óvó, ugyanakkor zsarnoki viselkedése jelentette a számára. Gulácsy tehetsége már korán megmutatkozott, még a Zerge utcai főreáliskola tanulója volt, amikor a Múcsarnok kiállításra fogadta el a Szerénység laka című festményét. 1900-ban felvételt nyert a Mintarajziskolába, ahol nem egészen egy évig volt Balló Ede és Loránfi Antal tanítványa. 1900-ban a Szépművészeti Múzeumban, 1901-ben a Nemzeti Szalon kiállításán szerepelt alkotásaival. 1902 januárjában Rómába utazott. Ez volt az első itáliai útja, melyet számos olaszországi tanulmányút követett. Mondhatjuk, egy rövid – néhány hónapos – Párizsba tett tanulmányút (1906) kivételével 1915-ig élete és munkássága túlnyomó részét a számára oly kedves Itáliában töltötte. A külföldön töltött alkotó időszakok azonban egyáltalában nem akadályozták meg Gulácsy Lajost abban, hogy idehaza komoly egyéni és csoportos kiállításokon vegyen részt. Csupán 1908-ban számos tárlaton szerepelt, így bemutatkozott a Nemzeti Szalonban, a Művészek és Iparművészek Egyesületének tárlata-

in és a Magyar Iparművészeti Társulat egyházművészeti kiállításán, illetve ebben az évben állított ki először Nagyváradon, a Holnap című antológia költőinek – Ady Endre, Juhász Gyula, Babits Mihály és Balázs Béla – támogatásával. Ebben az évben nyerte el egyébként előző évi kiállításainak elismeréseként a Ferenc József-ösztöndíjat.¹ A rövid felsorolás is érzékelteti, hogy Gulácsy a hosszú külföldi tartózkodások ellenére sem vesztette el élő kapcsolatát a hazai művészeti élettel, mely egyébként komolyan foglalkoztatta az alkotót. Bár személyiségére – szelleme elborulását követően is jó ideig – az előzékeny, finom udvariaság, az érzékenység s az abszolút individualizmus volt a jellemző, ez nem akadályozta meg abban, hogy határozott hangot adjon a művészeti közéletre vonatkozó véleményének. Bár keveset tartózkodott itthon, magánlevelekben, sajtóorgánumokban, kiáltványtervezetekben ostromozta az elavult kiállítási intézményeket, a korrump zsűrizési rendszert, harcba hívta az újat akaró művészek csapatát.² Ez a harc, a művészet közügyeiért kiálló, önmaga igazát kereső attitűd egészen 1911-ig jellemzi Gulácsy személyiségét, ebben az évben különös lehangoltság, depresszió vesz rajta erőt, leveleiben anyagi gondokról, fáradtságról panaszkodik.³ Későbbi sorsának ismeretében, a fenti lelki, érzelmi bizonytalanságokat a későbbi kataklizma előjelének kell, hogy gondoljuk. Ez a kataklizma 1914-ben éri el Gulácsyt. Ez év májusában Velencébe utazott s itt érte el a világháború kitörésének híre, ami elősegítette lappangó elmezavarának kitörését, mely ebben az időben heves üldözési mániá formájában jelentkezett. Mintegy fél éves velencei kórházi, illetve szanatóriumi kezelés után 1915 januárjában édesanyja hazahozta Budapestre. Bár 1917-től hosszabb-rövidebb időt töltött bentlakóként, illetve bejáró betegként a budapesti Moravcsik-klinika elmeosztályán, 1919-ig számos fontos művet alkotott, 1918-ban együtt állított ki a MA csoporttal, Kassák Lajos Isten báránykái című kötetének címlapját tervezte (Kassák egyébként egyik rajzát publikálta a MÁ-ban).

1919. július 26-án Gulácsy harmadszor és utoljára került be a Moravcsik-klinikára immár véglegesen, ahonnan gyógyulatlanul szállították át 1924. április 23-án a lipótmezői elmeegógyintézetbe, ahol állapota a gondozás ellenére folyamatosan romlott haláláig, 1932. február 21-ig. Talán nem tekinthetjük véletlennek, hogy állapota romlásának egy újabb lefelé vezető lépcsőfoka egy újabb történelmi veszélyhelyzet, a Tanácsköztársaság s az azt körülvevő események idejére tehető.

E dolgozat nem tekinti tárgyának Gulácsy teljes munkásságának részletes méltatását és elemzését, csupán néhány, a téma számára fontos részletre térnénk ki. A képzőművészet iránt érdeklődő laikus közönség számára is többé-kevésbé ismeretes, hogy Gulácsy alkotásai nem sorolhatók be korának egyetlen hazai képzőművészeti irányzatába sem. Elégikus, sejtelmesen titokzatos művészete talán leginkább az angol preraffaelita festészettel rokon. Ez a lelki, szellemi rokonság egyáltalában nem akadályozta meg abban, hogy számos alkotásában Watteau-t s a korai francia rokokó játékos világát idézze. Bár Gulácsy kora a művészetekben is a forradalmak kora volt, ő, mondhatni, kivonult ebből a korból, betegsége kitöréséig nem vett részt az avantgard törekvésekben (e részvételt sem tekinthetjük egyébként akaratlagosnak, inkább egy széthullóban lévő személyiségű, de változatlan tehetségű alkotó válaszának a világra).

¹ Szabadi Judit: Gulácsy. Bp., 1983. 320. p.

² Szabadi: 305. p.

³ Szabadi: 321. p.

Miközben Gulácsy kivonult a hazai és európai művészet törekvéseinek a világából, úgy tűnik, lassan, szinte észrevétlenül apránként átlopózott egy másik, ismeretlen veszélyekkel teli világba. A sovány, különös arcú, érzékeny, magányos, imádott édesanyja által folyamatosan terrorizált Gulácsy kezdetben alteregók, önmaga által teremtett hősök által próbált át meg átlépni egy gyönyörű, másik világba. Ő volt *Signor Luigi*, akinek öltözete „gyöngén almazöld Watteau-kabátka, olvadékonyselyemből, a porlepte gamásni helyett finom ivoár harisnya, ezüst csatos, magas sarkú topán, a la Berger mell és mancsott, régi veneziai csipkéből. Egy festményem volt az ár, amit a csipkéért adtam a kereskedőnek. ... Add a kezdet, bella mia Corona. Egy bájos rococo porcelán baba volt karjaimba fűzve, egy élő festmény Greuze-től, ugyanazokkal az ártatlan kék szemekkel és dús ajkakkal. Galamb helyett játékdoboz volt a kezében. Mindig színesebbnek láttam és értékesebbnek kedvenceimet a valóságnál. Elkényeztetett a művészi látás. Elámított, mint bűvész a közönséget. Többet tett: hipnotizált, Don Quijote lettem volna, ha egészen belekábulok. De én csak félig álmodva élem a világot. Egyik szememmel a hazug, édes álmoképek káprázatába bámulok, a másik szemem mindig a valóságot figyeli. Így tudom értékelni a hazugságok erejét és nagyságát. A valóság sokszor fakó és hazug. A művészet hazugsága színgazdag, tartalomdús, cizellált, mint a nemes fém, mint az ötvözetlen tiszta arany.”⁴

Ő volt Louis Gaulois, Cevian Dido című, töredékekben fennmaradt regény kísérletének egyik hőse, akinek festményein kis csótáros katonák, falubolondok, tipegő némberek vonulnak keresztül, virágok porvás hímporával behintett csodák, harmattól öntözött reggeli tájképek ragyognak.⁵

Látjuk, hogy az alkotó évek kiteljesedése során is Gulácsy tulajdonképpen egyfajta kettős életet élt. Egyfelől, amikor itthon tartózkodott, figyelemmel kísérte a hazai művészeti életet, mellyel foglalkozó írásai, kiállítás ismertetői, kritikái egy nagyon is modern szemléletről, lényegre törő világlátásról, a művészet szerepének helyes értelmezéséről tanúskodnak. Másfelől, leginkább kedvenc Itáliájában érezte otthon igazán magát, annak is leginkább a múltjában, vagy esetleg Watteau képeinek bájos, finom világában, megszábadulva a folyamatos anyagi gondoktól, menekülve a művészt hol panaszos leveleivel, hol nyomasztó gondoskodásával üldöző édesanyától. Gulácsy kiállítás kritikái kiváló írói tehetségről tanúskodnak, tehetsége azonban fent említett regénytöredékében, színdarab kísérleteiben és novelláiban érhető tetten. Irodalmi alkotásainak világa egyezik művészetének képi világával; rejtelmes és sejtelmes, szimbolikus és bájos, kicsit ijesztő és mulatságos egyszerre. Prózaí írásaiban fel-felbukkan valamely alteregója, a fent említettek mellett ő a füledt hangulatú regénytöredékének címadó főhőse is, a romlott, kiábrándult Cevian Dido. Valóság és az általa teremtett művészet világa az évek során kezd majd összemosódni, hiszen a kortársak írásain túl 1914 körül fotók örökítik meg a reneszánsz jelmezekbe bújt, vagy Hamlet kosztümöt viselő, átszellemült arccal zongorázó, felolvasó Gulácsyt.

Paradox módon, Gulácsy írásai közül – sorsának későbbi alakulását ismerve – talán aNa'Conxypan-i mesék a legkülönösebbek, legijesztőbbek. 1906-ban történik az első említés a furcsa nevű városról, „mely túl fekszik minden geográfián, túl a földgömbön,

⁴ Gulácsy Lajos: A virágünnep vége. Szerk. Szabadi Judit. Bp., 1989. 48. p.

⁵ Gulácsy: 158. p.

testetlen asztrál lények lakják, felfoszlott formájúak, sápadt színiük csak éppen dereng, cselekvésük erély nélküli való imbolygás. Némelyik színné vált illatnak hat ... Ott nincs erő, nincs akarat, nincs semmiféle mérhetőség. Mint felesleges lom, ki van belőle vetve a gondolkodásnak ama sínje, amit mi a földön logikának neveziünk ...”⁶

Ez a világ nem a vidám gyermekmesék világa, a néhány kedvesebb, kezdetben szerepeltetett, naivan bájos figura mellett ezeket a történeteket rosszindulatú törpék, tébolyodott tudósok, gonosz feltalálók s teremtményeik; különös, fantomszerű gólemek, műlények népesítik be, a városka kezdetben kedves mesebeli lakói az évek folyamán gonosz csőcselékké válnak. Mintha a Gulácsy Lajos tudata mélyén mindvégig rejtőző szörnyek s a tőlük való halálos rettegés egyre inkább felszínre törnének. Úgy tűnik, mintha ez a világ magába szippantotta volna az alkotót: erről tanúskodik Comóból Erdei Viktor-nak írt levele is: „Kedves hercegem ! Meg fog nekem bocsátani, hogy ismét egy lepkét libbentek Taliánból, de hiszen hercegséged is jól tudja, hogy Na'Conxypan ... kis különítvény ... hogy kis különítvény ... és NananaConxypan és hogy kis különítvény ... különítvény ... külön különítvény és megint Na'Conxypan.”⁷

Ijesztő a változás, ha összevetjük Gulácsy korábban papírra rótt, világos gondolataival, vagy akár magánleveleivel. Kínálkozik a prózai hasonlat; olyan ez a néhány sor, mint amikor a lemezjátszó tűje elakad a hanglemez barázdái között és céltalanul jár körbe-körbe.

1911-ben írta Gulácsy a fenti levelét, melyből idéztünk. Ebben az évben venni észre a művész további leveleiben, írásaiban az anyagi gondok, az elszigetelődés, a sikertelenség miatti szorongást, a leszámolást a nagyra törő reményekkel. A kiábrándult hangulatot fel-felvillanó játékos gondolatok váltják, a művész elméje ide-oda csapong a két véglet között. Bár ezt a különös intermezzót követően még számos nagyon fontos mű született, az alkotó itthon egy vidéki kiállítás sorozaton vett részt, színpadtervet készített, az ebben az időszakban keletkezett több alkotáson felfedezhetjük a kirekesztettség gondolatát, egy különös, inkább fenyegető, mint mulatságos képi világ jelenlétét. A Na'Conxypan világát megörökítő rajzokon különös, csetlő-botló lények jelennek meg a korábbi kedves mézeskalács figurák helyett, az 1913-ban keletkezett, Na'Conxpanban hull a hó című, magántulajdonban lévő alkotáson a kávéház kirakat üvegén túl a hóesés, a város, a hóban baktató apró figurák – az üres kávéházban egy asztal foglalt csak, csokornyakkendős figura ül mellette, maga elé néz, talán még kávécsészéjét sem látja. Gulácsy Lajos ő, akit lassan önmagába zár saját világa, s ezáltal kívül reked az emberi világon.

A Dornyay Béla Múzeum Mihályfi gyűjteménye Gulácsy Lajos huszonnégy alkotását őrzi. A festmények, rajzok többsége a művész rokkó s a kora reneszánsz ihlette, régimúlt idők hangulatát idéző, játékos, mesés világot jeleníti meg. A finom nőalakok, apró életképek, városrészletek s egy szuggesztív önarckép mellett a művész utolsó alkotói korszakát az 1916-1918 között született, Szabadi Judit, illetve Szij Béla Gulácsy-monográfiáiban reprodukált, az 1966-ban, Székesfehérváron megrendezett Gulácsy Lajos-emlékkiállításon is szereplő Kompozíció reprezentálja. Szintén idesorolható az az 1912-ben keletkezett két tanulmánylap, melyek közül az egyik zavarba ejtő Bohócokat ábrázol, a

⁶ Gulácsy: 21. p.

⁷ Gulácsy: 24. p.

másik pedig Keleti Artúr: A kámzsás festő strófái című verseskötetében megjelent illusztrációhoz készült tanulmányrajz. E két utóbbi alkotás a művész – korábbiakban röviden ismertetett – pszichikai elbizonytalanodásáról tanúskodó, a későbbi tragédiát előrevetítő időszakában keletkezett.

Gulácsy éppen 1912-ben ismerkedett meg Keleti Artúrral, aki az elkövetkező években legjobb barátjává vált, 1913-ben együtt utaztak Padovába. Megismerkedésük után hamarosan, még 1912-ben Gulácsy illusztrációkat készített Keleti A kámzsás festő strófái című verseskötetéhez. Az illusztrációk tulajdonképpen a művész által saját kezűleg színezett nyomatok voltak. E nyomatokhoz készült a Dornay Béla Múzeum által őrzött tanulmányrajz.

Keleti Artúr (1889-1969) költő, műfordító, könyvművész volt. Kitűnő ízlését és hozzáértését a magyar könyvnyomtatás legszebb remekei dicsérik. Első verseit a Hétben publikálta, de a Nyugatban is jelent meg műve. Első kötete volt az 1912-ben megjelent, Gulácsy illusztrálta, A kámzsás festő strófái című versgyűjtemény. Képzőművészek és írók, költők lelki, szellemi találkozása, alkotásaik spontán, vagy szándékos egymásra rímelése, kölcsönös inspirálása egyáltalán nem volt ritka egyébként a XIX.-XX. század fordulóján, hiszen mind az irodalomban, mind a képzőművészetben meghatározó volt az elvagyódás, a múltidézés, a mítoszkeresés gondolata. Gulácsy és Keleti Artúr közös műve mellett Kárpáti Aurél néhány írását Gulácsy festményei inspirálták. Csáth Géza Ópium című esszéje és Sassy Attila Ópium-álmok című misztikus rajzalbuma szinte egy időben született, a kevésbé ismert Tichy Gyula Bródy Sándor írásaihoz készített illusztrációkat.

Keleti Artúr – hasonlóan Gulácsyhoz – tulajdonképpen azonosult a kötet címadó figurájával, a világtól szerzetesi magányba vonult barát személyiségével; hitvallásával a régmúlt felé, a jelen és világi dolgoktól elfordulva a szemlélődéshez, az emlékekhez való menekülés vált. Szinte teljesen hasonló ez a gondolkodás a Gulácsy Lajos által vállalt művészi magatartáshoz. Keleti annyira fontosnak tekintette ezt a szellemi rokonságot, hogy alkotótársának ajánlotta a kötetet is, melyről a könyvben megjelent egyik versből (Ha szomorú leszel mint egy megvert asszony) értesülünk.

„... mert téged óh örökre szeretett;
és érted sírta mindig minden könnyét
és néked írta színes képeskönyvét ...
anno ezerkilencszáztizenegy.”⁸

Gulácsy *illusztráció tanulmánya* (ltsz.: 81.209 a), hasonlóan a többihez, 1912-ben keletkezett. A kisméretű ceruzarajzot a jobb felső sarokban szignálta a művész. A rajzot stílusjegyei alapján inkább a Gulácsy legutolsó alkotói korszakában – 1916-1918 között – keletkezett grafikák közé sorolhatnánk. A mű hangulata egyáltalán nem nyugodt, inkább zaklatott, nincs köze Gulácsy harmonikus festményeihez, könnyed vonalvezetésű rajzaihoz. A kompozíció sem kiegyensúlyozott.

⁸ Varga Illés: „Piros betűk szűk pitvarába zártan.” Keleti Arthurról és költészetéről. web.zone.ee/aurin/szakirodalom/VIpirosbetukszukpitvarabazartan.html

lyozott, mintha egy hatalmas szélroham fújna keresztül a művön, mely szinte derékba dönti meg az ijedt tekintetű figurákat. Ezek a kétségbeesett arcú, szélfútta, diagonálisan megdőlt, gyökértelen emberalakok Gulácsy legutolsó rajzain szerepelnek majd ismét. Az ember természetes, függőleges testhelyzetéből kibillent figurák az alkotó elme végső elbizonytalanodásáról vallanak, egy olyan személyiségről, amely már nincs birtokában a realitásoknak, a rajzolt alakok kétségbeesése a művész kétségbeesését tükrözik, aki hasztalan próbál megkapaszkodni a valóság romjain.

Mintha előttünk fújna el a szél Gulácsy 1912-ben született tanulmányrajzán a tonzúrás szerzetest s mögötte jobbra a szárnyasnak tűnő figurát, talán angyalt. Jobbra lent félelemtől tágra nyílt szemű, köpenyes félalak látható, háromszögű sapkáján – amely lehetne püspöksüveg is – kereszt. Mellette a mélyből sötét tekintetű fejek emelkednek ki, melyek mintha lehúznák magukhoz a rémült félalakot. A háttér jelzetlen, nincs már mosolygó virágoskert, az üres, szélfútta tér még fokozza a fenyegetettség érzését. A rajz, bár versillusztráció előtanulmánya, az alkotóról vall, a lassan megsemmisülő én rettegéséről. Hasonlóan szorongató egyébként a hangulata a Szij Béla által közölt kész, színezett változatnak is, amely kidolgozottabb, a figurák felismerhetőbbek s körvonalaik határozottabbak, jobban idézik a közönség számára ismert Gulácsyt.

A Kámzsás festő strófái című kötethez készült tanulmányrajzot valószínűleg még maga a gyűjtő, Mihályfi Ernő tetette egy paszpartúba egy másik kis ceruzarajzzal, amely a *Bohócok* címet viseli (ltsz.: 81.209 b). A szintén 1912-ben keletkezett, mára erősen megsárgult rajzon négy figurát látunk. Testük jelzésszerű, csupán kettejükön ismerhetjük fel a mindenkor bohócruha hatalmas gombjait. Előttük a jobb alsó sarokban asztalkán, nyitott könyv látszik. Nem a cirkuszok gyerekvidító bohócai ezek, hanem inkább fenyegető, nyomasztó figurák. Az előtérben, az asztal mögött álló alak kezében kard van, arca furcsa fintorba torzul, süvegén kereszt látható – attribútumai nem a bohócruha hagyományos kellékei. A mögötte álló alak fejét mintha ijedtében behúzná, szája sikolyra, vagy haragos kiáltásra nyílik, háta mögött talányos

vigyorú, sapkás fej bámul minket. A bal alsó sarokban lefittyedt ajkú alak lesi gyanakvó arccal a többieket. Nem vidám mulattatókról szól ez a rajz, melynek hangulata végtelemül nyomasztó. A háromszög kompozícióba rendezett négy figura mintha szellemként a semmiből merülne fel elénk. A jelzetlen háttér is ezt a hangulatot erősíti, a jobbra látható karószzerű tárgyak fenyegetőnek tűnnek, az előtérben lent megismétlődik a kereszt motívum. Különös látomás ez szorongásról és bizonytalanságról. A bohóc egyébként – hasonló összefüggésben – előbukkan Gulácsy egy már 1914-15-ben keletkezett *Guerra* (vagyis *Háború*) című, színezett ceruzarajzán, melyet a Magyar Nemzeti Galéria őriz, s melyen bohócsipkás, komor tekintetű férfiarc mered a semmibe, a háttérben apró, csak körvonallal jelölt figurák láthatók. Úgy tűnik, Gulácsy késői szimbólumvilágában a bohóc a gyászt, a félelmet, a szorongást jelöli.

Gulácsy 1914 májusában szeretett Velencéjébe utazott, ahol ismét találkozott Silvio Sartorival, Budapestről megismert jó barátjával. A művész jó kedvvel, lelkesülten vágott neki az újabb olasz tanulmányútnak, az átmeneti borongós, zaklatott időszak után művészete ismét kiteljesedett, s hangulata is kiegyensúlyozottá vált. A lelkesen elkezdett alkotó munka mellett több ízben vendégeskedett Sartoriéknál. Ebbe az ideálisan kezdődő életbe tört be hirtelen június 26-án a trónörökös meggyilkolásának, majd július 29-én, a háború kitörésének híre, mely különösen felzaklatta Gulácsyt. Úgy tűnik, mintha a világegés kirobbanása okozta volna azokat a pánikrohamokat, melyekkel megkezdődött Gulácsy lassú és végleges szellemi és testi pusztulása. Az elemi erővel kitörő üldözési mánia táptalajául a valóság szolgált. Folyamatosan rettegett attól, hogy besorozzák, kémeik üldözik, mert katonaszökevénynek tartják, víziói egyikében végignézte saját kivégzését. A helyzet tarthatatlanná válása miatt – több öngyilkossági kísérletet követően – előbb kórházba, majd szanatóriumba szállították. A jó barát, Sartori folyamatosan tájékoztatta levélben Gulácsy édesanyját a művész aktuális állapotáról. A levelekből egy hullámzó állapot rajzolódik ki előttünk, ahol a pillanatnyi nyugodt, feleszmélő periódusokat, amelyekben a szanatórium személyzetének ajándékként készült kis művek is születtek, újabb és újabb zavarodott napok követték. 1915 januárjában édesanyja hazavitte Gulácsyt, aki soha többé nem tért vissza Itáliába. Állapota átmenetileg javulni látszott, úgy tűnt, az életmű is töretlenül folytatódik. Ebben az időszakban figyel fel rá Kassák Lajos. Gulácsy egy rövid időre bekapcsolódik majd a Kassák köré csoportosuló MA mozgalmába is, radikális művészekkel állít ki. 1916 és 1918 között egyébként Gulácsy művészetében egy utolsó, intenzív alkotó korszak bontakozik ki. 1915 májusától 1917 januárjáig egyébként nincs nyoma, hogy orvosi kezelésre szorult volna, ezután azonban megszakításokkal a budapesti Moravcsik-klinika betege. Állapota fokozatosan romlik, 1919. júliusában véglegesen bevonul a klinikára, amelyet csak 1922 szeptemberében hagy el, kezelőorvosa kíséretében, hogy részt vegyen az Ernst Múzeumban gyűjteményes kiállítása megnyitóján. Bár többen gratulálnak, a leírások szerint Gulácsy már nem tudja, hol van és pontosan mi történik, de mindenkivel a tőle megszokott kicsit cikornyás udvariassággal viselkedik.

1924. április 25-én Gulácsyt gyógyulatlanul átszállították a Lipótmezei Gyógyintézetbe, melyet haláláig – 1932. február 21-ig – már nem hagyott el. Bár 1918 után készült alkotása nem maradt fenn, a feljegyzésekből tudjuk, hogy a Moravcsik-klinikán töltött időszakban és az első lipótmezei években még az ápolók több ízben igényeltek számára rajzolásra és írásra alkalmas ív papírt, ám ezek a rajzok nem maradtak fent. Szizofréniája egyre inkább elhatalmasodott rajta, bár 1928-ban még válaszolt a hozzá intézett kérdésekre. 1929-ben Lipótmezőn meglátogatta Bálint Jenő, aki még – talán utoljára – szóra tudta bírni Gulácsyt, azután a művész halálhíréig nem tudunk semmit róla, valószínűleg egyre inkább a katatónia állapotába került.

A korábbiakban említettük, hogy Gulácsy utolsó igazi alkotói korszaka 1916 és 1918 közé tehető. Az ebben az időszakban keletkezett művek különleges helyet foglalnak el munkásságában. Rajzok mellett számos nagyméretű festmény is született ebben az időszakban. Színviláguk még a régi, ám különös, szétfolyó formák, látomásos lények népesítik be ezeket a képeket. Gulácsy még 1913-ban festette a *Rococo concerto* című nagyméretű vásznat. Valamikor 1918 előtt a képet szétszabdalta. A három részre szétvágott kép középső része – maga a koncertjelenet – elveszett. A két megmaradt képszellet a művész átfestette. A *Rózsalovag s Az ópiumszívó álma* című, ily módon keletkezett alkotásokon az elmosódott, álomszerű figurák mintha a víz alá merülve élnek furcsa, irracionális életüket. Különös hínárok, lápi nő-

vények fonják be a lebegő alakokat. Ez a víz alatti, minden valós szerkezetet nélkülöző, szürrealisztikus világ mintha a művész pszichéjében létrejövő változások képi megfelelője lenne, a valóságot homályos, elmosódott formákat mutató közegeen keresztül szemlélő ember tartotta tükrön át látjuk.

Ez a furcsa, iszamós, lápi világ látható a Dornyay Béla Múzeum Mihályfi-gyűjteményében őrzött *Kompozíció* című festményen (ltsz.: 81.621). Az alkotást reprodukálta Szabadi Judit és Szió Béla is monográfiáiban, továbbá szerepelt 1966-ban, Székesfehérvárott a Gulácsy Lajos emlékkiállításán.

Gulácsy alkotása egy emberpárt ábrázol. A szerelmesek, férfi és nő egymáshoz tartozásának megörökítése nem áll egyedül az életműben, Gulácsy számos rajzon és festményen dolgozza fel ezt az örök érvényű kap-

csolatot. Már nagyon korai, 1903-ban keletkezett akvarelljén Dante Istenei színjátékának klasszikus szerelmespárját, Francesca da Riminit és Paolo Malatestát jeleníti meg lírai, ugyanakkor a pár tragikus sorsára utaló melankolikus hangvétellel.

A múzeum Mihályfi-gyűjteményében e témakörben egy kisméretű, 1910 körül keletkezett ceruzarajzát ismerjük, *Orient express* címmel (ltsz.: 81.218). A leheletfinom rajzon a századforduló divatos ruhájába öltözött nőalak ül a kanapén. Arca elgondolkodó, tűnődő, talán egy kicsit szomorú. A bal felől hozzá hajoló fiatalember nem is annyira az udvarlás gesztusával, hanem óvón, részvétellel érinti meg a vállát. A mű apró mérete ellenére rendkívül finoman kidolgozott, tetten érhetjük rajta Gulácsy grafikáinak jellemző, légiens lebegő vonalhálóját, a formák könnyed, mégis finom kidolgozását. Bár a rajz vázlatnak tekinthető, mégis egy befejezett, összefogott egész.

Gulácsynak egyébként nemcsak képzőművészeti munkásságán követhető végig férfi és nő kapcsolatának, a szerelemnek megörökítése, de irodalmi műveinek is nagyon fontos, meghatározó témája volt. Azért is érdekes ez a kérdés, mivel a művész valós kapcsolatairól gyakorlatilag nem tudunk semmit. *Amor Sacro e Profano* című, 1912-ben nyomtatásban megjelent írása a szent és a profán szerelem témáját értelmezi, a választást a költői felmagasztosult lény és a hetéra között. Legnagyobb igényű írói vállalkozása, az 1910-ben született Regénytüredék tulajdonképpen egyfajta Pygmalion-történet, hiszen a főhős, Cevian Dido, az élő nőt, Pauline Holseelt kívánja eleven műalkotássá formálni.

A *Kompozíció* című festményen - az ismerős téma mellett - azonban már Gulácsy legutolsó alkotói korszakának legtöbb jellemzőjét érhetjük tetten. A már ismert különös, víz alatti, nyálkás, iszamós világban egy férfi és egy nő alakja lebeg. Felismerhető még a képtérben két, test nélküli fej, valamint néhány, leginkább csónakra emlékeztető forma. A női figurát csupán fehér, divatos, arcát elfedő kalapja és hosszú, szintén fehér ruhája jelzi. Testének L alakban meghajló formája érzékelteti csupán, hogy ül valamin, amit mi nem látunk, csak a művész. Kecses mozdulata, testének finom íve még Gulácsy klasszikus alkotásait idézi. A felé közeledő, sötét ruhás férfialak még testetlenebb, kabátos tes-

tén mintha áttűnnének a háttér foltjai. A bal felső sarokban testetlen fej, nő, vagy fiatal fiú arca néz ránk. Tekintete zavarba ejtő, talán a szerelmeseket figyeli. Alatta még egy, jóval kevésbé kivehető, torz arc látszik. A nő mellett jobbra talán csónak látszódik, mintha figura állna rajta. A férfi és a nő között világító háromszögek jelezhetnének akár vitorlást is. Minden csak látszik valaminek, találgatásokra vagyunk utalva. Gulácsy, amikor a képet festette, talán a boldog békeidők tengerparti sétányát láthatta maga előtt, a háttérben a víztükörön csónakok suhannak, a parton szépen faragott kőpadon gyönyörű, fehér ruhás dáma mereng, várja érkező snájdig udvarlóját.

Ez a gyönyörű, idilli világ azonban elmerült a zavaros ingoványban, közé s a művész közé mintha egyre kevésbé átlátszó fal emelkedne, mely a hangokat, a gesztusokat egyre kevésbé engedi át, csak felismerhetetlen emlékképek, töredékek kerülnek át a túloldalra.

Hiába lép vágyón a kalapos férfi a ragyogó, fehér ruhás nő felé, nem éri el soha. A festmény lehetne Gulácsy sorsának, utolsó, skizofréniával, egyre inkább kataton állapotban töltött éveinek szimbóluma is. Az alkotónak, aki már soha nem éri el azt a szépséget, amelynek valaha birtokában volt, annak ellenére, hogy utolsó, még valamennyire tudatos pillanataiig megőrizte finom, elegáns, mélységesen udvarias, úri viselkedését.

Sorsát talán legkifejezőbbben Juhász Gyula soraival lehetne összefoglalni: „... igazi tragédiája, amely elől a téboly lárvája mögé menekült: egy tiszta művész egy tisztára művészietlen korba született bele, és megpróbálta azt a maga számára elviselhetővé tenni, sőt a maga képére és hasonlatosságára szépítette. Túlságosan gyöngé és gyöngéd volt ehhez, és túlságosan erőszakos és kíméletlen a kor, hogy ez sikerülhessen. Így menekült lassan, de biztosan egy másik dimenzióba. Innen a halál életéből az élet halálába: az örületbe. De mint Oféliáé, az ő tébolya is szép volt. Dalolva merült el az örvényben, és virágokat hintett a habok közé.”

Felhasznált irodalom

Szabadi Judit: Gulácsy. Budapest, 1983

Gulácsy Lajos: A virágünnep vége. Szerkesztette Szabadi Judit. Budapest, 1989

Varga Illés: „Piros betűk szűk pitvarába zártan”. Keleti Arthurról és költészetéről.
web.zone.ee/aurin/szakirodalom/
Vipirosbetukszukpitvarabazartan.html

Szjő Béla. Gulácsy Lajos. Budapest, 1979

CONCERTO BIZZARRO – ABOUT THE PAINTER LAJOS GULÁCSY

K. PEÁK ILDIKÓ

Painter Lajos Gulácsy was born on 12 October 1882 in Budapest. His talent for painting became visible early. He made many study tours abroad, between 1902 and 1915 he spent most of his oeuvre in his much liked Italy except for a short trip for Paris.

His works can't be classified to any tendencies of the Hungarian art of his age. His art is mostly related to the English Preraffaelism. In 1914 at the beginning of the World War I Gulácsy had an attack of schizophrenia which was incubating in him for a long time. From 1917 to his death (1 February 1932) he lived in mental hospital intermittently.

This essay follows the characteristics of the outbreak and the development of the schizophrenia in the art of Lajos Gulácsy.

MADÁCH IMRE ÉS A FRENOLÓGIA

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ

Franz Joseph Gall osztrák származású orvos, anatómus, agykutató, fiziológus gondolatai indították el az 1790-es években a frenológiai irányzatot kranioszkópia néven. A *cranium* 'koponya' és a *scopos* 'látás' kifejezések összetételéből alakult fogalom arra utal, hogy koponyaméréssel, az ún. agyi dudorok vizsgálatával meghatározhatók az ember jellemvonásai, mentális képességei. A nézetrendszer később Gall követője, Johann Spurzheim nevezte el frenológiának a *phren* 'elme, értelem' és a *logosz* itt: 'tan, tudomány' jelentésű kifejezések összetételeként. Ez a terminus azt a tudományterületet jelöli, amely a koponyacsont kitüremkedéseit rendszerezi és állítja összefüggésbe az emberi jellemvonásokkal és a mentális képességekkel. A frenológusok úgy vélik, hogy az emberi koponyacsont dudorai, melyek az emberek fején más-más helyen képződnek, az agy domináns területeit jelzik. Véleményük szerint az agy egyes területeinek megnövekedéséhez igazodik a koponyacsont, így az utalhat az ember jellembéli tulajdonságaira, mentális képességeire. A frenológia elméletének megalkotója és követői szerint minden lelki képességnek megfelel az agy egy-egy meghatározott területe, ennek nagysága és a megfelelő lelki képesség energiája között egyenes arány áll fenn. Gall gyakran vizsgált bűnözőket, s megállapította, hogy akiben pl. túlságosan sok a gyűlölködés, annak agyában a gyűlölet ösztönének középpontja túlnövekedést mutat, s ez külsőleg a koponya bizonyos kidomborodásában jelentkezik. A koponya domborulatai és mélyedései eszerint a lélek összes tulajdonságát elárulják. A frenológiai tanulmányokban gyakran szerepelnek olyan koponyaábrák és agytérképek, amelyeken beosztások jelölik az egyes területek dudorainak jelentését.

Gall 27 területet különített el, többek között a zenei, a költői tehetséget, a számok vagy épp az építészet iránti tehetséget, a szín-, a hely- és a nyelvérzékelést más-más helyen jelöli, de jutott hely a szeretetnek, a gyűlöletnek, a büszkeségnek, a gúnyosságának, a humorosságának és a vallásosságának is ezek között.

Révai Nagy Lexikonában ezt a definíciót olvashatjuk a frenológiáról: „*E tudomány arra törekszik, hogy egyfelől támaszkodva az antropológia pontos tanulmányozására, az embereknek és állatoknak különböző helyzeteikben való megfigyelésére, egyúttal tekintettel lévén az állat hajlamaira és az agy- és elmebetegeken tett patológiai észleletekre is, másfelől támaszkodva az agyvelők és koponyák alakjának pontos és sokszoros tanulmányozására, egészséges és beteg állatok és emberek agyvelején végzett beható vizsgálatokra: az agy működését tudományosan és diagnosztikailag megállapítsa.*” Mint kiderül a meghatározásból, a frenológia határtudomány lévén egyfajta antropológiai irányzatként, pszichológiai-pszichikai nézetrendszerként, a modern agykutatás előfutáraként jelent meg a XIX. századi tudományok palettáján.

Gall nézetei az 1800-as években Európa-szerte és Amerikában is népszerűek voltak.¹ Gall már orvostanoncként összefüggést vél felfedezni a külső megjelenés és a képesség között. Később orvosként sokszáz emberi és állati koponyát vizsgált meg. Az agyi lokalizációban, az idegrendszer leírásában élenjáró volt Gall munkássága, vizsgálatainak egy része nagy hatással volt a későbbi agykutatásra, a pszichiátriára és az idegtudományra. Később orosz pszichotechnikusok kutatásai alapján billentyűs koponyamérő eszközöt szerkesztettek, mely a fejre helyezve önműködően lejegyzí a vizsgált egyén koponyatérképét, amely amely szerintük a lelki berendezkedés térképe is egyben.

1820-ban a skót Combe-testvérek kezdeményezésére Edinburghban létrejött a Koponyatani Társaság. A szervezethez több befolyásos reformer és értelmiségi is csatlakozott, volt közöttük csillagász, evolúciós környezetvédő és laptulajdonos is. Georg Combe, akit a mentálhigiénés gondolkodás egyik előfutárának is tartanak, több frenológiai tanulmányt is publikált. Amerikában ebben az időben adták ki az *American Phrenological Journal and Miscellany* című lapot. A lap New Yorkban jelent meg, szerkesztője és tulajdonosa O. S. Fowler volt. Az 1843-as számban közöltek például az elmélet tételeit átfogó filozófiai témájú cikket *Phrenology, versus Materialism* címmel, esettanulmányt Daniel Websterről, az amerikai szenátorról (*The Phrenological Character of*

¹ Gall tanulmányai: Gall, Franz J. 1791. *Philosophisch-medicinische Untersuchungen über Natur und Kunst im gesunden und kranken Zustande des Menschen.*; Gall, Franz J. 1798. *Schreiben über seinen bereits geendigten Prodomus über die Verrichtungen des Gehirns der Menschen und der Thiere an Herrn Jos. Fr. von Retzer.* Der neue Teutsche Merkur.; Gall, Franz J. 1807. *Beantwortung der Ackermann'schen Beurtheilung und Wiederlegung der Gall'schen Hirn-Schedel- und Organenlehre, vom Gesichtspuncte der Erfahrung aus. Von einigen Schülern des Dr. Gall und von ihm selbst berichtet.* Halle.; Gall, Franz J. 1807. „Doktor Gall über Irrenanstalten.” *Allgemeine Zeitung*, Vol. 10, No. 21, 81-83.; Gall, Franz J. 1825. *Sur les fonctions du cerveau et sur celles de chacune de ses parties. avec des observations sur la possibilité de reconnaître les instincts, les penchans, les talens, ou les dispositions morales et intellectuelles des hommes et des animaux, par la configuration de leur cerveau et de leur tete* (6 vols.). Paris: J. B. Bailliere.; Gall, Franz J. 1979. *Franz Joseph Gall, 1758-1828, Naturforscher und Anthropologe: Ausgewählte Texte.* H. Huber.

Daniel Webster), de nemcsak embereken, hanem állatokon végzett tanulmányokról is számot adtak (pl. Animal Magnetism). A frenológia határtudomány jellege (a frenológia, a fiziológia, a neveléstan és a pszichológiai tudományok hibriditása) mutatkozik meg a Phrenology and Physiology Applied to Education and Self-Improvement című tanulmányban, de a Neurology című írás is jelzi a terület interdiszciplinaritását. A neurológia máig kamatoztatja a korabeli frenológus orvosok, kutatók eredményeit. A lapszám Phrenology in United States és a Phrenology in Kentucky című cikkei elének tárják az amerikai frenológiát. A 2. fejezetben fajok és nemzetek karaktereit rajzolják meg, szó esik a színesbőrűek, az indiánok és a zsidók karakterisztikájáról. Az egyik fejezet az eltérő mentális minőségekkel foglalkozik, a kiemelkedő tehetségről és az idiotizmusról szól az egyik tanulmány, illetőleg a felnőttek és a gyerekek mentális sajátosságai is szóba kerülnek.² Ebben az időszakban Londonban is kiadtak hasonló témájú cikkeket publikáló folyóiratot The Phrenologic Journal and Magazine of Moral Science címen.³

A magyar tudományban Lenhossék Mihály és fia, József honosította meg a frenológia elméletét. Elméleti és gyakorlati témákat feldolgozó tanulmányaik megismertették a hazai közönséggel a kranioszkópia lényegét.⁴

Sok ellenzője is akadt e nézetrendszernek. Francois Magendie a frenológiát áltudománynak nevezte. Virágzása idején és utána is sokan a vallással ellentétes, eretnek, tudománytalan teóriának minősítették. Bár az eredmények hozzájárultak a neurológiai tudományok fejlődéséhez, mégis mivel a frenológusok bizonyos tételeiket nem tudták bizonyítani, ezért lassacskán veszített gyakorlati és elméleti alkalmazásából.

A Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltárában a XIII. 1. fondsorszám alatt, a Bory-Madách család iratanyagának 2. állagában őriznek 66 levelet. Ezeket Harsányi Zsoltnak a Pesti Hírlap 1932. április 17-i számában megjelent, valamint később a Magyar Rádióban közzétett felhívására írtak olyan személyek, akik Madách Imréről és a családtagokról szóló visszaemlékezéseikkel tudták segíteni a regényíró.⁵ Harsányi Zsolt, akít a legtöbbször a két világháború közötti időszak bestseller-életrajzírójaként ismernek, a Pesti Hírlapban Adat Madáchról címmel tette közzé felhívását: Madách Imréről készülő életrajzi regényéhez keresett adatokat. Ebben a levelezésben találjuk Kelemen Béla (amint leveléből megtudjuk:) „nyugalmazott igazgató, címzetes főigazgató” 1932. április 19-én írt sorait. Levelében felhívja Harsányi Zsolt figyelmét Bodor Aladárra, aki a pápai főgimnázium évi értesítőjében közölt cikkében „kisütötte, hogy Madách Imre foglalko-

² Fowler, O. S., 1843.

³ <http://books.google.hu/books>

⁴ Lenhossék Mihály: Darstellung des menschlichen Gemüths. I-II. Wien, 1814.; Lenhossék József: Az emberi koponyaisme. Cranioscopia. Az MTA évkönyvei XIV. kötet VII. darab. MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1875; Lenhossék József: Deák Ferencz koponyáján tett mérések és ezekből vont következtetések. Az MTA évkönyvei XIV. kötet VIII. darab. Az MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1876; Lenhossék József: A mesterségesen eltorzított koponyákról általában, különösen pedig egy Csongrádon és Székely-Udvarhelyen talált ilyenmű makrocephal és egy Alcsúthon talált barbár korból származó koponyáról. A Magyar Tudományos Akadémia évkönyvei XVI. kötet II. darab. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1878

⁵ Ezt a levelezést jelen tanulmány szerzője dolgozta fel „retortán át bocsájtani” - Harsányi Zsoltnak a Madách-regény megírását megelőző levelezése című kötetben.

zott *spiritizmussal*”, s ezt fia, Aladár is megerősítette. Bodor Aladár egyébként sok más tanulmányában foglalkozott Madách Imrével.

Máté Zsuzsanna a Madách Imréről, a poeta philosophusról írott munkájában Ruttkay Teréz Máriának Madách Aladáról 1938-ban megjelent tanulmányára hivatkozva állítja: „Nemcsak Madách Aladárt, de édesapját is érdekelte a spiritizmus.”⁶ Madách Imre életművének értelmezésében félrevezető volna nagy jelentőséget tulajdonítani ennek. Pontosabban fogalmazunk, ha azt állítjuk, hogy Madách Imre vallásos, bibliaolvasó ember volt, akit érdekeltek a természettudományok, a filozófia és a korban divatos frenológia is. Fia, Aladár azonban valóban a spiritizmus eszméinek terjesztője volt. 1884-ben lefordította az Angol Királyi Geografiai Társaság tagjának, Alfred Russel Wallace-nak a művét A gyakorlati spiritualizmus védelme címmel. Madách Aladár tagja volt a London Spiritualist Allianz nevű társaságnak. A téma lelkes hirdetőjeként írásaiban népszerűsítette a spiritizmust, s gyakorolta is azt.

Harsányi Zolt a Madách Imre életét feldolgozó regényében azt a képzelte jelenetet ábrázolja, amint a költő-politikust nagy sikerű országgyűlési beszéde után megjelent cikkben szláv jellegű arccal jellemzik, s ezért Madách Imre a tükörben elkezdte vizsgálgatni magát. Ezt írja: „Arcot és koponyát mindig nagyon szeretett vizsgálni. Kivált mióta a frenológia új tudománya felbukkant a lapokban. Ami könyvet fel tudott erről kutatni, azt meghozatta. Otthon, Sztregován, egy különös alkotmány állott most is hosszú időre üresen hagyott szobájában. Minden kastély lényeges darabja volt a haubensstock, az a fabábú, amely az otthon készülő női ruhák próbálására, igazítására szolgált. Ő anyja birodalmából átvitette a haubensstockot íróasztala mellé és a bábú falkoponyájára gondosan rárajzolta az érzések, tehetségek eloszlásának térképét, úgy, ahogy olvasmányai magyarították. A különös új tudomány szerfölött érdekelte.”⁷ A regényszöveg a koponyavizsgálat mellett az arc fürkészésére is utal. A fiziognómia, vagy más néven arcisme, arcelemzés, arcolvasás tudományának – hasonlóan a koponyadodorok elemzéséhez – az az elmélete, hogy az arcvonásokból következtetni lehet az illető személyiségére, jellemére, karakterére. Ez a diszciplína az ókorba nyúlik vissza, évszázadokon át akadtak művelői. A XIX–XX. század fordulóján élt Cesare Lambroso például ötvözte a fiziognómia és a frenológia módszertanát a bűnözők lelki és testi jegeinek összefüggését kereső kutatásaiban.

Harsányi Zolt regénye nyilván nem autentikus forrása Madách Imre életének, a regény műfajához akár a valóságtól való elrugaszkodás is illik. Úgy tűnik azonban, hogy Madách Imrét valóban érdekelte a frenológia és a fiziognómia tana egyaránt. Sok forrásunk nincs erre vonatkozóan. 1861. december 23-án Nagy Ivánnak ezt írja levelében: „Becsés felszólításod tudományos folyóiratod iránt nagyon megtisztelt. Vajh ha méltóan meg tudnék neki felelni. – Valljon használhatnál-e egy értekezést a’ phrenológiáról? notandum én e’ tudomány igazságáról meg vagyok győződve, s így ez értelemben lenne az értekezés is. Természetes, hogy ha e’ kérdésre azzal felelnél is, hogy használhatsz illy értekezést, még ez nem foglalja magában, hogy ha majd látod a’ borjút ’s nem tesszik, azért még is ki add. – De csak a’ principiumról van szó.” A folyóirat, amelyben Nagy Iván a közlést felajánlotta, az 1862-ben Knauz Nándorral együtt alapított Magyar

⁶ Máté, 2004. (<http://mek.oszk.hu/04800/04875/04875.htm>)

⁷ Harsányi, 1932

Tudományos Értekező. Andor Csaba a levelezés jegyzetében leírja, hogy az 1862. január 1-jén írt válasz biztosan eljutott Madách Imréhez, hiszen a levelezési jegyzőkönyvből tudunk a megérkezéséről, de a levél nem maradt fenn, így nincs ismeretünk arról, hogy pontosan mit válaszolt Nagy Iván. Andor Csaba feltételezi, hogy a válasz pozitív lehetett, mivel Madách a következő (1862. jan. 14-én kelt) levelében azt írja, hogy bár a hónap végéig nem ígérheti biztosan az elkészültét, mégis nagy gonddal készíti tanulmányát. Ezt írja Nagy Ivánnak: „A Phrenologicus czikket a' hó végeig nem ígérhetem bizonyon, mert bár sok előmunkám készen van, nagyon jól meg akarom csinálni, s e' szak tudomra nem levén még a' magyar irodalomban ismertette, helyesen megismertetni”. Ennek ellenére nem maradt fenn egyetlen frenológiai tárgyú cikke sem, sőt jegyzetei közt is csak néhány feljegyzést találunk ebben a tárgyban. Az OSZK kéziratárában a jegyzetek között olvashatjuk az alábbiakat. Az első feljegyzés a tanulmány tervezetét rögzíti: „Értekezés: A Phrenológiáról”. A későbbi feljegyzésében hosszabban értekezik az emberi és az állati lélekről, miközben említi a frenológiát: „Az állati lélek / Az instictus emberben is van, amint fejlünk fogy; de az építészet zene e. u. t.: instictusok. Ember is lop instictusból, gazdag is, gyujt e. u. t. E részletességeket csak a phrenológia magyarázza ki. Hogy a madár a követ is költi, élteti az idegen fiót is, nem költözik el ha rossz idő jó is nem bizonyít semmit. - Az ember lelke külön, csoda álltal lehet csak halhatatlan. (...) Instictus = értelem”. A frenológia és a fiziognómia tanát is megemlíti azon elmélkedésében, amelyben a tudományok fejlődésének gátat szabó okokat sorolja: „Innen esett hogy minden tudományokat s dolgok megismerését titokban tartottak az egiptusi papok. / A kereszténység is akadályozá a tudományt. - / Ami lehet, az van. / A physiognomica. / Phrenologia - / A philosophia eredete és lénye / Jó és rossz. bűn jutalom”. Az ember tragédiája falanszter-színében is előkerül ez a tan. Ahogy Lucifer mondja, a falanszter „Tanúja az új eszmék emberének”, s ezen új tudományok között, bár a költő nem nevezi néven, de utal a frenológiára is. A falanszter aggastyánja Cassiust szólítja. A római politikust, aki a Julius Caesar elleni merénylet egyik főszervezője volt, azért feddi meg, mert már harmadszor keres ok nélkül verekedést. Így korholja: „Nem menti koponyád / Alakzata sem e rossz hajlamot, / Mert az nemes, mert az hiánytalan.” Később ugyanebben a jelenetben két gyermeket hívnak elő, s az Aggastyán arra kéri a Tudóst: „Tudós! vizsgálj fejalkotásukat / E gyermekeknek.” Ezután áll zárójelben a szerzői utasítás: (A tudós észleli [ti. megvizsgálja, megtapogatja] a gyermekeket.) Néhány mondattal lejjebb a falanszter tudósa ezt állapítja meg: „E gyermeket orvosnak kell tanítani / Ebből pásztor lesz.” A párbeszéd világosan utal a koponyamérés, a kranioszkópia, a frenológia gyakorlatára. A Tragédia írójára emellett nyilvánvalóan hatott a biológiai determinizmus elmélete is, vagyis az a teória, hogy az embert alapvetően meghatározzák vele született tulajdonságai.

A frenológia irányzata, még ha téves szemléletnek és áltudománynak tartják is, máig jelen van az antropológiai-pszichológiai gondolkodásban. Salgó Sándornak 2001-ben Önismeret-emberismeret-frenológia címmel jelent meg könyve az új gyakorlati jellem- és képességtanról. A könyv szerzője megpróbálja igazolni, hogy az egyéni testalkatnak

⁸ Andor-Gréczi-Zsoldos 2014.

⁹ Vegyes jegyzetek Quart. Hung. 2076. 1., 35., 72.

¹⁰ Az idézeteket l. Andor-Leblancné 1992

a legrészletesebb pontossággal felismerhető és meghatározható egyéni lelki alkat felel meg, amelyek a jellemben, a képességben és a tehetségben érhetőek tetten. Ezt a felismerést a Gall-féle elmélet helyességének új bizonyításával, tízezres nagyságrendű vizsgálatának eredményével igyekszik alátámasztani.

Kertész Gergely gondolataival mintegy lehetőséget kapunk a XIX. századi ember, még az oly felvilágosult, nagy műveltségű gondolkodó, mint amilyen Madách Imre is volt, nézeteinek decens megítélésére, távol tartva magunkat az ítélettől: „A frenológia képviselői (...) a mai kontextusban tudománytalanul viselkednének. Anakronisztikus volna azonban elvárni az 1840-es évek embereitől, hogy birtokában legyenek azoknak az információknak, amelyek alapján mi most elvetnénk az elmélet premisszáit.”¹¹

¹¹ Kertész, 2008

IRODALOMJEGYZÉK

- Fowler, O. S. (editor and proprietor): *The American Phrenological Journal and Miscellany*. New York, 1843
- Gréczi-Zsoldos Enikő: „retortán át bocsájtani” – Harsányi Zsoltnak a Madách-regény megírását megelőző levelezése. Salgótarján, 2012
- Harsányi Zsolt: Adat Madáchról. In: *Pesti Hirlap*, 1932. április 17. Melléklet.
- Harsányi Zsolt: Ember, küzdj!... I-III. Budapest, 1932, III. 182
- Kertész Gergely: Evolúció, intelligens tervezés, evidencia. In: *Magyar Tudomány*, 2008. december (<http://www.matud.iif.hu/08dec/07.htm>)
- Madách Aladár (ford.): *A gyakorlati spiritualizmus védelme*. (Alfred Russell Wallace munkája). Budapest, 1884: In: Tarjányi Eszter (szerk.): *Madách Aladár művei II. Próza*. Budapest, 2005
- Máté Zsuzsanna: *Madách Imre, a poeta philosophus. Tanulmányok Az ember tragédiája esztétikumáról*. Miskolc, 2004
- Révai Nagy Lexikona. VIII. kötet. Budapest, 1913
- Salgó Sándor: *Önismeret-emberismeret-frenológia*. Szeged, 2001

IMRE MADÁCH AND THE PHRENOLOGY

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ

I dissertate in my study about the phrenology (from Greek: phren, 'mind' and logos 'knowledge'). The phrenology is a pseudoscience primarily focused on measurements of the human skull, based on the concept that the brain is the organ of the mind, and that certain brain areas have localized, specific functions or modules. Developed by physician Franz Joseph Gall in 1796, the discipline was very popular in the 19th century, especially from about 1810 until 1840. Through careful observation and extensive experimentation, Gall believed he had established a relationship between aspects of character, called faculties, to precise organs in the brain. The principal British centre for phrenology was Edinburgh, where the Edinburgh Phrenological Society was established in 1820. Johann Spurzheim was Gall's most important collaborator. He worked as Gall's anatomist until 1813 when for unknown reasons they had a permanent falling out. Through the teachings of Gall and Spurzheim phrenological teachings spread, and by the 1834 when Combe came to lecture in the United States phrenology had become a widespread popular movement. Gall was more concerned with creating a physical science so it was through Spurzheim that phrenology was first spread throughout Europe and America. Phrenologists believed that the human mind has a set of different mental faculties, with each particular faculty represented in a different area of the brain. Imre Madách, the Hungarian writer, poet, lawyer and politician inquired in the phrenology. This theory affected on his main work, *The Tragedy of Man*. During the early 20th century, a revival of interest in phrenology occurred on the fringe, partly because of studies of evolution, criminology and anthropology (as pursued by Cesare Lombroso).

ÖSSZEFOGLALÓ BESZÁMOLÓ A 2004-2013 KÖZÖTT FOLYÓ LITKEI ŐSLÉNYTANI ÁSATÁSOK EREDMÉNYEIRŐL

HÍR JÁNOS

Bevezetés

A Krétabánya-völgy, vagy Krétás-gödör, mely állandó vízfolyással nem rendelkező meredek falú eróziós völgy, Litke községtől Délre található (1. ábra). Nevét egy fehér színű finom kovaföld előfordulásáról kapta, mely a völgy felső szakaszán bukkan felszínre. Ezt az anyagot a múlt század huszas és harmincas éveiben mélyműveléses bányászattal hasznosították. A bányászati tevékenységről nem sikerült írásos dokumentumokat fellelnünk. Ezzel kapcsolatos megállapításaink a földtani szakirodalomban megtalálható utalásokon alapulnak.

BOGSCH (1942) már a krétabánya megszüntéről tudósított.

A környék részletes geológiai térképezését Bartkó (1949, 1962) végezte. Ő írt le *Chara* terméseket és csonttöredékeket a krétabánya közeléből származó mintákból. A Krétabánya-völgyből származó kovaföldből és a hozzá kapcsolódó sötétszürke mocsári agyagból gyűjtött puhatestűhéjakat CSEPREGHYÉ MEZNERICS (1950) dolgozta fel, aki az alábbi fajokat írta le: *Planorbarius cornu* var., *Planorbarius cornu mantelli*, *Lymnaeus pachygaster nogradensis*.

Az újabb terepi munkálatokat a szerző kezdeményezte 2001-ben. A gyűjtések és ásatások célja az volt, hogy egy kronológiai és öskörnyezeti következtetésekre alkalmas reprezentatív kisgerinces faunát gyűjtsünk be. Az egykori krétabánya beomlott tárnájának helyét Szabó Tamás litkei lakos mutatta meg számunkra. Az első pozitív mintát 2004 őszén gyűjtöttük egy a Krétabánya-völgy bal oldali mellékvölgyében létesített sötétszürke mocsári agyagot feltáró próbagödörből. A későbbiekben ezt neveztük Litke 1. lelőhelynek. GPS: N47° 49.727', E19° 40.668'. A produktív szintből 2005 és 2007 között összesen 8 tonna üledéket termeltünk ki és iszapoltunk. 2008-ban a Litke 1. lelőhely kimerült, de a fő völgy jobboldalán még abban az évben sikerült egy újabb csont tartalmú szintre bukkanni: ez a Litke 2. lelőhely. GPS: N48° 11.255', E19° 34.923'. 2008 és 2013 között összesen 6 tonna üledéket gyűjtöttünk és iszapoltunk.

Az ásatás eredményeitől eddig előzetes közleményekben számoltunk be (Hír 2009, Hír & Venczel 2006, 2007). A madár maradványok rendszertani feldolgozását Kessler &

1. ábra. A litkei Krétás-gödör földrajzi helyzete

Hír (2009, 2012a, 2012b) közölték egy sor tudományra nézve új faj leírásával: *Cygnopterus neogradensis*, *Rallicrox litkensis*, *Emberizia bartkoi*, *Cinclus major*, *Galerida cserhatensis*, *Luscinia praeluscinia*, *Bombycilla hamori*. A nyulak maradványainak feldolgozását és egy új ochotonida faj: *Alloptox katinka* leírását ANGELONE & Hír (2012) publikálták. A rovarvő anyag jelenleg Jerome Prieto (München) és Lars vandenhoek Ostende (Leiden) feldolgozása alatt áll. Előzetes eredményeket Prieto et al (2011 a, 2011b) közöltek. A kétéltű és hullóleletek értékelésén jelenleg Venczel Márton (Nagyvárad) dolgozik. Előzetes áttekintést Hír & Venczel (2006) nyújtottak.

Ásatási, gyűjtési módszerek

A mintákat a szabadban szárítottuk textilen, majd lavórokban vízben áztattuk kevés hidrogénperoxid hozzáadásával. Az iszapolást 0,6 és 0,5 mm finomságú szitarendszerek és szivattyú segítségével végeztük. Az iszapolási maradékot aprólékosan nagyítószemüveggel válogattuk. A terepi munkában önkéntes középiskolás és egyetemista diákok segítettek a Pásztói Múzeum Ipolytarócon rendezett őslénytani kutatótáborokban 2007 és 2013 között. A kiválogatott és feldolgozott leletek a Pásztói Múzeumban gondozott Nógrád Megyei Természettudományi Gyűjteménybe kerültek beletárolásra. A morfológiai vizsgálat és a mérések egy MBS-9 sztereomikroszkóp felhasználásával történtek. A makrofotókat Canon EOS digital 400 fényképezőgép és Canon Mp E-65 típusú makrooptika segítségével készítettük. A fogak rágófelszíneit minden esetben úgy ábrázoltuk, mintha azok a fogsor bal oldalán helyezkednének el. A jobb oldali fogakat az ábrákon tükröztük és az ábramagyarázatban „fordított” megjegyzéssel jeleztük.

Rövidítések a szövegben: D4: maxilláris (felső) tejfog, P4: maxilláris (felső) előzáfog, M1, M2, M3: maxilláris (felső) zápfogak, d4: mandibuláris (alsó) tejfog, p4: mandibuláris (alsó) előzáfog, m1, m2, m3: mandibuláris (alsó) zápfogak. L: a fog rágófelszínének maximális hossza, W: a fog rágófelszínének maximális szélessége, fr: töredék, MMP: (Municipal Museum of Pásztó): Pásztói Múzeum.

A fogmorfológiai nevezéktan az egyes rágcsálócsoportokra alkalmazva az alábbi szerzőktől vettük át: Sciuridae (mókusfélék): CUENCA-BESCOS (1988), Gliridae (pelék) DE BRUIJN (1966) és részben Heissig (2006), Eomyidae (hajnalegerek): ENGESSER (1999), Cricetidae (hörcsögfélék): MEIN & FREUDENTHAL (1971) és Freudenthal & Daams (1988) a M3 zápfog esetében. A Cricetodontini család vonatkozásában RUMMEL (1998) nevezéktanát követtük.

A földtani háttér

A litkei Krétabánya-völgy környezetében az alábbi kőzetrétegtani formációkat térképezte Bartkó (1949, 1962) (1. tábla). A számozás 1-től 4-ig megfelel a kőzetrétegtani szuperpozíciónak. Az általunk vizsgált édesvízi komplex a Tari Dácittufa Formáció és a Sámsonházai Formáció között települ. A hazai geológiai szakirodalomban a litkei édesvízi képződmények kora egy több évtizedes vita tárgyát képezi. BALOGH (1966) ismerte fel az édesvízi komplex interciklikus helyzetét a kárpáti és a bádeni tengeri ciklusok között és azt bádeni korúnak határozta. HÁMOR (1985) a litkei mocsári képződményeket a

kárpáti tengeri ciklus befejező tagjaként értékelte. BARTKÓ (1985) ugyancsak a kárpáti korú Garábi Formáció legfelső tagjaként sorolta be a vizsgált képződményt.

	Hagyományos elnevezés	Formációnév	Kor
4	Andezittufa és agglomerátum	Nagyhársasi Andezit Formáció	bádeni
3	Tufás márga, meszes homok, mészkő	Sámsonházi Formáció	bádeni
2	Középső riolittufa	Tari Dácittufa Formáció	kárpáti
1	Helvét slír	Garábi Formáció	kárpáti

1. táblázat. Geológiai formációk a litkei Krétabánya-völgy közelében
BARTKÓ (1949, 1962) nyomán

Rendszertani leírás

A rendszertani kategóriákat MCKENNA & BELL (1997) alapján használom.

Ordo: Rodentia BOWDICH, 1821
 Familia: Sciuridae FISCHER VON WALDHEIM, 1817
 Genus: *Spermophilinus* DE BRUIJN & MEIN 1968

Spermophilinus besana CUENCA BESCOS 1988
 (2-5. ábrák)

Leletanyag és méretek (mm)

lelőhely:	leltári szám MMP.	pozíció:	L:	W:	ábra:
Litke1.	2012. 149.	m1	1,26	1,41	
Litke 1.	2012. 151.	m1	1,48	1,54	
Litke 1.	2012. 150	m3	1,82	1,76	
Litke 2.	2013. 63.	D4	1,33	1,34	
Litke 2.	2013. 67.	D4	1,27	1,29	
Litke 2.	2013. 57.	P4	1,41	1,64	
Litke 2.	2013. 68.	M1	1,50	1,90	
Litke 2.	2013. 64.	M2	1,57	1,82	2
Litke 2.	2013. 56.	M3	2,00	1,78	3
Litke 2.	2013. 60.	p4	1,54	1,40	
Litke 2.	2013. 59.	m1	1,50	1,75	
Litke 2.	2013. 62.	m1	1,50	1,61	4
Litke 2.	2013. 65.	m1	1,61	1,72	
Litke 2.	2013. 70.	m1	1,72	1,64	
Litke 2.	2013. 61.	m2	1,54	1,71	
Litke 2.	2013. 58.	m3	1,89	1,75	
Litke 2.	2013. 66.	m3	2,02	1,74	5
Litke 2.	2013. 69.	m3	1,89	1,89	

Leírás.

D4. A rágófelszín kontúrja szubtrianguláris, előreugró anterocone, erős, cingulum szerű mesostyle, mely labiálisan lezárja a központi sinust. Magasan fejlett transzverzális protoloph, alacsonyabban fejlett diagonális metaloph, mely kapcsolódik a protocone-hoz.

P4. A rágófelszín kontúrja ovoid, az anterocone nem annyira előreugró, mint a D4 esetében. A rágófelszín többi morfológiai karaktere hasonló a felső tejfoghoz.

M1-2. A rágófelszín kontúrja szubkvadrát alakú, a rágófelszínt három főkúp (protocone, metacone, paracone), négy redő (anteroloph, protoloph, metaloph, posteroloph) és három zárt sinus (anterosinus, centrális sinus, posterosinus) alkotja. Valamennyi redő kapcsolódik a protocone-hoz, de ez a kapcsolat a metaloph esetében gyengébb. Az anteroloph a protocone bázisához kissé alacsonyabb szinten kapcsolódik, mint a többi redő. Mind a négy redő transzverzális irányú, de a metaloph linguális vége mesiális irányba görbült. Egy kis méretű mesostyle látható, mely kapcsolódik a paracone-hoz. Az anterosinus és a centrális sinus elliptikus, a posterosinus keskeny és linguális vége mesiális irányba görbült. A M2 általában szélesebb, mint a M1.

M3. A rágófelszín kontúrja szubtrianguláris alakú, a rágófelszínt két főkúp (a nagyobb protocone és a kisebb, de magasabb protocone), két redő (anteroloph, protoloph) és két zárt sinus (anterosinus, centrális sinus) alkotja. Az anteroloph a két kúp mesiális pereme között húzódik, míg a protoloph a két kúp centruma között. Az anteroloph kissé alacsonyabb szinten fejlődött ki, mint a protoloph. A keskeny transzverzális irányú anterosinust a két redő és a két kúp határolja. A nagy centrális sinust a félkörívben fejlett posteroloph határolja. A Litke 2. lelőhelyről előkerült egy olyan M3, melyen egy rövid metaloph is látható (3. ábra).

p4. A rágófelszín kontúrja trapéz alakú, a hátulsó szegmens szélesebb, mint az elülső. Négy főkúp (anteroconid, protoconid, metaconid, hypoconid). A rágófelszín nagy részét egy nagy centrális sinus foglalja el. A posteroloph folyamatos ívként fejlődött ki a hypoconid és a metaconid között a posterior és a linguális oldalon. A posterolinguális sarok lekerekített.

m1-2. A rágófelszín kontúrja romboid alakú, három főkúp (protoconid, metaconid, hypoconid). Az anteroconid kisméretű (2/7), vagy hiányzik (5/7). A posterolophid folyamatos ívet alkot a hypoconidtól a metaconidig. A posterolinguális sarok lekerekített. Az anterolophid mindig kapcsolódik a metaconidhoz. Az anterolophid-protoconid kapcsolat variabilis: kifejlődött (4/7), vagy egy szűk bemetszés elválasztja őket (3/7). A mesoconid redőszerű, nem annyira fejlett kúp, mint a *S. bredai* faj m1-2 molárisai esetében a Felsőtárkány 3/2 lelőhely anyagában. A metalophid rövid (2/7), vagy hiányzik (1/7). Egy esetben (2013.65.) eléri az anterolophidot. Ezen a molárison a protoconid, a metaconid és az anterolophid, valamint a metalophid egy kis medencét zár közre. Az m2 szélesebb az m1-nél.

m3. A rágófelszín kontúrja szubtrianguláris alakú, mely caudális irányban szűkül. Három fő kúp (protoconid, metaconid, hypoconid). Az entoconid csökevényes csak a posterolophid enyhe megvastagodásaként jelentkezik. Anterolophid-protoconid kapcsolat két esetben látható (2013.66., 2013.69.). Egy esetben bemetszés választja el a két struktúrát (2013.58.). Metalophid hiányzik (2013.58.), vagy rövid (2013.66., 2013.69.). A mesoconidok jobban fejlettek, mint a m1-2k esetében.

Kommentár. A *Spermophilinus* genus további fajai:

S. bredai (Von Meyer, 1848),

S. turolensis DE BRUIJN & MEIN 1968,

S. giganteus DE BRUIJN et al 1970.

A *S. besana* és *S. bredai* fajok elkülönítése kisszámú leletanyagok esetében nem egyszerű, jobbra metrikus és apróbb morfológiai különbségeken alapul. Utóbbiakat Cuenca-Bescos (1988) táblázatosan foglalta össze, melyet magyarra fordítva idézünk (2. táblázat).

		<i>S. besana</i>	<i>S. bredai</i>
m1-2, m3	anterolophid	protoconidtól elválasztott	protoconidhoz kapcsolódik
	senid	viszonylag mély	viszonylag sekély
	entoconid	hiányzik	csökevényes, de látható
	metalophid	csökevényes, vagy hiányzik	csökevényes, vagy fejlett
M1-2	anteroloph	izolált	protoconehoz kapcsolódik
	metaconule	hiányzik	csökevényes, de látható

2. táblázat. A *S. besana* és a *S. bredai* fajok közötti morfológiai különbségek CUENCA-BESCOS (1988) nyomán

ZIEGLER (2005) szerint a fenti karakterek alkalmazhatósága kétséges, mivel jelentős a fajon belüli variáció. RUIZ-SANCHEZ et al (2013) szerint az alsó molárisok mesoconidjainak fejlettsége használható a két faj elkülönítésére. Ez a szempont alkalmazhatónak tűnik a magyarországi anyagok esetében, mivel a litkei m1-2k mesoconidjai redő-szerűek és kevésbé fejlettek, mint a középső miocén *S. bredai* populációkon (pl. Hasznos, Sámsonháza, Felsőtárkány 3/2).

DE BRUIJN (1998) szerint a *S. besana* Európában bevándorló. Első előfordulása az MN4 zónában egyidejű, vagy kissé későbbi, mint a *Democricetodon* hörcsögnemzetség megjelenése. Meglátása szerint a *S. besana* és a *D. franconicus* egyazon bevándorlási hullámmal érkeztek Ázsiából.

CUENCA-BESCOS (1988) a *S. besana* jelenlétét az Aragonien bázisától (Spanyolországban B helyi zóna) a középső Aragonienig (D helyi zóna) mutatta ki. A *S. besana* – *S. bredai* átmenet a D zóna időtartama alatt ment végbe, mely megfelel az MN5 zóna középső részének RUIZ-SANCHEZ et al (2013).

Franciaországban AGUILAR et al (2010) az MN4-MN5 zónák átmenetében sorolt Blanquatere 1 faunából írt le *S. aff. bredai* taxont (megjegyezzük, hogy a közölt méretek megfelelnek a *S. besana* fajnak). Svájcban a *Spermophilinus* sp. először Glovelier faunájában (MN4a) bukkan fel *Democricetodon franconicus*szal. A svájci MN5 zóna faunájában *S. besana*t nem említene. *Spermophilinus* sp., vagy *Spermophilinus aff. bredai* taxonokat listáznak KÄLIN & KEMPF (2009). A Kárpát-medencében ezidáig Litke a *S. besana* egyetlen előfordulása.

A *Spermophilinus* fajok fogainak fokozatos méretbeni növekedését De Bruijn (1995) vizsgálta. Ez a méretbeni növekedés ugyan nagyjából egészében trendszerű a korai miocéntől a pliocénig, de finomabb biokronológiai következtetésekre nem alkalmas. Néhány közép-európai populáció M1-2 zápfogának átlagos méreteit Hír et al (2011, fig. 5) ábrázolták.

Genus: *Palaeosciurus* Pomel, 1853

Palaeosciurus suttei Ziegler & fahlbusch, 1986
6. ábra

Leletanyag és méretek (mm)

lelőhely	leltári szám MMP	pozíció	L:	W:	ábra
Litke 2.	2013.71.	m2	2,24	2,30	6

Leírás. A rágófelszín kontúrja romboid alakú. Idős, kopott példány sérült hypoconid-dal. A metalophid eléri az anterolophidot annak középső szakaszán. Az entoconid és a mesolophid csökevényes. A fogzománc sima.

Kommentár. A *Palaeosciurus* genus további fajai:

P. gothi VIANEY-LIAUD, 1974 (oligocén),

P. feignouxi POMEL, 1853 (korai miocén, MN2),

P. fissurae DEHM, 1950 (korai miocén, MN3),

P. ultimus MEIN & GINSBURG, 2002 (középső miocén MN7/8).

A litkei lelet meghatározásánál a *P. gothi*, *P. feignouxi*, *P. fissurae* fajok a jelentős időbeli különbség okán nem jöhetnek szóba. A *P. ultimus* lényegesen nagyobb méretű.

Palaeosciurus leletek Ausztria, Magyarország és Románia területéről:

P. sutteri, Oberdorf, korai miocén, MN4 (DE BRUIJN 1998)

P. sutteri, Teiritzberg és Obergänserndorf, korai miocén, MN5 (DAXNER-HÖCK 1998)

P. ultimus, Hasznos, középső miocén, MN6 (HÍR & PÁSZTI 2012)

Palaeosciurus sp., Subpiatra, középső miocén, MN6 (Hír publikálatlan adat)

Genus: *Miopetaurista* KRETZOI, 1962

Miopetaurista dehmi DE BRUIJN et al 1980

Anyag és méretek (mm)

lelőhely:	leltári szám MMP:	pozíció:	L:	W:	ábra:
Litke 1.	2012.148.	M2	3,0	3,0	7

Leírás. A rágófelszín kontúrja romboid alakú, három fő kúp (protoconid, metaconid, hypoconid), három alacsonyabban fejlett kúp (mesoconid, entoconid és mesolophid). A mesolophid és az entoconid között bemetszés van. Az anterolophid erősen fejlett, a protoconid és az anteroconid között húzódik. A metalophid kevésbé fejlett, keskeny és ívelten fut az anterolophid középső szakaszához. Az anterolophid és a metalophid kisebb medencét zár be.

Ez a kis trigonid medence magasabb szinten fejlődött ki, mint a talonid medence. A talonid medencében a fogzománc skulpturált.

Kommentár. A *Miopetaurista* genus további fajai:

M. goeriachensis (HOFMANN, 1893), korai miocén, MN5

M. lappi (MEIN, 1958), korai miocén, MN5
M. gaillardi (MEIN, 1970), középső miocén, MN7/8
M. neogrivensis (MEIN, 1970), középső miocén, MN7/8
M. crusafonti (MEIN, 1970), késő miocén, MN9
M. thaleri (MEIN, 1970), késő miocén, MN14

Valamennyien nagyobb termetűek, mint a *M. dehmi*. A differenciáldiagnózist DE BRUIJN et al (1980) dolgozták ki. Mindezidáig *M. dehmi* Magyarország területén nem fordult elő, de ismert Ausztria korai miocén képződményeiből:

M. dehmi, Oberdorf, MN4, DE BRUIJN (1998),

M. aff. dehmi Obergänserndorf és Teiritzberg, MN5, DAXNER-HÖCK (1998).

Egy nagyméretű *Miopetaurista* sp. ismert a hazai késői középső miocén és korai késő miocén korú lelőhelyekről: Felsőtárkány 3/2, MN7/8, Hír (nem publikált adat), Rudabánya, MN9, KRETZOI & FEJFAR (2005).

Familia: Gliridae THOMAS, 1897
 Subfamilia: Bransatoglirinae DAAMS & DE BRUIJN, 1995
 Genus: *Paraglis* BAUDELLOT 1970

Paraglis astaracensis BAUDELLOT, 1970

Anyag és méretek (mm)

lelőhely:	leltári szám MMP:	pozíció:	L:	W:	ábra:
Litke 1.	2012.195.	M2	1,62	1,75	9

Leírás. Erősen kopott szubszenilis példány. A konkáv rágófelszín kontúrája négyszögletes. Hét fő redő (anteroloph, protoloph, anterior extra redő, anterior centroloph, posterior centroloph, metaloph, posteroloph). Linguálisan valamennyi kapcsolódik az endolophhoz. A redők labiális vége többnyire egymáshoz ér, csak az anterior centroloph esetében izolált a redő labiális vége (a szomszéd redőktől sekély bemetszések választják el). A posterior centroloph és a metaloph között egy rövid járulékos redő található a labiális oldalon.

Kommentár. A Bransatoglirinae alcsalád rétegtani elterjesése igen széles. A késő eocén MP17 zónától a késő miocén elejéig (MN9 zóna) fordult elő. A csoport rendszertani revízióját a közelmúltban FREUDENTHAL & MARTIN-SUAREZ (2007) végezték el, akik újra érvényesnek fogadták el a *Paraglis* (BAUDELLOT, 1970) genust. Meglátásunk szerint ezt a rendszertani átcsoportosítást alkalmazni kell a közép-európai Bransatoglirinae leletek esetében is.

Az MN4-MN5 és MN6 zónák faunáiban két fajuk élt, a *Bransatoglis cadeoti* és a *Paraglis astaracensis* (DAAMS, 1999). Az utóbbi faj egészen a korai pannonig (MN9) előfordul. A litkei lelet meghatározásánál a *B. cadeoti* kizárható, mivel méretei lényegesen nagyobbak.

A *B. infralactorensis*, *B. cadeoti* és *P. astaracensis* fajok méreteinek összevetését SCHÖTZ (2002) közölte.

Bransatoglis és *Paraglis* előfordulások Ausztria, Szlovákia és Magyarország területén: *B. fugax*, Oberdorf, MN4, DE BRUIJN (1998)

B. aff. cadeoti, Obergänserndorf, MN5, DAXNER-HÖCK (1998)
Bransatoglis sp., Teiritzberg, MN5, DAXNER-HÖCK (1998)
P. astaracensis, Schönweg, MN5, RABEDER (1984)
P. astaracensis, Neudorf-Spalte (=Devinska Nová Ves), SABOL et al (2004)
Paraglis sp., Mátraszőlős 2, MN7/8, HÍR & KÓKAY (2004)
 CASANOVAS-VILAR (2007) szerint a *Bransatoglis* és *Paraglis* fajok a magasabb szélességek faunáira jellemzők. FREUDENTHAL & MARTIN-SUAREZ (2007) szerint a *Paraglis* genus elterjedésének centruma Közép-Európában, vagy Kelet-Európában volt.

Subfamilia: Myomiminae DAAMS, 1981

Genus: *Miodyromys* KRETZOI, 1943

Miodyromys sp.

Leletanyag és méretek (mm)

lelőhely:	leltári számMMP:	pozíció:	L:	W:	ábra:
Litke 1.	2012.169.	D4	0,70	0,90	9
Litke 1.	2012.174.	D4	0,63	0,74	
Litke 1.	2012.170.	P4	0,66	0,90	10
Litke 1.	2012.171.	P4	0,73	0,90	
Litke 1.	2012.172.	P4	0,63	0,85	
Litke 1.	2012.173.	P4	0,71	0,88	
Litke 2.	2013.81.	P4	0,67	0,84	
Litke 1.	2012.158.	M1–2	1,13	1,27	11
Litke 1.	2012.159.	M1–2	1,05	1,26	
Litke 1.	2012.160.	M1–2	1,06	1,19	
Litke 1.	2012.161.	M1–2	0,97	1,13	
Litke 1.	2012.162.	M1–2	1,06	1,23	
Litke 1.	2012.163.	M1–2 fr.	-	1,19	
Litke 1.	2012.164.	M1–2	0,95	1,12	
Litke 1.	2012.165.	M1–2	1,06	1,18	12
Litke 1.	2012.194.	M1–2	0,94	1,12	
Litke 2.	2013.72.	M1–2	0,98	1,25	
Litke 2	2013.73.	M1–2	0,94	1,12	

Litke 2	2013.74.	M1-2	1,02	1,12	
Litke 2.	2013.75.	M1-2	0,95	1,08	
Litke 2.	2013.76.	M1-2	0,99	1,20	
Litke 2.	2013.77.	M1-2	0,92	1,13	
Litke 1.	2012.166.	M3	0,80	0,98	
Litke 1.	2012.167.	M3	0,85	0,99	13
Litke 1.	2012.168.	M3	0,78	0,99	
Litke 1.	2012.175.	d4	0,70	0,56	
Litke 1.	2012.176.	d4	0,78	0,57	14
Litke 1.	2012.177.	p4	0,70	0,70	15
Litke 1.	2012.178.	p4	0,76	0,73	
Litke 1.	2012.179.	p4	0,73	0,73	
Litke 1.	2012.180.	p4	0,71	0,71	
Litke 2.	2012.78.	m1	1,06	1,01	
Litke 2.	2012.79.	m1	1,16	1,05	16
Litke 1.	2012.182.	m1	1,09	1,00	
Litke 1.	2012.183.	m1	1,05	0,98	
Litke 1.	2012.185.	m1	1,09	0,99	17
Litke 1.	2012.184.	m1	1,16	1,05	18
Litke 1.	2012.191.	m1	1,15	0,98	
Litke 1.	2012.192.	m1	1,18	1,09	
Litke 1.	2012.193.	m1	1,08	1,01	
Litke 1.	2012.186.	m2	1,13	1,08	
Litke 2.	2012.80.	m2	1,15	1,02	19
Litke 1.	2012.187.	m3	0,91	0,91	
Litke 1.	2012.188.	m3	0,99	0,95	
Litke 1.	2012.189.	m3 fr.	-	-	
Litke 1.	2012.190.	m3	1,15	0,91	
Litke 2.	2012.82.	m3	0,97	0,85	20
Litke 2.	2012.83.	m3	0,85	0,85	

Leírás.

D4. A rágófelszín kontúrja háromszögletű. Négy fő redő fejlődött ki (anteroloph, protoloph, metaloph, posteroloph). Az anteroloph és a posteroloph a linguális sarokban kapcsolódik. A protoloph-metaloph kapcsolat is közel van a linguális sarokhoz, de némileg labiális helyzetű. A rágófelszín centrumában egy hosszú izolált redő látható (anterior centroloph?).

P4. A rágófelszín kontúrja elliptikus. Az anteroloph rövid és izolált, a protoloph, metaloph és posteroloph a protoconehoz kapcsolódik. A rágófelszín centrumában egy izolált anterior centroloph látható. A fog kétgyökerű.

M1-2. A rágófelszín kontúrja négyszögletű, a rágófelszín konkáv. Az anteroloph linguálisan és labiálisan is szabadon végződik. A protoloph, metaloph és, posteroloph linguálisan kapcsolódik. Az anterior centroloph hosszabb, mint a posterior centroloph. A két centroloph csak egy esetben (1/14) fuzionál. A fiatal kopatlan molárisok linguális felszíne finom redőkkel ornamentált. Extra redők előfordulása: nincs extra redő: 5/14, anterior extra redő van, posterior extra redő nincs: 8/14, anterior és posterior extra redő egyaránt van: 2/14. A posterior centroloph labiális kapcsolata gyengén fejlett: 2/14.

M3. A rágófelszín kontúrja trapéz alakú, a hátulsó szegély keskenyebb. Az M1-2 morfológiájával ellentétben az anteroloph linguálisan és labiálisan sem végződik szabadon. Linguálisan a fő redők: az anteroloph, protoloph, metaloph és posteroloph az endolophoz kapcsolódnak. Antero-labiálisan az anteroloph, metaloph és anterior centroloph kapcsolódnak. A posterior centroloph, a metaloph és a posteroloph posterolabiálisan kapcsolódik. A posterior centroloph hosszabb, mint az anterior centroloph. A 2012.167. sz. példányon egy posterior extra redő és egy anteroloph-protoloph közötti extra redő fejlődött ki.

d4. A rágófelszín kontúrja háromszögletű. Az elülső szegmens variabilis, a hátulsó szegmenst a linguálisan kapcsolódó mesolophid és, posterolophid, valamint a közöttük levő rövid posterior extra redő alkotja.

p4. A rágófelszín kontúrja háromszögletű, de hátulsó szegmense szélesebb, mint a d4 esetében. Az elülső szegmenst az anterolophid és, az erősen redukált metalophid alkotja. A hátulsó szegmensen a linguálisan kapcsolódó mesolophid és posterolophid látható. Posterior extra redő nincs.

m1-2. A rágófelszín kontúrja négyszögletű. Konstans elemei a négy fő redő (anterolophid, metalophid, mesolophid, posterolophid) és egy hosszú posterior extra redő. A HEISSIG (2006) féle nomenklatúra szerinti extra redő 4. Az anterolophid és a centrolophid linguálisan kapcsolódik a metaconidhoz. A metalophid linguális vége megközelíti a metaconidot, de nem éri el. A mesolophid és a posterolophid linguálisan kapcsoltak. A fő redők labiális végződése szabadok. További extra redők előfordulásai: Extra redő 1 (1/11), extra redő 2 (6/11), extra redő 2 és 3 együttesen (1/11). Három példány esetében vannak ép foggyökerek. Valamennyi egyszerű kétgyökerű, bifurkációra utaló jelenségek nincsenek.

m3. A fogkorona alapstruktúrája a m1-2 fogakéval megegyező, de a rágófelszín hátulsó szegmense elkeskenyedő. Extra redő 1 és 2 a 2012.188. sz. példányon látható.

Kommentár. A *Miodryomys* KRETZOI, 1943, *Prodryomys* MAYR, 1978, *Pseudodryomys*, DE BRUIJN, 1966, *Peridryomys* STEHLIN & SCHAUB, 1951 és *Myomimus* OGNEV 1924 genusok viszonya és szinonimizálhatósága még vita tárgyát képezi. A litkei anyag morfológiája (két centroloph a felső molárisokon és egy, vagy több extra redő az alsó fogak koroná-

ján) megfelel a *Miodyromys* nemzetségnek, mely a leggyakoribb Myomiminae pelenem Közép-Európa középső miocén üledékeiben (DAXNER-HÖCK, 2010).

A Litke 1, 2 lelőhelyekről előkerült *Miodyromys* sp. különbözik

- a *Miodyromys aegecii* BAUDELLOT, 1972 fajtól abban, hogy a M1-2 extra redői kevésbé fejlettek, a méretek pedig, lényegesen kisebbek;

- a *Miodyromys hamadrias* MAJOR, 1899 fajtól abban, hogy a M1-2 extra redői kevésbé fejlettek, az m1 kétgyökerű és a méretek kisebbek;

- a *Miodyromys grycivensis* NESIN & KOWALSKI, 1997 fajtól abban, hogy a M1-2 extra redői kevésbé fejlettek és a méretek átlagosan kisebbek;

- a *Miodyromys vagus* MAYR, 1979 fajtól abban, hogy az M1-2 molárisokon a protoloph és az anterior centroloph labiálisan mindig kapcsolódik, az m1-2 molárisok kétgyökerűek és a méretek kisebbek;

- a *Miodyromys biradiculus* MAYR, 1979 fajtól abban, hogy az M1-M2-M3-m1-m2 molárisokon az extra redők száma kevesebb és azok gyengébben fejlettek, a méretek átlagosan kisebbek;

- a *Miodyromys asiamediae* MARIDET et al, 2011 fajtól abban, hogy az m2 anterolophidja és metalophidja között nincs extra redő, a méretek kisebbek;

- a Comăneștiről előkerült *Miodyromys* aff. *grycivensis* (HÍR et al, 2011) lelettől abban, hogy a M1-2 molárisok anterior extra redője rövidebb;

- a Schellenfeld 4.ről leírt *Miodyromys* sp. 3 (ZIEGLER, 1995) anyagtól abban, hogy az m2 molárisokon a mesolophidok jobban fejlettek;

- a Gratkornról leírt *Miodyromys* sp. (DAXNER-HÖCK, 2010) anyagtól abban, hogy az extra redők jobban fejlettek, ugyanakkor a méretek hasonlóak.

A szerbiai Tavnikról részletesen még nem leírt *Miodyromys wesselsi* KRSTIĆ et al (2008) szerint komplexebb morfológiájú, mint a *M. aegecii*, így nem azonosítható a litkei anyaggal.

A *M. praecox* WU, 1993, *M. prosper* (THALER, 1966), *M. hugueneyae* AGUSTI & ARBIOL, 1989 fajok nagyságrendileg idősebbek, késő oligocén, korai miocén (MN3-ig) korú elemek, így a litkei anyag meghatározásánál kizárhatók.

A legjobb morfológiai és méretbeli hasonlóságot a kazahsztáni Zaisan -medencéből leírt *Miodyromys* cf. *biradiculus* (KOWALSKI & SHEVYREVA, 1997) leletekkel találtuk, noha a közép-ázsiai anyag nem statisztikus mennyiségű és nem is egy lelőhelyről származik.

Európában a *Miodyromys* nemzetség taxonómiája és evolúciója az Alpok északi előterének medencéjében a legjobban ismert és feldolgozott (MAYR 1979, HEISSIG 2006, WU 1990, 1993, KÁLIN & ENGESSER 2001). A litkei populáció nem azonosítható a *Miodyromys* nemzetség innen leírt evolúciós vonalának egyik képviselőjével sem, mivel valamennyi Dél-német és svájci MN5 és MN6 zónába sorolt faunában, mely *Cricetodon meini* tartalmaz a litkeinél lényegesen nagyobb termetű *Miodyromys* alakokat találunk:

Edelbeuren-Maurerkopf,	MN5, SACH (1999):	<i>C. aff. meini</i> , <i>M. aegecii</i> ;
Wannenwaldtobel 2,	MN6, SACH (1999):	<i>C. aff. meini</i> , <i>M. aegecii</i> ;
Hohenraunau,	MN5-MN6, SEEHUBER (2008):	<i>C. cf. meini</i> , <i>M. aegecii</i> ;
Unterneul 1a,	MN5, HEISSIG (1989):	<i>C. cf. meini</i> , <i>M. aegecii</i> ;
Ebershausen	MN5, HEISSIG (2006):	<i>C. meini</i> , <i>M. vagus</i> ;
Sagentobel	MN6, HEISSIG (1989):	<i>C. aff. meini</i> , <i>M. aff. aegecii</i> ;

Rümikon	MN6, HEISSIG (1989):	<i>C. aff. meini</i> , <i>M. aegercii</i> ;
Gallenbach 2b	MN6, HEISSIG (1989):	<i>C. aff. meini</i> , <i>Miodryomys sp.</i>
Ugyanez az asszociáció ismert a szerbiai középső miocénből:		
Lazarevac	MN6, MARKOVIĆ (2008):	<i>C. meini</i> , <i>M. aegercii</i> ;
Bele Vode	MN6, MARKOVIĆ & MILIVOJEVIĆ (2010):	<i>C. meini</i> , <i>M. aegercii</i> .
Ausztriában és Görögországban a <i>C. meini</i> mellé más Myomiminae pefaj társul:		
Mühlbach	MN5, DAXNER-HÖCK (2002):	<i>C. meini</i> , <i>Prodryomys satus</i> .
Antonios	MN4-MN5, KOUFOS (2006):	<i>Cricetodon meini</i> , <i>Myomimus sp.</i>
Thymiana A	MN5, KOUFOS (2006):	<i>Cricetodon meini</i> , <i>Peridyromys sp.</i>

A litkei lelőhelyek kistermetű *Miodryomys* faja hiányzik Ausztriából, Svájcból és Dél-Németországból, sőt egész Nyugat-Európából. A faj valószínűleg keleti bevándorló, mivel leginkább a kazahsztáni *M. cf. biradiculusszal* mutat hasonlóságot. Részletesebb adatok nélkül egyelőre nem kívánjuk faji szinten meghatározni, vagy új fajként leírni.

Familia: Eomyidae DEPERET & DOUXAMI 1902
Genus: *Keramidomys* HARTENBERGER 1966

Keramidomys cf. thaleri HUGUENEY & MEIN 1968

Leletanyag és méretek (mm)

lelőhely:	leltári szám MMP:	pozíció:	L:	W:	ábra:
Litke 1.	2012. 157.	M2	0,67	0,74	21
Litke 1.	2012. 155.	m1	0,78	0,74	22
Litke 1.	2012. 156.	P4	0,70	0,78	

Leírás.

P4. A rágófelszín kontúrja négyszögletes. Az anteroloph nem fejlődött ki, a protoloph erőteljes. A mesoloph hosszú és kapcsolódik a paraconehoz. A hosszanti redő rövid, de komplett.

M2. A rágófelszín kontúrja trapéz alakú, a hátsó szegmens keskenyebb. Az anteroloph a protoloph központi részéhez kapcsolódik. Az 1. szinklinális szűk és zárt. A hosszanti redő épp a protoloph mögött elvégződik. A mesoloph eléri a labiális peremet.

m1. A rágófelszín kontúrja trapéz alakú, az elülső szegmens keskenyebb. Az anterolophid a protoconid labiális szögletéhez kapcsolódik. Az 1. szinklinid szűk és zárt, az elülső szegmens keskenyebb. A hosszanti redő épp a protoconid mögött elvégződik. A mesolophid hosszú és kapcsolódik a metaconidhoz.

Kommentár. A litkei *Keramidomys* leletek különböznek
 – a *K. anwilensis* ENGESSER, 1972 fajtól abban, hogy az m1 mesolophidja hosszú;
 – a *K. carpathicus* SCHAUB & ZAPFE, 1953 fajtól abban, hogy a P4 mesolophja hosszú;
 – a *K. mohleri* ENGESSER, 1972 fajtól abban, hogy a méretek kisebbek;
 – a *K. fahlbuschi* QIU, 1966 fajtól abban, hogy a méretek kisebbek és a P4 longitudinális redője jobban fejlett;
 – a *K. pertesunatoi* HARTENBERGER, 1966, a *K. reductus* BOLLIGER, 1992 és a *K. ermanorum* DAXNER-HÖCK, 2009 fajoktól abban, hogy a felső molárison a mesoloph hosszú.
 A *K. carpathicus* és *K. thaleri* fajok közötti morfológiai különbségeket DAXNER-HÖCK (1998), MEIN (2009) és PRIETO (2010) tanulmányozták. Megalapozott meghatározás csak statisztikus mennyiségű anyag birtokában lehetséges.

Familia: Cricetidae ROCHEBRUNE, 1883
 Genus: *Megacricetodon* FAHLBUSH, 1964

Megacricetodon minor (LARTET, 1851)

Leletanyag és méretek (mm)

lelőhely	leltári szám MMP	pozíció	L:	W:	ábra
Litke 1.	2012.52.	M1	1.64	0.98	23
Litke 1.	2012.53.	M1	1.55	0.98	
Litke 1.	2012.54.	M1	1.55	0.98	24
Litke 1.	2012.55.	M1	1.48	0.91	
Litke 1.	2012.56.	M1	1.48	0.98	
Litke 1.	2012.57.	M1	1.50	0.97	
Litke 1.	2012.58.	M1	1.61	0.97	
Litke 1.	2012.59.	M1	1.50	0.93	
Litke 1.	2012.60.	M1	1.41	0.85	
Litke 1.	2012.61.	M1	1.48	0.92	
Litke 1.	2012.62.	M1	1.57	0.98	25
Litke 1.	2012.63.	M1	1.39	0.90	
Litke 1.	2012.64.	M1	1.55	0.98	
Litke 1.	2012.65.	M1	1.47	0.98	
Litke 1.	2012.66.	M1	1.47	0.90	
Litke 1.	2012.67.	M1	1.64	0.98	
Litke 1.	2012.68.	M1	1.48	0.94	
Litke 1.	2012.69.	M1	1.50	0.92	
Litke 1.	2012.70.	M1	1.55	1.01	
Litke 2.	2012.84.	M1	1.45	0.92	
Litke 2.	2012.87.	M1	1.45	0.92	
Litke 1.	2012.71.	M2	1.20	0.91	
Litke 1.	2012.72.	M2	1.26	0.99	
Litke 1.	2012.73.	M2	1.11	0.91	
Litke 1.	2012.74.	M2	1.22	0.99	
Litke 1.	2012.75.	M2	1.19	0.92	26
Litke 1.	2012.76.	M2	1.20	0.98	27
Litke 1.	2012.77.	M2	1.13	0.98	
Litke 1.	2012.78.	M2	1.22	0.99	
Litke 1.	2012.79.	M2	1.12	0.90	
Litke 1.	2012.80.	M2	1.18	0.97	
Litke 1.	2012.81.	M2	1.12	0.94	
Litke 1.	2012.82.	M2	1.27	1.12	
Litke 1.	2012.83.	M2	1.22	0.98	
Litke 1.	2012.84.	M3	5.7	6.0	
Litke 1.	2012.85.	M3	5.4	5.1	
Litke 1.	2012.86.	M3	4.9	5.1	
Litke 1.	2012.87.	M3	5.1	5.2	
Litke 1.	2012.88.	M3	5.6	5.4	
Litke 1.	2012.89.	M3	5.8	5.7	
Litke 1.	2012.90.	M3	5.5	5.7	
Litke 1.	2012.91.	M3	6.0	5.7	
Litke 1.	2012.92.	M3	5.5	6.0	28
Litke 2.	2013.85.	M3	4.9	5.3	29
Litke 1.	2012.93.	m1	1.40	0.91	30
Litke 1.	2012.94.	m1	1.41	0.88	
Litke 1.	2012.95.	m1	1.37	0.90	
Litke 1.	2012.96.	m1	1.40	0.84	
Litke 1.	2012.97.	m1	1.37	0.88	
Litke 1.	2012.98.	m1	1.36	0.84	
Litke 1.	2012.99.	m1	1.39	0.91	
Litke 1.	2012.100.	m1	1.34	0.84	
Litke 1.	2012.101.	m1	1.39	0.87	
Litke 1.	2012.102.	m1	1.41	0.90	
Litke 1.	2012.103.	m1	1.41	0.88	
Litke 1.	2012.104.	m1	1.37	0.85	
Litke 1.	2012.105.	m1	1.43	0.94	31
Litke 1.	2012.106.	m1 fr.	-	-	
Litke 1.	2012.107.	m1	1.30	0.77	
Litke 1.	2012.108.	m1	1.33	0.84	

Litke 1.	2012.109.	m1	1.44	0.94	
Litke 1.	2012.110.	m1	1.40	0.84	
Litke 1.	2012.111.	m1	1.44	0.92	
Litke 1.	2012.112.	m1 fr.	-	-	
Litke 1.	2012.113.	m1	1.39	0.91	
Litke 1.	2012.114.	m1	1.41	0.91	
Litke 1.	2012.115.	m1	1.43	0.85	32
Litke 2.	2013.88.	m1	1.40	0.87	
Litke 2.	2013.89.	m1	1.37	0.83	
Litke 2.	2013.90.	m1	1.34	0.81	
Litke 2.	2013.92.	m1	1.30	0.83	
Litke 2.	2013.93.	m1	1.34	0.81	
Litke 1.	2012.116.	m2	1.08	0.87	
Litke 1.	2012.117.	m2	1.25	0.99	33
Litke 1.	2012.118.	m2	1.12	0.91	
Litke 1.	2012.119.	m2	1.09	0.84	
Litke 1.	2012.120.	m2	1.12	0.92	
Litke 1.	2012.121.	m2	1.11	0.91	
Litke 1.	2012.122.	m2	1.25	0.95	
Litke 1.	2012.123.	m2	1.13	0.90	
Litke 1.	2012.124.	m2	1.20	0.97	
Litke 1.	2012.125.	m2	1.19	0.92	
Litke 1.	2012.126.	m2	1.12	0.95	
Litke 1.	2012.127.	m2	1.19	0.97	
Litke 1.	2012.128.	m2	1.19	0.92	
Litke 1.	2012.129.	m2	1.16	0.92	
Litke 1.	2012.130.	m2	1.23	1.05	
Litke 1.	2012.131.	m2	1.15	0.90	
Litke 1.	2012.132.	m2	1.12	0.85	
Litke 1.	2012.133.	m2	1.20	0.99	
Litke 2.	2013.94.	m2	1.16	0.87	
Litke 2.	2013.95.	m2	1.08	0.91	
Litke 2.	2013.96.	m2	1.09	0.85	
Litke 2.	2013.99.	m2	1.09	0.85	
Litke 1.	2012.134.	m3	1.02	0.85	
Litke 1.	2012.135.	m3	0.92	0.73	
Litke 1.	2012.136.	m3	0.97	0.78	
Litke 1.	2012.137.	m3	0.98	0.77	
Litke 1.	2012.138.	m3	0.99	0.84	34
Litke 1.	2012.139.	m3	1.06	0.87	
Litke 1.	2012.140.	m3	0.99	0.77	
Litke 2.	2013.100.	m3	0.87	0.71	
Litke 2.	2013.101.	m3	0.90	0.74	
Litke 2.	2013.102.	m3	-	0.70	

Leírás.

M1. Az anterocone osztott, két apró kúpból áll, melyeket a mesiális felszínen egy sekély bemetszés választ el. Ez a bemetszés nem éri el a korona mesiális bázisát. Néhány esetben (5/21) cingulum fejlődött ki a mesiális bázison. Egy esetben a linguális anteroloph cingulumot képezve folytatódik a protocone linguális bázisán át és eléri a hypocone elülső bázisát. Az anterolophule az anterocone linguális kúpjához fut (14/21), vagy „X” alakban elágazódik és az anterocone mindkét kúpjával kapcsolatos (7/21). Protolophule 1 csak egy esetben fejlődött ki úgy, hogy eléri a paracone anterior bázisát. A protolophule 2 közel transzverzális irányú és a protocone hátulsó sarkához kapcsolódik. Paracone posterior spur hiányzik (2/21), vagy rövid -nem éri el a mesoloph- (4/21), vagy hosszú - eléri a mesoloph- (8/21). 5 esetben a spúr hosszú, mégsem éri el a mesoloph annak rövidege miatt. Egy esetben a spur „hiperfejlett”: eléri a metacone anterior bázisát a labiális peremen (de nem kapcsolódik a mesolophhoz ebben az esetben sem). A mesoloph lehet hosszú, mely kifut egészen a labiális peremig (1/21), vagy hosszú, de nem éri el a peremet (7/21), lehet közepes (6/21), vagy rövid (7/21). Entomesoloph egy példányon látható, de nem komplett, mivel nem éri el a centroloph. A metalophule a hypocone centrumából indul (2/21), vagy a hypocone hátulsó szögletéből (8/21), vagy a posterolophból (10/21). Egy esetben a metalophule dupla: egyik ága a hypocone hátulsó szögletéből, másik ága a posterolophból indul.

M2. Protolophule 1 és 2 egyaránt fejlett (7/15), vagy csak a protolophule 1 fejlődött ki (8/15). Paracone posterior spur hiányzik (2/15), rövid (2/15), hosszú, de nem éri el a mesoloph (2/15), vagy „hiperfejlett”, eléri a metacone anterior bázisát (4/15). A mesoloph eléri a labiális peremet (3/15), hosszú, de nem éri el a labiális peremet (11/15), vagy közepesen fejlett (1/15). Metalophule a hypocone fölött ered (12/15), vagy a hypocone centrumából ered (1/15), vagy a hypocone hátulsó sarkától (2/15). A fog háromgyökerű.

M3. A labiális anteroloph ág konstans. A labiális anteroloph és a metaloph-metacone között árok van. A linguális anteroloph ág hiányzik, vagy csökevényes. A protolophule

a protocone elülső sarkától indul. Linguális sinus csak egy esetben fejlődött ki. Az axi-oloph komplett (5/9), vagy megszakított – nem éri el a protolophule – (1/9), vagy hiányzik (3/9). Centrocone jól fejlett (7/9), vagy beleolvad a mesolophba (2/9). Egy apró hypocone mindig megtalálható. A metacone csökevényes (2/69), vagy beleolvad a posterolophba (7/9). A fog háromgyökerű.

m1. Az anteroconid centrális helyzetű, minden esetben osztatlan egykúpú. Az anterolophulid a fog hosszanti szimmetriatengelyében helyezkedik el és az anteroconidhoz is centrálisan fut (18/27), vagy az anteroconid labiális szögletéhez fut (9/27). Az anterolophulid többnyire egyszerű hosszanti redő (21/27), vagy vagy spúrt (rövid oldalirányú mellékredőt) visel (6/27). A linguális anterolophulid többnyire komplett (20/27), vagy csak egy styloidként (apró kúp) fejlődött ki (6/27), vagy hiányzik (1/27). A mesolophid elérheti a linguális peremet (1/28), közepesen fejlett (9/28), rövid (11/28), vagy hiányzik (7/28). Alacsonyan fejlett ectomesolophidot egy esetben találunk. Jól fejlett labiális posterolophulid ág ugyancsak egy esetben fordul elő. A fog kétgyökerű.

m2. Az anterolophulidok, a protoconid elülső karja és a metaconid találkozási pontja kisebb kúpként fejlődött ki, csaknem anteroconidként értékelhető. A linguális anterolophid hiányzik (7/22), rövid (7/22), közepesen fejlett (6/22), vagy hosszú, de nem éri el a linguális peremet (1/23). Labiális posterolophulid ág egy esetben fejlődött ki.

m3. Linguális anterolophid hiányzik (3/9), rövid (1/9), közepesen fejlett (4/9), vagy hosszú (1/9). Mesolophid minden esetben hiányzik.

Kommentár. A litkei leletek meghatározásánál a méretek alapján a közepes- és nagy méretű *Megacricetodon* fajok kizárhatóak. A kis termetű *Megacricetodon* fajok közül a *M. debruijni* és a *M. minutus* ugyancsak kizárható, mivel közös alaktani karakterük a M2 erősen előre görbülő linguális sinusa. Ez a morfortipus Litkén teljesen hiányzik. A két faj egyébként is az MN 7/8-as zónában jelenik meg, ami jelentős korkülönbség a *C. meini* faunákhoz viszonyítva.

A reális választási lehetőség három faj közül adódik: *M. minor*, *M. primitivus* és *M. collongensis*. DAAMS & FREUDENTHAL (1988) szerint a *M. minor* többek között abban különbözik a *M. primitivustól*, hogy a M2 koronáján gyakoribb a dupla protolophule. A közép-európai *M. minor* populációkban ez a morfortipus 50-100%-os gyakorisággal fordul elő, míg a spanyolországi *M. primitivus* populációkban ez az arány 9-33% között mozog. A litkei anyagban a M2 dupla protolophule gyakorisága 47%, ami a *M. minor*hoz közelebb áll.

A M2 dupla protolophule gyakorisága a *M. minor* - *M. collongensis* elkülönítés esetén is használható karakter. A spanyolországi *M. collongensis* populációkban az előfordulás 4-32%.

DAAMS & FREUDENTHAL (1988) szerint a *M. minor* különbözik a *M. collongensistől* abban, hogy a m1 és m2 koronákon a mesolohid hosszabb. A 3. táblázatban azoknak a morfortipusoknak a gyakoriságát listáztuk, ahol a mesolophid teljességgel hiányzik.

	m1	m2
Litke 1–2	25%	13%
<i>M. collongensis</i> , Calatayud-medence	32–75%	40–89%
<i>M. minor</i> , Sansan	0	0
<i>M. minor</i> , Közép-Európa	0–23%	0–57%

3. táblázat. *Megacricetodon* m1, m2 zápfogak gyakorisága teljesen hiányzó mesolophiddal

A *M. minor* a középső miocén kisgerinces faunák gyakori eleme és Közép-Európában jelentős hosszúságú időbeli elterjedéssel bír: az MN5 zónától az MN9 zónáig. A *M. minor* populációkban vizsgálható evolúciós trendekről az irodalomban megoszlanak a vélemények.

WESSELS & REUMER (2009) szerint semmiféle világos trend nem bizonyítható sem a méretekben, sem a morfológiában. KÄLIN (1997) és KÄLIN & KEMPF (2009) a szélesebb értelemben vett *M. minor* fajon belül három alakot különböztettek meg.

1. *M. cf. minor*, vagy „nagyon kis termetű” *Megacricetodon* sp. Az idézett szerzők szerint ez az alak valójában egy új, de még formálisan el nem nevezett faj, mely jellemző volt Svájcban és a Dél-német területen hozzávetőlegesen 15,2–14,4 millió évek közötti időintervallumban. HEISSIG (1997) Bajorországban „*M. minor* kis formaként” írta le. Mindeztől az alak a Kárpát-medencéből nem került elő.

2. Tipikus, viszonylag nagy méretű *M. minor*, svájci és Dél-német területen néhány jellemző lelőhelye: Sagentobel, Unterneul 1a, Rümikon, Götttschlag, Ziemethausen, Helsinghausen. A Kárpát-medencéből ismert populációi: Hasznos, Sámsonháza, Felsőtárkány-Felnémet 2/3 és 2/7. A litkei populáció megfelel ennek az alaknak, noha a litkei anyagban van néhány speciális morfológiai karakter: a „hiperfejlett” paracone posterior spur a M1-M2 koronákon, az anteroconetól a hypoconeig futó linguális cingulum a M1-en, 100%-ban egykúpú és keskeny anteroconid az m1 koronákon. Az utóbbi két sajátosság biztosan pleziomorf (ősi) karakter, melyek a korai aragóniai *M. primitivus* populációkban fordul elő. Pl. Buňol (DAAMS & FREUDENTHAL 1974), Aliveri (KLEIN-HOFMEIER & DE BRUIJN 1988), La Retama (ÁLVAREZ-SIERRA et al 2006), Pico de Fraile (RUIZ-SANCHEZ et al 2013), Artesilla (OLIVER-PEREZ et al 2008).

3. *M. aff. minor* egy kis termetű forma, mely az MN8 zónában jelenik meg (Anwil). A viszonya a többi hasonló korú *Megacricetodon* alakhoz (*M. debruijni*, *M. minutus*) és a lehetséges szinonímák még vita tárgyát képezik. Ez a késői Astaracien-korai Vallesian forma Magyarországról Mátraszőlős 1, 2, 3, valamint Felsőtárkány 1, 2, 3/2, 3/10 lelőhelyekről ismert. Eredetileg *M. minor*, *M. minutus*, vagy *M. cf. minutus* neveken lettek meghatározva.

Összességében a litkei *Megacricetodon* anyagot a *M. minor* fajba sorolhatjuk azzal a megjegyzéssel, hogy visel néhány ősi alaktani jelegzetességet.

Genus: *Democricetodon* FAHLBUSCH, 1964

Democricetodon mutilus FAHLBUSCH, 1964

Leletanyag és méretek (mm)

lelőhely:	leltári szám MMP.	pozíció:	L:	W:	ábra:
Litke 1.	2012.141.	M1	1.76	1.19	35
Litke 1.	2012.142.	M1	1.75	1.18	
Litke 1.	2012.143.	M1 fr.	-	1.19	
Litke 1.	2012.144.	M3	0.91	1.05	36
Litke 1.	2012.145.	m1	1.55	0.95	
Litke 2.	2013.86.	M2	1.37	1.23	
Litke 2.	2013.91.	m1	1.40	0.94	37
Litke 2.	2013.97.	m2	1.22	1.02	

Leírás.

M1. Az anterocone kélt részből áll, de ezeket semmiféle bemetszés nem választja el. A mesialis felszín sima és domború. Az anterocone két egysége közül a labiális nagyobb a linguálisnál. A linguális és a labiális anteroloph a protocone és a paracone elülső bázisát lezárva ezzel az anterosinust és a protosinust. Az anterolophule összeköti az anterocone linguális egységét a protocone elülső szögletével. Protolophule 1. hiányzik, protolophule 2 a protocone hátulsó sarkától indul. A mesoloph közepesen fejlett, vagy hosszú, de utóbbi esetben sem éri el a labiális peremet. A metalophule posterior helyzetű, a hypocone hátulsó sarkától, vagy a posterolophtól indul.

M2. A fogkorona kontúrja romboid alakú. A linguális és a labiális anteroloph közel azonos mértékben fejlett és eléri a protocone és a paracone anterior bázisát, ezzel lezárják az antrosinust és a protosinust. A protolophule dupla, de a protolophule 2 kevésbé fejlett és nem éri el a paracone bázisát. A paracone posterior spur a labiális cingulumban folytatódik és eléri a metacone anterior bázisát. A metalophule rövid, a hypocone centrumától indul. A linguális sinust cingulum zárja le, a posterior sinust a posteroloph zárja le.

M3. A fogkorona kontúrja háromszög alakú lekerekített sarkokkal. A linguális anteroloph rövidebb a labiális anterolophnál, és az utóbbi mögött találató sinus sekélyebb a labiális anteroloph mögötti sinusnál. A protocone és a hypocone között apró linguális sinus fejlődött ki. Az axioloph komplett, a mesoloph hosszú, de nem éri el a korona labiális peremét. A hypocone apró, de felismerhető, a metacone beleolvadt a posterolophba.

m1. Az anteroconid egykúpú, osztatlan, vagy két részből áll, de bemetszéssel akkor sem osztott. A mesialis felszín konvex. A labiális anterolophulid jól fejlett, a linguális anterolophulid kevésbé és alacsonyabb szinten fejlődött ki, de jól látható. A 2012.145. sz. példányon az anterolophulid nem fejlődött ki és ebből következően az anterosinusid és a protosinusid egységes árkot alkot. A 2013.91. példányon egy nagyon rövid anterolo-

phulid látható. A mesolophid rövid, vagy közepesen fejlett. A labiális sinusidot egy alacsony cingulum zárja le.

m2. Erősen kopott, morfológiai jellemzésre alkalmatlan.

Kommentár. A faj a svájci molasszban az MN5 és MN6 zónák faunáiban található KÁLIN & KEMPF (2009). A magyarországi Mátraszőlős 2. lelőhelyről való leírása hiba volt (HÍR & KÓKAY, 2004), később a meghatározást újabb leletek előkerülése alapján *Democricetodon brevisre* módosítottuk (HÍR & KÓKAY 2011). Az Alpok északi előterének medencerendszerében a *D. mutilus* egy sor olyan faunából ismert, melyben *C. meini* is megtalálható (HEISSIG 1989, BOLLIGER 1994, KÁLIN & KEMPF 2009). Az ausztriai Mühlbach lelőhelyen a két faj egymással együtt fordul elő (DAXNER-HÖCK, 2002).

Tribus: Cricetodontini SCHAUB, 1925

Genus: *Cricetodon* LARTET, 1851

Cricetodon meini FREUDENTHAL, 1963

Leletanyag és méretek (mm)

lelőhely:	lelőhely MMP:	pozíció:	L:	W:	ábra						
Litke 2.	2013.1.	M1	3.02	2.00		Litke 2.	2013.14.	M2	2.25	1.87	
Litke 2.	2013.2.	M1	2.70	1.90	38	Litke 2.	2013.15.	M2	-	1.92	
Litke 2.	2013.3.	M1	2.60	1.80		Litke 2.	2013.16.	M2	2.32	2.02	
Litke 2.	2013.4.	M1	2.87	1.90		Litke 2.	2013.17.	M3	1.85	1.70	
Litke 2.	2013.5.	M1	3.25	2.15		Litke 2.	2013.18.	M3	1.90	1.77	
Litke 2.	2013.6.	M1	2.90	1.95		Litke 2.	2013.19.	M3	1.96	1.82	
Litke 2.	2013.7.	M1	-	1.80		Litke 2.	2013.20.	M3	2.02	1.97	42
Litke 2.	2013.8.	M1	3.30	2.20		Litke 1.	2012.202.	M3	1.92	1.85	43
Litke 1.	2012.196.	M1	2.95	1.87	39	Litke 1.	2012.203.	M3	-	1.95	
Litke 1.	2012.197.	M1	-	2.07		Litke 1.	2012.204.	M3	1.85	1.87	
Litke 1.	2012.198.	M1	2.95	1.95		Litke 1.	2012.205.	M3	1.97	1.77	
Litke 1.	2012.199.	M2	2.42	2.02		Litke 1.	2012.206.	m1 fr.	-	-	
Litke 1.	2012.200.	M2	2.30	1.87	40	Litke 1.	2012.208.	m1	2.42	1.55	44
Litke 1.	2012.201.	M2	2.22	1.92		Litke 1.	2012.209.	m1	2.67	1.75	
Litke 2.	2013.9.	M2	2.12	1.80		Litke 1.	2012.215.	m1	2.50	1.50	45
Litke 2.	2013.10.	M2	2.30	2.05		Litke 2.	2013.21.	m1	2.70	1.85	
Litke 2.	2013.11.	M2	2.40	1.97		Litke 2.	2013.22.	m1	2.65	1.75	
Litke 2.	2013.12.	M2	2.22	1.80		Litke 2.	2013.23.	m1	2.55	1.50	
Litke 2.	2013.13.	M2	2.47	2.15	41	Litke 2.	2013.24.	m1	2.55	1.65	
Litke 2.	2013.14.	M2	2.25	1.87		Litke 2.	2013.25.	m1	2.37	1.65	
Litke 2.	2013.15.	M2	-	1.92		Litke 2.	2013.26.	m1	2.35	1.62	
Litke 2.	2013.16.	M2	2.32	2.02		Litke 2.	2013.27.	m1	2.50	1.65	
Litke 1.	2012.199.	M2	2.42	2.02		Litke 2.	2013.28.	m1	2.57	1.57	46
Litke 1.	2012.200.	M2	2.30	1.87	40	Litke 2.	2013.29.	m1	2.57	1.60	
Litke 1.	2012.201.	M2	2.22	1.92		Litke 2.	2013.30.	m1	2.17	1.45	
Litke 2.	2013.9.	M2	2.12	1.80		Litke 2.	2013.31.	m1	2.50	1.62	
Litke 2.	2013.10.	M2	2.30	2.05		Litke 2.	2013.32.	m1	2.47	1.62	
Litke 2.	2013.11.	M2	2.40	1.97		Litke 1.	2012.209.	m2	2.35	1.85	
Litke 2.	2013.12.	M2	2.22	1.80		Litke 1.	2012.210.	m2	2.20	1.70	
Litke 2.	2013.13.	M2	2.47	2.15	41	Litke 2.	2013.33.	m2	2.55	1.87	
						Litke 2.	2013.34.	m2	2.42	2.02	47

Litke 2.	2013.34.	m2	2.42	2.02	47	Litke 1.	2012.213.	m3	2.47	1.77	
Litke 2.	2013.35.	m2	2.40	2.05		Litke 1.	2012.214.	m3	2.37	1.87	
Litke 2.	2013.36.	m2	2.50	1.87		Litke 2.	2013.45.	m3	2.40	1.87	
Litke 2.	2013.37.	m2	2.50	2.02		Litke 2.	2013.46.	m3	2.37	1.80	
Litke 2.	2013.38.	m2	2.40	1.85		Litke 2.	2013.47.	m3	2.32	1.70	
Litke 2.	2013.39.	m2	2.65	2.00		Litke 2.	2013.48.	m3	2.55	1.90	
Litke 2.	2013.40.	m2	2.35	1.80		Litke 2.	2013.49.	m3	2.50	1.87	
Litke 2.	2013.41.	m2	2.55	2.02		Litke 2.	2013.50.	m3	2.25	1.70	
Litke 2.	2013.42.	m2	2.37	1.77		Litke 2.	2013.51.	m3	2.37	1.72	48
Li. 2.	2013.43.	m2	2.37	2.00		Litke 2.	2013.52.	m3	2.45	1.92	
Litke 2.	2013.44.	m2	2.20	1.90		Litke 2.	2013.53.	m3	2.72	2.0	
Litke 1.	2012.211.	m3	-	1.95		Litke 2.	2013.54.	m3 fr.	-	-	
Litke 1.	2012.212.	m3	2.25	1.70		Litke 2.	2013.55.	m3	2.40	1.80	

Leírás.

M1. Az anteroconus két azonos méretű apró kúpból áll (9/11), vagy osztatlan (2/11). Előző esetben a kúpokot egy sekély bemetszés választja el a mesialis felszínen. A bemetszés nem éri el a mesialis felszín bázisát. Anterior cingulum nincs. Az anteroconus labiális kúpja labiálisan görbült anteroconus spornt viselhet (5/11). A viszonylag rövid anterolophulus az anteroconus linguális kúpját kapcsolja össze a protoconussal. Komplettn módon kifejlett linguális quersporn II. fejlődött ki az anterolophulus és az antero-linguális perem között (6/11), vagy a linguális quersporn II. csak kisméretű kúp formájában jelentkezik, de nincs kapcsolata az anterolophulusszal (4/11). Rövid paraconus posterior ectoloph gyakori (8/11). Protolophulus I. hiányzik. A protolophulus II. és ametalophulus hátrafelé irányul. Mesoloph, entomesoloph, posteroloph és posterosinus nem fejlődtek ki. A fog négygyökerű.

M2. Az anteroloph labiális ága erősen, linguális ága gyengébben fejlett. Néhány esetben a labiális ág apró kúp formájában fejlődött ki (4/11). A két anteroloph ág centrálisan kapcsolódik az anterolophulus elülső végéhez. A paracone posterior spur hosszabb, mint ugyanez a struktúra a M1 koronáján. A protolophulus és a metalophulus hátrafelé irányul. A mesoloph ritkán fejlődött ki és rövid (4/11). Posteroloph és posterosinus nem fejlődtek ki. A fog négygyökerű.

M3. A linguális anteroloph ág hiányzik, vagy csökevényes (3/8). A többi esetben normál módon fejlett, de mindig gyengébb a labiális ágénál. A paracone posterior spur hosszú, elérheti a mesoloph labiális csúcsát (3/8). A 2012. 205. példányon a mesoloph a metaconus anterior cingulumához kapcsolódik. A mesoloph rövid (1/8) minden más esetben hosszú. A protolophulus és a metalophulus transzverzális irányú. Posteroloph és posterosinus előfordul (6/8), néhány esetben hiányzik (2/8). A fog háromgyökerű.

m1. Az anteroconid centrális helyzetű és a fiatal kopatlan példányokon alacsonyabban fejlett, mint a protoconid. A labiális anterolophid ág eléri a protoconid elülső bázisát, ezzel lezárja a protosinusidot. Az antrosinusid jobbra nyitott, csak abban a néhány esetben zárt, ahol a metalophulid I. kifejlődött (2/15). A metalophulid II. rövid, transzverzális irányú (6/15), vagy hátrafelé irányul (3/15). Néhány esetben a metaconid izolált (2/15). Egy esetben (2013.28.) mindkét metalophulid megtalálható. A mesolophid, ha előfordul, rövid (4/15). Alacsonyan fejlett, hosszú és vékony ectomesolophid előfordul (7/15). A rövid ectomesolophid ritkább (2/15). A mesosinusid és a posterosinusid nyitott, a labiális sinusidot egy alacsonyan fejlett cingulum zárja le. A hypolohulid I. rövid és antero-labiális irányú. A fog kétgyökerű.

m2. Labiális anterolophid ág kifejlődött eléri a metaconid elülső bázisát és lezárja a protosinusidot. A linguális anterolophid ág hiányzik. Egy rövid mesolophid mindig jelen

van, ectomesolophid viszont nincs. A rövid metalophulid I. többnyire antero-labiális irányú, néhány esetben (6/14) transzverzális. A linguális sinusid és a posteosinusid nyitott, a labiális sinusidot egy alacsonyan fejlett cingulum zárja le. A fognak két antero-posterior irányban lapított gyökere van duplikációra utaló tendenciával.

m3. A hátulsó perem lekerekített. A linguális és labiális anterolophulid ágak fejlettsége megegyezik a m2 koronájáról leírtakkal. A mesolophid hiányozhat (4/14), vagy rövid (10/14). A metalophulid antero-labiális irányú, vagy ritkán transzverzális (2/14). A két lapított gyökérnél itt is megfigyelhető a duplikációra való hajlam.

Kommentár. A litkei *Cricetodon* populáció *C. meini*-ként határozható, ami elsősorban az átlagos méretekkel indokolható, mivel ezek a többi *C. meini* populáció méreteihez állank közelebb (49, 50. ábra). A morfológiai jellegzetességek közül lényeges, hogy az m1-ek koronáján a posterior metalophulid gyakrabban, de a dupla metalophulid ugyan csak előfordul.

A fajnak a franciaországi Vieux-Collongesből leírt típuspopulációjával való összevetésben akad néhány különbség: az ectomesolophidok jelenléte csak 44% Litkén a m1 zápfogakon, míg az m2, m3 koronákon teljesen hiányzik. Az M1, M2 koronákon a mesoloph rövid, vagy hiányzik. A fenti jellegzetességek előfordulnak néhány más *C. meini* populációban. Az ausztriai Mühlbachról leírt leletanyagban (DAXNER-HÖCK, 2002) az M1 mesolophja rövid, a M2 mesolophja rövid, vagy közepesen fejlett. Nagyon rövid ectomesolophid található néhány alsó molárison. A görögországi Antonios anyagában a M1-ek mesolophja rövid, vagy közepesen fejlett. Az m1-ek koronáján az ectomesolophid gyakorisága 3/8, az m2, m3 molárisokon egyáltalán nincs ectomesolophid (VASILEIADOU & KOUFOS, 2005). A szerbiai Bele Voderól leírt M1-en a mesoloph rövid, az m1, m2 koronákon nincs mesolophid, sem ectomesolophid (MARKOVIĆ, 2008).

A litkei *Cricetodon* anyag meghatározásánál egyetlen másik komolyan tekintetbe vehető alternatíva van: a *C. aff. aureus* (RUMMEL & KÄLIN, 2003), vagy *C. aff. meini* (BOLLIGER 1994) interpretációja szerint Gallenbach 2b, Rümikon és Sagentobel lelőhelyekről. Ezek azonban a litkei leletektől lényeges morfológiai karakterekben különböznek. A sagentobeli m1 zápfogakon a dupla metalophulid hiányzik (BOLLIGER, 1994), A rümikoni M1-en protolophulus I. található (RUMMEL & KÄLIN, 2003).

A litkei ásatásig *C. meini*-t Magyarország területéről nem említettek.

Eredmények

A Kárpát-medencéből az első „*Cricetodon meini* faunát” a litkei Krétabány-völgyből tártuk fel, mely egyben Észak-Magyarország legidősebb aprógerinces faunája. *Cricetodon meini*, *Spermophilinus besana*, *Palaeosciurus sutteri*, *Miopetaurista dehmi*, *Megacricetodon minor*, *Democricetodon mutilus* fajokkal jellemezhető kisgerinces leletegyütteseket legközelebb az Alpok északi előterének medencerendszeréből ismerünk svájci és Dél-német területről. Ebből következik, hogy a litkei leletanyag korának körülhatárolásakor is az ebben a régióban megismert faunafejlődést kell alapul vennünk.

A *C. meini* első előfordulása Dél-Németországban Ebershausen, melynek korát 15,2 millió évre kalibrálják (PRIETO et al 2008, DAXNER-HÖCK 2002, LÓPEZ-GUERRERO et al 2013).

Az Alpok északi előtere miocén rétegsorának egy sajátos vezető szintje az ún. „brock horizont”, mely a Ries kisbolygó becsapódás által szétrepített közettörme-

lék. Az esemény korát 14,9 millió évre teszik (ABDUL AZIZ et al 2008). A *C. meini* előfordulását a fenti két esemény határolja le a bajor felső édesvízi molasszban. A brock horizont felett a *C. meini*t felváltja a *C. aff. aureus* (DAXNER-HÖCK 2002). A középső Paratethys területén ez az időhorizont közel esik a korai és a középső bádeni határához (KOVÁČ et al 2007).

A litkei faunában a nedves erdei környezetre jellemző mókus-pele-repülőmókushajnalegér együttes részaránya alacsony. 6,7% Litke 1 és 18,4% Litke 2 esetében. A *Miodyromys* maradványokat nem számoltuk bele ebbe a csoportba, mivel a Miomyminae családba tartozó peléket általában szárazságtűrő és földön lakó elemeknek tartják (VAN DER MEULEN et al 1982). Nagyjából egészében a litkei rágcsálófauna inkább száraz, mint nedves öskörnyezetet tükröz és ebben a tekintetben hasonló az ausztriai Mühlbach és Grund „*C. meini* faunáihoz” (DAXNER-HÖCK 2002).

Diszkusszió

A litkei ősgérces fauna kronológiai helyzetének körülhatárolása után meg tudjuk válaszolni azt a tudománytörténeti kérdést, hogy milyen korú a litkei édesvízi üledékkomplex. A kárpáti kor immár kizárható. A tanulmányozott üledékek a KOVÁČ et al (2007) szerinti második bádeni transzgresszió bázisára tehetőek.

A fauna ázsiai bevándorló elemei az *Alloptox katinka*e és a kistermetű *Miodyromys* sp. *Alloptox gobiensis* és kis termetű *Miodyromys* faj együttes előfordulását a Kazahsztán keleti részén fekvő Zaisan-medencéből írták le (KOWALSKI & SHEVYREVA 1997, TLEUBERDINA & FORSTEN 2001, ANGELONE & HÍR 2012). Ezek a fajok a Pannon régiónál nyugatabbra nem jutottak. A 17-14 millió évek között nehéz értelmezni egy keleti faunainvaziót, mivel eőe az időszakra teszik az ún. miocén klímaoptimumot. Ugyanakkor bentosz foraminiférákon (MILLER et al 1991, ZACHOS et al 2001) és rágcsálófogakon (HÉRAN et al 2010) mért 18Op értékek egyaránt erős kilengéseket mutatnak a 16 és 15 millió évek közötti időintervallumban.

Ezek jelentős klímaingadozásra vallanak, melyek kiválhattak Belső-Ázsia felőli faunamozgást.

A *C. meini*vel, vagy *C. aff. meini*vel jellemezhető Közép-európai és balkáni faunákban a kisméretű hörcsögök közül általában *Democricetodon mutilus* és *Megacricetodon minor* található. Kivételt képeznek a görögországi Antonios és Thymiana. Antonios lelőhelyről *Democricetodon franconicus*t és *Megacricetodon primitivus* fajokat írtak le, melyek evolúciósan idősebbek a fent említett két taxonnál. A faunák biokronológiai helyzetét az MN4-MN5 zónák határára teszik. Thymianából *Democricetodon gracilis*, *Democricetodon* sp. I-II., *Megacricetodon primitivus* fajokat határoztak. A leletegyüttes korát 15,5 millió évre teszik (MN5) (VASILEIADOU & KOUFOS 2005, KOUFOS 2006).

Néhány *C. meini*t, vagy *C. aff. meini*t tartalmazó észak-alpi és ausztriai fauna korát a 4. táblázatban összesítettük. A Litke 1. és 2. faunák korát ezek alapján becsültük meg, noha nincs direkt bizonyítékunk arra vonatkozóan, hogy az észak-alpi medencékre kidolgozott rétegtani-kronológiai rendszer alkalmazható a Kárpát-medencében. Ugyanakkor a Thymianai lelőhely 15,5 millió éves kora alapján 15,0-15,2 millió évnél idősebb kort a litkei lelőhelyekre nem feltételezhetünk, amennyiben elfogadjuk, hogy a *C. meini* Kelet felől vándorolt Ny-i irányba.

lelőhely	kor	a kor publikációja
Gallenbach 2b	14.8	BÖHME (20104)
Brock horizon	14.88	PRIETO et al.(2008)
Edelbeuren-Maurerkopf, MN5, SACH (1999)	14.9	BÖHME (20014)
Wannenwaldtobel 2, MN6, SACH (1999)	14.8-14.9	BÖHME (2004)
Hohenraunau, MN5+MN6, SEEHUBER (2008)	14.7-14.8	BÖHME (2004)
Unterneul 1a, MN5, DAXNER-HÖCK (2002)	14.9	ABDUL AZIZ et al.2010
Mühlbach, MN5, DAXNER-HÖCK (2002)	15.0	HARZHAUSER et al. (2002)
Ebershausen, MN5, HEISSIG (2006)	15.2	ABDUL AZIZ et al. (2010)

4. táblázat. Néhány brock-horizont közeli *C. meinit*, vagy *C. aff. meinit* tartalmazó fauna kora az Alpok északi előteréből és Ausztriából.

Köszönetnyilvánítás

A szerző ezúton is köszönetét fejezi ki a terepi munka támogatóinak: a T 046719 sz. OTKA projektnek, a Wekerle Sándor Alapnak, az Apponyi Albert Programnak, és a Környezetvédelmi Minisztériumnak. Köszönjük a Bükk Nemzeti Park Ipolytarnóci Természetvédelmi Terület vezetőjének, Szarvas Imre igazgató úrnak és munkatársainak az évenként rendelkezésre bocsátott táborhelyet és sokoldalú technikai segítséget. Ugyancsak köszönjük a kézirat két lektorának, Prof. Kordos Lászlónak és Jerome Prietonak értékes észrevételeit.

A litkei *Megacricetodon* populáció értékelése nem lett volna lehetséges a leideni Naturalis Biodiversity Centerben őrzött spanyolországi leletanyagok közvetlen tanulmányozása nélkül. Ezt a munkát az NL-TAF-2227 sz. Synthesis projekt tette lehetővé, melyet az Európai Unió Kutatási Infrastruktúra Akciója támogatott az FP7 „Capacities program” keretében. Leidenben a helyszíni munkát fogadó partnerem Lars vandenHoek Ostende önzetlen segítsége tette lehetővé.

Irodalom

- ABDUL AZIZ H., BÖHME M., ROCHOLL A., ZWING A., PRIETO J., WIJBRANS J., HEISSIG K. & BAHTADSE V. 2008: Integrated stratigraphy and $^{40}\text{Ar}/^{39}\text{Ar}$ chronology of the Early to Middle Miocene Upper Freshwater Molasse in eastern Bavaria (Germany). - *International Journal of Earth Sciences* **97**: 115-134.
- ABDUL AZIZ H., BÖHME M., ROCHOLL A., PRIETO J., WIJBRANS J., BACHTADSE V. & ULBIG A. 2010: Integrated stratigraphy and $^{40}\text{Ar}/^{39}\text{Ar}$ chronology of the early to middle Miocene Upper Freshwater Molasse in western Bavaria (Germany). - *International Journal of Earth Sciences* **99**: 1859-1886.
- AGUILAR J. P., MICHAUX J., AUNAY B., CALVET M., LAZZARI V. 2010: Compléments a l'étude des rongeurs (Mammalia, Rodentia, Cricetidae, Eomyidae, Sciuridae) du gisement karstique de Blanquatère 1 (Miocène moyen, sud de la France). - *Geodiversitas* **32**(3): 515-533.

- ÁLVAREZ-SIERRA M., GARCIA-PAREDES I., VAN DEN HOEK OSTENDE L., VAN DER MEULEN A., PELÁEZ-CAMPOMANES P. & SEVILLA P. 2006: The Middle Aragonian (Middle Miocene) Micromammals from la Retama (Intermediate Depression, Tagus Basin) Province of Cuenca, Spain. – *Estudios Geológicos* **62**: 401-418.
- ANGELONE CH. & HÍR J. 2012: *Alloptox katinkae* sp. nov. (Lagomorpha: Ochotonidae), westernmost Eurasian record of the genus from the early Middle Miocene vertebrate fauna of Litke 2 (N Hungary). – *Neues Jahrbuch für Geologie und Paläontologie Abhandlungen* **264**(1): 1–10.
- BALOGH K. 1966: *Magyarászó Magyarország 200000-es földtani térképsorozatához. [Explanations for the geological map of Hungary, 1:200000] M-34-XXXII: Salgótarján.* – Magyar Állami Földtani Intézet, Budapest, 67 pp.
- BARTKÓ L. 1949: *A salgótarjáni barnakőszén-medence ÉNY-i részének földtani viszonyai. [Geology of the NW part of the Salgótarján Coal Basin].* – Unpublished manuscript, Hungarian Geological Archivum, no. **10**: 633 pp.
- BARTKÓ L. 1962: *A nógrádi barnakőszénterület földtani vizsgálata. [Geological investigation of the Nógrád browncoal region].* – Unpublished Thesis, Manuscript, Hungarian Geological Archivum, no. **1997**: 234 pp.
- BARTKÓ L. 1985: The geological sketch of Ipolytarnóc. – *Geologica Hungarica Series Palaeontologica* **44–46**: 24–46.
- BOGSCH L. 1942: A Litke-Rárospusztá-Nógrádszakál közötti terület földtani viszonyai. [Geology of the area among Litke, Rárospusztá and Nógrádszakál.] – *Annual Report of the Hungarian Royal Geological Institute on the years 1936-38* **2**: 1111–1120.
- BOLLIGER T. 1994: Die Obere Süßwassermolasse in Bayern und der Ostschweiz bio- und lithostratigraphische Korrelationen. – *Mitteilungen der Bayerischen Staatssammlung für Paläontologie und Historische Geologie* **34**: 109–144.
- BÖHME M. 2004: Migration history of air-breathing fishes reveal Neogene atmospheric circulation pattern. Supplement. – *Geology* **32**(5): 393–396.
- CASANOVAS-VILARI. 2007: *The Rodent assemblages from the Late Aragonian and the Vallesian (Middle to late Miocene) of the Vallés-Penedés Basin (Catalonia, Spain).* – Unpublished Thesis, Universitat Autònoma de Barcelona, 283 pp.
- CSEPREGHY-MEZNERICS I. 1950: *A Salgótarjáni-szénmedence miocén molluskafaunája. [The Miocene Mollusc Fauna of the Salgótarján Coal Basin].* – Unpublished manuscript, Hungarian Geological Archivum no. **93**: 7-8.
- CUENCA BESCOS G. 1988: Revision de los Sciuridae del Aragoniense y del Ramblense en la fosa de Calatayud-Montalban. – *Scripta Geologica* **87**: 1-116.
- DAAMS R. 1999: Family Gliridae. – In: Rössner G. & Heissig K. (eds.): *The Miocene Land Mammals of Europe*, Verlag Dr. Friedrich Pfeil, München, pp. 301–318.
- DAAMS R. & FREUDENTHAL M. 1974: Early Miocene Cricetidae (Rodentia, Mammalia) from Bunol (Prov. Valencia, Spain). – *Scripta Geologica* **24**: 1–16.
- DAAMS R. & FREUDENTHAL M. 1988: Cricetidae (Rodentia) from the type-Aragonian; the genus *Megacricetodon*. – *Scripta Geologica, Special Issue* **1**: 39-132.
- DAXNER-HÖCK G. 1998: Säugetiere (Mammalia) aus dem Karpat des Korneuburger Beckens. 3. Rodentia und Carnivora. – *Beiträge zur Paläontologie* **23**: 367-407.
- DAXNER-HÖCK G. 2002: *Cricetodon meini* and other rodents from Mühlbach and Grund, Lower Austria (Middle Miocene, late MN5). – *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien A* **104**: 267–291.

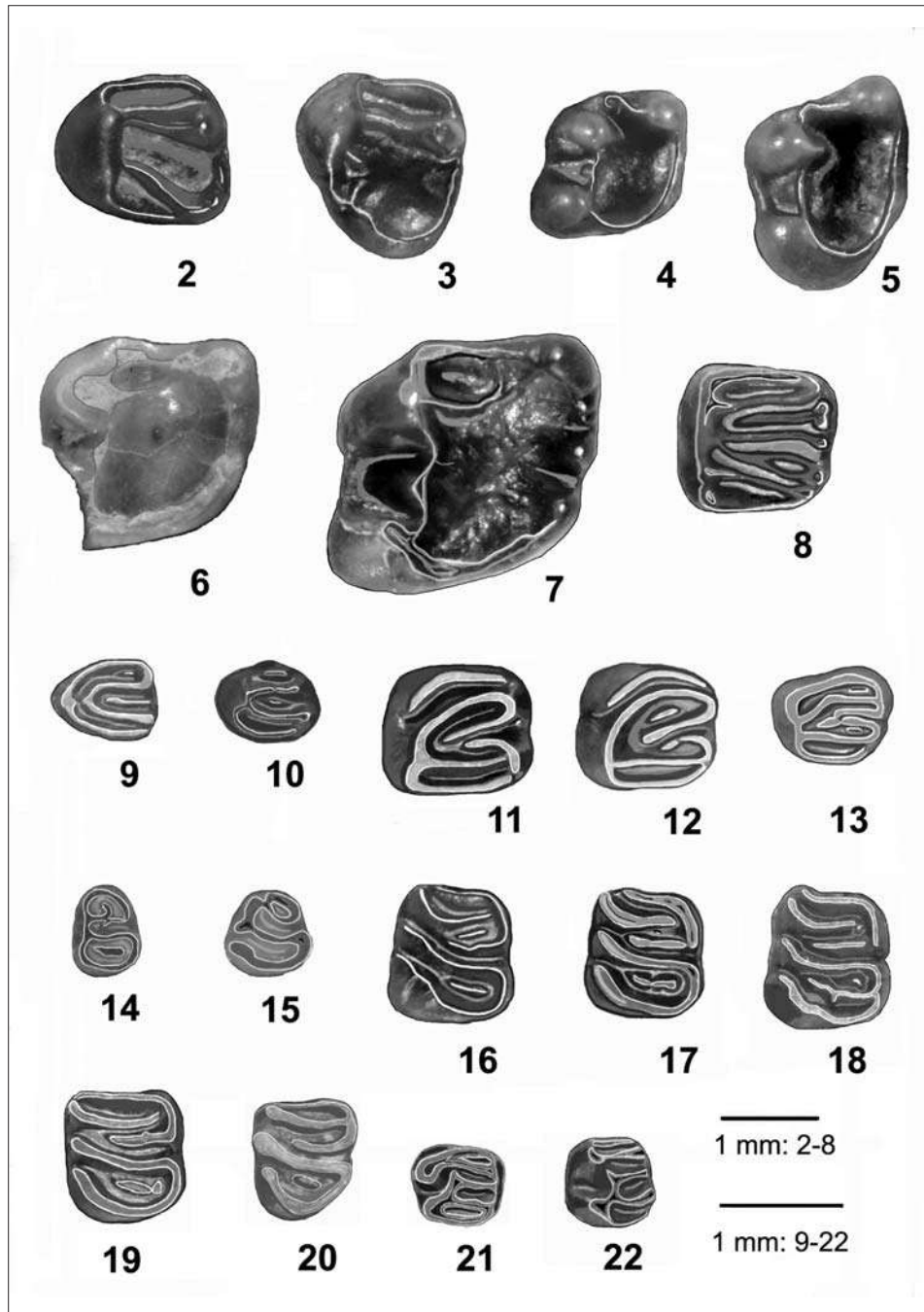
- DAXNER-HÖCK G. 2010: Sciuridae, Gliridae and Eomyidae (Rodentia, Mammalia) from the Middle Miocene of St. Stefan in Gratkorn Basin (Styria, Austria). - *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien A* **112**: 507-536.
- DE BRUIJN H. 1966: Some new Miocene Gliridae (Rodentia, Mammalia) from the Calatayud area (Prov. Zaragoza, Spain.) I. - *Proceedings of the Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen B* **69**(1): 58-78.
- DE BRUIJN H., VAN DER MEULEN A. & KATSIKATSOS G. (1980): The Mammals from the Lower Miocene of Aliveri (Island of Evia, Greece). Part 1. The Sciuridae. - *Proceedings of the Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen B* **83**(3): 241-261.
- DE BRUIJN H. 1995: The Vertebrate Locality Maramena (Macedonia, Greece) at the Turolian-Ruscian Boundary (Neogene). - *Münchener Geowissenschaftliche Abhandlungen* **28**: 87-102.
- DE BRUIJN H. 1998: Vertebrates from the Early Miocene lignite deposits of the opencast mine Oberdorf (Western Styrian Basin, Austria): 6. Rodentia 1 (Mammalia). - *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien A* **99**: 99-137.
- DE BRUIJN H., FAHLBUSCH V., SARAÇ G. & ÜNAY E. 1993: Early Miocene rodent faunas from the eastern Mediterranean area. Part III. The genera *Deperetomys* and *Cricetodon* with a discussion of the evolutionary history of the Cricetodontini. - *Proceedings of the Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen B* **96**(2): 151-216.
- ENGESSER B. 1999: Family Eomyidae. - In: Rössner G. & Heissig K. (eds.): *The Miocene Land Mammals of Europe*, Verlag Dr. Friedrich Pfeil, München, pp. 319-335.
- FREUDENTHAL M. & DAAMS R. 1988: Cricetidae (Rodentia) from the type-Aragonian: the genera *Democricetodon*, *Fahlbuschia*, *Pseudofalbuschia* nov. gen. and *Renzimys*. - *Scripta Geologica, Special Issue* **1**: 133-252.
- FREUDENTHAL M. & MARTIN-SUAREZ E. 2007: Revision of the subfamily Bransatoglirinae (Gliridae, Rodentia, Mammalia). - *Scripta Geologica* **135**: 241-273.
- HARZHAUSER M., DAXNER-HÖCK G., BOON-KRISTKOIZ E., ČORIĆ S., MANDIĆ O., MIKLAS-KEMPFER P., ROETZEL R., RÖGL F., SCHULTZ O., SPEZZAFERRI S., ZIEGLER R. & ZORN I. 2002: Palaeoecology and biostratigraphy of the section Mühlbach (Gaiendorf Formation, lower Middle Miocene, Lower Badenian, Austria). - *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien A* **104**: 323-334.
- HÁMOR G. 1985: The geology of the Nógrád-Cserhát area. - *Geologica Hungarica, Series Geologica* **22**: 1-307.
- HEISSIG K. 1989: Neue Ergebnisse zur Stratigraphie der mittleren Serie der Oberen Süßwassermolasse Bayerns. - *Geologica Bavarica* **94**: 39-52.
- HEISSIG K. 1997: Mammal faunas intermediate between the reference faunas of MN4 and MN6 from the Upper Freshwater Molasse of Bavaria. - In: Aguilar J., Legendre S. & Michaux J. (eds.): *Actes du Congrès Biochrom' 97, Mémoires et Travaux de l' E.P.H.E.* **21**: 537-546.
- HEISSIG K. 2006: Die Gattung *Miodyromys* (Gliridae, Mammalia) im tiefen Mittelmiozän der Oberen Süßwassermolasse Bayerns. - *Beiträge zur Paläontologie* **30**: 143-153.
- HÉRAN M., LÉCUYER CH. & LEGENDRE S. 2010: Cenozoic long-term terrestrial climatic evolution in Germany tracked by $\delta^{18}\text{O}$ of rodent tooth phosphate. - *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* **285**: 331-342.

- HÍR J. 2009: Beszámoló a Pásztói Múzeum által szervezett 2008. évi őslénytani ásatások eredményeiről. [Report on the paleontological excavations organized by the Municipal Museum of Pásztó in 2008]. - *Annales of the Nógrád County Museums* **32**: 148-181.
- HÍR J. & KÓKAY J. 2004: Middle Miocene molluscs and rodents from Mátraszőlős (Mátra Mountains, Hungary). - *Fragmenta Palaeontologica Hungarica* **22**: 83-97.
- HÍR J. & KÓKAY J. 2011: Late Badenian (MN 7/8) molluscs and rodents from Mátraszőlős 3 (Northern Hungary). - *Fragmenta Palaeontologica Hungarica* **29**: 69-78.
- HÍR J. & PÁSZTI A. 2012: *Palaeosciurus ultimus* (Mein & Ginsburg 2002) finds from the paleo-vertebrate fauna of Hasznos (The first sure occurrence of *Palaeosciurus* in the Carpathian Basin). - *Annales of the Nógrád County Museums* **35**: 207-221.
- HÍR J., PRIETO J. & STIUCA E. 2011: A new interpretation of the Miocene rodent faunas from Comanesti 1 and Taut (W-Romania). - *Geobios* **44**: 215-223.
- HÍR J. & VENCZEL M. 2006: Előzetes beszámoló a litkei Krétabánya-völgy középső miocén gerinces maradványairól. [A preliminary report on the Middle Miocene vertebrate fossils of the Krétabánya Valley at Litke]. - *9th Annual Meeting of Hungarian Paleontologist, Abstracts*, pp. 16-17.
- HÍR J. & VENCZEL M. 2007: Előzetes beszámoló a litkei Krétabánya-völgyben végzett őslénytani ásatások eredményeiről. [A preliminary report on the results of the paleontological excavations in the Krétabánya Valley at Litke]. - *Archaeometriai Műhely* **2007**(1): 59-66.
- KÄLIN D. (1997): Litho- und Biostratigraphie der mittel- bis obermiozänen Bois de Raube Formation (Nordwestschweiz). - *Eclogae Geologicae Helvetiae* **90**: 97-114.
- KÄLIN D. & ENGESSER B. 2001: Die jungmiozäne Säugetierfauna vom Nebelbergweg bei Nunningen (Kanton Solothurn, Schweiz). - *Schweizerische Paläontologische Abhandlungen* **121**: 1-61.
- KÄLIN D. & KEMPF O. 2009: High-resolution stratigraphy from the continental record of the Middle Miocene Northern Alpine Foreland Basin of Switzerland. - *Neues Jahrbuch für Geologie und Paläontologie Abhandlungen* **254**(1-2): 177-231.
- KESSLER E. & HÍR J. 2009: A new anserid species from the Neogene of Hungary. - *Fragmenta Palaeontologica Hungarica* **27**: 97-101.
- KESSLER J. & HÍR J. 2012a: The avifauna in North Hungary during the Miocene, Part I. - *Földtani Közlöny* **152**(1): 67-78.
- KESSLER J. & HÍR J. 2012b: The avifauna in North Hungary during the Miocene, part II. - *Földtani Közlöny* **142**(2): 149-168.
- KLEIN-HOFMEIER G. & DE BRUIJN H. 1988: The Mammals from the Lower Miocene of Aliveri (Island of Evia, Greece). - *Proceedings of the Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen B* **91**(2): 185-203.
- KOVAČ M., ANDREEVA-GRIGOROVICH A., BAYRAKTAREVIĆ Z., BRZOBOHATY R., FILIPESCU S., FODOR L., HARZHAUSER M., NAGYMAROSY A., OSZCZYPKO N., PAVELIĆ D., RÖGL F., SAFTIĆ B., SLIVA L. & STUDENCKA B. 2007: Badenian evolution of the Central Paratethys Sea: paleogeography, climate and eustatic sea level changes. - *Geologica Carpathica* **58**(6): 579-606.
- KOUFOS G. 2006: The Neogene mammal localities of Greece: Faunas, chronology and biostratigraphy. - *Hellenic Journal of Geosciences* **41**: 183-214.

- KOWALSKI K. & SHEVYREVA N. 1997: Gliridae (Mammalia: Rodentia) from the Miocene of the Zaisan Depression (Eastern Kazakhstan). - *Acta Zoologica Cracoviensia* **40**(2): 199-208.
- KRETZOI M. & FEJFAR O. 2005: Sciurids and Cricetids from Rudabánya. - *Palaeontographia Italica* **90**: 113-148.
- KRSTIĆ N., DUMURDZANOV N., OGNJANOVA N. & MARKOVIĆ Z. 2008: Lacustrine Upper Miocene of Central Balkans. - *Geophysical Research Abstracts* **10**: EGU2008-A-05608.
- LÓPEZ-GUERRERO P., GARCIA-PAREDES I & ÁLVAREZ-SIERRA M. 2013: Revision of *Cricetodon soriae* (Rodentia, Mammalia), new data from the Middle Aragonian (Middle Miocene) of the Calatayud-Daroca Basin (Zaragoza, Spain). - *Journal of Vertebrate Paleontology* **33**(1): 169-184.
- MARKOVIĆ Z. 2008: Rodents of Middle Miocene localities of Lazarevac village and Bele Vode (Central Serbia). - *Bulletin of the Natural History Museum in Beograd* **1**: 79-98.
- MARKOVIĆ Z. & MILIVOJEVIĆ M. 2010: The Neogene small mammals from Serbia - collection methods and results. - *Bulletin of the Natural History Museum in Beograd* **3**: 105-114.
- MAYR H. 1979: *Gebißmorphologische Untersuchungen an miozänen Gliriden (Mammalia, Rodentia)*. - Inaugural-Dissertation, München, 380 pp.
- MCKENNA M. & BELL S. 1997: *Classification of Mammals Above the Species Level*. - Columbia University Press, New York, 631 pp.
- MEIN P. 2009: The Miocene *Keramidomys* (Rodentia, Eomyidae) from the Sandelzhausen locality (Germany). - *Paläontologische Zeitschrift* **83**: 141-150.
- MEIN P. & FREUDENTHAL M. 1971: Les Cricetidae (Mammalia, Rodentia) du Néogène de Vieux-Collonges. Partie 1: Le genre *Cricetodon* Lartet, 1851. - *Scripta Geologica* **5**: 1-51.
- MILLER K., WRIGHT J. & FAIRBANKS R. 1991: Unlocking the Ice house: Oligocene-Miocene oxygen isotopes, eustasy and margin erosion. - *Journal of Geophysical Research* **96**(B4): 6829-6848.
- OLIVER-PÉREZ A., LOPEZ-GUERRERO P. & PELÁEZ-CAMPOMANES P. 2008: Primer representante de género *Megacricetodon* de la Cuenca de Calatayud Daroca (Zaragoza, España). - *Palaeontologica Nova* **8**: 317-329.
- PRIETO J. 2010: Note on the morphological variability of *Keramidomys thaleri* (Eomyidae, Mammalia) from Puttenham (North Alpine Foreland Basin, Germany) - *Zitteliana* **A50**: 103-109.
- PRIETO J., BÖHME M., MAURER H., HEISSIG K. & ABDUL AZIZ H. 2008: Sedimentology, biostratigraphy and environments of the Untere Fluviale Serie (Lower and Middle Miocene) in the central part of the North Alpine Foreland Basin - implications for basin evolution. - *International Journal of Earth Sciences* **98**(7): 1767-1791.
- PRIETO J., VAN DEN HOEK OESTENDE L. & HÍR J. 2011a: Middle Miocene Insectivore succession from Hungary: Preliminary results and ongoing studies. - In: *Neogene of Central and South-Eastern Europe*, 4th International Workshop, Besztercebánya, 12-16 September 2011.
- PRIETO J., VAN DEN HOEK OESTENDE L. & HÍR J. 2011b: Middle Miocene Insectivore succession from Hungary: Preliminary results and ongoing studies. - In: *Climate changes, bioevents and Geochronology in the Atlantic and the Mediterranean over the last 23 Myrs*, Salamanca, 21-23 September 2011.

- RABEDER G. 1984: Bransatoglis (Gliridae, Rodentia, Mammalia) aus dem Mittelmiozän von Schönweg bei St. Andrä im Lavantal (Kärnten). – *Beiträge zur Paläontologie* **11**: 511–519.
- RUIZ-SANCHEZ F. J., MURELAGA X., FREUDENTHAL M., LARRASOÑA J. C., FURIO M., GARCÉS M., GONZALES-PARDOS M. & SUAREZ-HERNANDO O. 2013: Micromammalian faunas from the Middle Miocene (Middle Aragonian) of the Tudela Formation (Ebro Basin, Spain). – *Bulletin of Geosciences* **88**(1): 131–152.
- RUMMEL M. 1998: Die Cricetiden aus dem Mittel- und Obermiozän der Türkei. – *Dokumenta Naturae* **123**: 1–300.
- RUMMEL M. 2000: Die Cricetodontini aus dem Miozän von Petersbuch bei Eichstätt. Die Gattung *Cricetodon* Lartet 1851. – *Senckenbergiana lethaea* **80**(1): 149–171.
- RUMMEL M. & KÄLIN D. 2003: Die Gattung *Cricetodon* (Mammalia, Rodentia) aus dem Mittelmiozän der Schweizer Molasse. – *Zitteliana A* **43**: 123–141.
- SABOL M., JONIAK P. & HOLEC P. 2004: Succession(-s) of mammalian assemblages during the Neogene – a case study from the Slovak part of the Western Carpathians. – *Scripta Facultatis Scientiarum Naturalis Universitatis Masaryk, Brunensis* **31-32**: 65–84.
- SACH V. 1999: Litho- und biostratigraphische Untersuchungen in der Oberen Süßwassermolasse des landkreises Biberach a.d. Riß (Oberschwaben). – *Stuttgarter Beiträge zur Naturkunde Series B* **276**: 1–167.
- SCHÖTZ M. 2002: Die Gliriden (Mammalia, Rodentia) von Maßendorf und Niederaichbach aus der Oberen Süßwasser-Molasse Niederbayerns. – *Mitteilungen der Bayerischen Staatssammlung für Paläontologie und Historische Geologie* **42**: 103–138.
- SEEHUBER U. 2008: *Litho- und Biostratigraphische Untersuchungen in der oberen Süßwassermolasse in der Umgebung von Kischheim in Schwaben*. – Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Fakultät für Geowissenschaften der Ludwig-Maximilians Universität, München, 276 pp.
- TLEUBERDINA P. & FORSTEN A. 2001: *Anchitherium* (Mammalia, Equidae) from Kazakhstan, Central Asia. – *Geobios*, **34**: 119–456.
- VASILEIADOU K. & KOUFOS G. 2005: The micromammals from the Early/Middle Miocene locality of Antonios, Chalkidiki, Greece. – *Annales de Paléontologie* **91**: 197–225.
- WESSELS W. & REUMER B. 2009: *Democricetodon* and *Megacricetodon* (Mammalia, Cricetidae) from the Miocene of Sandelzhausen, Southern Germany. – *Paläontologische Zeitschrift* **83**(1): 187–205.
- WU W. 1990: Die Gliriden (Mammalia, Rodentia) aus der Oberen Süßwassermolasse von Puttenhausen (Niederbayern). – *Mitteilungen der Bayerischen Staatssammlung für Paläontologie und Historische Geologie* **30**: 65–105.
- WU W. (1993): Neue Gliridae (Rodentia, Mammalia) aus untermiozänen (orleanischen) Spaltenfüllungen Süddeutschlands. – *Documenta Naturae* **81**: 1–149.
- ZACHOS J., PAGANI M., SLOAN L. & BILLUPS K. 2001: Trends, rythms, and aberrations in global climate 65 Ma to present. – *Science* **292**: 686–693.
- ZIEGLER R. 1995: Die untermiozänen Kleinsäugerfaunen aus den Süßwasserkalken von Engelswies und Schellenfeld bei Sigmaringen (Baden-Württemberg). – *Stuttgarter Beiträge zur Naturkunde Serie B* **228**: 1–53.
- ZIEGLER R. 2005: The squirrels (Sciuridae, mammalia) of the Miocene Fossil-Lagerstätte Sandelzhausen (Bavaria, S Germany). – *Neues Jahrbuch für Geologie und Paläontologie Abhandlungen* **237**(2): 273–312.

Ábramagyarázatok

2-22. ábrák. Sciuridae, Petauristidae, Gliridae, Eomyidae molárisok rágófelszíni képei Litke 1 és Litke 2. lelőhelyekről.

2-5. = *Spermophilinus besana*.

2 = M1-2, MMP 2013.64., Litke 2.

3 = M3, MMP 2013.56., Litke 2. (fordított).

4 = m1, MMP 2013.62., Litke 2.

5 = m3, MMP 2013.66., Litke 2.

6. = *Paleosciurus sutteri* m2, MMP 2013.71., Litke 2.

7. = *Miopetaurista dehmi* m2, MMP 2012.148., Litke 1.

8. = **Paraglis astaracensis** m2, MMP 2012.195., Litke 1. (fordított).

9-20. = *Miodyromys* sp.

9 = D4, MMP 2012.169., Litke 1.

10 = P4, MMP 2012.170., Litke 1.,

11 = M1-2, MMP 2012.158., Litke 1. (fordított).

12 = M1-2, MMP 2012.165., Litke 1. (fordított).

13 = M3, MMP 2012.167., Litke 1.

14 = d4, MMP 2012.176., Litke 1.

15 = p4, MMP 2012.177., Litke 1.

16 = m1, MMP 2013.79., Litke 2.

17 = m1, MMP 2012.185., Litke 1.

18 = m1, MMP 2012.184., Litke 1. (fordított).

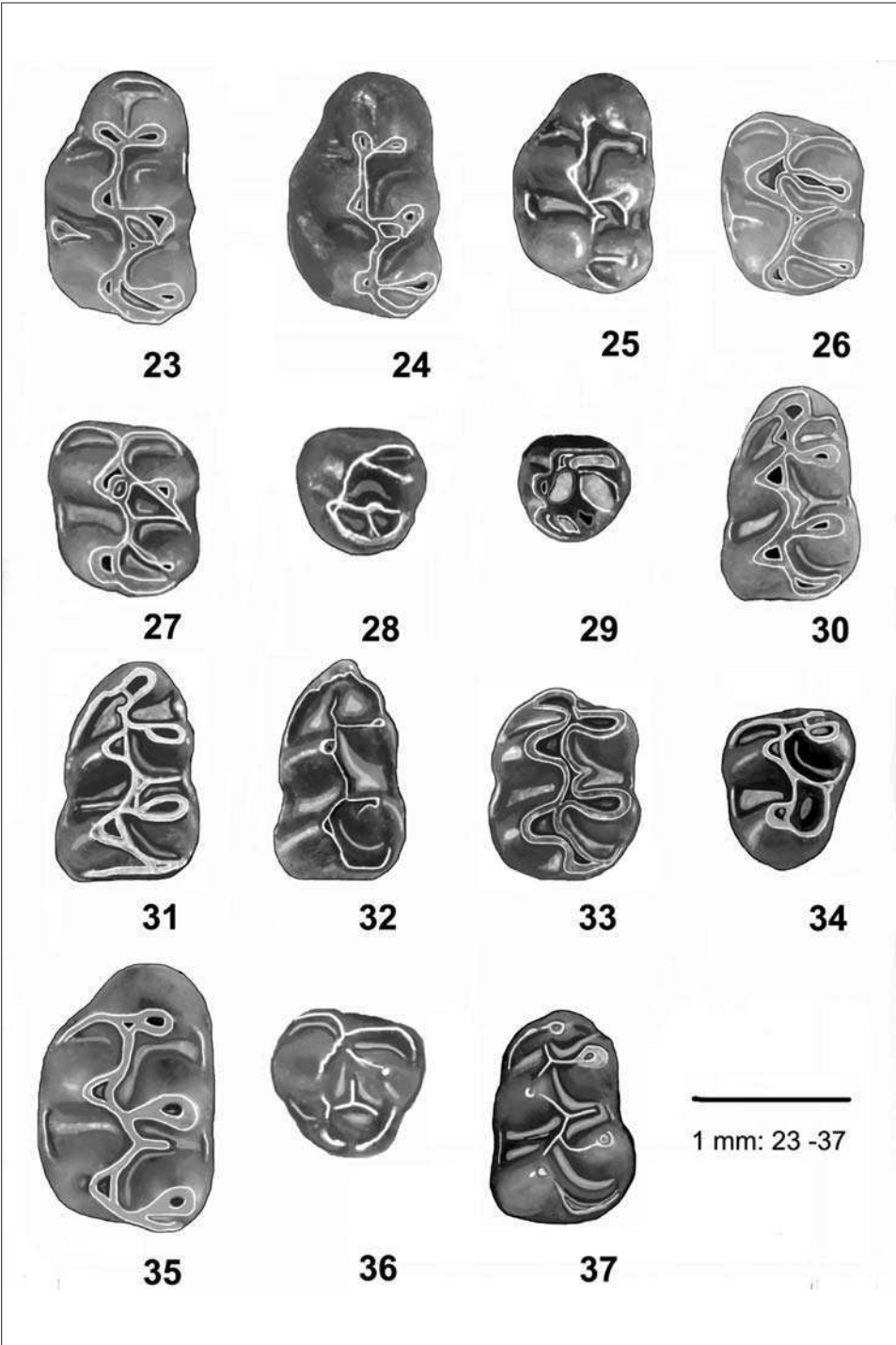
19 = m2, MMP 2013.80., Litke 2.

20 = m3, MMP 2013.82., Litke 2.

21-22. *Keramidomys* cf. *thaleri*.

21 = M2, MMP 2012.157., Litke 1. (fordított).

22 = m1, MMP 2012.155., Litke 1.

23-37. ábra. *Megacricetodon* és *Democricetodon* molárisok rágófelszíni képei Litke 1 és Litke 2. lelőhelyekről.

23-34 = *Megacricetodon minor*

23 = M1, MMP 2012.52., Litke 1.

24 = M1, MMP 2012.54., Litke 1.

25 = M1, MMP 2012.62., Litke 1.

26 = M2, MMP 2012.75., Litke 1.

27 = M2, MMP 2012.76., Litke 1.

28 = M3, MMP 2012.92., Litke 1.

29 = M3, MMP.2013.85., Litke 2. (fordított).

30 = m1, MMP 2012.93., Litke 1. (fordított).

31 = m1, MMP 2012.105., Litke 1.

32 = m1, MMP 2012.115., Litke 1.

33 = m2, MMP 2012.33., Litke 1.

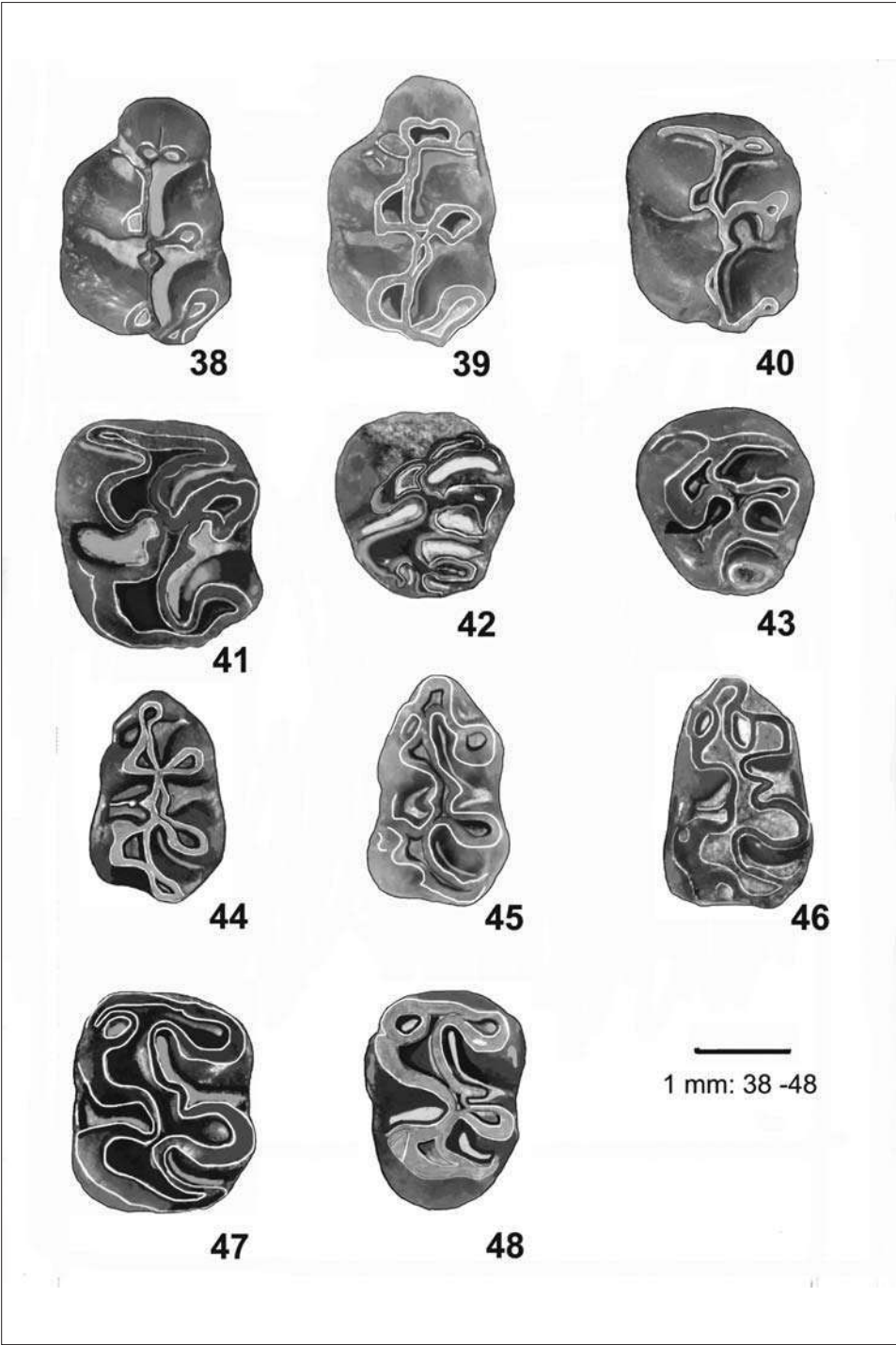
34 = m2, MMP 2012.138., Litke 1. (fordított).

35-37 = *Democricetodon mutilus*.

35 = M1, MMP 2012.141., Litke 1. (fordított).

36 = M3, MMP 2012.144., Litke 1. (fordított).

37 = m1, MMP 2013.37., Litke 2.

38–48. ábra. *Cricetodon meini* molárisok rágófelszíni képei Litke 1 and Litke 2 lelőhelyekről.

- 38 = M1, MMP 2013.2., Litke 2. (fordított).
- 39 = M1, MMP 2012.196., Litke 1. (fordított).
- 40 = M2, MMP 2012.200., Litke 1.
- 41 = M2, MMP 2013.13., Litke 2.
- 42 = M3, MMP 2013.20., Litke 2. (fordított).
- 43 = M3, MMP 2012.202., Litke 1.
- 44 = m1, MMP 2012.208., Litke 1. (fordított).
- 45 = m1, MMP 2012.215., Litke 1.
- 46 = m1, MMP 2013.28., Litke 2.
- 47 = m2, MMP 2013.34., Litke 2. (fordított).
- 48 = m3, MMP 2013.51., Litke 2.

49–50. ábra. Néhány európai *Cricetodon* populáció M1 és m1 molárisainak átlagos méretei.

C. meini: 1 = Mühlbach., 2 = Antonios., 3 = Vieux Collonges., 4 = Komotini., 5 = Burg-Balzhausen., Li 1 = Litke 1., Li 2 = Litke 2.

C. aff. meini: 6 = Gallenbach 2B., 7 = Rümikon., 8 = Sagentobel.

C. aff. aureus: 9 = Steinberg, 10 = Laimering 3., 11 = Laimering 2., 12 = Petersbuch 32., 13 = Rutzentobel 550 m., 14 = Petersbuch 39.

C. aureus: 15 = Vieux Collonges.

Az adatok DAXNER-HÖCK (2002), VASILEIADOU & KOUFOS (2005), MEIN & FREUDENTHAL (1971), DE BRUIJN et al. (1993), BOLLIGER (1994), RUMMEL (2000), RUMMEL & KÄLIN (2003), SEEHUBER (2008) nyomán.

A COMPREHENSIVE REPORT ON THE RESULTS OF THE PALAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT LITKE BETWEEN 2004 -2013

JÁNOS HÍR

During the last decade significant new fossil microvertebrate faunas were collected by the author and his students from the intercylic series in the Krétabánya Valley at Litke. The two localities (Litke 1 and Litke 2) are interbedded between the marine Karpatian and Badenian series. In this paper the description of the rodents is presented. The studied fossiliferous sediments are dark gray freshwater marl and diatomaceous earth. Its underlying bed is the Karpatian marine schlier (Garáb Formation). The overlying bed consists of Badenian marine calcareous sands (Sámsonháza Formation). In this paper the description of the rodent fauna is given. The Litke material can be correlated with the latest MN5 faunas of Austria and Southern Germany because of the presence of the following species: *Cricetodon meini*, *Spermophilinus besana*, *Paleosciurus sutteri*, *Miopetaurista dehmi*, *Megacricetodon minor*, *Democricetodon mutilus*. Some faunal elements show relationships with the Central Asian Miocene: *Alloptox katinkae*, *Miodyromys* sp. Based on comparison with the Faunal Succession of the North Alpine Foreland Basin the age of the fauna can be estimated between 15.2-14.8 MY, which refers to the Early Badenian. The rodent fauna from Litke suggests more dry than humid environmental conditions.

MÚZEUMI FOSZFIN-ALAPÚ KÁRTEVŐIRTÁS SORÁN SZERZETT TAPASZTALATOK

GHERDÁN KATALIN¹, WEISZBURG TAMÁS², BENDŐ ZSOLT²,
VÁCZI TAMÁS², BALOGH LAJOS³, DANKOVICS RÓBERT³,
N. KIS TÍMEA⁴, PALKÓ LÁSZLÓ⁵, SIKÉNÉ KOVÁCS MELINDA⁶,
VERESNÉ VENDREI KATALIN⁶

Bevezetés

A múzeumi raktárakban gyakran szaporodnak el kártevők. A kiterjedt fertőzéseket általában gázosítással állítják meg. Az egész világon, így Magyarországon is évtizedeken át sikerrel alkalmazták e célra a metil-bromidot (CH_3Br). A szer hatását úgy fejtette ki, hogy közben nem lépett kölcsönhatásba a műtárgyak anyagaival, veszélytelen volt a fára, fémre, textilre, papírra, festékanyagokra stb. Így maga a kártevőirtás, mint kémiai eljárás, nem eredményezett restaurálási feladatokat.

A metil-bromidot azonban ózonkárosító hatása miatt 1989-ben, a Montreali Egyezményben betiltották, fokozatosan vonják ki a használatból. Magyarországon 2005 óta tiltott a felhasználása. Helyettesítésre az elmúlt 25 évben világszerte számos más kémiai, fizikai és biológiai eljárással kísérleteztek (Fields and White 2002). A kutatások fő mozgatója az agrárium, hiszen a fő kártételi helyek a magtárak. A kísérletek mai állása szerint a mezőgazdaságban nagy tömegű fertőzések, nagy terek hatékony és megfizethető kártevő-mentesítésére az új technológiák közül egyedül a foszfin (H_3P) gáz alkalmazása jöhet szóba.

A foszfin – kiváló omnucid hatása mellett – azonban az élettelen anyagokra nézve sem inert. Különösen ismert korrozív hatása a fémekre, amit gázosított magraktárak villanyvezetékeinek jelentős károsodása is mutatott (Brigham, 1998). Múzeumokban, ahol rendkívül változatos anyagú műtárgyak együttes jelenlétével kell számolni, e veszély fokozottan fennáll. Ezért sorolja Morgós (2001) a foszfin hatóanyagú szereket – műtárgyak gázosításáról írva – a nem támogatott szerek közé.

Ezt igazolja, hogy egy hazai múzeumunkban a 2008-ban elvégzett foszfin-alapú kártevőirtás nyomán sokszáz raktári műtárgy szenvedett súlyos, legtöbbször visszafordít-

¹ Pásztói Múzeum, gherdankata@hotmail.com

² Eötvös Loránd Tudományegyetem

³ Savaria Múzeum

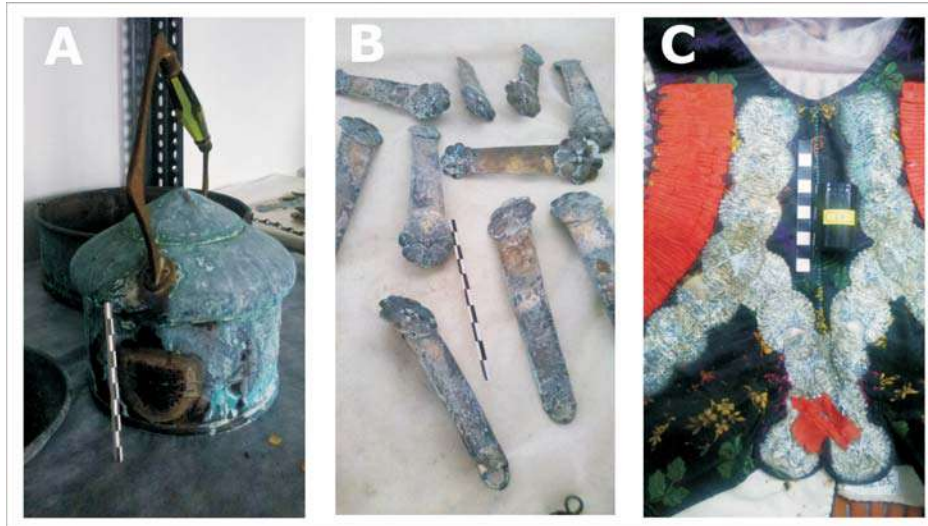
⁴ Centrart Művészettörténészek Új Műhelye Közhasznú Egyesület

⁵ Magyar Egészségügyi Gázmesterek Egyesülete

⁶ Dobó István Vármúzeum

hatalatlan károsodást. A sikeres kártevőirtás utáni hónapokban a raktárbázison egyre több tárgyon jelentek meg elváltozások: a textil- és fémtárgyak elszíneződtek, elmállottak, korrodálódtak. A réz-, bronz-, ezüst- és vastárgyakon szilárd kristályos bevonatok képződtek, és a réz- és bronztárgyak e bevonatok alatt korrodálódtak is. A kompozit tárgyak pedig, ahol a textil/papír a fémmel érintkezett, elmállottak. A károsodás a múzeum történeti, néprajzi, régészeti és iparművészeti gyűjteményét is érinti (1. ábra) (fémfonalak, fémcspikék, gombok, üstök, körmeneti és céhzászlók, főkötők stb.).

Külön gondot jelent, hogy a korrozív folyamatok még ma, 6 év után is aktívak. A réz, ezüstözött réz, és ezüst (Cu>2 tömeg%) műtárgyakon képződött kristályos vegyületek

1. ábra Múzeumi raktárban végzett foszfinos kártevőirtás következtében erősen korrodált (A) réz, (B) ezüst (~ 2 tömeg% Cu) és kompozit (textil és ezüstözött réz) műtárgyak. A léptéken 1 beosztás 1 cm.

legnagyobb részét az eddig elvégzett vizsgálatok (pásztázó elektronmikroszkópia, elektronsugaras mikroanalízis, röntgen pordiffrakciós analízis, Raman-spektroszkópia) eredményeként azonosítottuk (Gherdán et al., 2014, Gherdán et al., 2013), lehetőséget remtve ezzel restaurálási program kidolgozására.

További feladat azonban a nagy térfogatokat érintő múzeumi kártevőirtások biztonságosabbá tétele. Ehhez elengedhetetlen, hogy a foszfinos kártevőirtások során lejátszó-dó folyamatokat megismerve, tudományosan is igazoljuk, hogy a szer alkalmazása műtárgyak jelenlétében nem megengedhető. Bár a foszfin-alapú múzeumi kártevőirtás kérdését a Múzeumi Állományvédelmi Bizottság (MÁB) is napirenden tartja, és a foszfin-tiltott múzeumi kártevő-mentesítő szerek közé sorolja (Földessy pers. com.), előfordul, hogy múzeumokban is használják. 2014 tavaszán – egy másik hazai múzeummal együttműködve – alkalmunk nyílt egy biológiai gyűjtemény foszfin-alapú kártevő-mentesítésébe bekapcsolódni: különböző összetételű fémminták kihelyezésével kísérletet végeztünk. Cikkünkben e kísérlet első eredményeiről számolunk be.

A kísérlet helyszíne

2013 decemberében múzeumi kollégák jelezték, hogy egy nyugat-magyarországi múzeum biológiai raktárában foszfin-alapú kártevőirtásra készülnek. A múzeum vezetői és munkatársai hozzájárultak, hogy a gázosítás előkészítésekor mi is jelen lehessünk, és kísérleti mintákat helyezzünk el a helyiségekben.

A gázosított helyiségek a múzeum központi részén vannak: az egyik szoba a pince-szinten, két, egymásba nyíló másik szoba az emeleten (2. ábra). Az utóbbiak közül az egyiknek galériája is van. A fertőtlenítendő helyiségek elhelyezkedése kísérleteink szempontjából ideális: különböző átlag-hőmérsékletű, relatív páratartalmú és szellőzésű helyiségekben tudtunk megfigyeléseket végezni.

A pinceszinten lévő, jó szellőztetési lehetőségű, szabadba nyíló ablakkal rendelkező raktárban biológiai preparátumokat tárolnak, a padlón és polcokon elhelyezve. A raktár szekrényeiben herbáriumokat őriznek. A galériával is rendelkező első emeleti helyiségekben szintén szabadon, illetve szekrényekben, biológiai preparátumokat tárolnak. A helyiség nem rendelkezik saját szellőzési lehetőséggel, egy másik helyiségen keresztül, annak szabadba nyíló ablakán át lehet szellőztetni.

2. ábra A kísérlet helyszínei: A) B) pincehelyiség C) emeleti galéria.

A kísérlet időpontja, menete

Kísérletünket 2014. április 11. és július 24. között végeztük. A gázosítás 2014. április 11-én az esti órákban kezdődött. Miután a múzeum munkatársai a raktárhelyiségekből eltávolították azokat a tárgyakat, amikre a gázosítás potenciális veszélyt jelent, elhelyeztük kísérleti fémmintáinkat. Ezt követően a gázmester kihelyezte a kártevőirtó-szert, majd légmentesen lezárta a helyiségeket. A behatási idő 4,5 nap volt, ez alatt az idő alatt a helyiségek folyamatosan zárva voltak. A gázmester az első szellőztetést április 16-án reggel kezdte meg. A szellőztetések további menetét az 1. táblázat rögzíti.

dátum	nyit	zár	nyit	zár
	pince		emelet	
2014.04.16.	08:20	10:10	9:40	11:10
2014.04.16.	11:30	19:30	11:40	19:40
2014.04.17.	06:40	19:35	06:50	20:00
2014.04.18.	06:40	20:50	06:45	20:55
2014.04.19.	06:40	19:30	06:45	19:40
2014.04.22.	07:50	16:00	8:00	15:50
2014.04.23.	08:10	16:00	8:00	16:10
2014.04.24.	08:10	16:10	8:00	16:00
2014.04.25.	08:00	22:50	08:10	23:00

1. táblázat Szellőztetési időpontok a kísérlet idején. Az előírt szellőztetési idő: 1-3 nap (Mezőgazdasági Szakigazgatási Hivatal Központ 2014).

A hatóanyag

Kártevő-mentesítésre a gázmester a TEKPHOS® kereskedelmi nevű szert használta (Mezőgazdasági Szakigazgatási Hivatal Központ 2014).

A szer alumínium-foszfidból és ammónium-karbamátból áll, mely anyagokból a levegő nedvességének hatására alumínium-hidroxid, foszfin, ammónia és szén-dioxid képződik. A lejátszódó reakciók erősen hőmérséklet- és páratartalom-függők.

A gázosítás során a műtárgyak, illetve kísérleti minták szempontjából, a korábbi, nagy kárt okozó múzeumi kártevő-mentesítés során képződöttel, ahol a MAGTOXIN® kereskedelmi nevű szert használták, csaknem azonos kémiai összetételű közeg alakult ki (Gherdán et al., 2014, Gherdán et al., 2013).

A felhasznált anyagmennyiség meghatározásakor a gázmester az – elsősorban agrár-felhasználások számára – előírt anyagmennyiségek alsó értékeit közelítette. A helyiségekben kialakult foszfin-koncentráció: ~ 2 g/m³ volt. A terményraktárok kártevő-mentesítéséhez ajánlott dózisokat a 2. táblázat tartalmazza.

termény	TEKPHOS® dózis		MAGTOXIN® dózis	
	tablettá	foszfin	golyó	foszfin
üres raktár, fém siló	1 db/m ³	1 g/m ³	1 db/m ³	1 g/m ³
üres vasbetonsiló	0,5–1 db/m ³	0,5–1 g/m ³		
ömlesztett gabonafélék, kukorica, napraforgó, repce	4–7 db/t	4–7 g/t	5 db/t (<20°C) 3–4 db/t (>20°C)	5 g/t 3–4 g/t
tárolt borsó	2 db/t	2 g/t	4 db/t (<20°C) 3 db/t (>20°C)	4 g/t 3 g/t

2. táblázat Ajánlott dózisok, TEKPHOS® (Mezőgazdasági Szakigazgatási Hivatal Központ 2014) és Degesch MAGTOXIN® (2013). 1 db tablettából, illetve golyóból 1 g/m³ foszfin szabadul fel. A dozírozás leírása nem mindenütt tartalmaz hőmérsékletre vonatkozó ajánlásokat, relatív páratartalomra vonatkozó megkötéseket sehol nem találtunk.

Mintatípusok, mintaelhelyezés

Kísérleti mintákként különböző összetételű fémtárgyakat helyeztünk el a fertőtlenítendő helyiségek különböző részeiben.

A különböző elhelyezési pontok miatt nagy mintaszámmal (59 minta) kellett dolgoznunk, sok, azonos összetételű fémmintára volt szükségünk, ezért elsősorban fémpenzéket használtunk.

anyag	kezelés	hatóanyag mellett	légáram útjában	magasság (cm)	nedvesség	elhozatal
<i>pince</i>						
1 penny	N	I	I	0 cm	száraz	04.16 04.28 07.18
1 penny	kezelt	I	I	0 cm	száraz	07.18
1 penny	N	N	N	0 cm	száraz	07.18
1 penny	N	N	N	95 cm	száraz	07.18
1 penny	N	N	N	210 cm	száraz	07.18
1 penny	N	N	N	0 cm	nedves	07.18
1 penny	N	N	I	13 cm	száraz	07.24
5 cents	N	N	I	0 cm	száraz	07.24
5 cents	N	N	N	0 cm	száraz	07.18
5 cents	N	N	N	95 cm	száraz	07.18
5 cents	N	N	N	210 cm	száraz	07.18
BAG	N	I	I	0 cm	száraz	07.18
BAG	N	N	N	0 cm	száraz	07.18
BAG	N	N	N	95 cm	száraz	07.18
BAG	N	N	N	210 cm	száraz	07.18
<i>emelet</i>						
1 penny	N	I	I	0 cm	száraz	07.24
5 cents	N	I	I	0 cm	száraz	07.24
BAG	N	I	I	0 cm	száraz	07.24
<i>emeleti galéria</i>						
1 penny	N	I	I	0 cm	száraz	07.18
1 penny	N	I	I	0 cm	nedves	07.18
5 cents	N	I	I	0 cm	száraz	07.18
BAG	N	I	I	0 cm	száraz	07.18

3. táblázat Minta- és minta-elhelyezési típusok

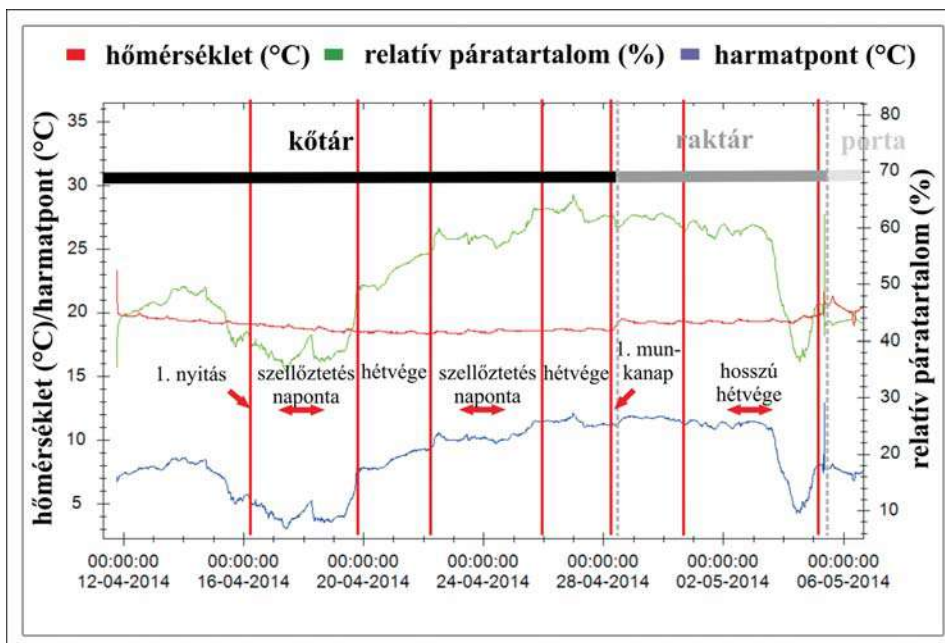
1 pennys (1971–1990) (Cu: 97 wt%; Zn: 2,5 wt%; Sn: 0,5 wt%) és 5 centes (1971–2003) (Cu: 75 wt%; Ni: 25 wt%) egyesült királysági és amerikai egyesült államokbeli magas réztartalmú érmékkel dolgoztunk. A korábbi tapasztalatok alapján néhány ezüstmintát is kihelyeztünk (Cu<1 tömeg%). Az érmék egy részét a Magyar Nemzeti Múzeum fémrestaurátorai által használt szerekkel (paraloid B67 (The Dow Chemical Company 2010), paraloid B72 (The Dow Chemical Company 2003), viasz) kezeltük. Azért, hogy a fémfelületet bevonó fém-oxidok lehetséges szerepéről információt kapjunk, a kezeletlen minták kis felületén, közvetlenül a kihelyezés előtt, karcokat ejtettünk.

Mivel a gázosításkor lejátszódó reakciók erősen hőmérséklet- és páratartalom-függők, a minták egy részét a kísérlet alatt nedvesen tartottuk: egy megnedvesített törölköződarabbal együtt nylonzacskóba téve helyeztük ki. A törölköző a minták 07.18-i kiemelésékor még nedves volt.

A minták jellegzetességeit (kezeletlen, kezelt, száraz, nedves) és a helyszíni paramétereit (légáram útja, padlószint feletti magasság) figyelembe véve mátrixot alakítottunk ki, és a rendelkezésre álló mintamennyiséggel is számolva, minta/helyszín-típusokat különböztettük meg (3. táblázat).

A mintákat a raktárhelyiségekből különböző időpontokban távolítottuk el: közvetlenül a behatási idő lejártá után, a szellőztetés megkezdésekor (04.16) (ezt a gázmester végezte, hiszen a helyiségekbe ekkor még csak védőfelszerelést használva lehetett belépni), a szellőztetés végeztével, a helyiségek birtokba adásakor (04.28.), 12 héttel a birtokbaadás után.

Meteorológiai körülmények

3. ábra A hőmérséklet és a relatív páratartalom változása a gázosítás és szellőztetés ideje alatt. Saját mérési adatok.

A pincehelyiséggel közvetlenül szomszédos kőtárban hőmérséklet- és páratartalom-mérőt helyeztünk el. A gázosítás és szellőztetés során monitoroztuk a páratartalmat és a hőmérsékletet (3. ábra).

A hőmérséklet-adatokból látszik, hogy a kísérlet során a behatási idő megfelelt a kártevőirtó-szer gyártója által előírtaknak (4. táblázat).

hőmérséklet	minimális behatási idő
<5°C	a gázosítás nem javasolt
5–10°C	10 nap
11–15°C	5 nap
16–25°C	4 nap
>25°C	3 nap

4. táblázat Minimális behatási idők TEKPHOS® tabletták használata esetén, a hőmérséklet függvényében (Nemzeti Élelmiszerlánc-biztonsági Hivatal 2013)

A relatív páratartalom-viszonyokat is kedvezőeknek gondoljuk: a hőmérséklet sem a gázosítás, sem a szellőztetés idején nem közelítette meg a harmatpontot.

A kísérleti minták anyagvizsgálata

A mintákat sztereomikroszkóppal vizsgáltuk, felületükről fotódokumentációt készítettünk. A felületi bevonatokat ezután pásztázó elektronmikroszkóppal (morfológiai vizsgálat), és az ezzel kombinált energiadisperzív röntgen spektrometriával (lokális kémiai elemzés), valamint mikroszkópi Raman spektroszkópiával (fázisazonosítás) elemeztük. Vizsgálati eredményeinket összevetettük a korábbi kártevő-mentesítés hatására a műtárgyakon kialakult korróziós termékek vizsgálatának eredményeivel.

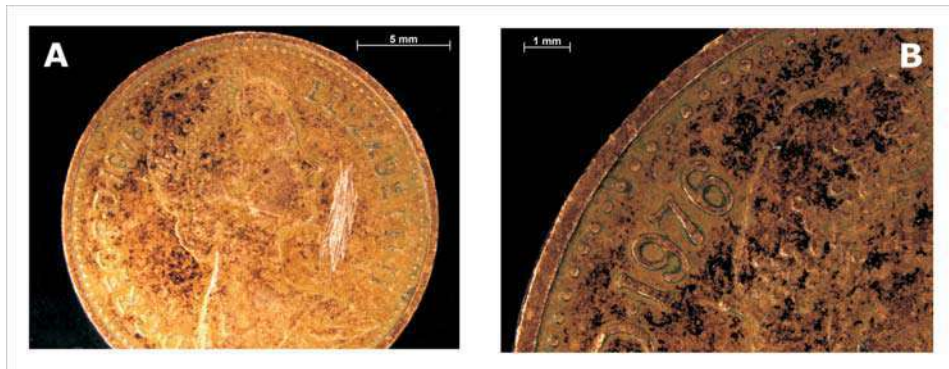
A gázosított helyiségekbe kihelyezett valamennyi érmén találtunk elváltozást. Az ezüstminták (Cu<1 tömeg%) felületén azonban nem tapasztaltunk korrózióra utaló nyomokat.

A különböző minta/helyszín típusok szerint egyedül a szárazon és nedvesen tartott minták között találtunk különbséget. Jelenlegi tapasztalataink szerint nincs különbség a légáram útjába, és attól elzárva, illetve a padlószint felett különböző magasságokba elhelyezett minták között.

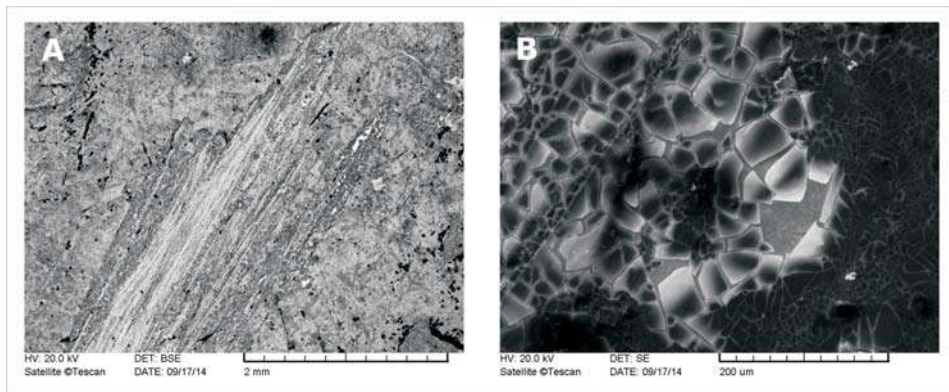
Szárazon tartott minták

A száraz mintákon szabad szemmel és/vagy sztereomikroszkópban látható sötétbarna, fekete elszíneződések jelentek meg (4. ábra).

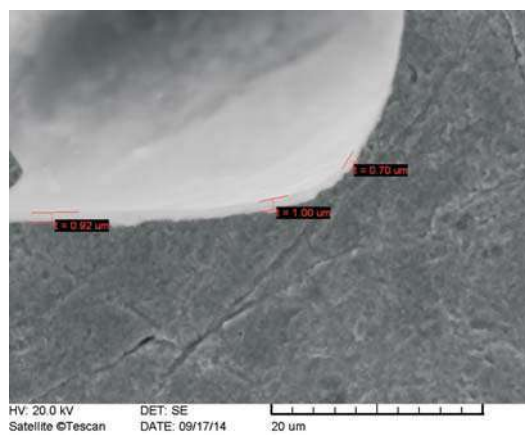
A pásztázó elektronmikroszkópos vizsgálatok megmutatták, hogy ezek a bevonatok ~ 1 µm vastagságú filmek, melyek a karcolt felületeken is képződtek. Kis vastagságuk miatt nem dönthető el, hogy a mikroanalízis során detektált réz az érméből vagy a felületi filmből származik, de látszik, hogy a bevonatok magas foszfortartalmúak (5-7. ábrák).

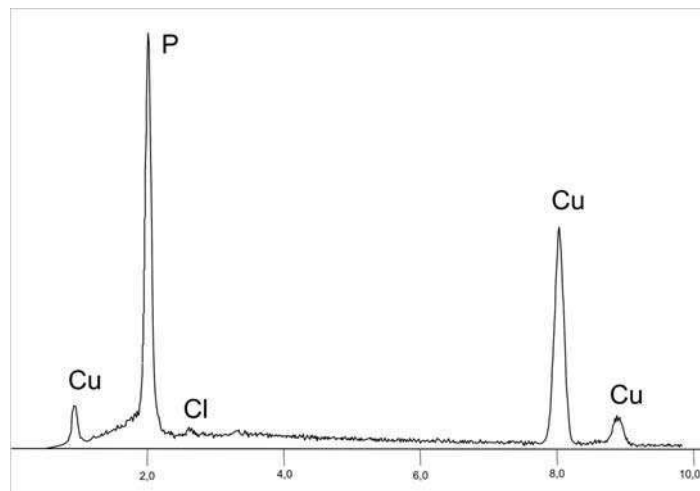
4. ábra Szárazon tartott 1 pennys. Az A) ábrán jól látható a frissen karcolt felületrész, a B) ábrán a sötétbarna, fekete elszíneződés.

5. ábra Szárazon tartott minta frissen karcolt felületén megjelenő szilárd bevonat A) visszazórt és B) szekunder elektronképe.

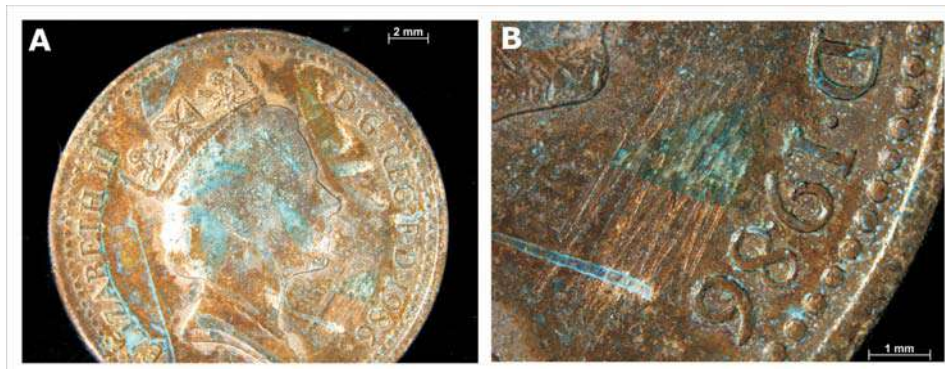
6. ábra Az 5. ábrán látható bevonat részlete a rétegvastagsággal.

7. ábra Az 5. ábrán látható bevonat (és az érme?) egy pontjának energiadisziperzív röntgenspektruma.

Nedvesen tartott minták

A nedvesen tartott mintákon kék színű, gömbös megjelenésű kristálycsoportok képződtek (8. ábra). A bevonatképződés a karcolt felületeken is végbement.

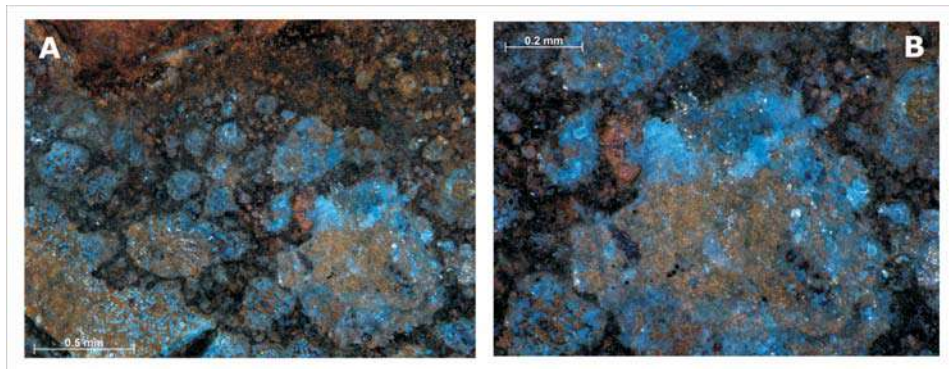

8. ábra Nedvesen tartott minta sztereomikroszkópos felvételei.

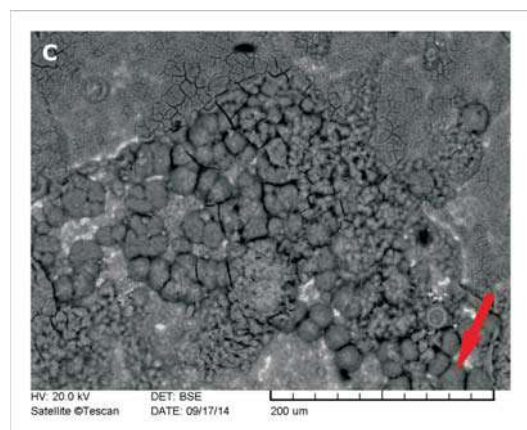
A kristálycsoportok 10–20 μm átmérőjűek, az egyedi kristályok maximum néhány μm nagyságúak. Réz- és foszfortartalmúak, de kis mennyiségben cinket is tartalmaznak (9–11. ábrák).

A Raman spektroszkópiás mérések megmutatták, hogy a keletkezett vegyületek Raman-aktívak (12. ábra). Spektrumaik azonban nem találhatók az adatbázisokban, és nem egyeznek a korábban vizsgált műtárgyak különböző színű korróziós termékei spektrumának egyikével sem (Gherdán *et al.*, 2014, Gherdán *et al.*, 2013).

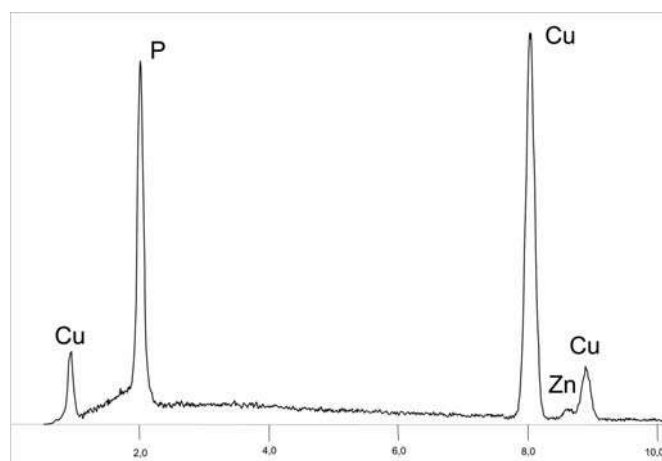
A kísérlet során szárazon és nedvesen tartott mintákkal sikerült megfogni a korróziós termékek képződésének két fázisát. A keletkezett vegyületek azonosítása azonban to-

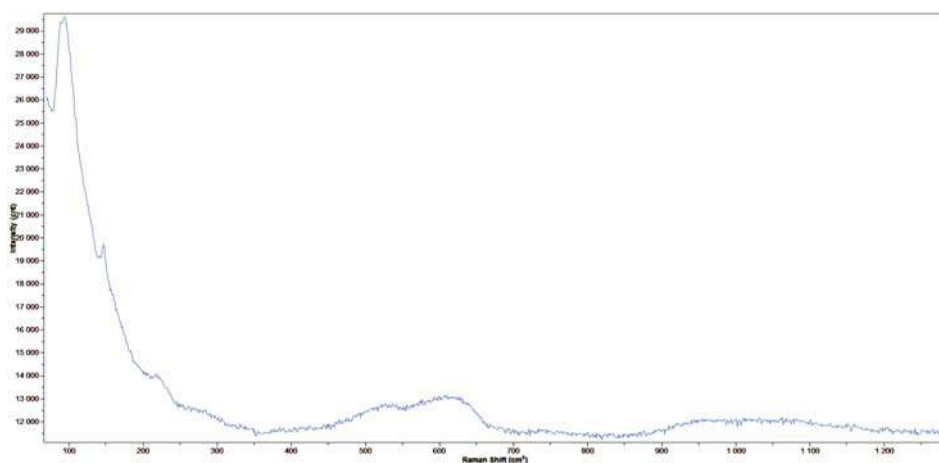
9. ábra Nedvesen tartott minta sztereomikroszkópos felvételei.

10. ábra A 9. ábrán látható nedvesen tartott terület visszszórt elektronképe.

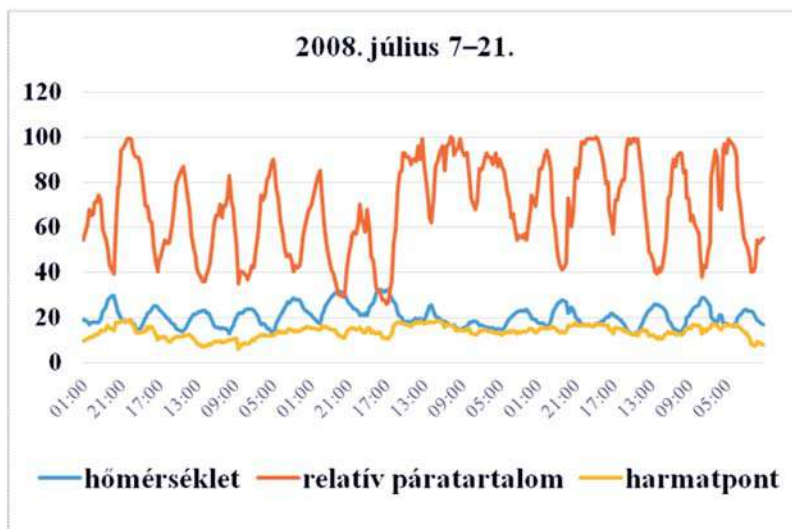
11. ábra A 10. ábrán a piros nyíllal megjelölt pont energiadiszperzív röntgenspektruma.

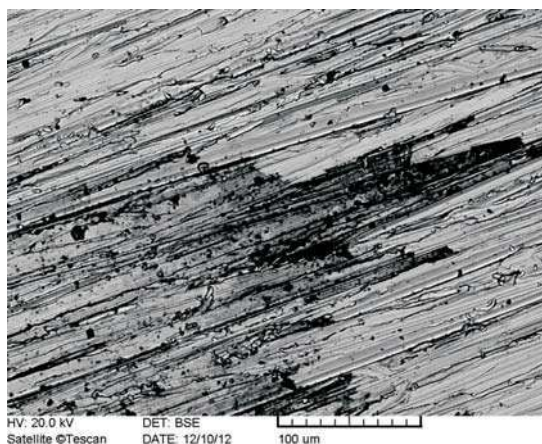
12. ábra Nedvesen tartott mintán képződött kék korróziós termék Raman spektruma.

vábbi kutatómunkát igényel. A tapasztaltak alapján előre láthatóan szükség lesz újabb kísérlet elvégzésére, amelynek során a különböző korróziós termékeket nagyobb anyagmennyiségben is elő tudjuk állítani, így további fázisanalitikai vizsgálatokra (röntgen pordiffrakció) is lehetőségünk nyílik.

A korábbi és a kísérleti gázosítás körülményeinek összevetése

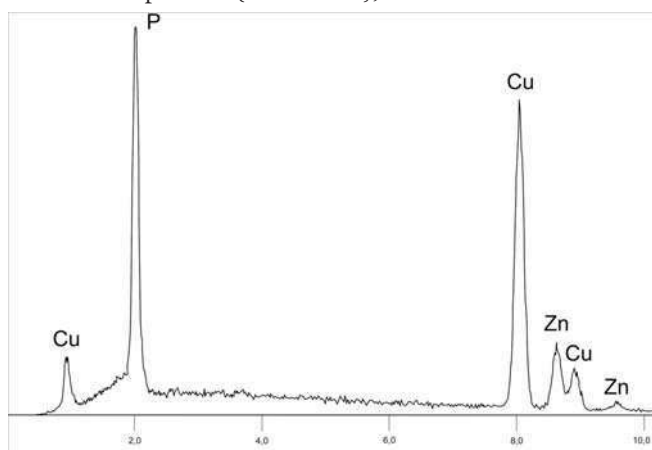
13. ábra A korábbi mentesítés idején az Országos Meteorológiai Szolgálat a múzeumi raktárhoz legközelebbi mérőállomásán mért órás (az előző óra 40. percében mért) hőmérséklet- és relatív páratartalom-adatai, kiegészítve a számított harmatpontértékekkel.

16. ábra Kísérleti sárgarézlemezen kialakult korróziós termék visszazórt elektronképe.

A 15. ábra azt mutatja, hogy a korábbi kártevőirtáskor, a szellőztetés 2. szakaszában, július 14. és 21. között a hőmérséklet gyakran, és nem csak az éjszakai, hajnali órákban (amikor a raktár zárva volt), hanem késő délelőtt is, tartósan harmatpont körüli volt. Ennek következtében a raktárban őrzött műtárgyakon kicsapódhatott a levegő páratartalma. Feltételezésünk szerint a szellőztetés első szakaszában a helyiségek nem szellőztek ki megfelelően, nem távozott el a foszfin. Erre több jel is utal:

- a károsodás felfedezése utáni raktárbejárás során a kártevőirtó-szer golyóinak maradvékát találták a helyiségekben, azaz, a gázmesteri gyakorlattal ellentétben, a behatási idő végeztével nem távolították el teljesen a szer maradvékát,
- restaurátorok 2010 nyarán (két évvel a kártevőirtás után) sárgaréz-lemezeket helyeztek el a raktárhelyiségben, ezek egyikét pásztázó elektronmikroszkópban energiadiszperzív röntgenspektroszkópiával vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy a lemez felületén megindult a korróziós termékek képződése (16-17. ábrák),

17. ábra Kísérleti sárgarézlemezen kialakult korróziós termék energiadiszperzív röntgenspektruma.

18. ábra Réztölcser, "folyásos" megjelenésű korróziós bevonattal.

- 2013 nyarán a raktárhelyiségekben végzett levegő-mintavétel megmutatta, hogy a fegyverraktárban kimutatási határ feletti foszfin koncentrációja.

A szellőztetés második szakaszában a harmatpont körüli hőmérsékleten kicsapódó pára és a nagy valószínűséggel még mindig képződő foszfin együttes hatására alakulhattak ki a korróziós termékek. Erre utal a felületi kristályos bevonatok „folyásos” megjelenése a műtárgyak felületén (18. ábra).

A lejátszódó folyamat

A korróziós folyamat pontos mechanizmusát egyelőre nem sikerült feltárnunk. A kísérletek eredményei, a frissen karcolt felületeken is képződő kristályos bevonatok azonban arra utalnak, hogy a foszfin-fém közt lejátszódó reakciók összetettebbek, mint ahogy azt korábbi kutatások mutatták.

Brigham és munkatársai (1999) réz-oxidok foszforsav hatására bekövetkező korróziójának termékeként értelmezték a felületi kristályos képződményeket. Létrejöttüket azzal magyarázták, hogy a foszfinban lévő foszfor víz jelenlétében oxidálódik a fém felületén. S bár a keletkező oldatokban a kísérletek szerint a fémréz termodinamikailag stabil, nem korrodálódik, a levegőn tartott réztárgyak felületét a valóságban mindig vékony réz-oxid réteg borítja, amely már reagál a foszforsavval. A relatív páratartalom függvényében eltérő reakciók játszódnak le. Magas páratartalom esetén szilárd, kristályos vegyületek képződnek, míg alacsony páratartalomnál a felületen vékony folyadék, vagy gélyszerű bevonat jön létre. A jelenséget azzal magyarázták, hogy a relatíve oxidatívabb körülmények között több Cu^{++} ion keletkezik, ami a kristályos fázisok kialakulását segíti.

A fenti elméletet nem kizárva érdemesnek tartjuk azonban megfontolni Goncharova és társainak (2002) eredményeit is, akik réz és foszfin közvetlen kölcsönhatását vizsgálták. Azt találták, hogy alacsony hőmérsékleten a foszfin-molekulák adszorbeálódnak a fém felületén, míg 273 K felett a réz katalitikusan elbontja a foszfint: a H_2 molekulák elhagyják a rendszert, a foszfor pedig diffúzióval beépül a réz felületébe, vékony felületi réz-foszfid réteget alkotva. Ez a félvezetők fizikájának kutatása során született kísérleti eredmény magyarázhatná a múzeum fémrestaurátorai által észlelt „misztikus” jelenséget is, amikor a használt réz töltényhüvelyeket Selecton B2-vel (LabChem 2013) kezelve azt figyelték meg, hogy a korróziós termékek ugyan eltűntek a tárgy felületéről, azonban néhány hét múlva, annak ellenére, hogy a tárgyakat semleges atmoszférában, a többi korrodált tárgytól szeparálva tárolták, újra megjelentek.

Kísérleteink alapján azt valószínűsítjük, hogy a „száraz” mintáinkon talált vékony, filmszerű bevonatok (foszforsav vagy valamelyik közbenső oxidációs termék) képződése lehet egy ezidáig nem jelzett kulcsa a korróziós folyamatoknak. Ezek a sokszor akár láthatatlan bevonatok a gáz kiszellőztetése után is megmaradnak a tárgyakon, tá-

rolják a reakcióképes foszforsavat. Ezek lehetnek a későbbiekben a fémfelületek korrózióját (és a velük érintkező textilanyagok lebontását) eredményező, feltehetően erősen hőmérséklet- és páratartalom-függő kémiai folyamatok kiindulópontjai.

A folyamatok részletes feltárása azonban mindenképpen további kutatásokat igényel.

Zárókövetkeztetés

A kísérletünk hőmérséklet- és páratartalom-viszonyait a korábbi kártevő-mentesítés hasonló adataival összevetve egyértelművé vált, hogy a foszfinos gázosítások szempontjából különösen fontosak a megfelelő meteorológiai körülmények. A kártevőirtások megtervezésekor kiemelt figyelemmel kell lenni a behatási és szellőztetési időszak hőmérséklet- és páratartalom-viszonyaira.

Azt is láttuk azonban, hogy kísérletünkben még a szárazon tartott mintákon is megjelentek korróziós termékek, annak ellenére, hogy a használt foszfin-koncentráció a magtárak kártevő-mentesítésére ajánlott koncentrációnál lényegesen alacsonyabb volt, az üres raktárakra előírt értékeket közelítette, és a hőmérséklet és páratartalom-viszonyok kedvezőek voltak.

Ez műtárgyvédelmi szempontból azt jelenti, hogy a réztartalmú műtárgyak kártevőirtás során nem kerülhetnek kapcsolatba a kártevőirtó-szerek foszfin hatóanyagával, azaz, kártevőirtás előtt el kell őket távolítani a raktárból, vagy más, nem foszfin-alapú kártevőirtást kell végezni.

Mindezek alapján indokolt, hogy a múzeumok kártevőirtás esetén olyan jelentős többletforráshoz jussanak, amely lehetővé teszi számukra alternatív rovarirtási technológiák megvalósítását.

Irodalom

- Brigham, R. J. 1998. Corrosive effects of phosphine, carbon dioxide, heat and humidity on electronic equipment, 1-43
- Brigham, R. J. 1999. Corrosive effects of phosphine, carbon dioxide, heat and humidity on electronic equipment: Phase II, 1-40
- Degesch 2013. Material Safety Datasheet: magnesium phosphide
<http://www.degeschamerica.com/docs/MSDS/Spent%20Mg3P2%20MSDS.pdf>
- Fields, P. G. & White, N. D. G. 2002. Alternatives to methyl bromide treatments for stored-product and quarantine insects, Annual Review of Entomology, Vol. 47, 331-359
- Gherdán, K., Weiszburg, T., Bendő, Zs., Kristály, F., Váczi, T., Zajzon, N. 2014. Phosphine fumigation damage: corrosion of metal and metal-textile composite museum objects; 11th International Conference on Non-Destructive Investigations and Microanalysis for the Diagnostics and Conservation of Cultural and Environmental Heritage, Full papers, 2014, June 11-13, Madrid, IDN 111
- Gherdán, K., Weiszburg, T., Bendő, Zs., Kristály, F., Váczi, T., Zajzon, N. 2013. Kártevőmentesítés hatása múzeumi fémtárgyakra, Gesta, —9
- Goncharova, L. V., Clowes, S. K., Fogg, R. R., Ermakov, A. V., Hinch, B. J. 2002. Phosphine adsorption and the production of phosphide phases on Cu (001), Surface Science, Vol. 515, 553-566
- LabChem 2013. EDTA, Disodium, Dihydrate, Safety Data Sheet
<http://www.labchem.com/tools/msds/msds/LC13750.pdf>
- Mezőgazdasági Szakigazgatási Hivatal Központ 2014. Forgalmahozatali és felhasználási engedélyokirat, Tekphos rovarölő gázosítószer
- Morgós, A. 2001. Műtárgyak korszerű fertőtlenítése, ISIS Erdélyi Restaurátor Füzetek, Vol. 1, 21-42
- The Dow Chemical Company 2010. PARALOID™ B-67 MT, Technical datasheet
<http://www.dowconstructionchemicals.com/na/en/pdfs/832-00105.pdf>
- The Dow Chemical Company 2003. PARALOID™ B-72 MT, Technical datasheet
<http://www.conservationssupportsystems.com/system/assets/msds/b72100.pdf>

EXPERIENCES WITH PHOSPHINE-BASED FUMIGATION IN MUSEUMS

KATALIN GHERDÁN

Since the phase out of the traditionally used methyl-bromide, stored product insects in large granaries and flour mills are usually fumigated with phosphine-based pesticides world-wide. This fumigation practice has also been applied by several museums in Hungary in the last decade. Investigating the catastrophic consequences of such a museum fumigation we made an experiment during the phosphine-based fumigation of the biological collections in a museum. Our aim was to get to know the reaction processes acting between copper-rich metal objects and phosphine. The results show that even if meteorological parameters are favourable and only minimal effective pesticide doses are used, phosphine causes corrosion of the metal surface, thus its application in the presence of cultural heritage objects is seriously contra-indicated.

HOLLÓKŐ GAZDASÁGI VÁLTOZÁSAI AZ ELMÚLT MÁSFÉL ÉVSZÁZADBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A VILÁGÖRÖKSÉGI CÍM ELNYERÉSE UTÁNI IDŐSZAKBAN

MOLNÁR ILDIKÓ

*Hollókő Ófalu a templommal.
Molnár Ildikó felvétele, 2004.*

A tanulmány megszületésének előzménye a 2014. évben készülő Hollókő Kezelési Tervéhez készült néprajzi szempontú gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténeti helyi kutatás. A falura jellemző gazdasági, néprajzi, és a turisztikai típusú összefoglalások eredményei után világossá válik, hogy egy erős hagyományokkal rendelkező település gazdasága jelentősen átalakul olyan külső formáló erők hatására, mint az örökségvédelem és a Világörökségi cím adományozása, valamint az azt követő „turisztikai-boom”. Ezeket, az együttes jelenségeket vizsgálja az alább olvasható gazdaságtörténeti jellegű összefoglaló.

A paraszti társadalomban változásainak irányait – így Hollókőét is – jelentősen befolyásolta a 20. század első évtizedeinek, a két világháború közötti időszak relatív gazdasági fejlődése, illetve a kommunista korszak erőltetett, mesterséges iparosítási kényszere. Mindkét folyamat erősen megbolygatta a falu társadalmának rendjét, és lassan, évtizedek alatt erodálta, átalakította az archaikus jegyeket még részben őrző társadalomszerkezetet, véglegesen megváltoztatva ezzel Hollókő demográfiai trendjeit.

Ez a kedvezőtlen változás tipikusnak mondható általában a magyar falvakkal, így Hollókővel kapcsolatban is. A drasztikus népességcsökkenés háttérében egyértelműen a modern ipari társadalom fejlődésének felgyorsult üteme áll, amellyel a falu lassú ritmúsú életvilága sem a megtartó erő, sem pedig a progresszivitás tekintetében nem kelhetett versenyre. A 20. század első évtizedeiben a földhöz kötött gazdálkodás kényszere, a rokoni kapcsolatok még ideig-óráig ugyan helyben tartották az embereket, de a második világháború utáni „új idők” ereje, és kényszerei folyamatosan szívták el – elsősorban Salgótarján irányába – a falu utánpótlását jelentő „emberanyagot”.¹

¹ ROMHÁNYI M. MAD 2014.

Gazdálkodás

Földművelés lehetőségei

A paraszti gazdálkodás elemei helyhez kötöttek, és jobbára a faluközösséghez tartozó művelhető területeken történik, amely fekvését tekintve a falu határa, vagy a telek. A Hollókő határában az 1860-ban lezajlott tagosítás után a legtöbb család 2-3 holdas paraszti birtokot kapott az egykor egységes uradalmi birtokokból. A föld, az elvárható terméshozam szempontjából rossznak minősül, ezen okok miatt kevés gabonát és egyéb terményt tudtak azokról betakarítani.

Szántóföldek aratás után. Manga János felvétele, 1949. PMF 1099

Azt a pár tehetősebb gazdát, akik a felosztás után 20-30 hold földdel gazdálkodhattak, azokat a falubeliek „boldogoknak” nevezték. A legtöbb lakos továbbra is a megmaradt uradalmi birtokhoz tartozott és évi 30 - 60 nap úrdolgát (ingyenes napszamos munka) kellett végezniük. Ez a nyár közepén végzett ingyenes munka, a kevés és rossz minőségű földterületek összességében arra készítette a zselléret, hogy az alföldi nagy gazdaságokba szegődjenek summásoknak. A summásként megkeresett összeg biztosította egy család megélhetését a zordabb téli időszakokban. Emellett sokan, a földnélküliek vagy kisbirtokosok közül a nehéz és veszélyes bányászéletet választották, és elkezdtek a Salgótarján környéki szénbányákban dolgozni.

Hagyományos, erdei munkák

Fakitermelés

Hollókőn – ahol a határ nagy részét erdők veszik körül – a fűtéshez, az építkezéshez, gazdasági épületek felállításához, eszközkészítéshez, de termőföldhöz jutás miatt is sok erdőt irtottak. A valamikori erdők helyén keletkező szabad földterületeken, az „irtáso-

kon” azután földművelést folytattak. Az erdőben nemcsak a folyamatos fakitermelési tevékenység, hanem mészégető munkák is folytak, amely mesterség műveléséből a 18. században igen sokan éltek a Cserhát vidékén.

Gyűjtögetés

A faluban és környékén a méhészkedés is igen ismert és elterjedt gyűjtögető módszer volt. A helybeliek az erdőben élő vadméhek lépeinek kifosztásán túl sokszor a felkutatott méhcsaládokat hazavitték, még hozzá gyakorta fástól, és így már házasított körülmények között ellenőrizték a méztermelést.

A különböző gyógynövények összegyűjtése, értékesítése és felhasználásuk számos módja is jellemző volt a vidék lakosságára. A gyógyító vagy füves asszonyok nagyon sok gyógynövényt ismertek és alkalmaztak különböző betegségek gyógyítására. Így például előszeretettel használták az ezerjófüvet (*Centaurium minus*), liliomot (*Lilium candidum*), a cickafarkat (*Achillea mille-folium*), a körömvirágot (*Calendula officinalis*), a vérehulló fecskefüvet (*Chelidonium maius*), a zsurlót (*Equisetum arvense*), a tárkonyt (*Artemisia dracunculus*), az izsópot (*Hyssopus officinalis*), a nadragulyát (*Atropa belladonna*), és az ördögcsipte füvet (*Veronica prostrata*) is.

A palócok ez utóbbi fűféle különös alakját a következő legendával magyarázzák: „*az ördög Krisztus urunkat üldözte, s az Üdvözítő előle egy virágos mezőre menekült. Az ördög Krisztust szemmel tartotta, de végre is eltűnt a szeme elől. Erre az ördög a füves mezőn az Üdvözítőt a lábnyoma után követte, de végre egy fűnél az utolsó lábnyom is eltűnt. Most az ördög a letaposott fűhöz fordult, és tőle kérdezte, merre menekült az Üdvözítő. A jámbor fű azonban meg nem szólalt, az ördögöt útba nem igazította. Mivel az ördög az üldözést nem folytathatta, mérgében a fű tetejét leszakította, s meg is átkozta, hogy a leszakítás helye soha többé ne virágozzék. Az ördögcsipte fűn az ördög átka megfogant, s a teteje még ma sem virágzik.*”

A helyi emberek a gyógynövények mellett gombákat és bogyós növényeket is gyűjtöttek. Szívesen gyűjtötték az áfonyát (*Vaccinium myrtillus*, *Vaccinium vitis idaea*), a szelídgesztenyét (*Castanea sativa*), a vadsáfrányt (*Crocus variegatus*), a réti lóherét (*Trifolium pratense*), amelynek piros virágja kedvelt gyermekeledel volt, a kökényt (*Prunus spinosa*), a somot (*Cornus mas*), a mogyorót (*Corylus avellana*), a barkócot (*Sorbus torminalis*), a málnát (*Robus ideaus*), a földieperet (*Fragaria vesca*), a borókát (*Juniperus communis*) és a gyalogbodzát vagy borzangot (*Sambucus ebulus*), amelynek virágából lekvárt és bodzafánkot is készítettek, a terméséből pedig pálinkát főztek.

Földművelés

Gabona és egyéb szemtermelés

Az állattartás fejlődésének felgyorsulása magával vonta a földművelési ágazatok kiszélesedését is. Ez az előrelépés főleg az intenzívebb szemtermelés és a takarmánynövények termesztése területén volt tapasztalható. Bár az olyan rossz minőségű termőföldterületekkel kapcsolatban, amelyek a 19. század első felében Hollókő határában voltak leírják, hogy „*a búza is alig termett meg, de ha megtermett is csak négy szemet adott*”². A

² PMNA 280

rozs, lévén kicsit igénytelenebb növény, már jobban megterem ezen vidéken. Magja és szalmája egyaránt felhasználásra került, hiszen utóbbiból készítették a falu házainak tetőzetét. A rozsszalmából rakott zsúptetőnél elengedhetetlen a jó minőségű magas rozs, egy-egy „babka” megkötéséhez 180 cm hosszú szárú szalmára volt szükség.

A hollókőiek, amint elkezdték a sovány földjeiket megművelni, trágyázni és gondozni, „a föld is kövérebb lett, mindjárt megtermett rajta minden”.³ A helybeliek visszaemlékezéseiből kiderül, ahogy Manga János felgyűjtötte, hogy „akkor tudtunk valamire vergődni, amikor megszűnt az ugar, és azt is bevethettük búzával vagy lucernával, herével. Akkor a búza eladására is jutott és több marhát tarthattunk.”⁴

A búzát legszívesebben a pihentetett földbe, az ugar után vetették. Ezt a munkát jobbara ősszel végezték, a magokat az előzetesen három alkalommal (ősz, tavasz, nyár) felszántott, megtrágyázott, megboronált földbe tették. Ezzel szemben az árpa és a zab vetési ideje tavaszra esett.

A búzából kétféle volt ismert és elterjedt ezen a vidéken: az őszi és a tavaszi búza. A tönkölyt, kölest a 20. század elején már nem termesztették, zabot is csak a lovas gazda vetett.

Az árpa egy részét azonban eladták, a másik részét pedig takarmányként megettették a szarvasmarhákkal. A vetéshez igen sok babona és hiedelem kapcsolódott. A helyiek azt tartották, hogyha szeptember 1-jéhez legközelebb eső holdtölte után kezdtek el vetni, pénteken nem vetettek, mert az szerencsétlenséget hozhatott a termésre. Egy másik hiedelmük szerint, ha a vetést nagyon megszállták a madarak, akkor a földet meztelenül kellett megkerülni.

A gabona vetését általában kézzel végezték, mivel a falu határában lévő lankás földekre a vetőgépet nem tudták felszállítani. A mag vetése után faboronával boronálták el a földet. A betakarítás ismert elnevezése az aratás volt. A nagycsaládok ilyenkor összefogtak, kalákákba szerveződtek, és közös erővel takarították be a termést. Elől kaszával

Kendernyűvés Hollókő határában. Manga János felvétele, 1949. PMF: 1148.

³ PMNA 280

⁴ MANGA J. 1979. 86p.

a férfiak haladtak, és vágták a rendet. Utánuk a nők sarlóval összehúzták a kévét, amit megkötözve félreraktak. Amikor elkészültek, a kévéket szekérre rakták, és bevitték a pajtáskertbe. Ott szétterítették, és a cséphadaró segítségével kiverték a kalászból a szemet. A rozs szalmáját a fentebb leírt módon hasznosították, míg a búzaszalma az állatok almozására szolgált.

A falu közvetlen határába ültették az asszonyok a kendert. A kenderfeldolgozás után keletkező alapanyag az egyik legfontosabb paraszti termék volt ebben az időben. A termesztése felügyelete és a termés későbbi feldolgozása az asszonyok feladatai közé tartozott. A földet, amelybe a kendert ültették, jellemzően április végén előbb jól megrágyázták, majd május elején bevetették és beszántották. Magát a kendert 12 hetes korában „nyútták ki”, azaz tövestől tépték ki a földből. De hagytak szeptemberre is magnak való kendert a jövő évi termés biztosítására. A kendert kévékbe kötötték, majd a falu végén az erre a célra kialakított kenderázató gödörbe vitték (ezt most felújítják a falu határában), ahol azt több napig áztatták. Ezt követően kiszáritották, és megtörték a tilóval. A megdolgozott fás részt a héhejen átfésülték, majd a guzsalyra erősítve, orsóra sodorva a téli estéken megfonták.

Kapásnövények

A kukorica ismert és igen széles körben elterjedt kapásnövény volt. Kedvelték Hollókőben is, ahol nemcsak a faluszéli veteményesekbe, hanem a külső földterületekre is ültették. Az egyik legszélesebben elterjedt felhasználási módja a dara készítése volt, de liszté is őrölték, valamint fogyasztották szemesen is. A növény összes részét igyekeztek minél jobban felhasználni. Például a szárából készítették a majdani kemence vázát, de falat erősítő anyagként, takarmányként és csutkáját fűtőanyagként is felhasználták. A helybeliek a kukorica közé gyakran ültettek babot és tököt.

A hollókőiek burgonyát, munkaigényes termelési módja és rossz minőségű földjeik miatt, nem igazán ültettek, inkább a konyhakertekben, nem pedig a nagyobb földterületeken termelték kisebb mennyiségben. Abban az esetben, ha a család számára kevés lett a termés, úgy a szükséges többletet megvásárolták az őrhalmi és hугyagi termelőkötől.

Kapáló asszony, Hollókő. Fényes Dezső felvétele 1930-as évek. PMF. 313.

A káposztatermesztés már a középkor óta megtalálható a magyarok és a vizsgált területen élők kertészetében. A káposztát előbb eltették a palántanövelő földre, majd amikor 6 levelet hozott, kiültették végleges helyére. A káposztát a helybeliek savanyítással tartósították. A család, amennyiben nem termelt elegendő káposztát, úgy ezt is a gazdálkodásra alkalmasabb hугyagi és őrhalmi gazdákötől szerezte be.

Ezen kívül a faluban még természetek céklát, burgunyit (nagy répa), erős paprikát, paradicsomot, babot, tököt, uborkát, répát, mákot, hagymát és fokhagymát is.

Gyümölcsstermesztés

Egy hollókői adatközlő szerint senkinek nem volt gyümölcsöse az 1920-as években Hollókőn. Mindenki ültetett néhány gyümölcsfát a kertjébe, és az azon megtermett gyümölcsöket fogyasztotta és tartósította valamilyen formában. A legelterjedtebb gyümölcsök az alma, körte, dió, szilva és cseresznye voltak. Ezeknek a gyümölcsseit vagy megfőzték lekvárnak, vagy aszalással tartósították, és téli csemegének elrakták a gyermekeknek.

Mind a zöldségek, mind a gyümölcsök között ismert volt a befőzési eljárással történő tartósítás. A zöldségeknek legtöbbször az udvaron vermet ástak, és abban tárolták a téli időszakba a burgonyát, a répát és hagymát. A gyümölcsök közül a diót törés után vaszonzsákban lógatva tartották a kamrában.

Az előbb felsorolt zöldségek és gyümölcsök felhasználásával egy 1967-ben felgyűjtött, akkor 82 éves adatközlő által közölt nem túl változatos heti menü a következőkből állt:

Hétfő: krumpli- vagy bableves és tészta (túrós, káposztás, mákos, grízes, diós vagy lekváros csík)

Kedd: tészta- vagy bableves, tészta (egytálétel, rendszerint haluska)

Szerda: krumpli- vagy bableves, sütemény (túrós, mákos kalács, rétes, túrós, káposztás lepény, aminek tésztája vajjal vagy zsírral, tojással és tejjel volt megerősítve)

Csütörtök: mint a keddi étrend

Péntek: mint a hétfői étrend

Szombat: mint a szerdai étrend

Vasárnap: hús, általában sült hús.⁵

Állattartás

Hollókő állattartására a Herman Ottó-féle besorolás közül kettő érvényes: a félszilaj és a kezes állattartás. Az előbbi lényege, hogy tavasztól (április 24. Szent György napjától, szeptember 29. Mihály napjáig) őszig a pásztor jószágait a falu határában, vagy még messzebb, a szabad ég alatt legeltette. Azonban ez a legeltetési forma viszonylag hamar visszaszorult, majd idővel el is tűnt, mivel kevés nagygazda élt a faluban. Ezért ezen a vidéken is jellemzőbb volt a kezes állattartás, amelynek lényege, hogy az ígás, tejelő és egyéb haszonállatokat reggel ki-, majd este visszahajtották a legelőkről.

A faluban ezen állattartási forma meglétére utal a „hagyásfás” legelő is, amelynek megléte elsősorban a hegyi falvak határában – így Hollókőn is – kialakította speciális tájhasználatra utaló látképét. Az így létrejött nagyobb kiterjedésű facsoportokat a nap jobban éri, és mivel növekedésüket más erdei fa nem akadályozza, valamint a közelükben legelő jószág a talajt megtrágyázza, így a területen megtermő gyümölcs élvezhetőbb lesz. Ezek a ki nem irtott, szabadon növény, változó méretű, erdős területek kedveznek jó terméshozamú gyümölcsfa állomány kialakulásának.

Az ún. kezes állattartás szoros összefüggésben van a föld megmunkálásával.

⁵ PMNA 280

A belterjes gazdálkodásnál (istállózó állattartás) jellemző, hogy a nagyobb anyagi és munkaerő ráfordítás mellett (takarmányozás) nagyobb anyagi haszon érhető el. Az istálló tartás lényege nem maga az épületben tartás, hanem a takarmányozás folyamatának megszervezése. Györfly István ezt így írja le: „Ahol szűk a határ és kevés a legelő, a nép főleg földművelésből él s igavonó vagy tejelő jószágát rendszeresen istállón tartja, legfeljebb tarlón vagy ugaron legelteti.”⁶

A falu gazdasági épületei jelen állapotukban is arra utalnak, – ahogy a múltban is – hogy a félszilaj tartást felváltotta a kézi tartás. Bent, az Ófalu területén nem találni olyan melléképületeket, mint az istálló, vagy a pajta. A felföldi építészetre jellemző háztípus és a telekbeépítések alapján elmondható, hogy az istállót gyakran építették a lakóház folytatásaként, vagy a lakóházzal szemközti oldalra. Hollókón azonban ezekkel az építészeti megoldásokkal nem találkozunk. Az itteni gazdasági élet színtere az ún. pajtáskertben volt, amely az Ófalu határában állt. Ennek valamikori helyén ma az Újfalu utcái találhatóak.

Szarvasmarhatartás

A marhatartással kapcsolatos szavaink többsége török eredetű, így a kutatók úgy vélelmezik, hogy javarészt tőlük vettük át a marhatartás módszereit még jóval a honfoglalás előtti időkben. A magyar területek legismertebb fajtája a fehér szőrű „magyar szürke marha”, amely típus azonban a Felföld területén, azon belül Hollókón az ára miatt nem volt népszerű fajta. Ez a marhatípus igen-igen drága volt, így az itteni gazdálkodók jellemzően a jóval olcsóbb: lengyel barna és a bajor tarka marhafajtákat tartották. Ezeket a közkedvelt fajtákat később felváltotta a közel 30 fajta nemesítéséből létrehozott magyar pirostarka. Ezek kisebb termetű, a tejükért tartott, kevésbé igazott állatok voltak.

Hollókón a 19. század végétől növekedett meg a haszonállatként tartott „magyartarkák” száma. Ennek hátterében az Alföldre járó summás hollókői parasztok „élelmessége” állt. Ők ugyan is „kifigyelték”, hogy az Alföldön nem kedvelik ezt a fajtát, mert ott jobbára a „szürkemarha” a kelendő. Így sokkal olcsóbban meg tudták szerezni a tarkákat, amelyeket aztán hazahoztak, majd felhizlaltak, és később pedig a környező vásárokon jó áron továbbadták. Ez a folyamat nem csak a helybeli mezőgazdaság fellendülésére, hanem a falu egészének gazdaságára is kedvező hatással volt. Mivel a megnövekedett állatállomány több trágyát termelt, így a jobban trágyázott föld több takarmányt, gyümölcsöt, háztáji termést adott. A régi szarvasmarha takarmányozásra talált adatokból kitűnik, hogy a 19. században nem foglalkoztak külön az állatok takarmányozásával, télen szalmával etették, de az is előfordult, hogy a leszedett zsúptető maradékát dobták az állatoknak. (A fentieknek látszólag ellenmondó tartalom további kérdéseket vet fel.)

A helyiek takarmánynövényként vörösherét (*Trifolium pratense* var. *subnudum* Witte) termeltek. Ez a növény köztudottan talajjavító hatású, a lucerna után a második legértékesebb pillangós virágú szalmaszál takarmánynövény, amelyet Hollókón a gyerekek is előszeretettel fogyasztottak.

Az itteniek a marhát elsősorban a tejéért, valamint kevésbé jellemző módon igaerejéért is tartották. Tartásuk fő oka azonban a felhizlalásuk utáni továbbértékesíthetőség

⁶ GYÖRFFY I. 1934. 114.

volt. E gazdasági – kereskedelmi tevékenység hatására alakult ki egy módosabb, kupecekből álló réteg a 20. század elejére.

A marhatartáshoz kapcsolódó számos hiedelem egyikének hatására a hollókői öregek úgy tartották, hogy a marha tejét el lehet apasztani, a kisborjút pedig meg lehet igézni. De ha Luca estéjén fokhagymát tettek az istálló ajtajára, vagy seprűt fektettek keresztben az ajtó elé, a boszorkány már nem tudta elvenni a tehén hasznát.

Juhtenyésztés

Nógrád erdővel sűrűn tarkított megyéjében a makkoltató disznótartás mellett a másik jelentős állattartási mód a félszilaj tartású juhtenyésztés volt. A juhokat a pásztor (juhász) őrizte, akit általában tavasszal felfogadtak, majd ősszel (Mihály, Márton napok valamelyikén) számoltattak el.

Magyarországon bár igen sok fajta ismeretes, ezen a vidéken csak a magyar „rackajuh”, a racka és a merinó terjedt el. Ahogyan más vidékeken, úgy jellemzően Hollókőn is, a birkát elsősorban gyapjáért tartották. A megtermelt gyapjú és bőráru mellett a fiatal bárányokat a környező vásárokon értékesítették. A kikészített báránybőrből és a levágott gyapjúból számos, a paraszti ruhatár alapelemeit képviselő ruhadarab került ki: úgy mint a szűr, a suba, a guba, a ködmön és a cucaj is. A helybeliek elsősorban a losonci gyapjúvásárra jártak, ahol a nagy brünni és gácsi posztógyárak képviselői is vásároltak.

A legnagyobb számban birkákat a Cserhát dombos vidékén a 19. században tartottak. Ezt követően a földterületek szétosztásával, elaprózódásával a legelők méretei drasztikusan lecsökkentek, így megszűntek a valóban nagyszámú, 200-300 egyedre számlálható juhállományok. A 20. század elején ugyan kis létszámú nyájokban főként „selyem gyapjas” bárányokat tartottak, de felhasználásukról nem sok adat található.

A birkatartás erre a vidékre is jellemző hagyományai ellenére a táplálkozásban elenyésző a bárány- és birkahús felhasználása, amelyet általában gulyásnak, sült húsnak elkészítve fogyasztottak el. A pásztorok ugyanakkor jelentős hatást gyakoroltak a népi művészet alakulására. Az ő munkásságukat dicséri a Nógrád megyére jellemző áttört faragás megteremtése, a díszes használati eszközök elkészítése és a kecskedudával játszott pásztorzene is.

Sertés

A 19. században a Cserhát erdeiben, amelynek lankáit hatalmas, összefüggő tölgyerdők borítják, eleve adott volt, hogy a disznók makkoltatásával oldották meg a takarmányozást. Az igen jó minőségű eledelnek köszönhetően gyorsan hízó állatokkal – ugyanúgy, mint a szarvasmarhával – a helyiek kupeckedtek. Ez a sok munkát igénylő tartásforma azonban viszonylag gyorsan eltűnt Hollókő életéből.

A sertés tartása továbbra is megmaradt, de az állatokat már a „hidasólakban” tartották bent a faluban. A helyi családok általában 2-3 disznót tartottak, ezeket takarmánnyal és ételmaradékokkal a téli hónapokban felhizlalták, majd levágták. A sertés feldolgozása ezen a vidéken is igen sokszínű volt: készült kolbász, hurka, különböző szalonnák, disznósajt (gömböc), kása, zsír, töpörtő is. A nyersen meghagyott ételeket füstölték és kifagyasztották, így tartósítva azokat. Hollókőn a lakodalmakra mindig vágtak disznót, a család gazdasági helyzetétől függően 1-2 állatot.

Ló tartás

A Nógrád megyei falvakban sehol nem volt jelentős a ló tartás, olyan gazda vagy földbirtokos nem volt, akinél a ménes megtalálható lett volna. Jellemzően csak a módosabb

*Ökrösszekér. Fényes Dezső felvétele, 1936.
PMF 318.*

nem volt önálló baromfiudvar, így az állatok kacsákat általában egy kisgyerek kihajtotta a határba, majd estére visszaterelte őket a házhoz. A Hollókőn jellemzően tartott szárnyasok: a liba, a tyúk, a gyöngytyúk, a kacska és a galamb voltak.

A baromfitartás több szempontból kifzetődő volt, mivel tojása mellett könnyen lehetett szaporítani és tollait felhasználni. A baromfi szaporításában a kotlósnak volt a legnagyobb szerepe, mert a jó kotlóstyúkot a lúdtojásra is ráültették. A keltetéshez használt, fűzfából font kosarakat bent tartották a házban, közel a kemencéhez. A frissen kelt napocsibéket a gazdasszony gondozta 4-5 napig, napjában többször megetette kenyérrrel, kukoricadarával és csalánnal. A tyúktojást a gazdaasszony mindig gondosan begyűjtötte, és a vásáron eladta, így ebből önálló jövedelme származhatott.

A ludak és a kacsák tollát egyaránt felhasználták. A téli időszakban zajló fosztáson az apró pelyheket letépkedték a tollról, amelyeket azután eladtak. A falubeliek az 1930-as évektől fokozatosan lecserélték a szalmával töltött ágyneműiket, a dunnát, a párnát a lefosztott pehellyel töltötték meg.

nagygazdák cserélték le igavonó ökreiket lovakra, de csak azokon a településeken, ahol több lehetőség volt a fuvarozásra. Hollókőn, jellemzően birtokterületi szempontból kicsiny területen, 2-3 holdon gazdálkodtak a helybéliek, így csak azok tartottak lovat, akiknek 7-8 hold földjük volt. A szekereket is inkább ökrökkel húzták, csak amikor már megjelentek a homokfutók vagy a kocsik, akkor használtak lovakat.

Baromfi

A szárnyas jószág a házak melletti ólakban kapott helyet. Ezeket a melléképületeket a házak udvarának belső részére építették általában valamilyen maradék anyag és faágak felhasználásával. Az 1909-es nagy tűzvész után már deszkából építették ezeket az ólakat, amelyeket sokszor a házakról megmaradt cseréppel fedtek le. A házaknál szabadon mászkáltak a portákon. A libákat,

*Istálló. Manga János felvétele, 1949.
PMF:5720*

A tyúkhús ebben a faluban is gyakorta volt a vasárnapi ebéd jellemző alapeleme. A húst levesbe főzték, majd megfőve külön tálalták. A tyúk mellett másik szárnyas a liba volt, amelyet a Márton-napi vendégség alkalmával szolgáltak fel, így tisztelegve Hollókő védőszentje, Szent Márton előtt.

A gazdaság változása a második világháború után

Már a háború előtt a hollókőiiek nagy része eljárt a faluból, ipari munkákban, bányaszatban és cselédként találtak munkát. Ezt a munkát egyrészt a kényszer szülte: a kevés, rossz minőségű termőföld a falu határában, másrészt, pedig a kitörési vágy. Az itt szerzett ismereteik, tudásuk, tapasztalatuk és legfőképpen pénzük tette azt lehetővé, hogy a szűkös Ófaluból nyitni tudjanak, és az új falurész építésébe kezdjenek. A faluból elment fiatalok ugyan visszajöttek, de már nem a földeken szerettek volna munkájuk után dolgozni, hanem élvezni akarták azt, hogy van pénzük, vannak lehetőségeik. Ezt a folyamatot erősítette az elektromos hálózat, a rádió és a tömegközlekedés megjelenése, amely már az 1930-as évek végén elkezdődött: nevezetesen a termőföldek művelésének lassú elhagyását.

Ezt támasztják alá az 1945 utáni légi felvételek és térképek, amelyekben a falu határában jellemzően sok legelőt találni, pl.: a vár és az Ófalu közötti lankákon és a két patak-völgy között.

A földművelésre az 1864-es tagosítást követően a sok tulajdonossal rendelkező nád-rágszj parcellák szolgáltak, amelyeket az igen nehéz megművelhetőség és a kis terméshozam jellemzett. Az eddig is sajátos agrárkultúrájú Hollókő két évtized alatt sebesen vesztette el a földdel való kapcsolatát. A műemléki védelem után az Ófaluban gyorsan betiltották az állattartást, viszont a 20. század elején a Hollókői faluképre jellemző pajták és istállók megszűntek, mert a városokban végzett munkától tehetősebbé vált fiatalok itt kezdtek el építkezni. A 60-as évek első éveiben azonban alapvető változások történtek a kistelepülés életében. A háború előttihez képest az aktív keresők foglalkozási szerkezete jelentős átalakuláson ment át. A mezőgazdaságban ekkor a keresőknek már csupán 59%-a dolgozott, és zömmel a nőknek nyújtott munkalehetőséget. A Nagybátony, Petőfibánya, Kisterenye és Salgótarján vonzáskörzetében zajló bányászat a magasabb jövedelmek ígéretével magához vonzotta az aktív kereső férfiak nagyobbik hányadát (51%). Míg az ipari-építőipari szektorban foglalkoztatottak száma az 1960-as statisztika szerint a keresők 34%-át tette ki. A fennmaradt 7% a közlekedésben, a kereskedelemben és a szolgáltatás más területein, valamint az egyéb munkahelyeken dolgozott.⁷

A falu határa 141 ha, 1977-ben tájvédelmi körzet lett, nehezítve a mezőgazdaság fejlődését. Többek között ennek hatására a faluban létrehozott TSZ már 1979-re elveszítette önállóságát, az emberek nem a nehéz agráriumból akartak megélni. Mint már említettem, a fiatalok eljártak a közeli vagy esetenként a távolabbi nagyvárosokba dolgozni, az otthon maradt idősebbek pedig folytatták a hagyományos gazdálkodást. Ez oda vezetett, hogy az Újfalu kertjei megműveltek, megtermelik a szükséges zöldségeket és gyümölcsöket, de a keskeny szalagparcellás külső területeket egyre többen hagyták parlagon. Ez a tendencia a világorökségi

⁷ ROMHÁNYI M. MAD 2014.

cím elnyerése után egyre erősödött. A megnövekedett turisztikai forgalom egyre több munkalehetőséget biztosított helyben. A turisztikai forgalom java tavasztól ősziig tartott, így az ideérkező látogatók fogadása mellett a földművelés már nem volt kivitelezhető. Egyre több hollókői idős asszony jelent meg ismét viseletben a falu rendezvényein, készített ételeket, ajándéktárgyakat a csoportoknak. Ugyanekkor pedig egyre több műveletlen parcella lett a falu közvetlen határában. 1988-ban már a valamikori szőlőhegy újratelepítése sem belső kényszer hatására, hanem a Bükk Nemzeti Park kezdeményezésére indult meg. Pontosan ezért nem is sikerült, mert a belső motiváció hiányzott a helyi lakosokból.

Napjainkban

A falu határában a tájvédelmi terület nagy részén az erdő vette át az uralmat. Az egykori szalagparcellák eltűntek, helyüket bozótos vette át. Sokan még a saját kiskertjüket, konyhakertjüket sem művelik. Egy adatközlő elmondása szerint: *„Tavasszal Rimócról jár át egy ember megmetszeni a fákat, mert az itteniek már azt sem csinálják, inkább fizetnek neki.”*⁸

A turisztikai szolgáltatások teszik ki a kicsivel több, mint 300 lakos több mint 30%-ának a bevételeit. A fesztiválokon, rendezvényeken való megjelenés pl. a Hollókői Húsvét bevételeiből tudnak a téli időszakra tartalékolni.

Mivel már az 1900-as években volt arra adat, hogy nem tudtak a sovány, rossz minőségű talajon elegendő mennyiségű és megfelelő minőségű növényt megtermeszteni, így ezzel már napjainkban meg sem próbálkoznak.

A 2014-ben készülő KET próbál erre is megoldást találni, de a helyi adottságok mellett, és ismételten hangsúlyozva, a belső motiváció hiányában ezek ugyanúgy „halálra vannak ítéelve” már a kezdetekkor, ha nem sikerül támogató, lelkes helyieket bevonni a kivitelezéskor.

Az Európai Unióhoz történt csatlakozások után és a pályázati lehetőségek megnyílásával a település intenzív fejlődét mutat. Ezt a látkép nem adja vissza, hiszen ügyelnek a műemlékvédelem szigorú szabályainak betartására, de az egymás után megvalósuló projektek több új munkalehetőséget, kulturált vendégfogadást és a helyiek jobb életlehetőségeit biztosították.

⁸ Saját gyűjtés 2013.

Bibliográfia

„A világ kulturális és természeti örökségének védelméről szóló, az Egyesült Nemzetek Oktatási, Tudományos és Kulturális Szervezete Általános Konferenciájának ülészakán Párizsban, 1972. november 16-án elfogadott egyezmény” (Világörökség Egyezmény, 1972) ld. www.vilagorokseg.hu

- ANDORKA Rudolf: A magyar községek társadalmának átalakulása. Bp. 1979.
- BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócföldi lakodalom. Budapest, 1987.
Palócok I-IV. Eger 1989.
- BASSA Lia Dr. (szerk.): Tanulmányok az örökségmenedzsmentről 1. Világörökség és kezelése, Budapest, 2009.
- Belitzky János-ZÓLYOMI József (összeáll.): Nógrád Megye Múzeumai. Balassagyarmat, 1963.
- BARABÁS Jenő-GILYÉN Nándor: Magyar népi építészet. Budapest, 2004.
Vezérfonal népi építészetünk kutatásához. Budapest 1979.
- BOROVSKY Samu: Magyarország vármegyéi és városai: Magyarország monográfiája: A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Budapest, 1896-1910.
- DOBOSYNÉ Antal Anna-KOVÁCS Dezső: Hollókő öröksége. Budapest, 2013.
- ERDÉSZ Ádám szerk.: Ifjúság és falukutatás. Válogatás a Magyar Szemle köteteiből. Békéscsaba, 1993.
- ERDŐSI Péter - SONKOLY Gábor: A kulturális örökség, szerkesztette. Budapest, 2004.
- GYÓRFFY István - VISKI Károly: A magyarság tárgyi néprajza. II. kötet Gazdálkodás. Budapest, Én.
- FEYÉR Piroska: A szőlő- és bortertermelés Magyarországon 1848-ig. Budapest, 1981.
- FÜZES Endre: A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Budapest, 1984.
- LIMBACHER Gábor: Hollókő világörökség az élő (?) múzeumfalu. In.: Magyar Múzeumok 2005/1. 25-27. p.
- MANGA János: Palócföld. Budapest, 1979.
Társadalmi szempontú néprajzi kutatásokról. In. Ethnographia LXIII. Évf. 1952. 63-82 p.
- MENDELE Ferenc: A hollókői népi rezervátum. In: Műemlékvédelem XI évf. 1967. 1. szám 31-36. p.
Hollókő műemléki jelentőségű területének védelme. In: Műemlékvédelem XII-XIII évf. 1968-1969. 201-211. p.
- MORVAY Judit: Asszonyok a nagycsaládban. Budapest, 1956.
Népi táplálkozás. Budapest, 1962.
- PALLÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): Gazdálkodás II. kötet. Budapest, 2001.
Életmód IV. kötet. Budapest, 1997.
- TOMOR Viola: Hollókő. Budapest, 1992.
- Palóc Múzeum Néprajzi Adattár - PMNA
PMNA 175., PMNA 249., PMNA 258., PMAD 278., PMNA 290.
- Internet: www.holloko.hu, www.palocertek.hu
Kézirat: Hollókő Kezelési Terve 2014. KET és MAD

ECONOMICAL CHANGES IN HOLLÓKŐ IN THE LAST ONE AND HALF CENTURY, LIFE AND PROGRESS AFTER THE WORLD HERITAGE TITLE

ILDIKÓ MOLNÁR

Before this study created in 2014, an other local ethnographic, economic, social and cultural based research was made. It became the background survey of Hollóko management plan. Changes in the direction of peasant society - in Hollókő also - was significantly influenced by the first decades of the 20th century. In this period, there was a relative economic development between the two world wars and during the communist era, when the government forced the way of artificial industrialization .In 1860 the border fields of Hollókő were shared between the local peasant families. Most of the these families got 2-3 acre fields as a share from the local noble estates. The quality of these fields were so bad, that's why small amount of crops could be harvested on them . Because of these circumstances the villagers discovered the way of animal trading (especially cattle), as an other opportunity. Later locals' agricultural production adopted to the changes, so they started to produce forage crops instead of grain crops.

After the Second World War, rapid changes were happened in the hungarian society, and the regulation in the protection of monuments also changed and Hollókő got the title of World Heritage. These social events caused irrevocable changes in the village life, so in last two decades Hollókő completely lost contact with the its own agricultural habits.

Today, the income of Hollókő comes from the tourism, state subventions and EU tender sources.

A NÓGRÁDI HONISMERET-TÖRTÉNET TÜKÖRCSEREPEI 50 éves a megyei honismereti mozgalom és tevékenység

BARÁTHI OTTÓ

A honismeret – mint összetett – szó jelentése, tartalma változó, értelmezése is különböző: egyszer a mozgalmi, esetenként a tudományos, mostanában a civil-tevékenységi jellege hangsúlyos. Ugyanakkor a honismereti mozgalom és a honismereti tevékenység kifejezés szinte mindegyik felfogása tartalmazza az információk felkutatását, gyűjtését és feldolgozását, mindkettő feladatuként az ismeretszerzést, a tájékoztatást, a tudatformálást és a nevelést jelöli. Célja – többek között – a közművelődés hatékonyabbá tétele, a hazafias nevelés elmélyítése, egyes tudományágak kutató-gyűjtő munkával, helytörténeti információk feltárásával való segítése.

Napjaink mindkét fogalommal kapcsolatos egyik legteljesebb, egyben leghitelesebb definíciója szerintem a következő: „*A honismereti mozgalom olyan közösségi célú, önkéntes és öntevékeny társuláson alapuló kulturális tevékenység, amely a szülőföld, a lakó- és munkahely, a szűkebb és tágabb haza történetének, természeti és gazdasági értékeinek, népeletének, kulturális hagyományainak megismerését, megismertetését, tiszteltét és gyarapítását szolgálja, közhasznú szervezetként.*”¹

Eléggé közismert, hogy a nemzeti/országos szinten előbb kialakult a honismeret iránti igény és a tudományos tevékenység, a honismereti kutatómunka, mint ahogy a honismereti mozgalom megindulhatott. Így volt ez Nógrád megyében is, ahol a honítörténeti tudományos tevékenység kezdetei Nagy Iván nevéhez fűződnek, de feltétlenül meg kell említeni Mocsáry Antal és Borovszky Samu munkásságát is.

Nagy Iván vezető szerepét – többek között – a Nógrád vármegyei Múzeumi Társulat 1891. március 15-ei balassagyarmati megalapításával vívta ki. Az alapszabály szerinti cél: „*Felkutatni és egybegyűjteni mindazt, ami történelmi, régészeti, természet- vagy néprajzi tekintetben kiváltképpen Nógrád vármegyére vonatkozik.*”² A társulat létrehozásával a történelem szerinti lerakta a balassagyarmati múzeum alapjait, amely az 1950. évi államosítás után kapta a Palóc Múzeum nevet. A Nógrád megyei honismereti tudományos tevékenység feltételei először itt teremtődtek meg, Manga János (1949. évi) vezetői kinevezésével.

Ezzel szemben a salgótarjáni múzeum csak 1959-ben nyílt meg a látogatók számára, és a tudományos tevékenység csak ezt követően bontakozhatott ki. Nem így a honisme-

¹ A Honismereti Szövetség honlapja

<http://www.honismeret.hu/?modul=oldal&tartalom=1216714> Letöltve: 2014. március 9.

² Múzeumtörténet. A Palóc Múzeum honlapján

<http://palocmuzeum.hu/a-muzeumrol/a-muzeumrol/> Letöltve: 2014. március 16.

reti mozgalom, amelyre Balassagyarmatnál alkalmasabbá tette a megye akkori szocialista iparvárosát, Salgótarját történelme, politikai-ideológiai háttere és munkásmozgalmi múltja. Így aztán a városban az 1960-as évek elején – az országos kezdemények után – meg is indult a mozgalom szervezése.

Ez időtől, pontosabban 1964-től a Hazafias Népfront Nógrád Megyei Elnöksége mellett működő honismereti bizottság irányításával, a József Attila Megyei Művelődési Ház szakemberei révén szervezett keretek közé került a mozgalom. Mindez megerősítést nyer egy 1967-ben megjelent újságcikkben, miszerint az említett honismereti bizottság (szakbizottság) célja és feladata a honismereti mozgalom szakmai irányítása, a helytörténeti gyűjtések szervezése, a falukrónika-író körök megalakítása.

Ebben az időben a Salgótarjában már működő nógrádi honismereti kör tagjai számára a szakbizottság továbbképzéseket szervez. Utóbbiak országos figyelmet kapnak, követésre méltónak minősíttetnek. E rendezvények egyikén a salgótarjáni vasút 100 éves évfordulója alkalmából Szakács Ottó, MÁV tanácsos találkozott a kör tagjaival. Egy másik programon Várkonyi Ágnes, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője, Salgótarján szülőtte, a Rákóczi-kor kutatója a legújabb kutatási eredményeiről számolt be.

A mozgalom keretei között több országos tanácskozássra is sor került Salgótarjában. A Történelmi Társulat, a TIT és a megyei honismereti kör szervezésében az üzemtörténet-írás időszerű kérdéseiről tanácskoztak a résztvevők. Hanák Péter, Berend T. Iván és Ránki György az ipartörténet-kutatás új útjaira mutattak rá előadásaikban. A helyi mozgalom irányítóinak a terveiben szerepelt, hogy intenzívebben folytatják a falukrónika-írás szervezését, támogatják a földrajzi nevek gyűjtését. Továbbképzési programjaik színvonalát neves szakemberek meghívásával kívánják biztosítani.³

Mint hogy a honismereti mozgalom koordinálása, szervezése a kezdetektől fogva nem tartozott a közgyűjteményi intézmények hatáskörébe, így sem a salgótarjáni múzeum, sem a megyei múzeumi szervezet adattárában nem lelhetők fel a mozgalommal kapcsolatos eseményekről, történésekről szóló beszámolók, közvetlen információkat tartalmazó dokumentumok. Legalábbis a különböző néprajzi, hely- és honismereti pályázatok meghirdetéséig, Nógrád megyében – archív anyagok szerint – 1968-ig. Ez időtől a pályázatok kiírását a megyei múzeumi szervezet vette át, amelybe később más intézmények is bekapcsolódtak.

Az 1960-as és 1970-es években a Nógrád c. megyei újság rendszeresen tájékoztatja olvasóit a mozgalom eseményeiről. Egyik – 1969. októberi – lapszámában az ötéves mozgalom tapasztalatait összegezi. (Mintegy visszaigazolván a mozgalom 1964. évi nyitányát.) Többek között üdvözlő, hogy a mozgalom kiterjedésedett, és már magában foglalja a falukrónika-írókat, a honismereti szakkörvezetőket, a helytörténeti kutatással foglalkozókat, a néprajz és nyelvjárás gyűjtőket, és mindazokat, akik tehetséget és kedvet éreznek magukban arra, hogy lakóhelyük múltjával és jelenével foglalkozzanak. Munkájukat a művelődési központ, a múzeum és levéltár szakemberei is segítik. A cikkíró külön kiemeli Kovács János és Szabó Béla muzeológus mozgalmat támogató tevékenységét.⁴

1975-ben Nógrádi Honismeret címmel külsejében szerény, de tartalmában gazdag füzet jelent meg a Hazafias Népfront Nógrád Megyei Elnökség honismereti bizottsága

³ Tóth Elemér: A honismereti mozgalom... Nógrád, 1967. december 18., 4.

⁴ Ötéves a honismereti mozgalom Nógrád. (Sz.E.) 1969. április 5., 5.

és a József Attila Megyei Művelődési Központ gondozásában. A kiadvány közel három-éves szünet után jelent meg újra, és mindjárt alapvető ismertekről ad tájékoztatást. Így például a válogatott bibliográfia jó eligazítást nyújt az érdeklődőknek Nógrád megye (hely)történeti irodalmából. Részletes felvilágosítást ad a Hazafias Népfront Nógrád Megyei Bizottsága és a Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága által meghirdetett helytörténeti pályázat feltételeiről.⁵

1976. június 21-30 között Balassagyarmaton megrendezték az első nógrádi honismereti ifjúsági tábort. A tábor vezetője Szűcs László, a megyei múzeumi szervezet közművelődési előadója, szakmai vezetője Leblanc Zsoltné levéltáros és Kapros Márta muzeológus volt. A táborban való részételre az illetékes középiskolák igazgatóinak, valamint a KISZ járási és városi bizottságainak segítségével II-III. osztályos középiskolai tanulók, valamint kezdő pedagógusok és népművelők kaptak meghívást, mintegy harmincan. A tábor programjában az elméleti ismereteken túl a gyakorlati tudnivalók körében egy település tárgyi és szellemi kincseinek összegyűjtése szerepelt.⁶

Kiváltképp azért, mert a tanácskozás – a címében foglalt tárgyán kívül – gazdag programmal szolgálta a honismereti mozgalom céljainak megvalósítását. 1979 nyarán Salgótarjánban rendezték meg a VII. Országos Honismereti Akadémiát „A tanácsköztársaság történelmi tapasztalatai” címmel.

Az ekkor már éles vitákra, különböző értelmezésekre és állásfoglalásokra okot adó témájú akadémiát – dr. Horváth István múzeumigazgatónak és kiváló kollégáinak köszönhetően – országszerte jól megszervezett rendezvényként ismerték el.

Mint ahogy azt a megyei napilap először – 1979. július 10-ei lapszámának – első oldalas, nagy képes beszámolójában beharangozta, majd egy későbbi, vasárnapi lapszámának vezércikkében is megírta: eredményesen járult hozzá – többek között – az ismeretek bővítéséhez, személyes élmények nyomán a megye jelenkorának széles körű, valóságos megismeréséhez. Berki Mihály, a megyei tanács elnökhelyettese zárszavában kiemelte a honismereti mozgalom jelentőségét az emberi gondolkodás és erkölcs formálásában.⁷

1981-ben Salgótarjánban – az 1960-as évek kezdeményei után – újra szerveződött a Nógrádi Történeti Múzeum Baráti Köre, elsősorban a múzeum szakmai munkáját segítő célkitűzéssel. Ugyanakkor a kör tagjai alaposan kivették részüket a honismereti mozgalom támogatásából. Gyűjtőmunkájuk révén több ezer értékes tárggyal, dokumentummal, fényképpel, diával gyarapodott a múzeum. Kiemelkedő munkát végeztek: Baráthy István, Bihary Lajos, dr. Gáspár János, dr. Kúti István, dr. Várkonyi József, Geleon János, Huszár Lajos, Jóvári Tibor, Kádasi Pál, Liptay B. Jenő, Lukácsy Dezsőné, P. Tóth László, Stark Ferencné, Szabó János, Tóth Pálné, Zeisler György. A kör számos tagja áldozott szabad idejéből heteket, hónapokat arra, hogy dolgozatot készítsen a Nagy Iván Honismereti Pályázatra. (A pályázati kiírás 1984-től „fut” ezzel az elnevezéssel.) Értékes munkáikkal sokan közülük többször is szerepeltek díjazottak között.⁸

⁵ Megjelent a Nógrádi Honismeret. Nógrád, 1975. április 23., 8.

⁶ Honismereti Ifjúsági Tábor Nógrádban. Honismeret, Sch. M. 1976. 1., 20.

⁷ Befejeződött Salgótarjánban az országos honismereti akadémia. Nógrád, 1979. július 15., 1.

⁸ Hidvály István: A Nógrádi Történeti Múzeum Baráti Körének 15 éve. 1981-1995. 1995. 283-290. www.arcanum.hu Letöltve: 2014. április 30.

1982. július 5-14 között Salgótarjánban került megrendezésre – az országos bányászattörténeti kutatás feladataihoz kapcsolódva – a VII. Nógrád Megyei Honismereti Ifjúsági Tábor, amelynek a Stromfeld Aurél Diákotthon volt az összkomfortos székhelye. A rendezvény a honismereti munka középpontjába az Etes és környékére kiterjedő adatgyűjtést állította. A megye középfokú oktatási intézményeiből jelentkező 30 tanuló nyelvészeti, művelődéstörténeti, munkásmozgalom-történeti, életmódkutatás és néprajzi munkacsoportban végzett vizsgálatokat és felméréseket. A szakcsoportok – megyei muzeológusok vezetésével – a terepmunka során a bányatelepeket, bányászok lakta falvakat kerestek fel, és többek között a gazdasági-technikai és társadalmi-politikai tényezők összefüggéseit kutatták és elemezték.⁹

1984-ben a honismereti mozgalom keretében is gondozott helytörténet-írás a 20. jubileumi évében járt. Ebből az alkalomból a megyei lap a múzeumi népművelők Salgótarjánban megtartott, három napos országos konferenciájáról számol be. Fő programként a Nógrádi Történeti Múzeumban Vörös Károly, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa előadását hallgatták meg a múzeumi szakemberek és érdeklődők. Az előadó többek között arra figyelmeztetett, hogy a jövőben kisebb témákat nagyobb elmélyüléssel kutassanak az arra vállalkozók. A három napos konferenciát dr. Selmeczi László, a Művelődési Minisztérium múzeumi osztályának vezetője zárta, hasznosnak és eredményesnek ítélve azt.¹⁰

1989. október közepén újabb tudományos tanácskozást tartottak a salgótarjáni múzeum előadótermében. A konferencia a történelemtanítást állította középpontjába, amelynek helyzetéről és aktuális feladatairól Balogh Sándor történész tartott előadást, majd kérdésekre is válaszolt.

A tudományos konferencia további részében – többek között – dr. Horváth István megyei múzeumigazgató a helytörténetírás historiográfiáját tárta fel.¹¹

A Nógrád megyei honismereti mozgalom megyeszékhely központú irányítása és rendezvény-centrikussága az idők során fokozatosan csökkent, mozgalmi jellege lassan háttérbe szorult. Mind nagyobb teret kapott a helyi kezdeményezéseken alapuló, önállóságra épülő honismereti tevékenység, amelynek a rendszerváltás után már a törvényes civil szervezeti formák adták a mind életképeesebb keretet, és a megye városaiban és községeiben a jól átlátható, pontosan körülhatárolt terepet. Számos – itt felsorolhatatlanul sok – civil szerveződés jött létre, amelyek közül – a Nógrádi Történeti Múzeum Baráti Köre – után még két nagyszerűen működő szervezetet van módom – mintegy példaképként is – kiemelni.

A Szécsényi Múzeum Baráti Köre 1977-ben alakult meg, és aki bővebb információkat szeretne megtudni a szervezetről, működéséről, tagjainak tevékenységéről és elért eredményeiről, annak szíves figyelmébe ajánlhatom a kör negyedszázados történetét feldolgozó igényes kiadványt.¹² Egy évvel később, 1978-ban a balassagyarmati lokálpatrióták is

⁹ Balázs László: VII. Nógrád Megyei Honismereti Tábor. Múzeumi Mozaik. Nógrádi Történeti Múzeum, Salgótarján, 1982/5.

¹⁰ A helytörténetírás 20 évéről. Véget ért a múzeumi népművelők konferenciája. Nógrád, 1985. október 31., 7.

¹¹ Tudományos tanácskozás a salgótarjáni múzeumban. Nógrád 1989. október 14., 1., 2.

¹² A Szécsényi Múzeum Baráti Kör negyedszázados története (1977-2001) Szécsényi Antal Károly Honismereti Alapítvány, Szécsény, 2001. (Szécsényi Honismereti Kiskönyvtár 10.)

megalakították a Balassagyarmati Honismereti Kört. *„Az akkori politikai viszonyok között ez volt az a szűk mezsgye, amin egy civil szervezet elindulhatott, mely azóta is a Madách Imre Városi Könyvtár keretein belül működik. A Balassagyarmati Honismereti Kör évadnyitó rendezvénye az alapítókra való emlékezés jegyében zajlott a Helytörténeti Gyűjteményben. Az ünnepi alkalomra jelent meg a Balassagyarmati Honismereti Híradó 34. száma, mely a Madách Imre Városi Könyvtár évkönyve. A kötetet Debreczeni-Droppán Béla, a Honismereti Szövetség elnöke méltatta és mutatta be a hallgatóságnak.”*¹³

Nógrád megyében a honismereti mozgalom fél évszázada végzi – a kezdetekben felülről vezérelt, állami irányítású, 1990-től önkormányzati intézményekben és civil szervezetekben megvalósuló – értékfeltáró, értékmentő és értékőrző, a helyi kötődést és identitást erősítő szolgálatát. A nógrádi honismereti tevékenység – legyen az tudományos, mozgalmi vagy civil jellegű – megérdemli, hogy az elért eredményekre alapozva az eddiginél is többet és behatóbban foglalkozzunk vele. Ezért vállaltam fel – Nógrád-ban elsőként – a megyei honismereti mozgalom és tevékenység félévszázados tükörcsepeinek összeillesztését és – teljesség igénye nélkül – közzétételét. Dolgozatomból még így is kitűnhetett, hogy a nógrádi honismereti tevékenységnek integráns része volt a pályázati rendszer, amely 1984-től Nagy Iván nevét vette fel. Ez azonban már egy másik történet.

¹³ A Balassagyarmati Honismereti Kör ünnepi évadnyitó rendezvénye 2013. szeptember 12.
http://www.agt.bme.hu/balassi/HonismeretiKor_30ev.html Letöltve: 2014. március 16.

A SALGÓTARJÁNI VÁROSI GALÉRIA ELSŐ ÉVE

BIRKÁS BABETT

A salgótarjáni Városi Galéria 2013 júniusában nyílt meg a Dornyay Béla Múzeum földszinti kiállítótermében, az ún. Kisgalériában. Létrehozásának elsődleges célja a városban élő és helyi kötődésű képző- és iparművészek alkotásainak állandó bemutatása és értékesítésének elősegítése volt. A galéria életre hívásával óriási lehetőséget kaptak Salgótarján alkotóművészei, hiszen a város központjában, a helyi művészeti élet legmagasabb helyszínén, a múzeumban mutatkozhattak be, immár állandó jelleggel.

A helyszín kiválasztásánál több szempont is szerepet játszott. Az említett kedvező elhelyezkedés és meggyőző szakmai színvonal mellett a múzeum szóban forgó termének akkoriban jellemző, nem a legoptimálisabb kihasználtsága és a múzeumok élményközpontúvá válásának növekvő igénye között érezhető ellentét egyaránt a galéria múzeumon belüli megvalósítása mellett szólt.

A Kisgaléria múzeumon belüli elhelyezkedése is figyelemreméltó, hiszen a földszinten, könnyen megközelíthető helyen, a főbejáratnál szemben található. Az épületbe érve azonnal szembetűnik, az üvegajtón keresztül már kívülről is bepillantatható a terembe a látogató. Az elnevezés kissé félrevezető, a több mint 110 m²-es helyiség csupán a múzeum emeleti termeihez képest kicsi, valójában optimális méretű. A tér jó elosztású, kellemes formájú.

A Városi Galéria annak reményében jött létre a Dornyay Béla Múzeumban, hogy a kölcsönös egymásra hatás (múzeum és galéria között) termékenyítő lesz. A múzeumba eljövő látogatók (helyi lakosok, az ország távolabbi pontjáról és külföldről érkezők) számára a kortárs művészettel való találkozás plusz élményt nyújt, az intézmény kínálata színesedik, a galéria pedig profitál a múzeum egyéb kiállításaira és programjaira érkező közönség közelségéből, potenciális befogadó- és vásárlóerejéből.

A Városi Galéria megnyitásához szükséges előkészületek 2013 tavaszán elkezdődtek. Az egyik legjelentősebb feladat a meghívandó művészek listájának összeállítása volt. Szerencsére az érintett alkotók viszonylag könnyen tudtak azonosulni a céllal, és a személyes megbeszélés alkalmával többségben voltak a pozitív kritikák, vélemények.

A galéria logótervéhez használt betűtípus (*Geo Sans Light*) egyszerű, letisztult és könnyed hatást kelt finom dinamikával. A képi elem leginkább az emberi szem formájára utal, hangsúlyozva az érzékelés azon szervét, amely a vizuális kultúra szempontjából kitüntetett szereppel bír.

Salgótarján Megyei Jogú Város Önkormányzatának támogatásával az előkészületi munkálatok rendben lezajlottak. A terem frissen festett hófehér plafont és oldalfalakat, valamint modern fehér bútorokat kapott. A festés egyszerűsége és a berendezés visszafogott színvilága kitűnő alapot (háttérrel) nyújtott a kortárs műalkotások bemutatásához. A bútorok kiválasztásánál a fő szempont az volt, hogy a berendezés ne vonja el a figyel-

met a kiállított alkotásokról. A terem ívelt formáihoz igazodó asztalok és székek ugyanakkor emberközpontúvá teszik a termet.

Sajnos a világítás korszerűsítésére nem (vagy pontosabban fogalmazva csak korlátozott mértékben) volt lehetőség, de remélhetőleg a jövőben ez a terv is megvalósulhat. A megfelelő világítástechnika nemcsak műtárgyvédelmi szempontból jelentős, hanem a művek befogadását, a kiállított munkák élvezetét is nagymértékben elősegíti.

A nyitó kiállításon (**Meglátni és megszerezni**) közel harminc alkotóművész vett részt, a tárlat sokszínűségét fokozta az a tény is, hogy az első bemutató tematikai és technikai kötöttségek nélkül tárta a műveket az érdeklődő közönség elé. A mostoha körülmények ellenére (a Múzeum tér éppen zajló felújítási munkálatai miatt nehézkes volt az épület megközelítése járművel és gyalogosan egyaránt, továbbá 2013. június 20-án szinte forróság volt) a kiállítás megnyitón szép számban jelentek meg az érdeklődők. A tárlat érdeme: a változatosság egyben hátrányaként is felfogható, hiszen a sokféleség hatására esetenként az egyes alkotói magatartások és megoldások kiolthatták egymást.

Néhány alkotó számára valódi ugródeszkát jelentett a bemutató (például Tordai Nóra nevét és gyöngyhímmzéssel készített ékszereit ez alkalommal ismerhette meg a salgótarjáni közönség). Sikerként értékelhető az a tény is, hogy több, a városból elszármazott művész igent mondott a felkérésre, és vállalta a galériában való szereplést. Czinke Zsuzsa és kerámiai ekkor kerültek a helyi érdeklődők figyelmének középpontjába. A kiállítás pozitívuma volt továbbá a szobrászati anyag mennyiségben, technikai sokszínűségben és minőségben egyaránt meggyőző jelenléte.

Az „**Itthon vagy – Magyarország szeretlek!**” programsorozat keretén belül a Városi Galéria önálló sátrat kapott a salgótarjáni Fő téren 2013. szeptember 28-án és 29-én. Igazi megtiszteltetés volt ez a kitüntetett helyzet. A Szent Mihály-napi hétfőgén a galéria sátrába érkezők megismerkedhettek a galériában kiállított műalkotásokkal és a kiállító művészekkel is. A sátorban megrendezett kiállítás Komka Péter fotói segítségével bepillantást nyújtott a Városi Galériába. A galéria belső terét megjelenítő központi kép mellett jobb és bal oldalon Birkás Babett, Gedeon Hajnalka, Gelencsér János, Somoskői Emese, Szabó Noémi, Tar Róbert, Tordai Nóra és Ujhelyi Eszter művészetének egy-egy jellegzetes darabjáról készített print volt látható.

A Városi Galéria sátra a hétfői rendezvényen a művek befogadásán túl a művészekkel való személyes találkozásra, továbbá az alkotói folyamat műhelyitkaiba való bepillantásra is lehetőséget teremtett. Szombaton Somoskői Emese élő porcelánfestése nagy sikert aratott. A Komka Péterrel közös **Salgótarján, szeretlek!** fotóprojekt a Salgótarjáni Városi Televízió érdeklődését is kivívta. Köszönet Somoskői Emesének és Tar Róbertnek, hogy vállalták a modellkedést! A két vállalkozó kedvű művész saját testével formálta meg a Salgótarján szó betűit, a szeretetet jelképező szívet pedig egy közös fényképen sikerült kialakítani.

Vasárnap Tordai Nóra és Valiskó Ágnes az ékszerkészítés rejtelseibe avatták be az érdeklődőket. A látogatók mindkét művésznő ékszereit is megcsodálhatták. A programot Perényi Anna saját grafikáiból rendezett mini kiállítása és a Losonczy Ildikó által vezetett gyermekfoglalkozás (frottázs készítés) szintén gazdagította.

A programsorozat kitűnő alkalom volt a fiatal galéria népszerűsítésére. Szóróanyagokkal hívtuk fel a figyelmet a Városi Galéria internetes közösségi oldalára is. Az online felület (www.facebook.com/varosigaleriast) lehetővé teszi a galéria és az általa képviselt művészek hatékonyabb promotálását. Segítségével a rendezvények szélesebb körben válhatnak ismertté. A megvalósult programok visszakereshetők.

Októberben (a múzeumpedagógia hónapja alkalmából) a galéria meghívott vendége: Kormos Mercedes képzőművész, rajz és vizuális kommunikáció szakos tanár bemutatta a Furagurát. Mercedes szerint: „A **Furagura – Kreatív Játsszóter** lehetőséget ad, hogy nonfiguratív formákból kreatív szemlélettel, a játsszók könnyedségével, közösen hozunk létre rajzos történeteket. Minden életkor számára ajánlott, kreativitást fejlesztő, csoportos társasjáték.” Péntek délelőtti óvodások, délután általános iskolások részvételével valósult meg a program. A résztvevők pozitív élményekkel gazdagodtak. A szinte eszköztelen foglalkozás (hosszú, fehér papírtekercs, fekete rajzeszköz, figura és helyszín jelölő kártyák és néhány nonfiguratív alakzat segítségével) jól megmozgatta a gyermekek fantáziáját. A csoportban való rajzolás, a különböző rajzos felületek közös összedolgozása és végül a rajzok által inspirált történet (mese) előadása erősítette a közösségi szellemet a fiatal alkotókban. A kísérő felnőttek is izgalmasnak találták a játékot.

A „**Művészek és mecénások Salgótarjánban**” című szakmai napon (2013. november 7-én) a Városi Galéria egy konferenciának adott helyet, ahol a meghívott vendégek (H. Szilasi Ágota, Kovács Balázs, K. Peák Ildikó, Gyórfy Dezső, Shah Gabriella és Orbán György János) előadások és hozzászólások formájában mutatták be a mecénatúra szerepét a város történetében (1922-től napjainkig).

A programhoz kapcsolódóan a galériában az „**Iványi Ödön születésének 95. évfordulójára emlékezünk**” című kiállítás volt látható. A tárlat ötlete Szilasi Andrásztól származott, aki az Iványi Ödön képek bemutatásának aktualitására hívta fel a figyelmet. Az eredeti koncepciót kissé módosítva, felhívást intéztünk a Városi Galéria művészeihez, hogy munkáikkal csatlakozzanak a kiállításhoz, és ily módon is vegyenek részt az elhunyt alkotó emlékének felidézésében. A központi helyen (a bejárattal szemközti falfelületen) Iványi Ödön képei kerültek bemutatásra. Külön köszönet a művész lányának, Iványi Zsuzsának, hogy a tulajdonában lévő műveket (olajfestményeket, akvarelleket és zománcképeket) rendelkezésre bocsátotta.

A terem többi falfelületén a meghívott művészek által beadott munkákat az Iványi Ödön akvarelleiből áradó atmoszférának megfelelően, ugyanakkor Dönci bácsi munkáinak alárendelve mutattuk be. A kiállítás a nyitó tárlathoz képest sokkal letisztultabb, visszafogottabb hatást keltett. A téma meghatározottsága, a vízfestmények túlsúlya és a szolidabb színvilág jellemezte a tárlatot. (Kevesebb számú alkotó kevesebb képpel szerepelt.) A képek elhelyezésénél a szellősebb hatás volt a fő rendezőelv. Bár szakmai körökben pozitív visszajelzések születtek a kiállítással kapcsolatban, a közönség számára talán kevésbé meghatározó élményt nyújtott a bemutató (legalábbis az első kiállításhoz képest).

Szántai Lajos: A táltos és a garabonciás a magyar népi műveltségben c. előadására 2013. november 18-án került sor. A hétfő délutáni időpont kedvezőnek bizonyult, szép számban jelent meg a hallgatóság a programon. Az előadások elindításával azt a távlati célt szerettük volna megvalósítani, hogy a galéria a vizuális kultúra népszerűsítésén és fejlesztésén túl szellemi inspirációt is nyújtson a közönségnek. A galéria elnyerte az előadó tetszését. A közönség számára pedig valódi élményt nyújtottak az elhangzottak, annyira, hogy a program végén már többen az előadás folytatásáról, a következő időpontról érdeklődtek. A magyar népi műveltség megismerése iránti igény az emberekben elevenen él. Szerencsére az első előadás alkalmával a táltos témakör kifejtése kimerítette a rendelkezésre álló időt, így az előadó ígéretet tett a folytatásra (a garabonciás bemutatására).

A Városi Galéria **Téli ünnepek** című kiállítása 2013. december elején nyílt meg. A Dobroda zenekar közreműködésével a megnyitó ünnepi hangulatúvá vált. A Betlehem

kis falucskában kezdetű népdalt Fekete Borbála énekelte hangszeres kísérettel az ünnepség végén. A művészekhez intézett felhívásban az emelkedettség, a karácsonyi ünnepkör, a téli napéjegylenlőség és a januári jeles napok hívószavak szerepeltek. Kisebb méretű, karácsonyi ajándéknak szánt munkák beadására is felhívtuk a figyelmet. A tárlat szerencsésen ötvözte a szélesebb merítés (nagyobb számú alkotó bevonásával megvalósuló kiállítás) és a tematika leszűkítése, korlátozása által nyújtott lehetőségeket. Igazán izgalmas, változatos, mégis összefogott és összhangot sugárzó kiállítás született.

Külön erénye volt a bemutatónak az iparművészeti anyag kibővülése. Üvegtárgyak, kerámiák, porcelánok és ékszerek (gyöngyhímzés és tűzzománc) egyaránt bemutatásra kerültek. Az eladási listát is az alkalmazott művészeti kategóriába sorolható műveket kínáló művészek vezették. A karácsonyi időszakban hagyományosan megnő az ajándékozási kedv, a Városi Galériában megvásárolható tárgyak egy része kitűnően megfelelt az esztétikum, a minőség, a praktikusság és a megfizethetőség (vásárlók körében első számú) igényeinek. A Városi Galéria kínálatával valóban hiánypótló szerepet töltött be, hiszen Salgótarjánban szinte lehetetlen máshol igényes, művészi színvonalat képviselő ajándéktárgyakat vásárolni.

Pap Gábor: Mit ér az ember, ha magyar? című (december 8-án megvalósult) előadásának meghívóját a teresztényei református templom festett kazettái díszítik. A legszembetűnőbb a fiait a saját vérével tápláló pelikánt ábrázoló kazetta (a meghívó jobb szélén), amely a művészettörténész kifejezett kérésére kapott kiemelt jelentőségű helyet az invitáción. Az előadás címe (Ady Endre: Az ős Kaján c. versét felidézve) minden magyar ember egyéni identitásproblémájára utal. Továbbá a magyar nép egészére vonatkozó, a lét értelmének keresésére irányuló kérdéseket, törekvéseket fejez ki.

Szántai Lajos: Sárkányon lovagló garabonciás a magyar népi műveltségben című előadása volt a Városi Galéria első programja a 2014-es évben. A novemberi ígéretnek megfelelően folytatódott a népi kultúra bemutatása. Az előző alkalommal megjelentek ismét eljöttek, sőt a közönség sorai új résztvevőkkel bővültek. Az előadó ismét lebilincselő volt, pedig a többrészes program próbára tehetné volna a jelenlévők fizikai tűrőképességét és szellemi befogadóképességét egyaránt. Az előadás után az érdeklődők Sárosi Zoltán (Két Hollós Könyvesbolt) jóvoltából érdekes könyvek közül válogathattak.

Szerelmi zálog: Somoskői Emese élő porcelánfestés bemutatója volt a galéria következő, a Bálint-naphoz kapcsolódó programja. A rendezvény (2014. február 14-én) felkeltette a Salgótarjáni Városi Televízió érdeklődését is. Az eseményt Agócs József és Komka Péter fényképekkel dokumentálta. Az elsősorban általános és középiskolai tanulók számára tartott bemutatón Emese először a Bálint-nap történetéről és a Szent Bálint-naphoz kötődő (magyar és nemzetközi) hagyományokról beszélt. A művésznő egy tavaszi téma- és színvilágú, cinegét és csipkerózsát ábrázoló tányért festett az érdeklődő diákok előtt. Somoskői Emese szív alakú, tetoválás mintákkal díszített bonbonos dobozokat is bemutatott. A minták közül a szárnyas szív rózsákkal és love felirattal, valamint a vérző szív forever felirattal tökéletesen illeszkedett az alkalomhoz. Néhány alkotó nem szívesen dolgozik közönség előtt, azonban Mesit egyáltalán nem zavarta a nagyszámú érdeklődő, fesztelenül és pontosan festett (mintha senki sem figyelné).

2014. február 25-én **Jankovics Marcell: A farsang titkai** című előadásán vehettek részt a kedves vendégek. Az elismert rajzfilmrendező és az izgalmas téma nagy érdeklődést váltott ki az emberekből. A művelődéstörténész bemutatta a vízkeresztől hamvazószerdáig tartó időszak jellegzetességét. A lakomák, bálók és népiünnepélyek által jellemzett időtartam tárgyalásakor külön hangsúlyt kapott a karnevál és a mohácsi busó-

járás. A meghívón is egy hagyományos (fából faragott, szarvval és szőrével kifordított rackabirka bőrrel díszített) busómaszk szerepelt.

Pap Gábor: A Napút festője – Csontváry Kosztka Tivadar c. előadására 2014. március 3-án került sor. A terem szinte teljesen megtelt látogatókkal, jelezve, hogy a festőművész élete és munkássága iránti érdeklődés lankadatlan. A program aktualitását a múzeum Képtárában éppen látható Csontváry kép (Titokzatos sziget) adta. A magával ragadó előadáson Pap Gábor bemutatta Csontváry Kosztka Tivadar pályáját, majd elemezte (nevezetes és kevésbé ismert) festményeit.

A salgótarjáni **Városi Galéria Nőnap i ékszervására** 2014. március 7-én és 8-án került megrendezésre. A program alkalmat teremtett a galéria ékszereket bemutató művészeinek népszerűsítésére. Az alkalomból háromféle meghívó készült (Somoskői Emese, Tordai Nóra, és Valiskó Ágnes egy-egy munkájának felhasználásával). A művészek lelkesedéssel reagáltak a felhívásra, így a két napos rendezvényen kibővített ékszerkollekciókat láthattak az érdeklődők. Valiskó Ágnes személyes jelenlétével is fokozta az esemény érdekességét (mindkét nap nyitástól záróra utáni g a helyszínen tartózkodott). Ez alkalommal érkeztek magyar népművészeti motívumok által inspirált, szív- és tulipán formájú, színátmenetes tűzzománc ékszerei és madárkás medáljai a galériába. A kezdeményezés sikerességét a szép számban megjelent látogatók és a kimagasló eladások egyaránt egyértelművé tették.

„**Minden ugyanaz másképpen**” címmel kötetlen beszélgetésen vehettek részt az érdeklődők ef. Zámbo Istvánnal a galériában 2014. március 17-én. A moderátor Tarnóczi László, újságíró volt. Bár a művész képeiből vetítés színesítette a programot, annak igazi értékét az alkotó személyes jelenléte adta. A cím által sugallt kissé provokatív humor és a valóban kötetlen stílus a művész olyan személyiségjegyei, amelyekre könnyű volt egy élvezetes programot alapozni. A beszélgetésen részt vevők közelebb kerülhettek ef. Zámbo István és műveinek megismeréséhez, megértéséhez.

A Városi Galéria **Zsongás** című kiállítása 2014. április 29-én nyílt meg. A tárlatot Dr. Grécci-Zsoldos Enikő, egyetemi adjunktus mutatta be. A megnyitót a Salgótarjáni Kamarazenekar Egyesület tagjainak játéka színesítette. A képző- és iparművészekhez intézett felhívásban a következő kulcsszavak és kifejezések voltak olvashatók: lélekemelő hangulat, a természet újjászületése, Flóra, tavaszi napéjegylenlőség, kikelet és feltámadás. A tárlat tehát tematikus volt, de a téma nyitottsága, szabad értelmezhetősége teret adott az alkotói fantáziának. A mégoly laza tematikai megkötés eredményeképpen ugyanakkor a kiállított művek közötti kontrasztok lehalkultak, visszafogottabbnak tündek. A főfalon Losonczy Ildikó, Gelencsér János, Tar Róbert, Balázs Alfréd és Földi Péter munkáinak hasonló színvilága szép ritmust teremtett. Az iparművészek közül Czinke Zsuzsa új kollekciójával (kisebb és nagyobb kerámia tojásokkal, pillangó- és szív alakú lapos díszekkel) igazi húsvéti hangulatot teremtett. Somoskői Emese kézzel festett piros húsvéti tojásai szinte mind egy szálíg elkelték.

Paluch Norbert: Egy tudós pap és öröksége – Szeder Fábión és a palóc kutatás című előadását 2014. április 30-án hallgathatták meg az érdeklődők. A program aktualitását Szeder Fábión János születésének 230., halálának 155. évfordulóján túl A palóczokról c. népísméreti tanulmány megírásának (1819) 195. évfordulója is adta. Az írásmű kiemelkedő jelentőségű, hiszen a magyar néprajzi érdeklődés elindításában sokak szerint valódi mérföldkőnek számított. Paluch Norbert a palócok eredetéről, a palóc szó jelentéséről, a palócföld földrajzi kiterjedéséről és a palócok művészetéről szóló előadását néptáncbemutatóval fűszerezte. Paluch Norbert, a szécsényi Palóc Néptáncgyűttes művé-

szeti vezetője és Benedek Mónika, (szintén a Palóc Néptáncegyüttes táncosa) rimóci népviseletbe öltözve dinamikus táncukkal elbűvölték a közönséget. Az előadás után az érdeklődők népművészeti tárgyakat (például rámás csizmát és pásztorbotokat) tanulmányozhattak.

Szántai Lajos: „Adj magyarságot a magyarnak” – József Attila költészete, sorsa küldetése című előadása 2014 májusában került megrendezésre. (A témát az előadó rajongói szorgalmazták. Az időpont egyeztetés már januárban elkezdődött, de a művelődéstörténész elfoglaltsága miatt csak május 19-én realizálódhatott az eredetileg a költészet napjára időzített program.) Szántai Lajos beszélt a költő születését megelőző és azt követő rendkívüli eseményekről, valamint József Attila nevét elemezve kitért az Attilaság (az Attilai ihletettséggel) megnyilvánulásának bemutatására a művész jellemében és pályaképeiben. (Attila királyról külön előadást tartott a téma könnyebb befogadása érdekében.) Petőfi költőkre gyakorolt nagy hatásáról és József Attila haláláról egyaránt lenyűgöző részleteket közölt. Az előadás közönsége megragadó információkkal gazdagodhatott, külön öröm, hogy a hallgatóság körében a középiskolás korosztály is szép számban képviseltette magát. Szántai Lajos kitűnően versel, így az általa idézett József Attila sorok teljes mélységükben hatottak a jelenlévőkre.

A cím a Városi Galéria első 12 hónapjának bemutatását irányozta elő, és a megjelölt időintervallum utolsó programja a 2014. május 30-án tartott **porcelánfestés** volt **Somoskői Emese irányításával**. A gyermeknaphoz kapcsolódó foglalkozást korlátozott létszámú általános iskolai tanuló számára hirdettük meg. A gyermekek a galériában egy-egy tányéron gyakorolhatták a porcelánfestést. Emese macis matricával díszítette a hófehér tányérokat, amelyeket az iskolások kedvük szerint színezhettek. Az elkészült színes tányérokat a foglalkozás után magukkal vihették. A szülők beszámolója alapján a munkák olyan nagy sikert arattak, hogy használati tárgyak helyett (szinte kivétel nélkül) dísz tárgyak lettek.

A salgótarjáni Városi Galéria első évét bemutatva egyértelművé válik, hogy az ötlet (a galéria létrehozása a múzeumban) megvalósítása életképes, sőt a gyakorlatban igazán meggyőzően működik. Bár kezdetben sokan nem tudták elképzelni, a Városi Galériával a Dornay Béla Múzeum nem elvesztett egy termet, hanem nyert egy kortárs művészeti galériát. A kortárs művészet állandó múzeumi jelenléte megfelel a nemzetközi és országos trendeknek. Remélhetőleg a jövőben a kiállított munkák megvásárlásával a Dornay Béla Múzeum képzőművészeti gyűjteménye kortárs, salgótarjáni alkotóművészek kvalitásos munkáival gyarapodik. A galériával kapcsolatos feladatok ellátása inspiráló, érdekes és tanulságos a művészekkel és az előadókkal való kapcsolattartás. A meghívók és plakátok tervezése serkenti a kreativitást. Az eladások és a látogatói visszajelzések egyaránt elismerést jelentenek. Sikerekkel teli következő esztendőket a Dornay Béla Múzeum Városi Galériájának!

MÚZEUMPEDAGÓGIA A DORNYAY BÉLA MÚZEUMBAN

BOROS ÁGI

„A múzeum nem az ócska tárgyak gyűjtőhelye. A Salgótarjáni Múzeum legyen a múlt emlékeinek, pusztuló palóc néprajzunknak, tanulságos természeti tárgyainknak, bányászati és ipari termelésünk bizonyítékainak megőrzője, az önzetlen és közérdekű tudományos kutatások legelhivatottabb otthona! A Salgótarjáni Múzeum műveltséget áraszt városunk és vidéke lakóira.”

Dr. Dornyay Béla, 1927.június 24.

A fenti idézet eszmeiségét mindig szem előtt tartva készültek és készülnek a múzeumpedagógiai foglalkozások a kiállítások hasznosítására. A múzeumpedagógia megítélése folyton változik, akár a belső munkatársak vagy a külső szemlélő, látogató véleményét tekintjük. A legfontosabb az lenne, ha a látogató nem ósdi tárgyakat vélne vagy látna a kiállításokban, hanem a mesélő, megélt emberi múlt bizonyítékait, ahol a régi értékeset, értéket jelent. Ezt a felfogást szeretné erősíteni, kiemelni, tisztázni az emberek tudatában és gondolkodásmódjában a múzeumpedagógia.

Az élményszerző múzeumról rengeteg írás jelent már meg, most a helyi adottságokat figyelembe vevő összegzés a célom. A közelmúlt, a jelen és a jövő foglalkozásait és lehetőségeit bemutatni, valamint kitérek a múzeum életminőség-javításhoz kapcsolódó szerepére is.

Múzeumpedagógia

Azt tartják a leghatékonyabb kiállításnak, amelynek készítésekor a történész, muzeológus, gyűjteménykezelő és múzeumpedagógus együtt dolgozik. A közösen kreált koncepció nem csupán informatív, de múzeumpedagógiai hasznosíthatósága miatt a leghatékonyabb a nem tudatos nevelésben. Így a múzeum nem kizárólag a múlt bizonyítékait tartalmazó mozdulatlan tér, hanem élő, formálódó, formáló történelem.

Természetesen minden egyes múzeum és muzeális intézmény a gyűjteményben és kiállításban gondozott műtárgyakhoz kell, hogy kötődjön. A tárgyi és írásos emlékek, melyek a gyökerét adják mindannak a szellemiségnek és patriotizmusunknak, amellyel ma rendelkezünk, lényeges és elhanyagolhatatlan kiinduló alapjai a múzeumpedagógiának. Úgy is mondhatnánk: nincs múzeumpedagógia múzeumi gyűjtemény nélkül. Hiszen magának a fogalomnak is ez a legfőbb oka és célja. Más-más megfogalmazásban, ám mindenhol ezt a lényegi elemet találjuk: a múzeumpedagógia „...az iskolán kívüli ismeretszerzés, ismeretközvetítés sajátos, múzeumban megvalósuló formájával foglalkozó pedagógiai elmélet és gyakorlat; a múzeum gyűjteményi anyaga, kiállításai, az ott folyó

*kutatómunka és a múzeum látogatói közötti közvetítőtevékenység azon területe, amely a gyermek- és ifjúsági korosztállyal foglalkozik. Közvetlen célja a múzeumi anyag (gyűjtemény, kutatómunka, kiállítás) sokoldalú és élményszerű megismertetése. Hosszabb távú célja a múzeumok által nyújtott kulturális ismeret és élmény igénylésére, és ezáltal múzeumi látogatóvá nevelés.”**

Magyarországon az 1970-es évek elején indult meg a múzeumokban a gyermek- és ifjúsági korosztállyal való tudatos foglalkozás, e foglalkozások különböző formáinak, típusainak és módszereinek kidolgozása. Ekkortól alkalmaznak a múzeumokban erre a feladatra önálló munkakörű munkatársakat, múzeumpedagógusokat. A múzeumpedagógia eddig kialakult alapvető foglalkozástípusai: múzeumi óra, múzeumi feladatlap, múzeumi foglalkozás, foglalkozássorozat, stb. Ezek alapjait képezheti egy-egy állandó, vagy akár időszaki kiállítás egésze, vagy része. Minden projektműszerekkel tűzdelt órához kapcsolódik kézműves vagy drámapedagógiai kiegészítő foglalkozás is. Szinte mindig csak a kiállítás egy adott szakaszában zajlanak az órák, így kevesebb mennyiségű tudásanyagot tudunk részleteiben vizsgálni. Minden korosztály adottságait figyelembe véve kell előkészíteni és megtartani a foglalkozásokat. Pedagógiai szemszögből vizsgálva minden alkalom egy bemutató órának felel meg azzal a különbséggel, hogy az iskolában általában ismert tananyagot összeszokott tanár-diák kapcsolat mellett kell hatékony és interaktív módon feldolgozni, míg a múzeumban csupán néhány perc áll a hasonló körülmények kialakítására.

A múzeum

A Dornay Béla Múzeum sokak tudatában még mindig a Nógrádi Történelmi Múzeumként él. A politikai változás, a múzeumi szervezet megszűnése és a fenntartóváltás, valamint a technika rohamos fejlődése mind befolyásolták a múzeumpedagógia sorsát. A helyi adottságok, a földrajzi fekvés szintén meghatározó, hiszen a gyűjtés helye, a gyűjtött tárgy az ott élők életmódját tükrözi és adja vissza a későbbi generáció számára. Korlátozó tényezőként kell tekinteni az épület megközelítését és a parkolási lehetőségeket is. Salgótarján „hátrányos helyzetű” megyében fekszik, egyfajta „zsákvaros”, hiszen nincs igazi átmenő forgalom, alig van turizmus. Bár épültek bicikli utak, parkolók, a múzeum megközelítése még mindig nem megoldott.

Mivel a város központjában helyezkedik el, annak beépítettsége miatt kiállítótereinek, műhelyeinek kibővítésére nincs mód. Műemléki védettsége okán belső tereit nem tudja bővíteni. Sok mai múzeum rendelkezik múzeumpedagógiai foglalkoztató helyiséggel, oktató termekkel, laborokkal. Ennek kialakítására Salgótarjánban még nem került sor. Látogatói szempontból azonban nagyon szerencsés, hogy már az építéskor figyelembe vették a fogyatékkal élők igényeit és szükségleteit, hiszen mozgáskorlátozott feljáró vezet a múzeumhoz több oldalról is, valamint a belső lift segítségével az emeleti kiállítótereket is könnyedén meg tudják közelíteni. Szerencsére a múzeumpedagógia színtere nem rögzített, egy-egy foglalkozás megvalósítható a folyosón, az előtérben, a kiállításban, vagy azon kívül, a múzeum előtti téren vagy külső helyszíneken, például az iskolákban, közintézményekben.

A múzeumpedagógiát – ahogyan magát a múzeumot – több együttműködő segítheti. Együttműködési megállapodásokat kötöttünk a város iskoláival és óvodáival. Ezáltal garantált kedvezményes belépőjegyekkel is segítjük a rendszeres múzeumlátogatást.

Rendezvényeinkben civilek, civil szervezetek is közreműködnek, tárgyak felajánlásával részt vehetnek a gyűjtemény gyarapításában, pedagógusok segédkeznek a szervezésben, előadásokat tartanak, más múzeumok szakemberei a kiállítások elkészítésében vesznek részt. Külső szakemberek előadástartásban vettek részt. Diákok, csoportok, osztályok szerveztek és vezényeltek le vetélkedőket, versenyeket. Az iskolavezetés, a KLIK támogatásával

és engedélyével valósulhat meg a Múzeumpedagógiai Tanévnyitó és Tanévzáró, valamint a pedagógusoknak tervezett rendezvények, például a Lámpások éjszakája – Tanárok Éjszakája. A diákmunkában és az iskolai szolgálatban részt vevők minden téren, így a múzeumpedagógiában is hasznos tevékenységet folytathatnak, a tervezéstől a foglalkozás megvalósításáig.

Más múzeumok lehetőséget biztosíthatnak a múzeumpedagógiai „jó gyakorlatok” és kiállítások bemutatásával a múzeumok közötti munkakapcsolat aktívvá tételéhez, a kreatív felhasználáshoz, a múzeumpedagógiai gyakorlat életszerűvé, megvalósíthatóvá tételéhez. A MOKK Szentendre 40 fős országos hálózata az előadóival és kapcsolatrendszerével a továbbképzések és műhelygyakorlatok által teszik aktuálissá a szükséges tudást. A múzeum támogatói – legyen alapítvány, párt vagy egyéb szerveződés, egyben a múzeumpedagógiát is támogatják felajánlásokkal, amelyek lehetnek tárgyi vagy anyagi jellegűek. A város vezetése – ahogyan a szakirányítás is – hozzájárul a programszervezéshez és azok támogatásához. Mindezekre a kapcsolatrendszerekre szükség van, és ezek akarva-akaratlan oda-vissza ható kötelékek. Szükség van a múzeumpedagógiai foglalkozásokhoz, múzeumi órákhoz a tárgyi feltételeken és kapcsolatrendszeren túl pályázati pénzekre, adományokra, fizetés, azaz belépőjegyes vagy támogatójegyes programokra és rendezvényekre is.

Múlt, jelen, jövő

A múzeumpedagógia nem új keletű dolog, a múzeum kiállításaihoz és gyűjteményi anyagához a korábbi években is tartoztak foglalkozások, melyek a mélyebb megértést szolgálták. Bőséges kínálatunk az állandó és a Képtár kiállításaira és a Bányászati Kiállítóhely föld feletti kiállítóhelyére alapozott. A korábban elkészített múzeumpedagógiai foglalkozásokat az intézmények különválása, önállóvá válása miatt 2013 januárjától a Dornay Béla Múzeum néven működő múzeum nem tudta megvalósítani, hiszen azok nagyobb részben a Bányászati Kiállítóhely kiállítására épültek. A változások tették szükségessé a múzeumpedagógiai foglalkozások újragondolását.

A 2013-as év májusától a következő kiállításokhoz igényelhetek, igényelhetnek múzeumpedagógiai foglalkozást a hozzánk érkező csoportok:

- „Hideg nyilat, spanyol tekerics” fagyalttörténeti kiállításához tesztlappal egybekötött vetélkedő, illatfelismerés
- „Meglátni és megszerezni” képzőművészeti kiállításához feladatlap, furagura foglalkozás

- „...színek, formák, hangulatok...” N. Hamza Zsóka üvegiállításához drámajáték
- „Téli ünnepek” képzőművészeti kiállításához gipszfestés
- „A salgótarjáni Öblösüveggyár 120 éve” kiállításához kifestő és üvegtervezés
- Rajztriennálé kiállításához tematikus rajzolás
- „Markó, Munkácsy, Csontváry...” kiállításához feladatlap és drámajáték
- „Művészet és ipari forma” üvegiállításához kifestő és üvegtervezés
- „Minden ugyanaz másképpen” képzőművészeti kiállításához ékszerkészítés
- „Salgótarján az én Firenzém – Mustó János emlékére” kiállításához tematikus rajzolás
- „Zsongás” képzőművészeti kiállításához húsvéti foglalkozás és porcelánfestés
- „Optikai illúziók” kiállításához kaleidoszkóp és taumatróp készítés
- „Isten után legszebb és legszentebb név a honvéd-nevezet!” kiállításához foglalkozás csomag óvodástól középiskolás korosztályig
- „A művésznek gyönyörűség a látás” kiállításához feladatlap készül!
- „Jégkorszak” kiállításához feladatlap és tematikus nyári tábor
- „Hagyományból való megújulás” – 120 éves a salgótarjáni tűzhelygyár című kiállítás foglalkozás csomag óvodástól középiskolás korosztályig
- „Dzsingisz kán öröksége” kiállításához készül!
- valamint az állandó helytörténeti, a „Nógrád az újkorban – kiállítás 7 képben” kiállításához feladatlapok, tematikus nyári táborok, verbunkos tanulás, tematikus foglalkozások: illatfelismerés, címerterv készítés, Mikszáth műveit feldolgozó szerepjáték, társasjáték, stb.
- a TIOP 1.2.2-11/1-2012-0048-ból megvalósuló „Üvegváros” – Öblösüveggyár történeti és üvegművészeti tanulmányi raktár projektjéhez már elkészült a közművelődési és múzeumpedagógiai terv.

Ezen kívül a múzeumi plakát- és tárgygyűjtemény anyagát felhasználva többször zajlott le sikeresen farsangi foglalkozás, valamint helytörténeti témájú múzeumi óra és előadás is. Kapcsolódunk fesztiválokhoz, vallási ünnepekhez, országos, megyei és városi ünnepnapokhoz, iskolai rendezvényekhez, gyermeknaphoz, egyéb alkalmakhoz.

A múzeumpedagógia nem kizárólag a kiállítás anyagának és koncepciójának megértésére szolgál. Tere lehet a közösségépítésnek, feladataival fejleszti a személyiséget, az önkifejezést, a szépérzékét, a kreativitást, a kézügyességet, kiegészíti a tanórán tanultakat. Hatására kialakulhat az értékmegeőrzés és értékrend kialakítása iránti igény. A képességek és készségek iskolán kívüli javításán túl figyelembe veszi a korosztálybeli különbségeket, a műveltséget és tudást, az egyén élettapasztalatára és élményeire is épít. Művel és részt vállal az alpműveltség kiegészítésében. Akár drámajátékkal, szerepjátékkal, akár feladatlappal vagy kézműves tevékenységgel várjuk őket, a múzeumpedagógia célja a tanulás és tudás elmélyítés feladatán túl az élményszerzés is. Azaz a szórakoztatva tanulás. Éppen ezért a foglalkozások célcsoportja nem lehet csupán a diák és kisgyermek korosztály, bár mint a zenetanulásnál, itt is igaz, hogy hasznos minél hamarabb megkezdeni. A múzeumpedagógia valódi célcsoportjai lehetnek tehát a családok, az óvodás, az általános- és középiskolás diákok, fiatal felnőttek,

felőttek és aktív nyugdíjasok, kismamák, civil szervek, sérült vagy fogyatékos embertársaink, fiúk, lányok, pedagógusok, nők és férfiak, stb. korra, nemre, vallásra és politikai nézetre való tekintet nélkül. A legfontosabb talán az az igény, amelyet ők maguk fogalmazhatnak meg egy minőségi múzeumi időtöltés alkalmára.

igény:

- kezeld emberként
- hallgasd meg
- ösztönözd
- hagyd kibontakozni
- hagyd fantáziálni
- adj eszközt
- adj feladatot, kihívást
- kérdezz (irányított)
- aktivizáld, vond be, fejleszd (képessegek)
- segítsd
- ...

A 21. századi múzeumpedagógia újra és újra felmerülő kérdése, hogy „bütyköljünk” vagy sem? A kézműves tevékenységnek biztosítani kell bizonyos feltételeket: egy zajmentes, részben elszigetelt helyszínt, ahol a foglalkozás zajlik, nyersanyagokat, újrahasznosítható anyagokat, eszközöket, megfelelő berendezést, amely a kényelmi szempont miatt is szükséges. Kérdés, hogy mindennek az anyagi vonzatát maga a múzeum állja, vagy a foglalkozás bizonyos költségtérítést igényel. A Dornyay Béla Múzeumban mindkettőre volt már példa. Máshol előfordul, hogy minden adott egy ilyen jellegű foglalkozásra, csak a múzeumpedagógiával megbízott szakember nem rendelkezik túl nagy kézügyességgel. Ekkor a tevékenység történhet meghívott előadó, szakember segítségével is.

Van, aki a kézügyességet és koordinációt fejlesztő múzeumi programot inkább az iskolai technika óra anyagába építené. A múzeumot feladatlappal, füzetekkel, esetleg drámapedagógiai eszközökkel fedeztetni fel a látogatókkal. Emellett a gondolatmenet mellett szól, hogy ilyen tevékenység közben a közösség valóban egymásra figyel, egymás reakcióira és saját ténykedésükre, szavaikra, mozdulataikra. A tanulás folyamatát egy kínai mondás így írja le: *„Mondd el, és elfelejtem,*

*Tanítsd meg, és emlékezem rá,
Lehessek részese, és megtanulom.”*

Azaz ahogyan a tanulásmódszertan szakemberei tartják: *„A tanulás akkor a leghatékonyabb, ha multiszenzoros módon, különböző modalitásokon – hallás, látás, tapintás és mozgásérzékelésen – keresztül történik. A legtöbb diák 10%-át tartja meg annak, amit olvas, 20%-át annak, amit hall, 30%-át annak, amit lát, 50%-át annak, amit lát és hall, és 70%-át annak, amit ki is mond, és 90%-a megmarad viszont annak, amit mond és csinál is.”* Éppen ezért is tartom helyén valónak a kézműves foglalkozásokat a múzeumpedagógiai tevékenység kiegészítéseként. Nem csak a gyermekeknek van szüksége ilyen élményekre, de a felnőttek és az idősebbek is hálásak, ha a múzeumi látogatás végén valami aprósággal, esetleg saját készítésű ajándékkal térhetnek haza. Emlék lesz, és nem csupán egy látogatás tárgyiasult végeredménye, de az információk, hatások és érzelmek személyiségfejlesztő „műemléke”, művészi igényű műtárgya.

A múzeumpedagógiai tevékenység tehát nem csupán egy kiállítás hasznosítása, ennél sokkal több. Alkalmazkodnunk kell a közönség, a látogatók igényeihez, meg kell találni a kívánságok és lehetőségek közötti arany középutat. Az óvodák felől a népszokás-

okhoz és nemzeti ünnepekhez kapcsolódó foglalkozásra érkeznek felkérések, az iskolák vetélkedőkhöz, külföldi (erdélyi) utazáshoz, honismereti tanórákhoz kérnek helyszínt és szakmai segítséget. Ha nem is vág teljesen a múzeum profiljába (hiszen a palóc néphagyomány emlékeit nem mi, hanem a balassagyarmati múzeum őrzi), a kéréseknek meg tudunk felelni, kapcsolódó műtárgyakkal és külső szakemberek segítségével.

A koordinátorok által kutatott és ajánlott „jó gyakorlatok”, példaértékű múzeumpedagógiai foglalkozások, vagy foglalkozássorozatok a múzeumok minősített szolgáltatásai. Ezeknek a minősítési rendszereknek a kidolgozása még ugyan folyamatban van, de a Múzeumpedagógiai Nívódíjat nyert múzeumok már egyfajta védettséget élveznek. Ezért a minősítésért megéri végigküzdeni a pályázat minden velejáróját a monitoringtól a fenntartási beszámolóig a folyamatos dokumentációval együtt. De nem csupán ezeket a foglalkozásokat hasznos a honlapon, vagy a www.mokk.skanzen.hu oldal a' la carte felületén ajánlani. A kiállításoknak és a hozzájuk kapcsolódó programnak szintén jó reklámfelület az országosan elérhető kínálat.

Bár minősített múzeumpedagógiai foglalkozással a Dornay Béla Múzeum még nem rendelkezik – hiszen csak nagyon keveseknek adatik meg ez a kiváltság – a foglalkozások visszajelzései pozitívak. Az óvodások és óvodai pedagógusok eddig mindig elégedetten távoztak, az általános iskolások alsó és felső tagozatos diákjai különleges programokon is részt vettek, és vannak visszatérő osztályok. A középiskolás osztályok között akadt, aki kísérleti programunkon is részt vett már. Előadások, vetítések, bemutatók és vásárok fogadták felnőtt vendégeinket. Még a nyugdíjasok is részt vettek rendezvényeinken résztvevőként és önkéntesként is. Ha csak a múzeumpedagógiát tekintjük, a diákoknál bevált a játék mögé rejtett információ, amelyet észrevétlenül és szórakozva sajátítanak el. A felnőttekből ezt a játékosságot még nem sikerült a felszínre hozni, ezen a téren, mintha még mindig frissen élne bennük a palóc beállítottság: zárkóztak, nehezen nyílnak meg az új dolgok felé. A nyugdíjasok viszont egyre több alkalommal látogatnak el hozzánk, még a karácsonyi mézeskalács készítésén is részt vettek. A legnagyobb siker talán a nyári tábor. Ezek egy hetet felölelő, azaz 4-5 napos táborok, ahol 8-16 óra között foglalkoztatjuk a 9-14 év közötti gyermekeket. A tábor, hasonlóan a múzeumpedagógiai foglalkozásokhoz, a múzeum kiállításaihoz, annak anyagá-

hoz kapcsolódik, segíti a tárgyak mögött rejlő gondolatvilág, történelem és eszme megértését és rögzítését. A nyári táborok a szocializáción túl alkalmasak arra is, hogy egy-egy részfoglalkozást kipróbálhassunk. A kísérleteket ezek után lehet értékelni, átgondolni, vagy újratervezni. Így nem csupán az azonnali hasznossága válhat nyilvánvalóvá, hiszen nem csupán gyermekfelügyeletről van szó, hanem érzelem-dús szakmai programjai miatt hosszú távon is javulást, pozitív irányú változást hozhat. Ilyen eredmény például, ha egy gyermek a tábor végén azt jelzi, hogy szívesen részt venne hasonló programon a következő évben is. Ezzel a típusú visszajelzéssel több alkalommal is volt szerencsém találkozni. Az utcán felismernek, rám köszönnek, mosolyognak. Az elégedett gyermek elégedett szülőt és családot is eredményez, azaz növeli látogatószámot – amiért manapság intenzív harc folyik mindenhol. Ha sikerül olyan lakost, vendéget is bevonni a múzeumba, aki bevállása szerint még sohasem járt bent, és ő is hasonló véleménnyel távozik, már nyertünk.

Mert a múzeumpedagógia célja nem csupán a gyermekek rendszeres múzeumlátogatóvá nevelése, a programok, a tervek nem csupán nekik készülnek. Ahogyan Kodály Zoltán a zenében, a múzeumpedagógia is azt vallja, hogy ha lehet, a gyermek nevelését már születése előtt 9 hónappal meg kell kezdeni. Tehát bátran forduljon a múzeum is a szülők, nagyszülők felé. Hiszen a legfontosabb, mint ahogyan a MOKK 2009-2013-as és eztkövető projektjének mottójában áll, a múzeum mindenkié: „Múzeumok mindenkinek”.

Életminőség-javítás

A szentendrei Múzeumi Oktatási és Képzési Központ 2013-ban a pedagógusok és a 16+, azaz a középiskolás diákok felé fordult. Az igényeik, kulturális érdeklődésük és szükségleteik kiderítése és a nagyobb múzeumi látogatószám elérése érdekében a „Múzeumok mindenkinek” projekt keretében indított kutatást és rendezett programokat. 2014-ben indított új irányvonala nagy érdeklődéssel fordul a 60+, vagyis az aktív nyugdíjas felé. Mind ezt kiegészítve jelenik meg a kutatás egyik pontjaként az életminőség javítás.

Itt nem a betegellátásról van szó, hanem arról, hogy bármely életkorú látogatónak hogyan, milyen módszerekkel, programokkal képes a múzeum segíteni. A témában szintén több újságcikk látott már napvilágot. Kopp Mária előadásaiból, hozzáférhető publikációiból a következő idézet segíthet a téma megértésében: *„...egyre gyakoribbá vált a személyiségfejlődés torzulása, az anya-gyermek, a korai kötődés zavara, a tágabb családi kapcsolatok elszegényedése, az értékrend válsága, a növekvő krónikus stressz a munkahelyeken, a kiégés és a depresszió. A lelki egészségi problémák miatt növekszik a táppénzes napok száma, a munkaképtelenség...”*

Mit tehetünk a lelki egészség javítása érdekében? A Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézet által kiadott közleménye szerint segíthet:

1. az érzelmileg stabil gyermekkor
2. iskolázottsági szint mértéke
3. megfelelő közlekedés, a környezet kialakítása
4. teljes és diszkriminációmentes foglalkoztatás
5. teljes körű egészségügyi ellátottság
6. sikeres öregedés, generációk közötti jobb együttműködés
7. társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek csökkentése, mindenki számára elérhető lehetőség a tanulásra
8. erős kulturális és társadalmi azonosságtudat

A múzeumi feladatvállalás megvalósíthatóságát a 2014-es koordinátori mesterkurzuson és műhelygyakorlaton vizsgáltuk. Az ötletek között elhangzott a generációk és közösségek közötti együttműködést segítő, ösztönző klub-jellegű foglalkozás-sorozat, a testi és lelki egészséget vagy a környezettudatos működést és életformát középpontba helyező rendezvény, a műhelymunkán át a speciális célcsoportok életét, múzeumi tapasztalását segítő programokig. Sorrendtől függetlenül az életminőséget befolyásoló, jó életminőséghez szükséges tényező lehet a minőségi idő, a jó közösség, minőségi emberi kapcsolatok, jó testi és lelki egészség, kreatív alkotás, az önkifejezés lehetősége, a megfelelő környezet, elérhető célok, a hasznosság érzése, valamint az igény a minőségi életre.

A múzeum a fentiekhez a helyszín biztosításával, szaktudással és megfelelő befogadói magatartással tud hozzájárulni. Az elsődleges feladatokon túl az egészségminőség javítását kitűző programokat a múzeumban megfelelő eszközrendszer és szakember, szaktudás közreműködését civil szervezetekkel, közreműködő szervekkel közösen lehet megvalósítani.

A szerethetőbb vagy élhetőbb múzeum kialakításában mindenkinek feladata és felelőssége van. A megyei koordinátor a múzeumokat és muzeális jellegű intézményeket, közgyűjteményeket, magángyűjteményeket és tájházakat kapcsolja össze; információ-megosztással, az internetes felületek kezelésével, programszervezéssel és előadások megtartásával segítheti a közös munkát. A kutatók, a baráti körök, a művészek a szakmai rendezvényeket lendíthetik előre. Minden múzeumi területen hasznos tevékenységet folytathatnak az önkéntesek, az iskolai közösségi szolgálatot teljesítők és diákmunkát végzők vagy akár a közhasznú munkatársak is.

Az iskolák, óvodák számára kínált foglalkozásokat a pedagógusok szakmai tudása, igényei és véleménye mozdíthatja előre, akárcsak a részt vevő gyermekek visszajelzései.

Életminőség-javító alkalom a múzeumban lehet belépődíjas vagy ingyenes. Utóbbi programokat, ahogyan korábban, 2013-ban hirdettünk, a 2014-es évben is rendezünk. Ilyen például:

1. kiállítás
2. kiállítás megnyitó
3. tárlatvezetés
4. Múzeumok Majálisa
5. Múzeumok Éjszakája
6. Itthon vagy – szeretlek, Magyarország
7. Múzeumok Őszi Fesztiválja: Nagy Rajzolás
8. Múzeumok Őszi Fesztiválja: Pincétől a padlásig
9. Múzeumok Őszi Fesztiválja: Tanárok éjszakája
10. Múzeumok Őszi Fesztiválja: 16+ Táncolás – 4 alkalom
11. Múzeumok Őszi Fesztiválja: Kulturális séta
12. Kulturális Örökség Napjai
13. Ars Sacra Fesztivál
14. gasztronómiai bemutató és kóstoló, desszert- és mézeskalács-készítés
15. vásár (pl. nőnap ékszervásár)
16. hangverseny, zenés program
17. előadás, melynek témája lehet: életmód, képzőművészet, irodalom, néprajz, helytörténet, történelem, gasztronómia
18. konferencia
19. utazó konferencia

20. képzés
21. könyvbemutató
22. filmbemutató
23. vetélkedő
24. közösség- és csapatépítő program
25. múzeumpedagógiai foglalkozás: pl. furagura, porcelánfestés

Rövid kutatómunka után több igény és kívánság is jelentkezett, amelynek teljesítése nagyban javítaná a résztvevők életminőségét.

Persze a legtöbb látogató – főleg ezen a tájegységen, a munkanélküliség és alacsony bérek miatt – mindenekelőtt olcsó belépőjegyeket szeretne. Így vagyunk mindannyian, főleg, ha más megyének múzeumaiba látogatunk. Az árakon túl a látogatók nagy hányada országos hírű, jelentős kiállítást szeretne. A vonzó mamutcsontoktól a világhírű festők munkájáig. Ezeket azonban nem olyan egyszerű megszerezni. A közönségfogadás mikéntje a személyes kommunikációtól a fogadótér bútorain át a múzeumon belüli akadálymentes közlekedésig szintén a látogatói komfortot szolgálja. A múzeum nem csupán helyszín, de élettér is. Éppen emiatt nélkülözhetetlen az emberek biológiai szükségleteivel is törődni, azaz télen a fűtés, sötétebb napszakokban a világítás, a kiállítás megtekintése közben (főleg idősebbek részére) ülő alkalmatosságok, minden látogató számára a mosdóhasználat. Ezen túl a fogadószemélyzet megjelenése (pl. egyenruhával, kendővel, névkártyával vagy egyenkitűzővel), a kapcsolatteremtés és kommunikáció módja, valamint a megfelelő információ közvetítés szintén hozzájárul ahhoz, hogy a látogatóközönség kellemesen érezhesse magát, kizökkenve a mindennapi élethelyzetéből. Ha ez a kizökkenés jó irányba, barátságos környezetben és körülmények között történik, az életminőség javítás már – kis lépésben ugyan, de – megtörténik.

Fontos a belső munkatársak életminőségével is törődni. A munkaeszközök fejlesztése már megtörtént: új informatikai berendezéseket, asztalokat és székeket kaptunk. A helytelen testtartás és stressz miatt azonban más lehetőségekre is szükség lenne. Persze elképzeléseink között szerepel egy edzőterem, pihenőszoba, tágabb konyha és büfé, akár kávézó is, ám nem csupán a programoknál, de itt is meg kell vizsgálni a kívánságok létjogosultságát. Kell egy kontroll, amelyben a szükséges és lehetséges között meg tudjuk húzni a vonalat. Talán hasznos volna egy múzeumi játszószoba, vagy legalább egy múzeumpedagógiai foglalkoztató műhely, amely már a legtöbb múzeumban megtalálható. Ha új kiállítás készül, érdemes a technikai újítások lehetőségeit is figyelembe venni a tervezéskor. Hiszen lépést kell tartani a technika rohamos fejlődésével. Emellett természetesen nem lehet csak interaktív játékokra és felületekre építeni, hiszen így a kiállítás elveszítené a fő célját. Az anyagi megkötöttségek mellett azonban az egyensúly megtartásával érdemes a múzeumpedagógiát is figyelembe venni. Hiszen nem csak látogatószámot, de bevételt is jelenthet – az anyagköltség ellenére vagy mellett – a kiállítást kiegészítő múzeumpedagógia.

Felhasznált irodalom:

- Lovas Márta: Múzeumpedagógia c. cikk -
<http://www.kislexikon.hu/muzeumpedagogia.html>
- Modern és Kortárs Művészeti Központ (MODEM) http://www.modemart.hu/?component=content&content_id=muzeumpedagogia
- Kopp Mária - Martos Tamás: A magyarországi gazdasági növekedés és a társadalmi jólét, életminőség viszonya http://beszamolo2010.jno.hu/cd/fuggelekek/2_kutatasok_eredmenyei/kopp_gazdasagi_novekedes.pdf
- Kopp Mária: A lelki egészség epidemiológiai, pszichofiziológiai vizsgálata és a lelki egészségmegőrzés lehetőségei <http://lib.semmelweis.hu/sepup/pdf/2009/a490>
- Mikszáth Kálmán Gimnázium, Postaforgalmi Szakközépiskola és Kollégium: Tanulásmódszertan modul
- Diszlexia.info Hasznos tanács pedagógusoknak című cikk
<http://www.diszlexia.info/hasznostanacspeda.htm>
- Szarka Károly: Szaladgáljanak-e a gyerekek a múzeumokban és művészeti galériákban?
<http://librarius.hu/2014/09/14/szaladgalo-gyerekek-muveszeti>